

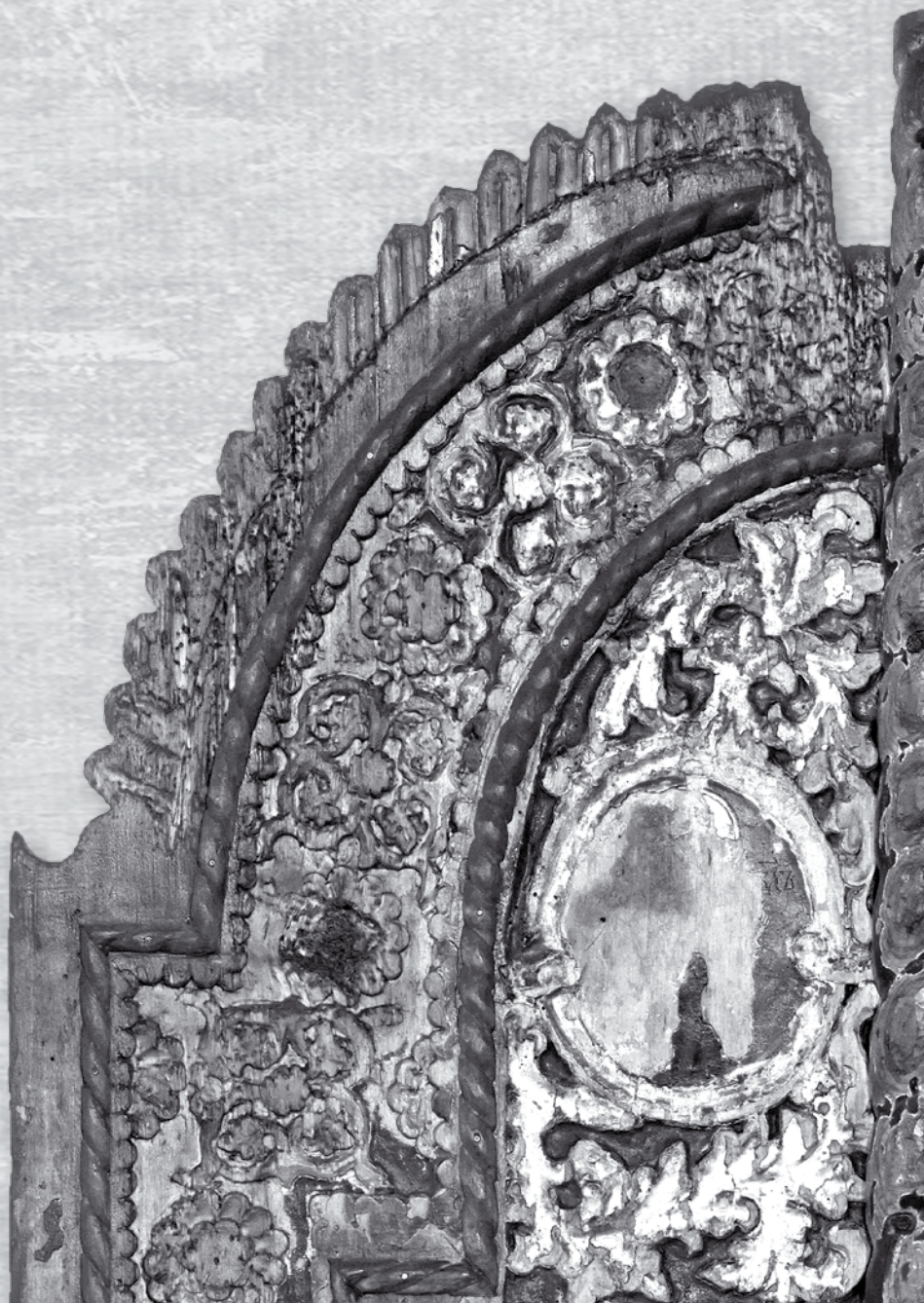
ЗВОРНИК

РАДОВА / НАРОДНОГ МУЗЕЈА

L

ЧАЧАК, 2020.

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

UDK 06.055.2(497.11)
ISSN 0350-7262

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
L**

**NATIONAL
MUSEUM JOURNAL
L**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
L**

ЧАЧАК, 2020.

Редакциони одбор

Др Милоје ВАСИЋ, Др Ивица ТОДОРОВИЋ,
Др Гордана ЈЕРЕМИЋ, Делфина РАЈИЋ,
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Главни и одговорни уредник

Делфина РАЈИЋ

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Ксенија ДУЊИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ

Фотографија на корици

Царске двери цркве манастира Стјеника,
друга половина XVIII века (Народни музеј Чачак)

Лого зборника

Весна СТАНИСАВЉЕВИЋ

Графичка припрема

„Артера” доо, Чачак

Штампа

„Артера”, Чачак

Издавач

Народни музеј Чачак
Цара Душана 1, Чачак
www.cacakmuzej.org.rs

Тираж

300

САДРЖАЈ / CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

Биљана ЧКОЊЕВИЋ / Biljana ČKONJEVIĆ / Biljana ČKONJEVIĆ	7
ФОСИЛНЕ ШКОЉКЕ ИЗ КРЕДНИХ СЕДИМЕНАТА ДРАГАЧЕВА FOSSIL BIVALVES FROM CRETACEOUS SEDIMENTS OF DRAGAČEVO LES COQUILLAGES FOSSILES DES SÉDIMENTS CRAYEUX DU DRAGACEVO	
Вујадин ВУЈАДИНОВИЋ, Александра ГОЈГИЋ, Љубинка ПАВЛОВИЋ / Vujadin VUJADINOVIĆ, Aleksandra GOJGIĆ, Ljubinka PAVLOVIĆ / Vujadin VUJADINOVIĆ, Aleksandra GOJGIĆ, Ljubinka PAVLOVIĆ	13
НОВО ОТКРИЋЕ КАСНОРИМСКЕ АРХИТЕКТУРЕ У ЦЕНТРУ ЧАЧКА – ЛОКАЛИТЕТ „РИМСКИ ТРГ“ NEW DISCOVERY OF LATE ROMAN ARCHITECTURE IN THE CENTRE OF ČAČAK – SITE “ROMAN SQUARE” LA NOUVELLE DÉCOUVERTE DE L'ARCHITECTURE DE L'ÉPOQUE TARDIVE ROMAINE AU CENTRE DE CASAK – LA LOCALITÉ DE “LA PLACE ROMAINE”	
М. А. Александар СИМИЋ / Aleksandar SIMIĆ, М.А. / Aleksandar SIMIĆ, М.А.	19
РИМСКЕ ВОЈНЕ ТРУПЕ НА ГРАНИЦИ ДАЛМАЦИЈЕ И ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ ROMAN MILITARY PERSONNEL ON THE BORDER OF DALMATIA AND MOESIA SUPERIOR LES TROUPES MILITAIRES ROMAINES À LA FRONTIÈRE DE LA DALMATIE ET DE LA MÉSIE SUPÉRIEURE	
Др Гордана ЈЕРЕМИЋ / Dr Gordana JEREMIĆ / Dr Gordana JEREMIĆ	41
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТЕКСТИЛНЕ ПРОИЗВОДЊЕ У СЕВЕРНОМ ИЛИРИКУ, СА ОСВРТОМ НА НАЛАЗЕ СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ A CONTRIBUTION TO THE STUDIES OF TEXTILE PRODUCTION IN NORTHERN ILLYRICUM, WITH AN OVERVIEW OF THE FINDINGS FROM THE SITE OF GRADINA ON JELICA UNE CONTRIBUTION AUX ÉTUDES DE LA PRODUCTION TEXTILE DANS L'ILLYRIE SEPTENTRIONALE, AVEC UN APERÇU DES TROUVAILLES DE GRADINA SUR JELICA	
М. А. Никола МИНОВИЋ / Nikola MINOVIĆ, МА / Nikola MINOVIĆ, М.А.	51
ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ РАБОТЕ ЗАВИСНОГ СТАНОВНИШТВА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА СРЕДЊЕГ ВЕКА (2. ДЕО) AGRICULTURAL WORK OF DEPENDENT POPULATION IN SERBIAN MIDDLE AGE COUNTRIES (2nd PART) LES BESOGNES AGRICOLES DE LA POPULATION VASSALE DANS LES TERRITOIRES SERBES DU MOYEN-ÂGE (2ème partie)	
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ / Miloš TIMOTIJEVIĆ, Ph.D. / Milos TIMOTIJEVIĆ, DR.	71
ПРАЗНИЧНИ СЈАЈ ЗАВИЧАЈНЕ СВЕТКОВИНЕ: ПОСЕТА КРАЉА АЛЕКСАНДРА И КРАЉИЦЕ ДРАГЕ ЧАЧКУ 1901. ГОДИНЕ PLENDR OF HOMETLAND FESTIVITY: VISIT OF KING ALEXANDER AND QUEEN DRAGA TO ČAČAK IN 1901 L'ÉCLAT FÉRIÉ DES FESTIVITÉS DE LA PATRIE: LA VISITE DU ROI ALEKSANDAR ET DE LA REINE DRAGA À CASAK EN 1901	
Александар МАРУШИЋ / Aleksandar MARUŠIĆ / Aleksandar MARUŠIĆ	81
„С ПУТА ЊИХОВИХ ВЕЛИЧАНСТАВА“ : КРАЉ АЛЕКСАНДАР И КРАЉИЦА ДРАГА ОБРЕНОВИЋ У РУДНИЧКОМ ОКРУГУ СЕПТЕМБРА МЕСЕЦА 1901. ГОДИНЕ „FROM THE TRIP OF THEIR MAJESTIES“ KING ALEKSANDAR AND QUEEN DRAGA OBRENOVIĆ IN THE RUDNIK DISTRICT SEPTEMBER 1901 “DE LA VOIE DE LEURS EXCELLENCES” – LE ROI ALEKSANDAR ET LA REINE DRAGA OBRENOVIC DANS LA RÉGION DE RUDNIK AU MOIS DE SEPTEMBRE DE L'ANNÉE 1901	

Др Милош РАДОВАНОВИЋ / Miloš Radovanović, Ph.D / Milos RADOVANOVIĆ, DR.	103
ИНДУСТРИЈСКИ ОБЈЕКТИ И МАГАЦИНИ У ЧАЧКУ ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	
INDUSTRIAL FACILITIES AND WAREHOUSES IN ČAČAK UNTIL THE SECOND WORLD WAR	
LES BÂTIMENTS INDUSTRIELS ET LES DÉPÔTS À CACAK JUSQU'À LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE	
Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ, Братислав Н. СТОЈИЉКОВИЋ / Svetislav Lj. MARKOVIĆ PhD, Bratislav N. STOJILJKOVIĆ / Svetislav Lj. MARKOVIĆ, Dr Bratislav N. STOJILJKOVIC.	125
ИВАЊИЧКО СРЕДЊОШКОЛСКО ОБРАЗОВАЊЕ ЗАЧЕТО ЈЕ ПРЕ СТО ГОДИНА	
SECONDARY EDUCATION IN IVANJICA STARTED A HUNDRED YEARS AGO	
L'ÉDUCATION DES LYCÉENS D'IVANJICA FUT ENTAMÉE IL Y A PLUS DE CENT ANS	
Даница ОТАШЕВИЋ / Danica ОТАШЕВИЋ / Danica OTASEVIC.	153
ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ УОЧИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	
У ЗАПИСИМА РАДОЈА ЈАНКОВИЋА	
CONTRIBUTIONS TO HISTORY: YUGOSLAVIA AT THE DAWN OF THE SECOND WORLD WAR	
IN THE RECORDS OF RADOJE JANKOVIĆ	
LES CONTRIBUTIONS POUR L'HISTOIRE: LA YOUGOSLAVIE À LA VEILLE DE LA DEUXIÈME GUERRE	
MONDIALE DANS LES ÉCRITS DE RADOJE JANKOVIC	
Др Немања ДЕВИЋ / Nemanja Dević, PhD / Nemanja DEVIĆ, DR.	175
ПРЕПИСКА РАВНОГОРСКИХ СТАРЕШИНА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ(ОКТОБАР–ДЕЦЕМБАР 1944)	
- ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ДРУГОГ РАВНОГОРСКОГ КОРПУСА ЈВУО	
CORRESPONDENCE OF RAVNA GORA COMMANDERS IN THE ČAČAK AREA (OCTOBER–DECEMBER 1944),	
CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE SECOND RAVNA GORA CORPS OF THE YUGOSLAV ARMY	
IN THE FATHERLAND	
CORRESPONDANCE DES SUPÉRIEURS DE L'ARMÉE DE LA RAVNA GORA DANS LA RÉGION	
DE CACAK (OCTOBRE-DÉCEMBRE 1944), COMPLÉMENT À L'HISTOIRE DU DEUXIÈME CORPS	
DE LA RAVNA GORA JVUO	
Мина ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ / Mina JELESJIJEVIĆ / Mina JELESIJEVIC.	191
ХИГИЈЕНА У СЕОСКИМ ДОМАЋИНСТВОМА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ХХ ВЕКА	
HYGIENE IN RURAL HOUSEHOLDS IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY	
L'HYGIÈNE DANS LES PROPRIÉTÉS RURALES DANS LA DEUXIÈME MOITIÉ DU XXÈME SIÈCLE	
Мр Маријана МАТОВИЋ / MSc Marijana MATOVIĆ / Marijana MATOVIĆ.	201
СЛОБОДАН МАТОВИЋ ДЖАЈА (1949-2006) - драмски писац, глумац и сатиричар	
SLOBODAN MATOVIĆ DŽAJA (1949-2006) -Playwright, Actor and Satirist	
SLOBODAN MATOVIC DZAJA (1949-2006) – ÉCRIVAIN DRAMATIQUE, ACTEUR ET SATIRISTE	
Јелена ТОДОРОВИЋ ЛАЗИЋ / Jelena TODOROVIĆ LAZIĆ / Jelena TODOROVIC LAZIĆ.	217
СРБИЈА И ПОГЛАВЉЕ 26 – МУЗЕЈИ У ПРОЦЕСУ ПРИСТУПАЊА ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ	
SERBIA AND CHAPTER 26 – MUSEUMS IN THE PROCESS OF ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION	
LA SERBIE ET LE CHAPITRE 26: LES MUSÉES DANS LE PROCESSUS D'ADHÉSION À L'UNION EUROPÉENNE	
Др Александра КОЛАКОВИЋ / Aleksandra KOLAKOVIĆ, PhD / Aleksandra KOLAKOVIĆ, DR.	229
КУЛТУРА, МУЗЕЈ И COVID-19 ПАНДЕМИЈА У ФРАНЦУСКОЈ: #CultureChezNous	
CULTURE, MUSEUM AND COVID-19 PANDEMIC IN FRANCE: #CULTURECHEZNOUS	
LA CULTURE, LE MUSÉE ET LA PANDÉMIE DE COVID-19 EN FRANCE: #CULTURE CHEZ NOUS	
Делфина РАЈИЋ / Delfina Rajić.	243
ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2020. ГОДИНИ	

Биљана ЧКОЊЕВИЋ

палеонтолог
Народни музеј Чачак
biljanackonjevic@gmail.com

ФОСИЛНЕ ШКОЉКЕ ИЗ КРЕДНИХ СЕДИМЕНАТА ДРАГАЧЕВА

АПСТРАКТ: У раду су приказане фосилне шкољке из фамилије Hippuritidae које заједничким именом називамо рудисџијама. То су остаци некадашње живој свећи који је у далекој прошлости током креде (пре око 145-65 милиона) година насељавао просторе Драгачева и околине. Занимљиве зајаве који сведоче о њиховом постојању приликом обиласка Драгачева остали су нам наши први истраживачи Јован Жујовић¹, Алекса Станојевић² и Јован Цвијић.³ За палеонтолошка истраживања најзначајнији су представници кредних рудисџија које је проучавао професор др Бранислав Миловановић⁴, свештски признаји стручњак, предавач на катедри за палеонтологију пре и после Друге светске рата. Касније су се овом тематиком бавили Бранислав Ђирић и многи други врхунски стручњаци. Данас се фосилне шкољке из кредних седимената Драгачева чувају у Палеонтолошкој збирци Народне музеја у Чачку и уочићују слику о некадашњем живом свећу овог краја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фосилне шкољке, рудисџија, креда, Палеонтолошка збирка, Народни музеј Чачак

Географски положај Драгачева

Драгачево је брежуљкљсто-планински предео Западне Србије. Од суседних области јасно је издвојен природним границама: на северу Западном Моравом и Овчарско-кабларском клисуром; на североистоку и истоку планински венац Јелице одваја овај предео од Западноморавске котлине; на југу ова област допире до Троглава и Чемерна, захваћајући и њихове северне падине, док на западу

граничну линију чини река Моравица, од Ивањице па до Јамничке стене, где Западна Морава повија свој ток на исток.⁵

Ранија истраживања

Кредни систем у Драгачеву заступљен је само седиментима горње креде и заузима велико пространство. Јован Жујовић, оснивач српске геолошке школе, оставио нам је 1889. године прве податке о тим седиментима. По његовим тадашњим запажањима горња креда у Драгачеву директан је наставак горњокредних слојева Шумадије, а простире се по Каблару, Овчару, Драгачеву и Ариљу.

Сличне податке о распрострањењу ове формације по Драгачеву оставио нам је и

[1] Жујовић Ј., „Основи за геологију краљевине Србије са скицом геолошке карте“, *Геолошки анали Балканској полуострва њом VI/I*, Београд, 1889, 293.

[2] Станојевић А., „Белешке с неколико ескурзија по пређашњем чачанском округу“, *Геолошки анали Балканској полуострва 4*, Београд, 1893.

[3] Цвијић Ј., „Геоморфологија 1“, Београд, 1924.

[4] Миловановић Б., „Прилози за геологију Западне Србије“, *Геолошки анали Балканској Полуострва XI/II*, Београд, 1933.

[5] Ђирић Б., „Геологија Драгачева“, *Гласник природњачкој музеја у Београду 9*, Београд, 1958.

Алекса Станојевић 1893. године запазивши жућкасти и бели кречњак у Негришорима и Марковици у којима је налазио рудисте. Јован Цвијић 1924. године обилазећи Драгачево уочава кредне седименте на Голупцу и Крстацу. Бранислав Миловановић 1939. године у „Извештају о геолошком картирању на листу Ужице“ даје податке о кредним седиментима Драгачева⁶, док Бранислав Ћирић 1958. године у својим радовима даје комплетнију слику о развићу кредних седимената Драгачева. Сличне податке остављају и многи други врсни стручњаци који су се бавили овом тематиком.

Рудисти, фосили и њихов значај за даља проучавања

Рудисти су изумрле морске шкољке које су насељавале плитку и топлу морску средину. Припадали су групи организама која се причвршћује за морско дно. Током геолошке историје претрпели су знатне морфолошке промене. Први представници рудиста појавили су се у периоду јуре, пре око 160 милиона година. Током креде (пре око 145-65 милиона година) развиле су се бројне и разноврсне фамилије. За палеонтолошка истраживања најзначајнији су представници кредних рудиста. Међу данашњим шкољкама немају блиске сроднике. Њихови фосилни остаци могу се наћи широм Европе и света.

На основу фосила (записа из камена) сазнајемо да је милијардама година на Земљи постојао живот. Све што је живело у дугом геолошком времену било је подложно законима природе и нестајало је.

Наша Планета је током бурне геолошке прошлости била сведок многих догађаја који су мењали њен изглед и доводили у питање и сам опстанак живота. Од настанка живог света, експлозије живота у камбријуму, многих промена које су доводиле до масовних

изумирања једних и развоја других организама остало је много трагова. У протеклих око 500 милиона година нестало је око 90% живог света. У земљи су остали трагови некадашњих живота из различитих одељака геолошке историје који омогућавају да људска представа о укупном развоју овоземаљског света временом постане све целовитија. То су трилобити, граптолити, амонити, белемнители, рудисти, бројне врсте јежева, шкољки, риба и копнених сисара. Њихови фосилни остаци очували су се до данас. Они не представљају игру природе, као што је мислио човек старог века, већ су то важни документи који расветљавају податке о историји живота и на основу којих палеонтолози врше реконструкције биљног и животињског света минулих епоха.⁷

Током целог мезозоика на овом подручју налазили су се водени басени препуни мекушаца који су насељавали Динаридско море. Међутим, крајем креде (пре 65 милиона година) и почетком новог доба одржали су се мањи језерски басени у којима су се стварали слатководни седименти. Спуштањем терена дуж Западне Мораве док се Динаридско море повлачило из ових крајева, дошло је до масовног изумирања морске фауне. У Чачанској депресији формирало се Чачанско-краљевачко језеро, а током мирне фазе олигоцене у језеру су се стварали кречњаци у којима су нађени остаци риба. У многим геолошким уџбеницима неизоставно се цитира чачанска серија позната по локалитетима са рибљим остацима гречча, шарана, кечига и др. Након 15 милиона година постојања, Чачанско језеро је постепено почело да се повлачи. Упоредо са издизањем планина, дошло је до пуцања земљине коре и спуштања комплекса што је створило простор да се формира Панонско море које ће обележити период наредних 30 милиона година. Издизањем Карпата и образовањем Дунава отичу и последње

[6] Миловановић Б., „Извештај о геолошком картирању на листу Ужице 1:100 000“, *Годишњак Геолошки инстџитут Југославије за 1938*, Београд, 1939.

[7] Чкоњевић Б., „Изложбени каталози 20“, *„Ишчезли свей минулих епоха“*, Народни музеј Чачак, 2019.

воде Панонског мора, а остају низије којима ће ходати најкрупнији сисари из геолошке прошлости (мамути, џиновски јелени, бизони и друге крупне животиње) чији су фосилни остаци остали сачувани у седиментима.⁸

Палеонтолошка и геолошка проучавања имају велики значај у поређењу са другим научним приступима пошто у дугом геолошком времену могу да прате сложеност збивања током еволуције. Проучавањем фосилних остатака рудиста и других фосила, пратимо и укупну историју живота у којој су се појављивали све сложенији облици живота, да би се најзад у сасвим скорашњим одељцима геолошког времена појавио и човек.

Палеонтолошки опис

Материјал: Приликом археолошких истраживања Драгачева 1972. године пронађене су три масивне фосилне шкољке, конусног облика, димензија 150мм x 90мм x 70мм, 210мм x 70мм x 105мм и 85мм x 60мм x 70мм, које припадају фамилији Hippuritidae. Локалитет: Доња Краварица Стратиграфска припадност: креда

Classis Bivalvia Linne, 1758.

Subclassis Heterodonta Neumayr, 1884.

Ordo Hippuritoida Newel, 1965.

Superfamilia Hippuritacea Gray, 1848.

Familia Hippuritidae Gray, 1848.

Hippurites sp.

Литература:

Жујовић Ј., „Основи за геологију краљевине Србије са скицом геолошке карте“, *Геолошки анали Балканској полуострва том VI/I*, Београд, 1889.

Станојевић А., „Белешке с неколико ескурзија по пређашњем чачанском округу“, *Геолошки анали Балканској полуострва 4*, Београд, 1893.

Цвијић Ј., „Геоморфологија 1“, Београд, 1924.

Миловановић Б., „Прилози за геологију Западне Србије“, *Геолошки анали Балканској Полуострва XI/II*, Београд, 1933.

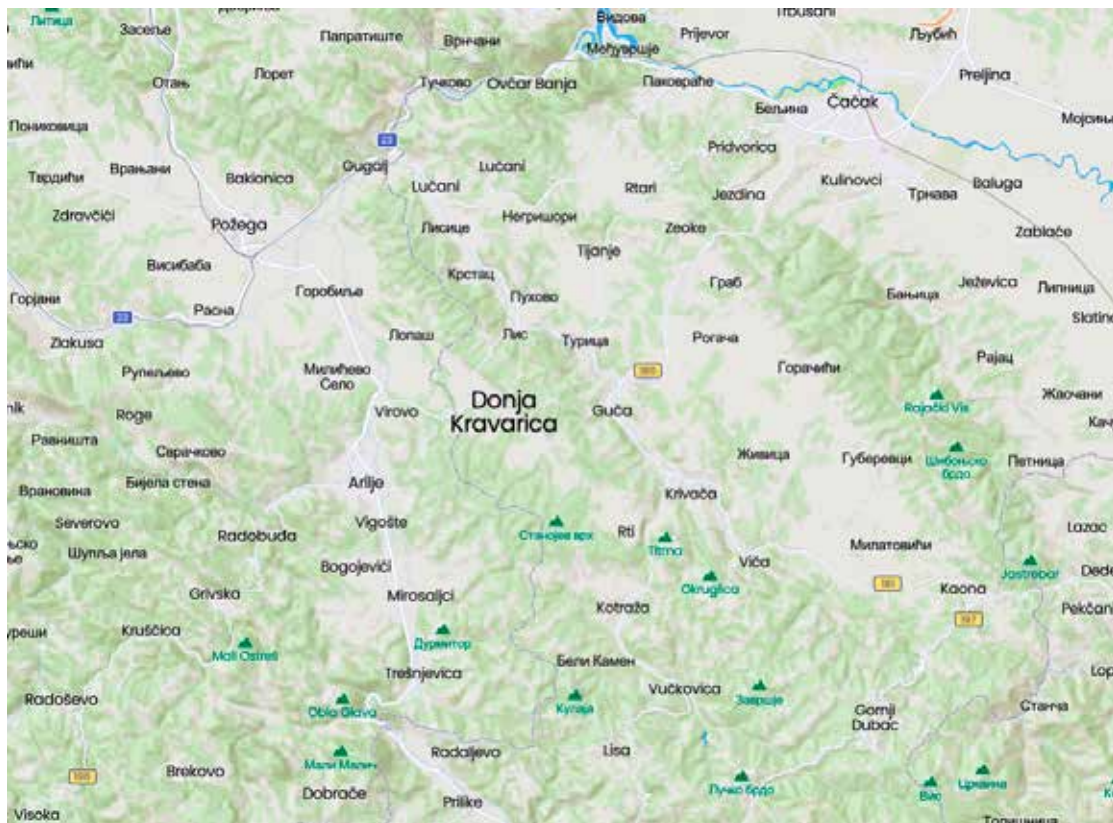
Ђирић Б., „Геологија Драгачева“, *Гласник природњачкој музеја у Београду 9*, Београд, 1958.

Миловановић Б., „Извештај о геолошком картирању на листу Ужице 1:100 000“, *Годишњак Геолошки института Југославије за 1938*, Београд, 1939.

Чкоњевић Б., „Изложбени каталози 20“, *Ишчезли свей минулих епоха*, Народни музеј Чачак, 2019.

Митровић Б., „Отварање изложбе *Ишчезли свей минулих епоха*“, Народни музеј Чачак, 2019.

[8] Митровић Б., „Отварање изложбе *Ишчезли свей минулих епоха*“, Народни музеј Чачак, 2019.

Слика 1 - Географски приказ Драичева

Слика 2 - Рудисти са изложбе „Ишчезли свей минулих ейхо“

Слика 3 - Рудисна фосилна шкољка пронађена у Доњој Крварици

Слика 4 - Рудисна фосилна шкољка пронађена у Доњој Крварици

Слика 5 - Рудисна фосилна шкољка пронађена у Доњој Крварици

FOSSIL BIVALVES FROM CRETACEOUS SEDIMENTS OF DRAGAČEVO

The paper presents fossil bivalves that inhabited the area of Dragačevo in the distant geological past. Their fossil remains were found during archaeological research in 1972, and today they are kept in the Paleontological Collection of the National Museum in Čačak. These extinct seashells belong to the superfamily Hippuritacea and they are collectively called rudists. The rudists inhabited shallow and warm marine environment, they belonged to a group of organisms that attach to the seabed and underwent significant morphological changes during long geological evolution. The first

representatives appeared in the Jurassic, about 160 million years ago and during the Cretaceous, about 145-65 million years ago, numerous and diverse families developed. They do not have close relatives among today's bivalves. Their fossil remains can be found all over Europe and the world.

For paleontological research, the most important are the representatives of the Cretaceous rudists. They were studied by the world-famous expert Professor Dr Branislav Milovanović, who taught at the Department of Paleontology before and after the Second World War.

Biljana ČKONJEVIĆ

LES COQUILLAGES FOSSILES DES SÉDIMENTS CRAYEUX DU DRAGACEVO

Dans cette étude, les coquillages fossiles qui durant le passé lointain peuplèrent la région du Dragacevo sont présentés. Leurs restes fossiles furent trouvés lors des fouilles archéologiques en 1972 et se gardent aujourd'hui dans le Recueil paléologique du Musée national de Cacak. Ce sont des coquillages marins en voie de dépérissement qui appartiennent à la famille supérieure Hippuritacea et se nomment par un nom commun de rudistes. Les rudistes peuplèrent le milieu marin peu profond et chaud, appartenirent au groupe d'organismes qui se fixe dans le fond marin et durant la deuxième évolution géologique, ils subirent des changements morphologiques considérables. Les premiers

représentants apparurent dans la période du Jurassique, il y a de cela 160 millions d'années et durant le Crétacé, environ 145-65 millions d'années auparavant, des familles nombreuses et variées se développèrent. Parmi les coquillages d'aujourd'hui, ils ne possédèrent pas de cousins proches. Leurs restes fossiles peuvent être trouvés à travers l'Europe et dans le monde.

Pour les recherches paléologiques, ils sont les représentants les plus importants des rudistes crayeux, que le célèbre expert mondial, le professeur dr. Branislav Milovanovic étudia, qui enseigna à la chaire pour la paléontologie, avant et après la Deuxième guerre mondiale.

Biljana ČKONJEVIĆ

Вујадин ВУЈАДИНОВИЋ

археолог, кустос
Народни музеј Београд
Археолошки музеј Ђердапа,
Кладово
vujadinovicvujadin@gmail.com

Александра ГОЈГИЋ

археолог, кустос
Народни музеј Чачак
agojgic@gmail.com

Љубинка ПАВЛОВИЋ

археолог, Чачак
shklompa@gmail.com

НОВО ОТКРИЋЕ КАСНОРИМСКЕ АРХИТЕКТУРЕ У ЦЕНТРУ ЧАЧКА – ЛОКАЛИТЕТ „РИМСКИ ТРГ“

АПСТРАКТ: Током археолошког надзора земљаних радова ирилично ископа за фонџану, источно од Римских терми пронађени су остаци касноантичке архитектуре. Констатовано је постојање веће објекта правца северозапад–југоисток израђеног од камена и малтера од кога је откривена квадризна проспорија са подлоом пода, као и темељи зигова неколико мањих грађевина од облука без ујошребе везива по правцу североисток–југозапад. Две ошадне јаме дајују ове струкуре у средину и друју оловину IV века. Сасвим фрагментарно, укључујући остаци касноантичке архитектуре откривени су и трагови насеобинског слоја средњовековног периода.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: касна антика, центар Чачка, архитектура, новац, средњи век, терме

Од фебруара до почетка априла 2018. године на локацији будућег Римског трга (платоа између Дома Културе, хотела „Београд“ и зграде „Фрушке Горе“) вршен је археолошки надзор током припремних радова за изградњу и уређење овог простора.¹ Римски трг се налази неких 40 метара источно од касноантичког купатила познатог као „Римске терме“ истраженог 70-их година XX века.²

[1] Радове је финансирао Град Чачак, извођач је ЈП Градац, а подизвођач ДОО Татовић из Чачка. Према решењу бр. 147/2 Завода за заштиту споменика културе Краљево од б. 2. 2018. археолошки надзор обавио је Народни музеј Чачак.

[2] Претходни извештај о овим радовима поднет је на научном скупу *Римске терме - 50 година након открића: дијалог наслеђа и заједнице*, одржаном у Чачку октобра 2020. године, од стране истих аутора.

Наспрам источног фронта тзв. Лучне зграде планирано је постављање фонтане са пратећим садржајима. Њена израда и постављање инсталација довода и одвода воде, односно струје, захтевала је машински ископ до дубине око 1,50 метра. Ископ за објекат нове фонтане, правца североисток–југозапад, трапезастог је облика са једним троугаоним проширењем према југозападу. Основне димензије ископа су 14x9 метара, док је према југозападу дужина троугаоног проширења 6 метара са највећом ширином око 2 метра.

Простор будућег Римског трга крајем XIX и почетком XX века заузимала је улица дуж које су се налазили стамбени објекти и радње. Ове грађевине су својим дубоким

темељима у великој мери уништили старије слојеве који су очувани једино на слободним површинама између кућа и на простору који је заузимала некадашња улица.

Одмах испод површине асфалта уочени су зидови модерне градње (Слика 1). У југозападном делу ископа откривени су темељи основног и преградних зидова већег објекта (Објекта I) зиданог од зелено-жутог ломљеног камена пешчара везаног малтером сиве боје (Слика 2). Дно темеља ових зидова је на песку.

Приликом уклањања структура темеља рецентне градње у зидној маси једног од зидова нађен је део стабла античког стуба од белог, квалитетнијег кречњака.

Са североисточне стране ове зграде налазила се кречана већих димензија укопана до нивоа дна темеља модерног објекта. Одмах испод кречане откривени су камени темељи Објекта II и два млађа укопа-јаме из времена, оквирно, од средине до краја IV века.

Остатке грађевине (Објекта II) тзв. лаке конструкције чине два паралелна зида дужине око 3,70 метара и ширине око 0,50 метара, начињена од облутка, без употребе видљивог везива (Слика 3). Ови зидови су фундирани на песку (релативна дубина око 1,40 метара). Присуство културног слоја у вези са коришћењем поменуте структуре није откривено. Простор између ових зидова ширине око 3,70 метара у неком тренутку антике нивелисан је шутом који се састоји од велике количине дробљеног малтера и ломљеног камена. Шут у коме је било и делова керамичких тубулуса садржао је само неколико животињских костију.

Млађој античкој фази припадају две отпадне јаме које секу зидове од облутка и слој нивелације шутом, а које су садржале већи број налаза грнчарије, животињских костију и фрагмената стаклених посуда. У њиховој испуни нађени су такође уломци керамичких тубулуса као и нешто опека од стубића хипокауста. У овим јамама нађено

је и неколико бронзаних новчића (Констанције Гал, Констанције II, Валенс - Слика 4 и 5), једна бронзана алатка, као и прстенаста фибула од истог материјала.³

У југозападном делу ископа (релативна дубина 1 метар од нивоа асфалта) откривен је зид правца северозапад-југоисток, који је испраћен у дужини од око 12 метара. Овај зид је пресечен зидовима рецентног Објекта I, а очуван је једино у висини темељне зоне изграђене од облутка и кречног малтера. Заједно са просторијом квадратне основе, димензија 3,30x3,30 метара, која се пружа према североистоку од зида, чини Објекат III (Слика 6). Зидови просторије су ширине око 0,70 метара. Просторија је имала под од кога се очувала једино подлога од ломљеног камена са траговима хидростатичког малтера који је био изливен преко подлоге. Изнад нивоа зидова и остатака пода у тамнијој мркој земљи налажен је у највећој мери нововековни керамички материјал са спорадично фрагментима античке грнчарије. У остацима античког пода уочена су дна неколико јама позног средњег века са веома малим бројем налаза лепа, односно керамике из периода XIV-XV века. И на овом простору је уочена старија античка фаза коју одликују зидови од облутка без везива, а зид оваквог начина конструкције пресечен је млађом римском грађевином са подом. Откривено је 0,50 метара зида који залази у западни профил југозападног проширења ископа.

Хипотетички се може претпоставити да најстарији антички хоризонт са објектима лаке градње и нивелацијом шутом који је насут вероватно чишћењем неког објекта обезбеђеним грејањем системом топлог ваздуха припада првој половини IV века, а да времену изградње и коришћења

[3] За опредељење, односно читање новца, захвалност дугујемо колеги Мирославу Јесретићу вишем кустосу Музеја Срема из Сремске Митровице. Конзервацију налаза обавили су Слободан Богојевић и Дејан Петровић, конзерватори Народног музеја Чачак, док су теренске, као и фотографије новца рад Марка Бојовића и Слободана Максића, на чему им овом приликом свима захваљујемо.

Објекта III одговарају јаме укопане у североисточном делу локалитета, датоване у другу половину IV века.

Приликом праћења траса ровова за канализационе одводе према југозападу и југоистоку од ископа за фонтану констатоване су трасе темеља још једног зида од облутка у сувозиду и угао два римска зида од облутка и кречног малтера који се потенцијално могу везати за хоризонт IV века на „Римском тргу“, али без комплетнијих ископавања, али ово за сада остаје у домену претпоставке.

Након обављених истраживачких радова локалитет је у координацији са ЗЗСК Краљево предат инвеститору уз обавезу ненарушавања интегритета античке архитектуре, тако да су инсталације воде и канализације спроведене испод темеља зидова. Античка архитектура је покривена песком, а након тога ризлом. Будући да ниједан од елементарних римске архитектуре није очуван у нивоу надземног дела одлучено је да након изградње фонтане трасе темеља зидова касноантичког објекта буду презентоване помоћу трака од црвеног мермера.

Стратиграфска слика на „Римском тргу“ указује на постојање два касноримска хоризонта, али без могућности за одређеније датовање. Очигледно је да су у млађој фази објекти једноставне конструкције (Објекат II) из старијег хоризонта негирани насипањем слоја шута, односно зидањем веће грађевине (Објекат III) преко зидова ових структура. Намена ових једноставних објеката за сада остаје непозната. Јасно је ипак да у неком тренутку IV века долази до пренамене овог простора. Тако се уместо скромних грађевина мањих димензија са темељима од облутка и вероватно дрвеном надградњом подиже нови објекат са више просторија, чија дужина није мања од 12 метара. Такође се поставља питање одакле потиче слој шута који садржи грађевинске елементе хипокаустног система грејања. Постојање две касноантичке фазе раздвојене рушењем, односно обновом система грејања, констатовано је

током истраживања оближњих терми.⁴ Млађа фаза коришћења терми коинцидира са временом током ког су запуњене отпадне јаме на „Римском тргу“, што се према налазима новца датује у средину и трећу четвртину IV века.⁵ Овај период представља и најинтензивнији хоризонт живота касноантичког насеља на простору центра данашњег Чачка, када егзистира и већина других локалитета на овом подручју.⁶

Најновији резултати истраживања у урбаном језгру Чачка након 50 година од ископавања римских терми значајно обогаћују досадашња знања о касноантичкој прошлости насеља и намећу потребу континуираног праћења грађевинских радова у ширем центру града.

Литература:

Васић Милоје, „Касноантичка налазишта у Чачку и околини“, *Бојородица Градачка у историји српског народа*, ур. Милован Вуловић (Чачак: Народни музеј, 1993), 9-18.

Дмитровић Катарина, Вујадиновић Вујадин, „Заштитна археолошка ископавања на локалитету двориште Гимназије у Чачку – кампања 2015. године“, *Зборник радова Народне музеја, XLV* (Чачак: 2015), 7-15.

Јеремић Гордана, Гојгић Александра, *Римске терме у Чачку* (Чачак: Народни музеј, 2012)

[4] Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римске терме у Чачку*, 91.

[5] Гордана Јеремић, Александра Гојгић, „Римске терме у Чачку“ (Чачак: Народни музеј Чачак, 2012), 98-99.

[6] Милоје Васић, „Касноантичка налазишта у Чачку и околини“, *Бојородица Градачка у историји српског народа*, ур. Милован Вуловић (Чачак: Народни музеј Чачак, 1993), 14-15; Катарина Дмитровић, Вујадин Вујадиновић, „Заштитна археолошка ископавања на локалитету двориште Гимназије у Чачку – кампања 2015. године“, *Зборник радова Народне музеја, XLV* (Чачак, 2015), 8.

NEW DISCOVERY OF LATE ROMAN ARCHITECTURE IN THE CENTRE OF ČAČAK – SITE “ROMAN SQUARE”

Since February to the beginning of April 2018, archaeological supervision was performed during the preparatory works for the construction and arrangement of the plateau between the Cultural Center and the Hotel Belgrade. This location was intended for construction of a square with a fountain and accompanying facilities. Unlike today, at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, this area was covered by houses, which, due to their deep foundations, have largely destroyed the older layers so that they have been preserved only on the free surfaces between the houses. Preliminary results of the processing of architectural and movable finds indicate the existence of two settlement horizons from the time of Late Antiquity relatively chronologically close to each other. The remains of pebble walls and the associated, modest repertoire of movable finds, which are mostly pottery sherds, represent older traces of life. Shortly afterwards, a building of about 12m long

was built in the same area, of which only one room measuring 3,30 x 3,30m, built in the foundation zone made of pebbles, but this time with the use of mortar, was fully examined. The mentioned room had a solid masonry floor, which has also been discovered in the form of a base of crushed stone covered by a screed of mortar, while the final paving of the floor has not been preserved. Among the remains of the ancient floor, several pits from the Late Middle Ages have been found. The assumption is that the floor structure of this building was damaged as early as in the Late Middle Ages, since the ceramic material discovered above it mostly dates from the 17th to 19th century. After the construction of the fountain, red marble strips were placed to represent the route of the foundations which used to belong to the walls of the Late Roman building. Additional publications are planned to be published in the future in order to complete the presentation of this site.

Vujadin VUJADINOVIC
Aleksandra GOJGIĆ
Ljubinka PAVLOVIĆ

LA NOUVELLE DÉCOUVERTE DE L'ARCHITECTURE DE L'ÉPOQUE TARDIVE ROMAINE AU CENTRE DE ČAČAK – LA LOCALITÉ DE “LA PLACE ROMAINE”

De février au début d'avril de l'année 2018, une surveillance archéologique durant les travaux de préparation pour l'édification et l'aménagement du plateau entre le Centre culturel et l'Hotel Belgrade fut exécutée. Sur cette localité fut planifiée l'édification d'une Piazzetta avec une fontaine et ses contenus concomittants. Cet espace fut, à la différence d'aujourd'hui, à la fin du 19ème siècle et au début du 20ème siècle, sous les maisons qui, avec leurs fondations profondes, détruisent en grande partie les couches plus anciennes qui furent conservées uniquement sur les superficies libres entre les maisons. Les résultats préliminaires du traitement de l'architecture et des trouvailles mobiles démontrent l'existence de deux, relativement chronologiquement proches horizons colonisés du temps de l'Antiquité tardive. Les traces plus anciennes d'existence représentent des restes de murs de galets et ceux qui leur approchent, un répertoire modeste de trouvailles mobiles qui formèrent, en grande partie, des brisements de poterie. Pas plus tard que cela ensuite, sur ce même

emplacement, une construction s'éleva de longueur constatée de 12m, de laquelle fut observée entièrement à peine une pièce de dimensions 3,30 x 3,30 m, construite dans la zone de fondation, également en galets, mais cette fois avec l'utilisation de mortier. La pièce mentionnée posséda un sol solidement bâti qui fut de même découvert en aspect de base en galets concassés, au-dessus de laquelle fut déversée une chemise de cimentage, le sous-dallage final du sol ne fut pas conservé. Parmi les restes du sol antique, on constata aussi plusieurs fosses du bas Moyen-Âge. On supposa que la structure du sol de cette construction fut endommagée déjà au bas Moyen-Âge, puisqu'au-dessus d'elle-même se trouvait en majorité du matériel du 17-19ème siècle. Après l'édification de la fontaine, les traces de la fondation des murs de la construction romaine de l'Antiquité tardive furent présentées grâce à des bandes en marbre rouge. Des contenus supplémentaires au point de vue d'une présentation plus complète de cette localité sont planifiés dans une période à venir.

Vujadin VUJADINOVIC
Aleksandra GOJGIĆ
Ljubinka PAVLOVIĆ

Сл. 1. Југоисточни зид Објекта I од ломљеног камена у делу трајекта где сече касноантички зид од облукџка

Сл. 2. Један од трајекта зидова Објекта I

Сл. 3. Објекта II

Сл. 4. Налази новца из касноантичких укоја означени шѐренским бројевима налаза (Аверс)

Сл. 5. Налази новца из касноантичких укоја означени шѐренским бројевима налаза (Реверс)

Сл. 6. Објекат III

**М. А. Александар
СИМИЋ**

Докторанд на Одељењу за
историју

Филозофски факултет –
Универзитет у Београду
aleksandar.simic@f.bg.ac.rs

РИМСКЕ ВОЈНЕ ТРУПЕ НА ГРАНИЦИ ДАЛМАЦИЈЕ И ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ

АПСТРАКТ: Овај рад има за циљ да истражи и презентује римске војне трупе које су биле стациониране на граници провинција Далмације и Горње Мезије. Географска област коју обухвата овај рад прубо је одређена рекама Дрином и Зајадном Моравом, њанинама Космајем и Рудником и Рашком облашћу. Наративни извори за ову тему крајње су оскудни, те је истраживање засновано пре свега на епиграфском материјалу. У том смислу, рад је допуњен епиграфским материјалом, који има за циљ да олакша сналажење са коришћеним изворима. Рад хронолошки обухвата период Принципат, али због природе извора, фокус је на периоду после владавине цара Марка Аурелија (161-180. г. н. е.). Прво се излажу веће војне јединице, тј. кохорте, а затим вексилације и конзуларски бенефицијари.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Далмација, Горња Мезија, римске трупе, кохорте, вексилације, конзуларски бенефицијари, извори

Овај рад има за циљ да истражи и презентује римске војне трупе које су биле стациониране на граници провинција Далмације и Горње Мезије. То је географска област која се оквирно поклапа са данашњом западном Србијом и која гравитира ка Западној Морави и градовима Чачку и Ужицу. Наративни извори за ову тему су веома оскудни, те свако истраживање мора бити засновано на епиграфском и археолошком материјалу. Срећом, тог материјала има у релативном изобиљу и добро је обрађен и презентован у различитим публикацијама. У нашој и страниј литератури доста је писано о римској војсци на Балкану, њеним одредима, припадницима и материјалним остацима.¹ Надамо се да ћемо овим радом дати скромни допринос познавању римског војног система на граници Далмације и Горње Мезије. На

крају се налази *Епиграфски материјал*, чија је сврха да читаоцу помогне у сналажењу са цитираним изворима.

Римске провинције Далмација и Горња Мезија захватале су велике централне делове Балканског полуострва. Под римску власт дошле су постепено, у процесу који је започео крајем I века п. н. е., а завршио се у току I века н. е. Област будуће римске провинције Горње Мезије покорена је у походима Марка Лицинија Краса и Корнелија Лентула. Мезија као јединствена провинција створена је вероватно у другој деценији I века н. е. Цар Домицијан поделио ју је на Горњу и Доњу.²

[2] О томе види: Ronald Syme, „Lentulus and the Origin of Moesia”, *The Journal of Roman Studies* 24 (1934): 113-137; András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Second edition, trans. Sheppard Frere (London & Boston: Routledge and Kegan Paul, 2014), 33, 44, 82; Мирослава Мирковић, *Историја римске државе* (Београд: Службени гласник, 2014), 425, 465.

[1] Види Библиографију.

Освајање простора будуће провинције Далмације започето је у Илирском рату Цезара Октавијана (35-33. године п. н. е.). Простор Илирика освојио је Августов синак Тиберије у рату 12-9. године п. н. е. Међутим, због регрутовања делматских младића у римске помоћне јединице дошло је до великог Делматско-панонског устанка који је трајао од 6. до 9. године н. е. Тиберије је са петнаест легија успео да угуши тај велики устанак и да умири Илирик.³ То је, према Светонијевим речима, био најтежи рат који су Римљани водили још од сукоба са Картагином.⁴

У области коју захвата овај рад, дакле у источној Далмацији и западној Горњој Мезији, током I и већег дела II века н. е. није било сталних војних јединица, што је била уобичајена ситуација на границама међу провинцијама Римског царства.⁵ За одржавање реда и мира били су задужени конзуларски бенефицијари. То су били војници издвојени из легија, ослобођени радне обавезе и распоређени у унутрашњост провинције да обезбеђују важне путеве, градове и руднике, одржавају безбедност, сакупљају порезе и све остало што би било потребно.⁶

Безбедносна ситуација на Балкану значајно се погоршала у време Маркоманских ратова (166-180. године н. е.). Спољна опасност, која је претила углавном од германских племена, поклопила се са кугом која је однела велики број живота у Римском царству.

[3] Cf. John Wilkes, *Dalmatia* (London: Routledge and Kegan Paul, 1969), 46-77; Marin Zaninović, „Rimska vojska u Iliriku”, у: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, urednik Ivan Radman-Livaja (Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2010), 18. О томе како је Октавијан Август симболично представио освајање Балкана види: Dragana Grbić, „Augustan Conquest of the Balkans in the Light of Triumphal Monuments”, *Živa Antika* 61 (2011): 132-133.

[4] Suet. *Tib.* 16.

[5] Светлана Лома, Клаудије Гал и Северови нови сенатори (Београд: Филозофски факултет, 2010), 133.

[6] О дужностима конзуларских бенефицијара види: Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски епиграфски сџоменци Чачка и околине* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2008), 15; Inge Mennen, *Power and Status in the Roman Empire, ad 193-284* (Leiden/Boston: Brill, 2011), 77-78, 142, 144; Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 127, 132-133.

То је довело до значајног повећања активности разбојника у залеђу дунавског лимеса. Ови латрони (*latrones*) имали су базу у подручју између Рудника, Космаја и ваљевских планина и одатле угрожавали безбедност становништва Горње Мезије и Далмације.⁷ Њихови налети постали су толико жестоки да је намесник Далмације и будући император Дидије Јулијан морао да ангажује војску да сузбије њихове активности током 176/177. године н. е.⁸ Због свих ових претњи цар Марко Аурелије подигао је четири нове кохорте да бране залеђе дунавског лимеса. У питању су две кохорте састављене од Делмата и две састављене од Дарданаца.⁹ Иако постоје неслагања да ли су сами разбојници били регрутовани у ове кохорте, зацело је њихова сврха била да сузбију хајдучију која је угрожавала важне рударске комплексе и путна чворишта у данашњој источној БиХ и Србији.¹⁰

Судећи по епиграфским изворима, кохорте које је Марко Аурелије регрутовао међу домаћим становништвом Далмације и Горње Мезије биле су *miliariae, equitatae* или са оба придева. *Cohortes miliariae* бројале су 1.000 бораца, док су *cohortes equitatae* садржавале пешачке и коњичке одреде. Такав мешани и

[7] Натписи *EK 1-5* сведоче о људима из Далмације и Горње Мезије које су убили разбојници. Види и: Brent D. Shaw, „Bandits in the Roman Empire”, *Past & Present* 105 (1984): 10-11; Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 125, 133.

[8] *SHA Did. Jul.* 1.9; cf. Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски епиграфски сџоменци Чачка и околине*, 18. Латрони су остали опасност и током III века н. е. Види: Dušan Rašković, „Arheološka istraživanja okružja stava Južne Morave i Zapadne Morave u antici”, *Kruševački zbornik* 14 (2009): 20-22; John Wilkes, *Dalmatia*, 117.

[9] *SHA Marc. Aur.* 21.7; cf. Снежана Ферјанчић, *Ale i kohorte u vojsci rimskih provincija Mezije i Dakije od I do III veka n. e.* (Београд: Друштво за античке студије Србије, 2018), 193-194; Ovidiu Tentea, Florian Matei-Popescu, „Alae et cohortes Daciae et Moesiae: A review and updating of J. Spaul's Alae and Cohors”, *Acta Musei Napocensis* 39-40/1 (2002-2003 (2004)): 280; Florian Matei-Popescu, Ovidiu Tentea, *Auxilia Moesiae Superioris* (Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2018), 81.

[10] *SHA Marc. Aur.* 21.7 наводи да латрони Далмације и Дарданије јесу регрутовани у војску, а с тиме се слажу Ovidiu Tentea, Florian Matei-Popescu, „Alae et cohortes Daciae et Moesiae: A review and updating of J. Spaul's Alae and Cohors”, 280; Снежана Ферјанчић, *Ale i kohorte u vojsci rimskih provincija Mezije i Dakije od I do III veka n. e.*, 193-194, *contra* Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 120.

појачани састав омогућавао је овим јединицама ефикаснију борбу против разбојника.¹¹ Њихова бројност говори да су римске власти озбиљно схватиле претњу коју су латрони представљали. Прва кохорта Делмата посведочена је само као *milliaria*.¹² Њена сестринска кохорта, *II Delmatarum*, на вотивној ари из 253. године н. е. забележена је као милијарија и коњичка.¹³ На споменицима из утврђења *Timacum Minus*, *cohors II Aurelia Dardanorum* посведочена је као *miliaria equitata*.¹⁴ За прву Аурелијеву кохорту Дарданаца нема таквих сведочанстава, али се може претпоставити да је била милијарија и/или коњичка, по аналогији са својом сестринском кохортом.¹⁵

Зарад ефикасније борбе против латрона коњичке и пешадијске чете вероватно су биле појачане одредима стрелаца и праћкаша. О томе сведоче археолошки налази. На Космају је пронађено преко 200 комада оловне танаци коју су користили професионални праћкаши, од којих су најпознатији становници Балеара. Могуће је да су управо балеарски праћкаши били постављени на Космају и Руднику.¹⁶ У Ђуприји су пронађени остаци рожног лука, што можда указује на постојање стрељачке јединице која је ту могла бити стационарана.¹⁷ Прва кохорта Крићана, који су били познати стрелци, била је стационарана у

месту *Timacum Maius* (данас село Нишевац, код Ниша), док је у Наису била стационарана кохорта *I Cilicum sagittaria*, чије име указује да је била састављена од стрелаца.¹⁸

Cohors I Delmatarum била је у време цара Комода стационарана у околини Ужица.¹⁹ Доказ за то је натпис нађен у околини тог града, а који највероватније треба датирати на сам крај II или III век н. е. и који сведочи да је трибун прве кохорте Делмата био извесни Гај Јулије Руф.²⁰ Поред тога, занимљива је посвета на споменику нађеном у селу Биоска у околини Ужица који је Тит Аурелије Север подигао Непобедивом Митри,²¹ Иако Север није експлицитно наведен као *miles*, с обзиром да је подигао споменик божанству чији је култ био раширен међу војницима, могуће је да се ради управо о војнику.²²

Cohors II Delmatarum miliaria equitata била је распоређена у области Чачка, а њен логор се убицира у Бељини или у самом Чачку.²³ Друга кохорта Делмата је значајно боље посведочена на овим просторима него њена „посестрима”. Као што је већ речено, створена

.....
Cvijetić, „The Slings and Arrows of Outrageous Fortune: Long-Range Fighting Units on the Roman Limes in Serbia”, 45.

[18] О тим кохортама види: Vladimir P. Petrović, Vojislav Filipović, „The First Cohort of Cretans, a Roman Military Unit at Timacum Maius”, *Balkanica* 46 (2015): 33-39; Miroslav B. Vujović, Jelena Lj. Cvijetić, „The Slings and Arrows of Outrageous Fortune: Long-Range Fighting Units on the Roman Limes in Serbia”, 57; Snežana Ferjančić, *Ale i kohorte u vojsci rimskih provincija Mezije i Dakije od I do III veka n. e.*, 186-187.

[19] Упореди: Geza Alföldy, „Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien”, *Acta Archaeologica Hungariae* 14/3-4 (1962): 268, 283; John Wilkes, *Dalmatia*, 118.

[20] ЕК 6.

[21] ЕК 7 (из 201-270. године н. е.).

[22] О митраизму види: Љубица Зотовић, *Митраизам на њу Јуџославије* (Београд: Археолошки институт, 1973); „Mitra i mitraizam”, у: Aleksandrina Ceromanović-Kuzmanović, Dragoslav Srejšević, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope* (Београд: Savremena administracija, 1992).

[23] Види: Snežana Ferjančić, Гордана Јеремић, Александра Гојић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, 16. У Чачку су пронађене и опеке са жигом ове кохорте (види: ЕК 17). Осим опека, археолошка ископавања спроведена 1960. године изнедрила су три посуде које су сасвим сигурно користили војници (види: Мирослав Вујовић, Катарина Дмитровић, „Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку”, *Гласник Српској археолошкој друштва* 23 (2007): 315. *Исти*, 319, тврде да је логор друге кохорте Делмата заузимао површину од пет хектара.

[11] О уређењу кохорти види: Snežana Ferjančić, *Ale i kohorte u vojsci rimskih provincija Mezije i Dakije od I do III veka n. e.*, 7.

[12] ЕК 6 (из 180-300. године н. е.), ЕК 31 (101-250. године н. е.). За остале натписе о овој кохорти види: Светлана Лома, *Клауђује Гал и Северови нови сенајори*, 277-283, 11-22.

[13] ЕК 14.

[14] У питању су вотивне посвете Гаја Атрија Декората, трибуна кохорте: *IMS III/2 8* (197-212. године н. е.) и *IMS III/2 9* (208-212. године н. е.).

[15] Уп. Florian Matei-Popescu, Ovidiu Ţentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, 53; Snežana Ferjančić, *Ale i kohorte u vojsci rimskih provincija Mezije i Dakije od I do III veka n. e.*, 193-194.

[16] Сва оловна танад потичу из II века н. е. О томе види: Miroslav B. Vujović, Jelena Lj. Cvijetić, „The Slings and Arrows of Outrageous Fortune: Long-Range Fighting Units on the Roman Limes in Serbia”, in: *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors - Living on the Frontier I*, edited by Miomir Korać (Belgrade: Institute of Archaeology, 2018), 52.

[17] Остаци су из V века н. е., али с обзиром на важност насеља *Horreum Margi*, не треба искључити постојање неке стрељачке јединице у ранијем периоду, уп. Miroslav B. Vujović, Jelena Lj.

је око 170. године н. е. због Маркоманских ратова. Њен, вероватно, први заповедник био је Тиберије Клаудије Гал, искусни *vir militaris*, кога је на место трибуна кохорте поставио Дидије Јулијан док је био управник Далмације. Он је посведочен на вотивној ари коју је посветио Јупитеру Највећем и Најбољем.²⁴ Галов наследник на челу друге кохорте Делмата био је извесни Помпеј Политијан, који је посведочен на две вотивне аре: једна је била посвећена Марсу, а друга Изиди и Сарапису.²⁵ Последњи посведочени трибун кохорте био је извесни Квинт Секстилије Марин, чија ара посвећена Јупитеру Највећем и Најбољем датира из 253. године н. е.²⁶ Од официрског кадра кохорте посведочен је још и Тит Статије Криспин, декурион коњаника из III века н. е.²⁷

Рударска област која се налазила око планина Рудник и Космај била је врло важна за Римљане. О томе сведочи, између осталог, и пажња која је поклањана њеној одбрани и заштити. Прецизну хронологију је тешко утврдити, али у област Космаја и Рудника најраније је распоређена *cohors V (Callaecorum) Lucensium*. Кохорта је посведочена на вотивном натпису Гаја Гелија Егзората, префекта кохорте.²⁸ Пета кохорта Луценса бранила је руднике у раној фази Маркоманских ратова, 166-169. године н. е, када се и датује наведени натпис.²⁹ Такође је посведочена и *cohors I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata*, пребачена из Паноније да брани космајске руднике.³⁰ Трибун ове кохорте Гај Клодије посветио је ару Јупитеру Највећем и Најбољем, која је пронађена

[24] ЕК 10 (из 171-195. године н. е.). Упореди: Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 137-138.

[25] ЕК 12 и 13, оба натписа с краја II века н. е. Ваљало би напоменути да је отприлике у исто време Септимије Север послао кохорту на исток прво у рат против Песценија Нигера, а потом против Парћана (види: Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 118-119).

[26] ЕК 14.

[27] ЕК 15.

[28] ЕК 19.

[29] В. Slobodan Dušanić, "Introduction Historique", у: *IMS I*, 106; John Wilkes, *Dalmatia*, 118.

[30] В. Florian Matei-Popescu, Ovidiu Țentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, 43, 68.

у Стојнику. Како је навео у свом натпису, Гај Клодије је у прву Улпијеву кохорту Панонаца био пребачен из кохорте *XVIII voluntariorum civium Romanorum*.³¹ Није сигурно када је Гај Клодије прешао из једне кохорте у другу, али Душанић мисли да се то десило на почетку Маркоманских ратова, када је и прва Улпијева кохорта Панонаца пребачена на Космај.³²

Најбоље посведочена „космајска“ кохорта је *II Aurelia nova milliaria equitata civium Romanorum*.³³ Као што се из њеног назива види, кохорта је била појачаног и мешаног састава да би могла ефикасније да штити руднике, транспорте руда и да јури бегунце. Главнина је била стационирана у Градишту код Стојника, док су делови били распоређени у Губеревцу и Сопоту.³⁴ Познато је да је друга кохорта *Aurelia nova* саградила или обновила *valetudinarium* или војну болницу. На истом натпису спомиње се тадашњи префект кохорте Тит Бебеније Јуст. Овај натпис, датован у 179. годину н. е. пронађен је у Стојнику на Космају.³⁵ Поред тога, у околини Сопота и Стојника пронађени су надгробни споменици и вотивни натписи који сведоче о боравку ове кохорте у рударском пределу Космаја.³⁶ Међу њима би требало издвојити вотивни натпис који доноси име трибуна кохорте Цесенија Нигрина. Натпис није могуће

[31] ЕК 18, из 166-169. године н. е.

[32] Slobodan Dušanić, "Introduction Historique", у: *IMS I*, 106.

[33] Постојање друге Аурелијеве кохорте за собом повлачи и логичну претпоставку да је постојала и прва Аурелијева кохорта. Међутим, таква кохорта није потврђена на натписима, осим у веома сумњивом случају ЕК 24 (из друге половине II или III века н. е.). Тај натпис је превише оштећен да би послужио као коначна потврда о постојању поменуте кохорте (упореди: Slobodan Dušanić, "Introduction Historique", у: *IMS I*, 105, који анализира главне проблеме са првом Аурелијевом кохортом).

[34] Види: Slobodan Dušanić, "Introduction Historique", у: *IMS I*, 106-107; John Wilkes, *Dalmatia*, 118.

[35] ЕК 20. Види: Snežana Ferjančić, *Ale i kohorte u vojsci rimskih provincija Mezije i Dakije od I do III veka n. e.*, 274. О лекарима који су пратили римске јединице види: Драгана Грбић, „Војни лекари у Горњој Мезији“, *Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и околних области* 17 (2013): 63.

[36] ЕК 21-23, 25, 26, сви натписи су после владавине Марка Аурелија, вероватно III век н. е.; cf. Florian Matei-Popescu, Ovidiu Țentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, 43.

прецизније датовати осим само оквирно у доба Принципата.³⁷

Осим кохорти у обезбеђивању реда и мира на простору источне Далмације и западне Горње Мезије учествовали су и конзуларски бенефицијари и вексилације појединих легија.

Антички *municipium Malvesatium* се различито убицира, код Пожеге или код села Скелани, на левој обали Дрине.³⁸ У том античком насељу налазила се станица бенефицијара, а њихови епиграфски споменици пронађени су у широј околини муниципија, са обе стране Дрине. Гај Јулије Херкулан као конзуларски бенефицијар био је распоређен из легије *I Italicae Moesiae inferioris*. Вотивна ара коју је подигао Ескулапу и Хигији датује се у II век н. е.³⁹ У исти век се датује и ара коју је капитолинском Јупитеру посветио Гај Јулије Ингенуус, војник Једанаесте Клаудијеве легије.⁴⁰ Конзуларски бенефицијар Луције Нивије Максим био је распоређен из легије Једанаесте Клаудијеве.⁴¹ Јулије Лонгин је као бенефицијар службовао у околини Скелана, где је пронађена вотивна ара коју је управо он посветио Узвишеном Марсу.⁴² Лонгинов саборац из легије Пете македонске, чије је име изгубљено, такође је био распоређен на бенефицијарску дужност код Скелана, после владавине Марка Аурелија.⁴³ Легија *I Adiutrix* је у станицу код *municipium Malvesatium*-а послала двојицу конзуларских бенефицијара. Један је био извесни Луције Емилије који је спомен подигао Јупитеру Најбољем и Највећем

и Узвишеном Марсу у II-III веку н. е.⁴⁴ Други је био Марко Улпије Каније који је поставио вотивну ару Јупитеру, Јунони и Минерви. Његова ара се датује од средине II века н. е. до средине III века н. е.⁴⁵ Марко Улпије Виталис, војник легије *X Gemina*, био је распоређен као конзуларски бенефицијар у околини Скелана, где је пронађена његова ара посвећена Јупитеру Капитолинском и Марсу.⁴⁶ Извесни *Flavius M(-)* је као конзуларски бенефицијар поставио ару Јупитеру Најбољем и Највећем, Јунони и Минерви. Због оштећености натписа није могуће одредити којој је легији припадао, али у обзир долазе *X Gemina* или *XI Claudia* које су слале конзуларске бенефицијаре на службу у *municipium Malvesatium*.⁴⁷ Тит Аурелије Марко, ветеран непознате легије, посветио је ару Јупитеру Фулгуратору.⁴⁸ Елије Априлис био је бенефицијар из непознате легије, а посветио је ару капитолинској тријади. Његова ара пронађена је у Бајиној Башти.⁴⁹ Капитолинском Јупитеру споменик је посветио и Гај Билијаније Север, не навевши којој је јединици припадао.⁵⁰ Најпоследње, занимљив је пример извесног *Aurelius-a Gaf-]/[-Janus*-а који је навео да је конзуларски бенефицијар из провинције Доње Паноније, уместо уобичајене припадности одређеној легији. Ара коју је подигао Узвишеној Дијани датује се у III век н. е.⁵¹

Поред ових конзуларских бенефицијара, у рејону муниципија била је распоређена и вексилација највероватније прве кохорте Делмата. О томе сведоче натписи које су за собом оставили центуриони те кохорте:

[37] ЕК 27.

[38] Код Пожеге га лоцирају Јаворка Бућић, Петар Петровић, „Муниципиум Малвесатиум код Пожеге”, *Ужички зборник* 12 (1983): 19-56 и John Wilkes, *Dalmatia*, 283, а код Скелана Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 128, 284 и Бојан Поповић, „Municipium Malvesatium: преглед истражених грађевина римске архитектуре на територији данашњих Скелана са предлогом реконструкције”, *Гласник Српској археолошкој друштва* 34 (2018): 175-203.

[39] ЕК 29.

[40] ЕК 30.

[41] ЕК 38 (из 151-300. године н. е.).

[42] ЕК 32. Натпис се датује у II-III век н. е.

[43] ЕК 41.

[44] ЕК 33.

[45] ЕК 36.

[46] ЕК 34. Натпис се датује у 131-250. године н. е.

[47] ЕК 40 (из 151-300. године н. е.).

[48] ЕК 42. Натпис је датован у III век н. е.

[49] ЕК 37 (из 151-300. године н. е.).

[50] ЕК 35 (из 151-230. године н. е.).

[51] ЕК 43.

Луције Титије, Гај Сергије Јулијан, Марко Лукције Валенс.⁵²

Двојица конзуларних бенефицијара, Јулије Капитон и извесни Аурелије били су прекомандовани у околину Чачка из легије *XI Claudia*.⁵³ Такође, посведочен је један анонимни бенефицијар који је био прекомандован из панонске легије *X* или *XIV Gemina*. Постоји могућност да је овај анонимни бенефицијар припадао легији *XI Claudia* (натпис је превише оштећен да би се донела коначна одлука).⁵⁴ Поред конзуларских бенефицијара, Чачак и околину штитила је вексилација кохорте *VIII voluntariorum civium Romanorum* на челу са Ливијем Матерном. Та кохорта је током већег дела Принципата боравила у Далмацији, а вексилација под Ливијем Матерном доведена је да гради утврђење или да помогне у одбрани од латрона. Ливије Матерно је у околини Чачка боравио око 197. године н. е., када се датује његов натпис.⁵⁵

Станица конзуларних бенефицијара по свему судећи постојала је и у околини Новог Пазара. Присуство римских војника откривено је у Новопазарској бањи и на локалитетима Подграђе код Раса и Градина-Постење, те би можда ту требало тражити станицу конзуларских бенефицијара.⁵⁶ Тројица кон-

зуларских бенефицијара из легије *VII Claudia* су посведочена: Марко Уцентеј, Марко Викторије Урцијан и Марко Аурелије Серен (или Север). Прва двојица су подигли посвете Јупитеру Најбољем и Највећем, док је трећи свој споменик посветио богињи Немеси. Сва три споменика се датују између Комодове владавине и 257. године н. е.⁵⁷ Њихове дужности биле су пре свега да чувају тзв. *via metallica*, пут који је ишао из Приморја, преко горњег Подриња, Полимља, Сјенице, Новог Пазара, Ибра на Косово и Метохију и тамошње рударске области.⁵⁸ Ради одбране тог пута у другој половини III века н. е. обновљено је утврђење на Шарском кршу.⁵⁹

Municipium S(plonistarum), који се убицира на локалитету села Комини код Пљеваља имао је посаду бенефицијара. Бенефицијарна станица налазила се вероватно уз једну од капија, а у муниципију је било до десет бенефицијара.⁶⁰ Посведочени бенефицијари били су Флавије Сатурнин из легије *XI Claudia*, Публије Елије Фусцин из легије *I Adiutrix*, Флавије Апер и *Aur(-) Is(-)*, обојица

[52] Луције Титије: *EK 28*; Сергије Јулијан: *EK 31* (101-250. године н. е.); Лукције Валенс: *EK 39*, после владавине Марка Аурелија (види и: Snežana Ferjančič, Olga Pelcer, Mirko Babič, „New Inscriptions from Pannonia and Dalmatia“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 169 (2009): 247-248).

[53] Јулије Капитон: *EK 8*; Аурелије: *EK 9*.

[54] *EK 16*; Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, 16; cf. Snežana Ferjančič, „New Epigraphic Finds near Čačak“, *Balkanica* 26 (1995): 176.

[55] *EK 11*; cf. Marin Zaninović, „Rimska vojska u Iliriku“, 26; Geza Alföldy, „Die Auxiliartuppen der Provinz Dalmatien“, 271; Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 283-284, као разлог Матерновог доласка наводи одлазак кохорте *II Delmatarum* на исток.

[56] Драгица Премовић Алексић, „Историјат путне мреже на територији између Лима и Ибра“, *Новопазарски зборник* 39 (2016): 89, 90; *Исџа*, „Нови Пазар на мапи историјских путева“, *Новопазарски зборник* 36 (2013): 17, 19; *Исџа*, „Траса римског пута на деоници Пријепоље-Нови Пазар у светлу нових археолошких открића“, *Новопазарски зборник* 15 (1991): 44; Александар Јовановић, „Археолошка истраживања у Новопазарској бањи“, *Новопазарски зборник* 19 (1995): 31, 40-41.

[57] *EK 46* (Уцентеј), натпис датован у период 201-250. године н. е.; *EK 44* (Урцијан), натпис датован у период 150-300. године н. е.; *EKEK 45* (Серен, натпис датован у 30-е или 40-е године III века н. е., можда 238. године н. е.); за анализу сва три натписа види: Мирослава Мирковић, „Beneficiarii consularis на споменицима из Новог Пазара“, *Новопазарски зборник* 9 (1985): 38-41.

[58] О том друму детаљније у: Драгица Премовић Алексић, „Историјат путне мреже на територији између Лима и Ибра“, 88-90; *Исџа*, „Нови Пазар на мапи историјских путева“, 16; *Исџа*, „Траса римског пута на деоници Пријепоље-Нови Пазар у светлу нових археолошких открића“, 39, 44, 45.

[59] Види: Драгица Премовић Алексић, „Археолошки локалитети у сјеничком делу Старог Влаха“, *Новопазарски зборник* 27 (2003): 60; *Исџа*, „Траса римског пута на деоници Пријепоље-Нови Пазар у светлу нових археолошких открића“, 42. Упореди: Вујадин Иванишевић, „Античко насеље на Тројану“, *Новопазарски зборник* 13 (1989): 13; Марко Поповић, „Античко утврђење на Шарском кршу код Дуге Пољане“, *Новопазарски зборник* 7 (1983): 12-13.

[60] Види: Miroslava Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja* (Beograd: Filozofski fakultet, 2013), 68, 70. Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 118, тврди да су код овог муниципија биле распоређене и вексилације друге кохорте Делмата. *Исџа*, 276, као доказ наводи натпис (*EK 50*, из 171-300. године н. е) који спомиње Асидонија Вителијана, центуриона те кохорте.

из непознате јединице.⁶¹ Поред тога, посведочено је да су се на простору муниципија насељавали ветерани. Асидоније Вителијан био је центурион друге кохорте Делмата и касније се са женом скрасио у овом муниципијуму. Друга два могућа насељеника из редова бивших војника били су Тит Аурелије Аплин и Аурелије Максим. Обојица су вероватно били војници помоћних одреда и војну службу су започели под Марком Аурелијем или касније.⁶² Мирослава Мирковић наводи да је на територији муниципија пронађен новац кован у Виминацијуму између 238. и 253. године н. е., а који су ту донели војници, било бенефицијари, било насељени ветерани.⁶³

Као што се може видети, конзуларски бенефицијари долазили су из одређених легија. Мезијске легије Четврта Флавијева и Седма Клаудијева слале су бенефицијаре у *stationes* Горње Мезије, тачније у околину Новог Пазара и на Косово и Метохију. Провинција Далмација је крајем I века н. е. остала без легијске посаде, те су бенефицијари распоређивани из легија стационираних у околним провинцијама. У питању су легије *I Adiutrix*, *I Italica*, *V Macedonica*, *X* или *XIV Gemina* и *XI Claudia*. *Legio I Adiutrix* је убрзо по свом настанку, 70. године н. е. била стационирана у Могунтијакуму, у Горњој Германији. Највероватније је за време Домицијанових Дачких ратова пребачена у Горњу Панонију. У тој провинцији у Бригетиону остала је до краја Принципата, осим кратких боравака у Дакији за време цара Трајана, 107-112. и 114.

[61] *EK 53* (Сатурнин, из 201-250. године н. е.), *EK 47* (Фусцин, из 194. године н. е.), *EK 49* (Апер, из 151-250. године н. е.), *EK 52* (*Aur(-) Is(-)*, из 201-300. године н. е.). Упореди: Miroslava Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 69-70.

[62] Асидоније Вителијан: *EK 50* (из 171-300. године н. е.); Тит Аурелије Аплин: *EK 48* (крај II или III век н. е.); Аурелије Максим: *EK 51* (после владавине Марка Аурелија); за анализу ова три натписа види: Miroslava Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 71-73. Упореди: Александрина Цермановић-Кузмановић, „Археолошка истраживања античких некропола у селу Комини код Пљеваља”, *Сџаринар* 31 (1980): 49.

[63] Miroslava Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 75.

године н. е.⁶⁴ Прву Италску легију створио је цар Нерон за поход против Јерменије. После борби у грађанском рату 68/69. године н. е. пребачена је у Мезију, у Нове, где је учествовала у борбама против варвара.⁶⁵ Пета Македонска легија је више пута мењала место боравка крећући се од Балкана до источних провинција и назад. На крају је за време владавине Марка Аурелија била стационирана у Дакији, у Потаиси.⁶⁶ *Legio X Gemina* је у I веку н. е. боравила у Хиспанији и Германији, а после Првог дачког рата пребачена је прво у Аквинкум, па у Виндобону у Горњој Панонији.⁶⁷ Легија *XIV Gemina* учествовала је у освајању Британије, а после боравка у Британији и на рајнском лимесу, 92. године н. е. пребачена је прво у Виндобону, па у Карнунтум, у Горњој Панонији.⁶⁸ Легија *XI Claudia* је већи део I века н. е. провела у Далмацији, а после три деценије на Рајни и кратког времена у Бригетиону, премештена је у Дуросторум у Доњој Мезији, где је остала до позне антике. Током II и III века н. е. слала је конзуларске бенефицијаре у Далмацију.⁶⁹ Као што се може видети, конзуларски бенефицијари су у Далмацију долазили из околних провинција: Горње Паноније, Доње Мезије и Дакије.

[64] Види: Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 30, 170; Miroslava Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 70; Ronald Syme, „Rhine and Danube Legions under Domitian”, *The Journal of Roman Studies* 18 (1928): 41, 44, 51-53, 55; Lawrence Keppie, „The Origins and Early History of the Second Augustan Legion”, у: *Legions and Veterans: Roman Army Papers 1971-2000*. (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000), 31, 45, 128. Упореди: Gwyn Morgan, „Galba, the Massacre of the Marines, and the Formation of Legion I Adiutrix”, *Athenaeum* 91 (2003): 489-515.

[65] Stephen Dando-Collins, *Legions of Rome: The Definitive History of Every Imperial Roman Legion* (New York: Thomas Dunne Books, 2012): 37; John Wilkes, *Dalmatia*, 119.

[66] Lawrence Keppie, *The Making of the Roman Army* (London: Routledge, 2005): 179; Stephen Dando-Collins, *Legions of Rome*, 63-64; John Wilkes, *Dalmatia*, 93.

[67] Lawrence Keppie, *The Making of the Roman Army*, 180-181; Stephen Dando-Collins, *Legions of Rome*, 78.

[68] Lawrence Keppie, *The Making of the Roman Army*, 182; Stephen Dando-Collins, *Legions of Rome*, 82-83.

[69] Види: Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојнић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 15-16; Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 32.

Требало би нешто рећи о самим војницима који су обезбеђивали овај простор. С учвршћењем римске власти и ширењем романизације, римска управа се све више ослањала на домаће снаге за осигурање провинција. То је значило и регрутовање локалног становништва прво као аугзилијара, а затим и у легије. Већина војника Седме Клаудијеве и Четврте Флавијеве легије били су из Горње Мезије.⁷⁰ Илустративан пример је осма кохорта добровољаца: њени војници су првобитни били регрутовани из Италије, али већ од времена Марка Аурелија њено људство је из Далмације.⁷¹ С обзиром да су конзуларски бенефицијари били издвајани из легија и распоређивани у унутрашњост провинција Горње Мезије и Далмације, могућно је да су неки од њих служили у месту свог порекла. Најбољи случај ослањања на локалне снаге су четири кохорте које је подигао Марко Аурелије. Две су регрутоване међу Делматима, а две међу Дарданцима. Требало би имати на уму да су, после две деценије служења, ветерани одлучивали да се населе недалеко од места где су били стационарани и тиме се ефективно стапали са домаћим становништвом.⁷² Војна логика је очигледна: локално регрутовани војници добро познају подручје које треба да штите и тиме су ефикасан противник латронима.

Официрски кадар је такође временом све више био регрутован из редова домаћег становништва. Две кохорте Делмата су првобитно имале официре пореклом из Италије. Касније је официрски кадар био делматског порекла.⁷³ Најбољи пример је Клаудије Гал,

[70] Miroslava Mirković, „The Roster of the VII Claudia Legion”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 146 (2004): 214; Снежана Ферјанчић, „Регрутација горњомезијских легија IV Flavia и VII Claudia”, *Зборник Народне музеја у Чачку* 38 (2008): 63-82; John Wilkes, *Dalmatia*, 127.

[71] Geza Alföldy, „Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien”, 274-275; John Wilkes, *Dalmatia*, 479-480.

[72] Види: John Wilkes, *Dalmatia*, 479; Снежана Ферјанчић, *Насељавање легијских вешерана у балканским провинцијама I-III век н. е.*, 164 (види и табеле на стр. 314-315).

[73] Види: Geza Alföldy, „Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien”, 269.

трибун друге кохорте Делмата. Он сам је, највероватније, из муниципија *Malvesatium*-а, где је био припадник локалне елите.⁷⁴ Каријеру је градио кроз војску, започевши је у време цара Марка Аурелија, да би врхунац достигао под Септимијем Севером.⁷⁵

Римска управа имала је добре разлоге да стационара кохорте, вексилације и конзуларске бенефицијаре у данашњој западној Србији и шире. Чачак и околна област која гравитира ка Западној Морави налазила се на раскрсници важних путева. На западу се у околини данашње Сребренице налазила област Аргентарија, чије само име сведочи да је била богата рудама сребра. Та среброносна област је западним путем била повезана са Салоном, седиштем провинције Далмације,⁷⁶ а источно је пут водио преко Дрине, долином Ђетиње и Западне Мораве, преко Ужица и Чачка, до града *Horreum Margi* и споја две Мораве.⁷⁷ Северно су се налазили Рудник и Космај са својим рудницама и Сингидунум и Виминацијум са својим легијама. Ка истоку је Наис, велика раскрсница.⁷⁸ Од Чачка се ка југу одвајао пут који је ишао до данашњег Новог Пазара, где је била бенефицијарна станица. Не треба заборавити ни богате дарданске руднике (*metalla Dardana*) који су се налазили на Косову и Метохији.⁷⁹ Из свих ових

[74] Види: Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 140-141.

[75] О Клаудију Галу види монографију Светлане Ломе, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*.

[76] Види: Marin Zaninović, „Rimska vojska u Iliriku”, 23.

[77] Види: Светлана Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 129; Goran Popović, „Putna stanica Ad Drinum”, *Prilozi* 47 (2018): 14.

[78] Гордијан III је, увидевши њихову важност, обнављао ове путеве средином III века н. е. (види: Jens Bartels, „Meilensteine und Barbaren. Die Straßenbaupolitik auf dem Balkan unter Maximinus Thrax und Gordian III.” у: *Infrastruktur und Herrschaftsorganisation im Imperium Romanum*, Herausgegeben von Anne Kolb (Berlin: De Gruyter, 2014), 226-227.

[79] На простору Косова и Метохије пронађен је одређен број натписа који сведоче о војном присуству: *EK 54* (непознати корникуларије прве кохорте Дарданаца, из II века н. е.), *EK 56* (Септимије Дасије, ветеран кохорте I Montanorum, из 151-300. године н. е.), *EK 57* (Елије Октавијан, ветеран непознате јединице, крај II или почетак III века н. е.), *EK 55* (М. Аурелије Асклепијад, ветеран непознате јединице, из 171-230. године н. е.);

рудника вадило се олово и пре свега сребро које је, прековано у новац, одлазило у царски фиск, а одатле за плаћање легионара. Стога је био неопходно обезбедити руднике и важне путеве војним трупама, како од спољних нападача, тако и од латрона.

Осим војском, римска власт се на овим просторима учврстила и оснивањем муниципија насељених римским грађанима. На истоку провинције Далмације налазио се *municipium Malvesatium*, на месту данашњих Скелана или код Пожеге.⁸⁰ Друго важно насеље било је *municipium Celegerorum* који се тражи код Ивањице, Краљева или Чачка.⁸¹ На основу терми откопаних у центру града претпоставља се да је римско насеље постојало и у самом Чачку.⁸² Југозападно од Чачка и Западне Мораве, у селу Комини код Пљеваља налазио се *municipium S(plonistarum)*.⁸³ Као што је већ речено, *Horreum Margi* се налазио на кључном месту, нешто северније од споја две Мораве.

Закључак

Границе две римске провинције у убицајеним околностима нису захтевале неке знатније војне снаге. Таква ситуација била је

на споју Далмације и (Горње) Мезије, у области која гравитира ка Западној Морави, током доброг дела Принципата. Без обрзира на то, биле су неопходне извесне полицијске снаге да би се омогућило несметано функционисање провинције. Ту дужност обављали су конзуларски бенефицијари, војници издвојени из својих легија, који су били отелотворење управникове власти на нивоу мањих насеља. Област захваћена у овом раду с једне стране налазила се на раскрсници важних путева, а са друге је имала неколико важних рударских комплекса, попут Сребренице, Космаја и Рудника, а била је блиско повезана са рударским пределима на Косову и Метохији и данашњој источној Србији. Стога су Римљани организовали систем обезбеђивања и контроле тог предела путем станица конзуларских бенефицијара. Те *stationes* налазиле су се често уз саме римске муниципије, симболе римске власти у провинцијама. Бенефицијарне станице постојале су код Скелана близу Бајине Баште, код Ужица и Чачка, као и код Новог Пазара.

Мирни живот римских поданика у Далмацији и Горњој Мезији значајно је отежан почетком Маркоманских ратова. Сами горенаведени муниципији нису били под ударом германске најезде, али је рат, удружен са кугом, довео до широко распрострањене хајдучије. Напади латрона били су толико жестоки да је у једном тренутку морао да се активира Дидије Јулијан, тада управник провинције Далмације. Претња пре свега по рударске области у залеђу дунавског лимеса натерала је цара Марка Аурелија да око 170. године н. е. створи четири нове кохорте од домаћег становништва: две кохорте Делмата и две кохорте Дарданаца. Делматске кохорте су биле распоређене код Ужица и Чачка, а дарданске код Ниша. Осим њих, две кохорте *Aureliae novae* браниле су област Рудника и Космаја. Поред тога, *ad hoc* су распоређиване и вексилације појединих јединица, како се где указала потреба. Све у свему, одбрамбени систем источне Далмације и западне Горње Мезије значајно је ојачан. На крају,

cf. Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски еџџрафски сџоменџци Чачка и околџне*, 18; Florian Matei-Popescu, Ovidiu Țentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, 53; Miroslava Mirković, „Cohors I Montanorum u Gornjoj Meziji”, *Arheološki vestnik/Acta Archaeologica* 26 (1975): 223-224.

[80] Види: Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски еџџрафски сџоменџци Чачка и околџне*, 11; Лома, *Клауџџе Гал и Северови нови сенашџори*, 128, 284-298.

[81] Види: Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски еџџрафски сџоменџци Чачка и околџне*, 12; Dušan Rašković, „Arheološka istraživanja okruŒja stava JuŒne Morave i Zapadne Morave u antici”, 17.

[82] О томе више у: Gordana Jeremić, „Prilog proučavanju antičke prošlosti Čačka – primer rimskih termi iz centra grada”, u: *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, priručnik Vesna Bikić, SneŒana Golubović, Dragana Antonović (Beograd: Arheološki institut, 2012), 71-73; Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римске шерме у Чачку* (Чачак: Народни музеј у Чачку, 2012); Катарина Дмитровић, Вујадин Вујовић, „Заштитна археолошка ископавања на локалитету Двориште гимназије у Чачку – кампања 2014. године”, *Зборник Народној музеја у Чачку* 44 (2014): 7-19.

[83] В. Miroslava Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 54.

индикативна је чињеница да већина натписа пронађених у области коју обрађује овај рад потиче управо из времена после владавине Марка Аурелија (161-180. године н. е.)

Епиграфски каталог

Овај каталог има за циљ да читаоцу олакша сналажење са натписима наведеним у претходном тексту. У Каталогу су побројани војнички натписи са географског простора који обрађује овај рад. Пошто су сви ови

натписи већ објављивани са обилним коментарима, наша намера била је да дамо њихове основне податке: кратак опис, датовање и текст натписа. Поред тога, где је било могуће, постављен је линк ка Epigraphic Database Heidelberg (скраћено EDH: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>) и идентификатор на сајту Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby (http://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en). Надамо се да ће овај Епиграфски каталог омогућити читаоцу лакши приступ натписима.

Натписи који сведоче о деловању разбојника:

1. Надгробна стела, пронађена у селу Равна код Књажевца. Данас се чува у Народном музеју у Нишу.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032334> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-30200776

Библиографија: *CIL* III 14587 = *ILJug* 1343 = *IMS* III/2 93.

Датовање: 171-230. године н. е. (према EDH)
D(is) M(anibus) / Val(erius) Marcus / vixit annis / XVIII a la^otronibus / interfectus / Val(erius) Eutyclus et Sextilia / Frontina ^o filio / b(ene) m(erenti) p(osuerunt).

2. Епитаф исписан на урни, пронађен у Солину 1887. Данас се чува у Археолошком музеју Сплита.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD043462> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-28900155

Библиографија: *CIL* III 8830.

Датовање: 101-300. године н. е. (према EDH)
Maximiano <q>ui et / Aureo sec(utori) ann(or)um / XXII / pug(narum) V deceptus / a latron<i>b<u>s fr^{ater} fratri caris(s)i(mo) // Gemina coniux / desideratis(s)imo.

3. Надгробни споменик, пронађен у Сплиту. Данас се чува у Археолошком музеју у Загребу.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD055588> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-28000172

Библиографија: *CIL* III 2399.

Датовање: 171-300. године н. е. (према EDH)
D(is) M(anibus) / Iul(iae) Res/tutae in/felicissimae inter/fectae / annor(um) / X caus(a) or/namentor(um) Iul(ius) ^o Restut(us) et / Stasia Pudens/till(a) parent(es).

4. Надгробни споменик, пронађен 1867. године испод куће Милоја Раденковића у селу Врбици код Зајечара. Данас изгубљен.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD035761> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-29700314

Библиографија: *CIL* III 8266 (=14574)= *IMS* III/2 108.

Датовање: 201-300. године н. е. (према EDH)
] / [- - - qui] / [v]ix(it) ann(os) [- - - in]/terfectus a [sta]/tionari(i)s cum Di/urpagisa (?) filio suo ^o qui vix(it) ann(os) XVIII / b(ene) m(erentibus) p(osuit).

5. Епитаф у стиху, нађен у Солину 1823. године. Данас се чува у Археолошком музеју у Сплиту.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD063032> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-28000078

Библиографија: *CIL* III 2544.

Датовање: натпис није могуће прецизније датовати.

C(aio) Tadio C(ai) f(ilio) Seve(ro) / abducto a latronib[us] / ann(orum) XXXV et / Proculo f(ilio) ann(orum) VI / [Fa?]bricia L(uci) l(iberta) Primigen(ia) / [co]niugi et filio pos(u)it / [fili]us hunc titulum / [debe]bat ponere matri / [- - -]

Ужице

6. Вотивна ара од кречњака пронађена у Ужицу, код бунара у области градског утврђења. Чува се у дворишту Народног музеја у Ужицу.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD059905> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-30800069

Библиографија: *CIL* III 8353 = *ILJug* 1503; Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 277, **12**; Alföldy, "Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien", 294, **12/7**.

Датовање: 180-300. године н. е. (према EDH) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Part(h)ino / C(aius) Iul(ius) Rufus / trib(unus) coh(ortis) I mil(liariae) / Delm(atarum) pro sal(ute) / [- -] / [- -] i l(ibens) p(osuit)*.

Друга читања: ред 5-6: *[Imp(eratoris) M Aureli] / [[Commod]i* (Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 277, **12**).

7. Вотивна ара посвећена Митри, пронађена у селу Биоска код Ужица. Данас се чува у Народног музеју у Ужицу.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD012531> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-09300007

Библиографија: *AE* 1976, 599; Зотовић, *Миџраизам на шлу Јуџославије*, 17, **4**.

Датовање: 201-270. године н. е. (према EDH) *In(victo) M(ithrae) / T(itus) Aur(elius) Seve(rus) l(ibens) p(osuit)*.

Чачак

8. Фрагмент вотивне аре. Место и околности налаза нису познати, а претпоставља се да је нађена у Чачку или на Јелици. Данас се чува у Народног музеју у Чачку.

Библиографија: Милоје Васић, „Нови римски натписи нађени у Чачку”, *Зборник Народног музеја у Чачку* 16 (1986): 26, **4**; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 43, **2**.

Датовање: вероватно I век н. е. (према Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 43, **2**)

[Di]anae / [I]ul(ius) Capito / [b(ene)f(iciarius)] co(n)s(ularis) ex / [le]g(ione) XI Cl(audia) / [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

9. Фрагмент вотивне аре, пронађен у Чачку у секундарној употреби, приликом археолошких ископавања 1986. године. Данас се чува у Народног музеју у Чачку.

Библиографија: Васић, „Нови римски натписи нађени у Чачку”, 26, **3**; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 51, **7**.

Датовање: вероватно I век н. е. (према Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 51, **7**)

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / [Au?]rel(ius) O(±3) / .] b(ene)f(iciarius) c(o)n(s)ularis / leg(ionis) XI Cl(audiae) [p(iae) f(idelis)?] / [v(otum)] s(olvit).

10. Вотивна ара, случајно пронађена 1986. године. Претпоставља се да је била у секундарној употреби. Данас се чува у Народног музеју у Чачку.

Библиографија: Васић, „Нови римски натписи нађени у Чачку”, 26, **2**; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 47-48, **5**.

Датовање: 171-195. године н. е. (према Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 47-48, **5**)

Iovi / O(ptimo) M(aximo) / Tib(erius) Cl(audius) / Gallus / trib(unus) / coh(ortis) II Aur(eliae) Del(matarum).

11. Вотивна ара, пронађена у Јездини, у секундарној употреби, где је донета са Градине на Јелици. Данас се чува у Народног музеју у Чачку.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD042956> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-30600090

Библиографија: *CIL* III 8336 (= 6321) = *ILJug* 1485; Васић, „Нови римски натписи нађени у Чачку”, 16, сл. 6; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 54-55, **10**.

Датовање: 197. године н. е. (према Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 54-55, **10**)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio loci / sacro(!) dica/vit Liv(ius) Mater^{us} nus [(centurio) coh(ortis) VIII / vol(untariorum) / Laterano et Ruf(ino) co(n)s(ulibus).

12. Горњи део вотивне аре, нађен у Чачку 1922. године приликом конзерваторских радова на цркви Светог Вазнесења. Данас се чува у Народном музеју у Чачку.

Библиографија: Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 56, **11**; Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 274, **4**.

Датовање: крај II века н. е. (према Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 56, **11**)

Marti / Militari / Cn(aeus) Pomp(eius) / [...

13. Горњи део вотивне аре, случајно пронађен 1936. године у дворишту куће Исидора Јањића у Чачку. Данас се чува у Народном музеју у Чачку.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033761> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10100505

Библиографија: *ILJug* 1483; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 57-58, **12**; Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 274, **3**; Alföldy, “Die Auxiliartuppen der Provinz Dalmatien”, 294, **13/3**.

Датовање: крај II века н. е. (према Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 57-58, **12**)

Serapi et Isidi / Cn(aeus) Pomp(eius?) Politianus / trib(unus) coh(ortis) II / [- - - / - - -

14. Вотивна ара, нађена приликом археолошких ископавања у Чачку 1986. године, у секундарној употреби. Данас се чува у Народном музеју у Чачку.

Библиографија: Васић, „Нови римски натписи нађени у Чачку”, 23, **1**; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 49-50, **6**; Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 274, **5**.

Датовање: 253. године н. е. (према Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 49-50, **6**)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pro s(alute) Imperatoris [[Ae/milii Aemilia/ni]] Aug(usti) totiusque ^{us} domus divinae / coh(ors) II mil(liaria) nova / Del(matarum) eq(uitata) [[Aemilia/na c]]um Q(uinto) Sex/tilio Marino /10 trib(unus) et Asinio / Maximo co(n)s(ulari).

15. Вотивна ара. Данас изгубљена (остала је само у забелешкама Јанка Шафарика).

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD043583> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-30600089

Библиографија: *CIL* III 8335 (= 6320) = *ILJug* 1484; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 46, **4**; Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 275, **6**.

Датовање: 151-300. године н. е. (према EDH) *Dianae / Aug(ustae) / T(itus) Statius / Crispinus ^{us} dec(urio) eq(uitum) / coh(ortis) II Del(matarum).*

16. Фрагмент вотивне аре, пронађен приликом археолошких ископавања на Градини на Јелици 1988. године, у секундарној употреби. Данас се чува у Народном музеју у Чачку.

Библиографија: Ferjančić, “New Epigraphic Finds near Čačak”, 176, **1**; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 59, **13**.

Датовање: I-III век н. е. (према: Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 59, 13)

]/ [- - -]VL[- - - / b(ene)ff(iciarius) co(n)]s(ularis) / l] eg(ionis) X[- - - / v(otum)] s(olvit) [l(ibens) m(erito)].

17. Фрагмент опеке, пронађен 1984. године приликом археолошких истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку, где се и данас чува.

Библиографија: Васић, „Нови римски натписи нађени у Чачку”, 28, сл. 8; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 90, 44.

Датовање: несумњиво после владавине Марка Аурелија (упореди: Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине*, 90, 44).

Coh(ors) II (milliaria).

Космај и Рудник

18. Вотивна ара, пронађена у Стојнику на Космају, а пре 1866. пренета у Народни музеј у Београду. Данас се налази у „Пећини” на Доњем Граду на Калемегдану.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD035545> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-29000044

Библиографија: *CIL* III 8162 (= 6302) = *IMS* I 97.

Датовање: 161-169. године н. е. (према *IMS* I 97) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Cn(aeus) Clodius Cn(aei) / fil(ius) Classicianus / trib(unus) coh(ortis) XIII vol(untariorum) c(ivium) R(omanorum) /^s et translatus ab opti/mis maximis(que) Imp(eratoribus) in / coh(ortem) I Ulp(iam) Pan(noniorum) [miliariam) eq(uitatam) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

19. Вотивна ара, пронађена на Суводолу, а од маја 1895. је у Народном музеју у Београду. Данас се налази у „Пећини” на Доњем Граду на Калемегдану.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032343> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-30200742

Библиографија: *CIL* III 14542 = *IMS* I 98.

Датовање: 166-169. године н. е. (према *IMS* I 98) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Gellius / Exoratus / praef(ectus) coh(ortis) /^s V Lucens(ium) / v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito).*

20. Ципус, пронађен у Стојнику, у кући Стевана Николића, пре 1900. године пребачен у Народни музеј у Београду. Данас се налази у „Пећини” на Доњем Граду на Калемегдану.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032349> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-11201490

Библиографија: *CIL* III 14537 = *IMS* I 116.

Датовање: 179. године н. е. (према *IMS* I 116) *Valetu/dinarium / coh(ortis) II Aur(eliae) / nov(ae) (miliariae) equit(atae) /^s c(ivium) R(omanorum) T(itus) Bebeni/us lustus praef(ectus) / Imp(eratore) C[ommodo] / II et Vero II co(n)s(ulibus).*

21. Надгробна стела, нађена на Гумништу код Губеревца. Данас изгубљена.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD035555> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-32500084

Библиографија: *CIL* III 14541 = *IMS* I 117.

Датовање: 171-200. године н. е. (према EDH) *D(is) M(anibus) / Septimius ±2] / LV SANVS T[2-3] / coh(ortis) II Aur[- -] / [- - -]*

22. Надгробна стела, пронађена на имању Љубисава Михаиловића у Стојнику, искоришћена као плоча у гробници. Данас се налази у „Пећини” на Доњем Граду на Калемегдану.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD035556> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-11201492

Библиографија: *IMS* I 120.

Датовање: 171-200. године н. е. (према EDH) *D(is) M(anibus) / Publius Aelius / Victorinus vet(eranus) / coh(ortis) II Aurel(iae) nove /^s vixit ann(is) LX Au<r>el(ia) Ru/fina coiugi b(ene) m(erenti) et / P(ublius) Ael(ius) Acutianus / et P(ublius) Ael(ius) Victorinus /^o patri et sibi vivi posu(erunt).*

23. Надгробна стела, нађена у Сопоту, у темељима приватне куће или у римској кули стражари. Пренета у Београд у Народни музеј 1897. или 1898. године. Данас се налази у „Пећини“ на Доњем Граду на Калемегдану.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032340> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-30100675

Библиографија: *CIL* III 14217, 6 = *IMS* I 119.

Датовање: 151-230. године н. е. (према EDH)
D(is) M(anibus) / Aur(elia) Procla / vixit ann(is) / XXXIII tit(ulum) p(osuit) /⁵ Aur<e>l(ius) Victor / mil(es) coh(ortis) II Aur(eliae) n(ovae) SA/COR c(oniugi) b(ene) m(erenti).

24. Вотивна ара, нађена на Градини на Стојнику око 1870. године, касније је служила у кући Живка Ивановића као степеник. Данас је изгубљена.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032346> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-30200743

Библиографија: *CIL* III 14545 = *IMS* I 99; Ферјанчић, *Насељавање лејџских вешерана у балканским провинцијама I-III век н. е.*, 293, **396**.

Датовање: 151-250. године н. е. (према EDH)
[I](ovi) O(ptimo) M(aximo) / [- - -]cribonius / Faustus v(eteranus) e<t> Aure(l)ia (?) / Pasina(?) V[- - -]CRCX / [- - -]

Друга читања: ред 3-4: *v(eteranus) e I Aure(lia) n(ova) Pa[s]ina[tum] c(ivium) R(omanorum) m(iliaria).* (Душанићево читање у *IMS* I 99).

25. Вотивни олтар од Кречњака, пронађен у Граду код Стојника. Данас изгубљен.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD029742> (17. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-11201488

Библиографија: *IMS* I 112.

Датовање: 211-217. године н. е. (према EDH)
- - -] / Marc[i]an[us] [- - -] / [c]oh(ortis) II Aur(eliae) n(ovae) [(miliariae) e(quitatae) / [Anto]ninian(a) /⁵ v(otum) d(edit) et vo[tu]/m so[I]/vit.

26. Надгробна стела, нађена вероватно 1951. године у Губереvcу. Данас се чува у Народном музеју у Београду.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032791> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-11201491

Библиографија: *ILJug* 26 = *IMS* I 118.

Датовање: 201-300. године н. е. (према EDH)
D(is) M(anibus) / Claudia Casta / vixit ann(is) XXXII / et Aurelia Flora /⁵ vixit ann(is) L / Aure(l)ius Acutio / mil(es) coh(ortis) II Aure(liae) n(ovae) coniugi / et matri bene me/¹⁰ rentis et sibi vi/vus fecit.

27. Вотивна ара, нађена у дворишту школе у Стојнику, где је вероватно донета са Градине. Данас је изгубљена.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD035552> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-11201486

Библиографија: *IMS* I 110.

Датовање: I-III век н. е. (према EDH)

] / Nig[rini] / [V]ibiani / [C]aesen[ni]us Nigri[nus] /⁵ [tri]b(unus) coh(ortis) / [Municipium Malvesatium

28. Вотивна ара, пронађена у Горњој Црвици код Бајине Баште.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD018342> (12. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-06100487

Библиографија: Јаворка Бућић, Петар Петровић, „Римска вила у Вишесави код Бајине Баште”, *Ужички зборник* 15 (1986): 28-29, **6**; Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 278, **13**.

Датовање: 101-200. године н. е. (према EDH); II-III век н. е. (према Бућић, Петровић, „Римска вила у Вишесави код Бајине Баште”, 28-29, **6**); друга половина II века н. е. (Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 278, **13**).

[Si]lvano / [---] / L. Titi[us] ±4] / nus (centurio) coh(ortis) [I] /⁵ mil(liariae) l(ibens) p(osuit).

29. Три фрагмента вотивне аре од кречњака, пронађени 1939. у рушевинама из римског времена у Скланима.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033780> (17. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10100517

Библиографија: *ILJug* 1522; Ante Škegro, "Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnie et Hercegovinae", *Opvscvla archaeologica* 21 (1997): 104, **137**.

Датовање: 101-200. године н. е. (према EDH) *Aesculapio / et (H)ygiae Augg(ustis) / ss(acrum) / C(aius) Iul(ius) Hercu^slanus b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) I Ital(icae) Moes(iae) / inf(erioris) l(ibens) p(osuit)*.

30. Вотивна ара од кречњака, пронађена 1939. у рушевинама из римског времена у Скланима.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033782> (17. 8. 2020)

Библиографија: *ILJug* 1524; Škegro, "Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnie et Hercegovinae", 104, **134**.

Датовање: 101-200. године н. е. (према EDH) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Aemi/lius Inge/nuus mil(es) / leg(ionis) XI Cl(audiae) /^s b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / votum / s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

31. Надгробни споменик, нађен у атару села Склани 1897. године у ранохришћанској цркви.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033794> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10100533

Библиографија: *ILJug* 1543; Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 278, **14**.

Датовање: 101-250. године н. е. (према EDH) *D(is) M(anibus) / C(aio) Serg(io) Iu/[li]ano 7(centurioni?) / [- - -]II mil(itavit) /^s [ann(os)] XXV[- - -] / [- - -] // [- - -] / [- - -]II / He[- -] Jonia / Vera con/[iu]gi p(ientissimo) p(osuit)*.

32. Вотивна ара од кречњака, пронађена код Љешћа у близини Склана 1898. године.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD030042> (17. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10100525

Библиографија: *ILJug* 1532; Škegro, "Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnie et Hercegovinae", 104, **138**.

Датовање: 101-270. године н. е. (према EDH) *Marti Aug(usto) / Iul(ius) Longin(us) / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) ex le(gione) / V Macedon(ica) /^s v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

33. Ара од кречњака, пронађена 1896. године у цркви у Скланима.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052466> (17. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-32201015

Библиографија: *CIL* III 14219, 5; Škegro, "Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnie et Hercegovinae", 104, **136**.

Датовање: 101-300. године н. е. (према EDH) *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / et Marti Aug(usto) [s] a[c(rum)] / L(ucius) [A]emi[li]u[s] - - -] / mil(es) [I] e[g(ionis)] I [ad(iutricis)?] b(eneficiarius) /^s co(n)s(ularis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

34. Вотивна ара од кречњака, пронађена 1895. године у Дрини код Склана, данас се чува у Земаљском музеју у Сарајеву.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052458> (17. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-32100155

Библиографија: *CIL* III 14219; Škegro, "Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnie et Hercegovinae", 105, **141**.

Датовање: 131-250. године н. е. (према EDH) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / e[t](?) Marti / M(arcus) Ulp(ius) Vitalis / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) /^s X g(eminae) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

35. Вотивна ара, нађена 1974. године у области Бајине Баште, на ушћу Раче у Дрину.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD018339> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-06100486

Библиографија: Бућић, Петровић, „Римска вила у Вишесави код Бајине Баште”, 26-27, 2. Датовање: 151-230. године н. е. (према EDH) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Billianius / Severus / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) /⁵ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

36. Два фрагмента вотивне аре од кречњака, пронађени 1895. године на обали Дрине на локацији Караула, село Љешће код Скелана. Данас се чувају у Земаљском музеју у Сарајеву. EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052429> (17. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-32201011

Библиографија: *CIL* III 14218 = *ILJug* 1529; Škegro, “Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnie et Hercegovinae”, 105, **139**.

Датовање: 151-250. године н. е. (према EDH) *[I]ovi Iuno/ni Miner/vae M(arcus) Ulp(ius) / Canius be(neficiarius) /⁵ co(n)s(ularis) leg(ionis) I ad/iut(ricis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

37. Вотивна ара, нађена у рејону Бајине Баште, на имању Чеде Петковића.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033777> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10100514

Библиографија: *ILJug* 1517.

Датовање: 151-300. године н. е. (према EDH) *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / [I]uno[ni] / Minerv[ae] / [.] Ael(ius) Apri[li]s /⁵ [b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) [v(otum)? s(olvit)?] / l(ibens) m(erito)*.

38. Ара од кречњака, пронађена 1896. године у цркви у Скеланима.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052412> (17. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-32201014

Библиографија: *CIL* III 14219, 4; Škegro, “Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnie et Hercegovinae”, 104, **135**.

Датовање: 151-300. године н. е. (према EDH)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / L(ucius) Naevius / Maximus / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI /⁵ Cl(audia) p(iae) f(idelis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

39. Вотивна ара, пронађена у Скеланима на обали Дрине 2000. године, а 2003. пренета у Музеј Семберије у Бијељини.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD057372> (12. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-46400961

Библиографија: Ferjančić, Pelcer, Babić, “New Inscriptions from Pannonia and Dalmatia”, 247-248, **3**; Лома, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*, 279, **15**.

Датовање: 171-300. године н. е. (према EDH) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M. Luccius Valens / (centurio) coh(ortis) / I mil(liariae) cum M. /⁵ Luccio Fron/tono filio / l(ibens) m(erito) p(osuit)*.

40. Фрагмент вотивне аре од кречњака, пронађен 1895. године на обали Дрине на локацији Караула, село Љешће код Скелана.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052438> (17. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-32201024

Библиографија: *CIL* III 14219, 15; Škegro, “Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnie et Hercegovinae”, 105, **140**.

Датовање: 171-300. године н. е. (према EDH) *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / I(unoni) M(inervae) Fl(avius) M[- -] / [- -]AV[- -] b(ene)ff(iciarius)? co(n)s(ularis)? / [l]eg(ionis) XI[- -] /⁵ [- -] [(centurio)(?) leg(ionis) XI[- -] / v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]*.

41. Фрагмент вотивне аре од кречњака. Пронађено 1948. године у Скеланима.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032875> (17. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10000192

Библиографија: *ILJug* 81; Škegro, “Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnie et Hercegovinae”, 104, **133**.

Датовање: 171-300. године н. е. (према EDH)

- -] / [- -] LO [- -] / [- -] *b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / [leg(ionis) V] Maced(onicae) /⁵ [v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito).*

42. Вотивна ара, нађена у селу Прилипац код Пожеге, у секундарној употреби.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033765> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10100509

Библиографија: *ILJug* 1493; Ферјанчић, *Насељавање легијских вешерана у балканским провинцијама I-III век н. е.*, 280, **310**.

Датовање: 201-300. године н. е. (према EDH) *I(ovi) Ful(guratori) s(acrum) / T(itus) Aure(lius) / Marcus / vet(eranus) cum /⁵ [su]is l(ibens) p(osuit).*

43. Вотивна ара од кречњака, пронађена у селу Саче (Domavia).

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052631> (17. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-31400188

Библиографија: *CIL* III 12723; Škegro, "Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnie et Hercegovinae", 103, **130**.

Датовање: 201-300. године н. е. (према EDH) *Diana(e) / Aug(ustae) / Aur(elius) Ga[-]/[-]anus b[ef]ficiarius] /⁵ co(n)s(ularis) p(rovinciae) P(annoniae) inf(erioris) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Нови Пазар

44. Вотивна ара, нађена на Постењу код Раса, искоришћена за градњу цркве Светих Петра и Павла у Расу.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD009826> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-09700326

Библиографија: *AE* 1972, 515.

Датовање: 150-300. године н. е. (према EDH) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ceterisq(ue) / dis dea/busque / huiusq(ue) /⁵ loci M(arcus) / Victorius / Urcianus b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / le[g(ionis) VII? Cl(audiae)? vot(um)] / pos(uit).*

45. Жртвеник откривен у дворишту Алтин-алем џамије у Новом Пазару у секундарној употреби, од 1985. године се чува у Музеју Раса у Новом Пазару.

Библиографија: Мирковић, „Beneficiarii consularis на споменицима из Новог Пазара”, 28, **3**.

Датовање: позни II или III век н. е. (према Мирковић, „Beneficiarii consularis на споменицима из Новог Пазара”, 30).

Nemes[i] / Regin[ae] / Co]nserva[tr(ici)] / M. Aurel(ius) Seren(us?) /⁵ b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) VI[I] / ex voto posu(it) / [-]I[-] IT? PRO [-] / co(n)s(ulibus) / [-] -]ANTIVN.

46. Вотивна ара, нађена у Новопазарској бањи 1949. године, а данас се чува у Крагујевцу.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD009823> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10000179

Библиографија: *ILJug* 67.

Датовање: 201-250. године н. е. (према EDH) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / ceterisque / dis deabus / huiusce /⁵ loci pro salute / domini nostri / M(---) Ucenteus / b(ene)ff(iciarius) c(onsularis) l(egionis) VII Cl(audiae) / v(otum) s(olvit).*

Municipium S(plonistarum)

47. Жртвеник, узидан у кућу Мустафе бера Селмановића у Пљевљима.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054628> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-31900226

Библиографија: *CIL* III 13847; Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 68-69, **12**.

Датовање: 194. године н. е. (према EDH)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) s(acrum) / P(ublius) Ael(ius) Fusci/nus mil(es) leg(ionis) / I ad(iutricis) b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) /⁵ Imp(eratore) L(ucio) Sept(imio) Severo / Pert(inace) Aug(usto) et Albi(no) Caes(are) / co(n)s(ulibus) v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).

48. Надгробна плоча, нађена *in situ* на некрополи II у Коминима поред спаљених покојника.
EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD008227> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10000618

Библиографија: *ILJug* 603; Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 72, **16**; Ферјанчић, *Насељавање леијских вејера на у балканским њровинцијама I-III век н. е.*, 280-281, **311**.

Датовање: 151-250. године н. е. (према EDH)
D(is) M(anibus) s(acrum) / T(ito) Aurel(io) Aplini / vet(e?)r(ano?) q(ui) v(ixit) a(nnos) LXX / et Aur(eliae) Vendoni /^s coniugi T(itus) Aur(elius) / Turus p(arentibus) p(iissimis) p(osuit).

49. Надгробна плоча, нађена на некрополи II у Коминима поред спаљеног покојника.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD008224> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10000622

Библиографија: *ILJug* 607; Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 69, **13**.

Датовање: 151-300. године н. е. (према EDH)
D(is) M(anibus) s(acrum) / Aulo Gabi/lio Liberali / q(ui) v(ixit) a(nnos) XXIIIX / Fl(avius) Aper /^s b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) / m(emoriam) p(osuit).

50. Надгробна плоча разбијена у више одломака од којих су сачувана четири дела. Нађена на некрополи II у Коминима.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033848> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10000628

Библиографија: *ILJug* 612; Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 71, **15**.

Датовање: 170-300. године н. е. (према EDH)
[D(is)] M(anibus) s(acrum) / Ratoniae Au/tumnae q(uae) v(ixit) / a(nnos) XL Scard(onitanae) / Asidonius /^s Vitellianu/s (centurio) coh(ortis) II mil(liariae) / c(oniugi) c(arissimae) p(osuit).

51. Надгробна плоча, нађена на једној ливади у Коминима, потом се налазила у Пљевљима у дворишту Абдул ефендије Карахметовића.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD007905> (12. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10100697

Библиографија: *ILJug* 1725; Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 72-73, **17**.

Датовање: 201-300. године н. е. (према EDH)
D(is) M(anibus) s(acrum) / Aur(elia) Vendo / s(ibi) viva p(osuit) / et Aur(elio) Ma/^sximo mi/liti filio / q(ui) (vixit) an(nis) XXV.

52. Надгробна плоча, разбијена на два дела. Нађена у некрополи II у Коминима, приликом ископавања 1965. године.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033853> (12. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10000632

Библиографија: *ILJug* 617; Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 69, **14**.

Датовање: 201-300. године н. е. (према EDH)
D(is) M(anibus) S(acrum) / Apla[- - -] / Aur() Is[- - -] / DET[- - -]/^sio b(ene)ff(iciarius) ? [an]/nos (?) XX[- - -]/ piis(simae).

53. Жртвеник, узидан у шталу Гавре Остојића у Коминима.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD011494> (12. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10000617

Библиографија: *ILJug* 602; Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 68, **11**.

Датовање: 201-300. године н. е. (према EDH)
Deae Xan(ct)a(e) (!) / Nemesi et Geni/o municipi(i) Fl(avius) / Saturninus /^s {b}b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI Cl(audiae) / libies(!) posuit.

Косово и Метохија

54. Надгробни споменик, пронађен у селу Ретимље код Ораховца.

EDCS-ID: EDCS-10100460

Библиографија: *ILJug* 1435.

Датовање: 101-200. године н. е. (према EDCS)
] / et Sitae f(iliae) Sumi / cor(niculario) c(o)hor(tis) / pri(mae) Dar(danorum) v(i)xit an(nos) /^s XXXX b(ene) m(erenti) p(osuit).

55. Део натписа. Пронађено у Сочаници, код западних врата Кметијске задруге, данас се чува у Косовској Митровици.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033767> (12. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-10000521

Библиографија: *ILJug* 507; Ферјанчић, *Насељавање леијских вешерана у балканским њроvincијама I-III век н. е.*, 292, **384а**.

Датовање: 171-230. године н. е. (према EDH)
M(arcus) Aur[el(ius)] / Asclep[ia]/des ve[t(eran)us] / ex leg(ione) [- - - / - - -.

56. Надгробни споменик пронађен у Приштини, код фабрике „Косовка“. Чува се у музеју у Приштини.

EDCS-ID: EDCS-10000548

Библиографија: *ILJug* 534.

Датовање: 151-300. године н. е. (према EDH)
D(is) M(anibus) / Septimius Dassius / vetera(nus) co(h)ortis primae / Montanorum et Aelia /^s Na(n) ea coniux eius et / Ael(iae) Celsinae qu(a)e vixit / an(nis) XXX et Aeliae Rom(a)nae / qu(a)e vixit annis XXV fi/liabus pientissimis /^o et sibi vivi faciendum cura(ve)runt / et Annio Timenti ad/fini nostro.

57. Вотивна ара, нађена код Грачанице, а данас се чува у Приштини.

EDH линк: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD005464> (7. 8. 2020)

EDCS-ID: EDCS-09100863

Библиографија: *AE* 1981, 725; Ферјанчић, *Насељавање леијских вешерана у балканским њроvincијама I-III век н. е.*, 291, **379**.

Датовање: 151-300. године н. е. (према EDH)
I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Mel(ano) Cid(iesso) / Ael(ius) Octa/vianus /^s vet(eran)us cum / suis v(otum) p(osuit).

ИЗВОРИ:

AE = *L'Année épigraphique*, Paris, 1888-.

CIL III = *Corpus inscriptionum latinarum*, Vol. 3, Berlin 1873-1902.

ILJug = Šašel Ana, Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et*

editae sunt, Ljubljana 1963; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana 1986.

IMS I = Mirković Miroslava i Dušanić Slobodan, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Vol. 1, *Singidunum et le nord-ouest de la province*, Belgrade 1976.

IMS III/2 = Petrović Petar, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Vol. III/2, *Timacum Minus et la vallée du Timok*, Belgrade 1995.

SHA *Did. Iul.* = *Historia Augusta, Volume I: Didius Julianus*, translated by David Magie, Loeb Classical Library 139 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921)

SHA *Marc. Aur.* = *Historia Augusta, Volume I: Marcus Aurelius*, translated by David Magie, Loeb Classical Library 139 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921)

Suet. Tib. = Gaj Svetonije Trankvil, *Životi i naravi dvanaest rimskih careva*, prevod s latinskog, predgovor i napomene Dejan Acović (Beograd: Dereta, 2019)

ЛИТЕРАТУРА:

Alföldy Geza, "Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien", *Acta Archaeologica Hungariae* 14/3-4 (1962): 259-310.

Bartels Jens, "Meilensteine und Barbaren. Die Straßenbaupolitik auf dem Balkan unter Maximinus Thrax und Gordian III." y: *Infrastruktur und Herrschaftsorganisation im Imperium Romanum*, herausgegeben von Anne Kolb (Berlin: De Gruyter, 2014), 222-245

Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina i Srejić Dragoslav, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope* (Beograd: Savremena administracija, 1992)

Dando-Collins Stephen, *Legions of Rome: The Definitive History of Every Imperial Roman Legion* (New York: Thomas Dunne Books, 2012)

Ferjančić Snežana, *Ale i kohorte u vojsci rimskih provincija Mezije i Dakije od I do III veka n.e.* (Beograd: Društvo za antičke studije Srbije, 2018).

Ferjančić Snežana, "New Epigraphic Finds near Čačak", *Balkanica* 26 (1995): 175-194.

Ferjančić Snežana, Pelcer Olga i Babić Mirko, "New Inscriptions from Pannonia and Dalmatia", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 169 (2009): 245-248.

Grbić Dragana, "Augustan Conquest of the Balkans in the Light of Triumphal Monuments", *Živa Antika* 61 (2011): 129-139.

Jeremić Gordana, "Prilog proučavanju antičke prošlosti Čačka – primer rimskih termi iz centra grada", u: *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, priredile Vesna Bikić, Snežana Golubović, Dragana Antonović (Beograd: Arheološki institut, 2012)

- Keppie Lawrence, *The Making of the Roman Army*, (London: Routledge, 2005)
- Keppie Lawrence, "The Origins and Early History of the Second Augustan Legion", у: *Legions and Veterans: Roman Army Papers 1971-2000*, (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000), 123-160.
- Matei-Popescu Florian, Tentea Ovidiu, *Auxilia Moesiae Superioris* (Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2018)
- Mennen Inge, *Power and Status in the Roman Empire, ad 193-284* (Leiden/Boston: Brill, 2011)
- Mirković Miroslava, "Cohors I Montanorum u Gornjoj Meziji", *Arheološki vestnik/Acta Archaeologica* 26 (1975): 220-224.
- Mirković Miroslava, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja* (Beograd: Filozofski fakultet, 2013)
- Mirković Miroslava, "The Roster of the VII Claudia Legion", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 146 (2004): 211-220.
- Mócsy András, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, second edition, translated by Sheppard Frere (London & Boston: Routledge and Kegan Paul, 2014)
- Morgan Gwyn, "Galba, the Massacre of the Marines, and the Formation of Legion I Adiutrix". *Athenaeum* 91 (2003): 489-515.
- Petrović Vladimir P. i Filipović Vojislav, "The First Cohort of Cretans, a Roman Military Unit at Timacum Maius", *Balkanica* 46 (2015): 33-39.
- Popović Goran, "Putna stanica Ad Drinum", *Prilozi* 47 (2018): 11-30.
- Rašković Dušan, "Arheološka istraživanja okružja stava Južne Morave i Zapadne Morave u antici". *Kruševački zbornik* 14 (2009): 9-34.
- Shaw Brent D., "Bandits in the Roman Empire" *Past & Present* 105 (1984): 3-52.
- Syme Ronald, "Lentulus and the Origin of Moesia", *The Journal of Roman Studies* 24 (1934): 113-137.
- Syme Ronald, "Rhine and Danube Legions under Domitian", *The Journal of Roman Studies* 18 (1928): 41-55.
- Škegro Ante, "Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae", *Opuscula archaeologica* 21 (1997): 85-116.
- Tentea Ovidiu, Matei-Popescu Florian, "Alae et cohortes Daciae et Moesiae: A review and updating of J. Spaul's Alae and Cohors", *Acta Musei Napocensis* 39-40/1 (2002-2003 (2004)): 259-296.
- Vujović Miroslav B. i Cvijetić Jelena Lj., "The Slings and Arrows of Outrageous Fortune: Long-Range Fighting Units on the Roman Limes in Serbia", у: *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors - Living on the Frontier I*, Edited by Miomir Korać, (Belgrade: Institute of Archaeology, 2018), 35-63.
- Wilkes John, *Dalmatia* (London: Routledge and Kegan Paul, 1969)
- Zaninović Marin, "Rimska vojska u Iliriku", у: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, urednik Ivan Radman-Livaja, (Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2010), 13-32.
- Бућић Јаворка и Петровић Петар, "Муниципиум Малвесатиум код Пожеге", *Ужички зборник* 12 (1983): 19-56.
- Бућић Јаворка и Петровић Петар, "Римска вила у Вишесави код Бајине Баште", *Ужички зборник* 15 (1986): 23-42.
- Васић Милоје "Нови римски натписи нађени у Чачку", *Зборник Народној музеја у Чачку* 16 (1986): 23-34.
- Вујовић Мирослав и Дмитровић Катарина, "Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку", *Гласник Српској археолошкој друштва* 23 (2007): 315-322.
- Грбић Драгана, "Војни лекари у Горњој Мезији", *Етно-културолошки зборник за истраживање културе источне Србије и околних области* 17 (2013): 61-66.
- Дмитровић Катарина и Вујовић Вујадин, "Заштитна археолошка ископавања на локалитету Двориште гимназије у Чачку – кампања 2014. године", *Зборник Народној музеја у Чачку* 44 (2014): 7-19.
- Зотовић Љубица, *Миџраизам на њлу Јујославије*, (Београд: Археолошки институт, 1973)
- Иванишевић Вујадин, "Античко насеље на Тројану", *Новојазарски зборник* 13 (1989): 7-15.
- Јеремић Гордана и Гојгић Александра, *Римске ѿерме у Чачку* (Чачак: Народни музеј у Чачку, 2012)
- Јовановић, Александар, "Археолошка истраживања у Новојазарској бањи", *Новојазарски зборник* 19 (1995): 31-68.
- Лома Светлана, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори* (Београд: Филозофски факултет, 2010)
- Мирковић Мирослава, "Beneficarii consularis на споменицима из Новог Пазара", *Новојазарски зборник* 9 (1985): 27-32.
- Мирковић Мирослава, *Историја римске државе* (Београд: Службени гласник, 2014)
- Поповић Бојан, "Municipium Malvesiatium: преглед истражених грађевина римске архитектуре на територији данашњих Скелана са предлогом реконструкције", *Гласник Српској археолошкој друштва* 34 (2018): 175-203.
- Поповић Марко, "Античко утврђење на Шарском кршу код Дуге Пољане", *Новојазарски зборник* 7 (1983): 5-14.

Премовић Алексић Драгица, „Археолошки локалитети у сјеничком делу Старог Влаха”, *Новојазарски зборник* 27 (2003): 59-72.

Премовић Алексић Драгица, „Историјат путне мреже на територији између Лима и Ибра”, *Новојазарски зборник* 39 (2016): 87-111.

Премовић Алексић Драгица, „Нови Пазар на мапи историјских путева”, *Новојазарски зборник* 36 (2013): 11-39.

Премовић Алексић Драгица, „Траса римског пута на деоници Пријепоље-Нови Пазар у светлу нових археолошких открића”, *Новојазарски зборник* 15 (1991): 39-47.

Ферјанчић Снежана, Јеремић Гордана и Гојгић Александра, *Римски еџирафски сџоментици Чачка и околине* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2008)

Ферјанчић Снежана, „Регрутација горњомезијских легија IV Flavia и VII Claudia”, *Зборник Народној музеја у Чачку* 38 (2008): 63-82.

Ферјанчић Снежана, *Насељавање леџјских вешерана у балканским џровинцијама I–III век н. е.* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2002)

Цермановић-Кузмановић Александрина, „Археолошка истраживања античких некропола у селу Комини код Пљеваља”, *Сџаринар* 31 (1980): 43-52.

ROMAN MILITARY PERSONNEL ON THE BORDER OF DALMATIA AND MOESIA SUPERIOR

This paper aims to research and present Roman troops stationed on the border of the provinces of Dalmatia and Moesia Superior. The geographical area encompassed by this paper is roughly defined by rivers Drina and Zapadna Morava, Kosmaj and Rudnik mountains and Raška. Narrative sources are quite scarce on this topic, therefore the research is based primarily on epigraphic material. The paper chronologically deals with the period of Principate, i.e. the first three centuries CE, but due to the nature of the sources, the focus is on the post-Marcus Aurelius period. During his reign, Marcomannic Wars (166-180 CE) coupled with devastating plague led to the upsurge of the banditry on the border of Dalmatia and Moesia Superior. These latrones were enough of trouble to warrant an intervention from Didius Julianus, then governor of Dalmatia. Furthermore, Marcus Aurelius raised new cohorts and placed them in this area. The cohorts in question were I and II Delmatarum, stationed in Užice and Čačak respectively and cohorts II Aurelia nova,

stationed on Kosmaj mountain. Beside those cohorts, the vexillationes were attested in Čačak and Novi Pazar. Still, most of the day-to-day security work rested on beneficiarii consulares, soldiers detached from their legions and stationed near Roman municipia, mines and important crossroads. Their objective was to secure those points and represent the governor's rule on the local level. The need to protect this area is obvious: municipium Malvesatium, Užice, Čačak, municipium S(plonistarum), Novi Pazar, all lay on the important network of roads connecting several mining districts: Argentaria (near modern-day Srebrenica) to the west, Kosmaj and Rudnik mountains to the north and east, and Dardanian mines (in modern-day Kosovo and Metohija) to the south and east. The uninterrupted supply of silver from those mines provided the salaries for legions stationed on the limes, therefore helping protect the Roman state. At the end of this paper is an Epigraphic Catalogue, which should help the reader with the inscriptions mentioned in the text.

Aleksandar SIMIĆ, M.A.

LES TROUPES MILITAIRES ROMAINES À LA FRONTIÈRE DE LA DALMATIE ET DE LA MÉSIE SUPÉRIEURE

Cette étude a pour but de rechercher et de présenter les troupes militaires romaines qui furent stationnées à la frontière des provinces Dalmatia et de la Moesia superior. La région géographique qui engloba cette étude fut déterminée rudement par les rivières de la Drina et de la Morava de l'ouest, le Kosmaj et les montagnes de Rudnik et par Raska. Les sources narratives sont extrêmement pauvres sur ce thème, aussi la recherche se base, avant tout, sur le matériel épigraphique. Cette étude s'occupe chronologiquement de la période des Principats, c'est-à-dire des trois premiers siècles avant Jésus-Christ, mais en raison de la nature de la source, le focus est sur la période après Marc Aurélien. Durant son règne, les Guerres marcomanes (166-180). Avec les dégâts dévastateurs, ils menèrent à une hausse des brigandages à la frontière de la Dalmatie et de la Mésie supérieure. Ces larrons possédèrent suffisamment de problèmes pour justifier l'intervention de Didius Julianus, gouverneur d'alors de la Dalmatie. Plus loin, Marc Aurélien éleva de nouvelles cohortes et les installa dans cette région. Il s'agissait de Delmatarum I et II, placées à Užice et à Cacak, et des cohortes ohors II Aurelia nova,

installées sur la montagne de Kosmaj. Mis à part ces cohortes, les vexillationes sont témoignées à Cacak et à Novi Pazar. Toutefois, la majorité de ces affaires quotidiennes de sécurité étaient effectuées par les beneficiarii consulares, soldats détachés des légions et installés à proximité des Municipia romaines, des mines et des carrefours importants. Leur objectif fut d'assurer ces points et de présenter le règne du gouverneur au niveau local. La nécessité pour protéger cette région fut évidente: municipium Malvesatium, Užice, Cacak, municipium S(plonistarum), Novi Pazar, tous étaient placés sur un réseau routier important qui reliait plusieurs régions minières: Argentaria (près de la Srebrenica contemporaine) à l'ouest, la montagne Kosmaj et Rudnik au nord et à l'est, tandis que les mines Dardan (au Kosovo et à la Métohie d'alors) au sud et à l'est. La livraison permanente de l'argent de ces mines assura des profits aux légions stationnées sur le limes, aidant de cette manière la protection de l'état romain. À la fin de cette étude se trouve le Catalogue épigraphique, qui devrait aider le lecteur grâce aux inscriptions mentionnées dans le texte.

Aleksandar SIMIĆ, M.A.

Др Гордана ЈЕРЕМИЋ

виши научни сарадник
Археолошки институт
gjeremic@ai.ac.rs

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТЕКСТИЛНЕ ПРОИЗВОДЊЕ У СЕВЕРНОМ ИЛИРИКУ, СА ОСВРТОМ НА НАЛАЗЕ СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ

АПСТРАКТ: У равничарским, брдским или њанинским њределима, у којима су се развијала мања или већа насеља, бојашим шумама, водоњоковима и њашњацима, сћочарсћиво, занаши, лов и грује њривредне акћивносћи ићрали су значајну улоју у реионалном, локалном или њородичном њривређивању у њериоду касне анћике и ране Визанћије (ћенерално, од краја IV до краја VI и њочешка VII века). Тридесетћейћоодишњим сисћемајским археолошким исћраживањима ућврћеној комћлекса на Градини на Јелици забележени су значајни ићрајови рановизанћијске маћеријалне кулћуре у којој су њривреда и екћлоаћација њриродних ресурса ићрале значајну улоју. Одрећени налази моћли би да указују на значај њпроизводње њредмећа од ићексћила, од којих су махом осћали очувани делови ићкачких разбоја начињени од обраћене косћи или роја. Овакви налази забележени су на низу рановизанћијских налазишћа, а у науци се воде њолемике о њиховој намени и начинима уоћћребе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Северни Илирик, обрада косћи и роја, кошћани њредмећи, њпроизводња вуне, ићексћилна њпроизводња, касна анћика, рана Визанћија, IV – VI-VII век

У периоду касне антике римско друштво доживљавало је корените трансформације. Период великих сеоба народа нарочито је донео са собом велике промене у римском друштву, у демографском, привредном, војном, културном, религијском и сваком другом погледу. Свет какав је раније постојао, организованог правног и економског система, чврстог фискалног курса и војног и административног уређења, под притиском новопридошлог становништва и њихових навика и хијерархија, као и након вишедеценијских унутрашњих криза у Римском царству, доживео је промене које су довеле до веће и динамичније социјалне стратификације и до реструктурирања економије у многим својим аспектима. Чести ратови, несигурности у граничним областима, као и у унутрашњости

провинција, у појединим деловима царства ослабили су раније успостављене економске везе и довеле до стварања другачијих механизма економског организовања, првенствено локалних и регионалних производних центара и дистрибуције добара.

Иако разноликог географског амбијента, у својим почецима и на врхунцу моћи, Римско царство било је мање аграрно, а више индустријско друштво. Економију су карактерисали обиље индустријских производа, конкурентност на тржишту између различитих провинцијских и локалних производних центара, интензивно коришћење природних ресурса, масовна производња робе стандардизоване форме, али и масовно копирање успешних производа реномираних произвођача или радионица (плагирање,

фалсификовање). Економија тог доба се карактерише као „прото-индустријска“¹

У касној антици функционисале су државне фабрике и радионице из различитих привредних грана (за производњу наоружања, опекарских производа, ковнице новца, каменоломи, рудници и друго), као и приватне фабрике. Међутим, економија је често била нестабилна и доводила до краха многих великих производних центара или породица које су имале концесије у бројним државним и провинцијским пословима, нарочито у западним деловима царства. Инфлација и промене у монетарној политици додатно су мењале мапу расподеле економске моћи. Економију која доминира у овом периоду поједини аутори називају епохом „минимализма“, окренуту задовољавању потреба мањих, локалних тржишта и производњи мањег, локалног-регионалног обима и циркулације.²

Археолошки трагови насеља, архитектонских ансамбала, трагови привредних активности, фунерарна сфера, као и покретни налази из периода касне антике и ране Византије умногоме могу да помогну сагледавању економске ситуације, социјалне стратификације и нивоа и квалитета живота становника у Северном Илирику. Иако недостају бројна истраживања интердисциплинарног карактера која би осветлила бројне феномене овог простора и епохе (археоботаничка, археозолошка, анрополошка и друга испитивања), у поједним елементима могле би се, на основу расположиве археолошке грађе, реконструисати активности и социјална и економска димензија становништва тог периода.

Непосредан повод за овај прилог је покушај тумачења једне врсте археолошких налаза, која се најчешће налази у рановизантијским слојевима и целинама,

[1] Jairus Banaji, „Mapping the late antique economy”, in: *Exploring the Economy of Late Antiquity: Selected Essays*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 1-6.

[2] Jairus Banaji, *n. d.*, 7-13, са бројним примерима тумачења економске историје касноримског царства.

на већем броју налазишта, и која је у стручној и научној литератури различито интерпретирана. У питању су предмети израђени од обрађеног јелењег рога, стандардизованог изгледа и начина украшавања – цилиндричне или ређе коничне форме, са једне стране са кружном перфорацијом, док су на другој били сечени, са исечком, односно, сегментом у облику квадрата. Оваква врста налаза доста је распрострањена на ширем балканском подручју и датује се од краја IV до краја VI и почетка VII века, мада је најкарактеристичнија за VI век.³ Помињемо налазе из целина и слојева са Градине на Јелици,⁴ градинског налазишта код Војске у околини Јагодине,⁵ из Ниша (*Naissus*),⁶ Гамзиграда (*Romuliana*),⁷ Караташа (*Diana*),⁸ Царичиног града (*Justiniana Prima?*),⁹ а познати су примерци и са већег броја налазишта у Бугарској и Северној Македонији.¹⁰

У литератури постоје различите претпоставке о намени ових предмета. Поједини

[3] Zlatko Kovancaliev, „Bone cylindrical objects from Stobi”, in: *Close to the Bone: Current Studies in the Bone Technology*, ed. Selena Vitezović, (Belgrade: Institute of Archaeology, 2016), 161.

[4] Михаило Милинковић (ур.), Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште, Галерија САНУ, књига 140, Београд, Чачак, 2017, 120-121, кат. 101-105, 106, са старијом литературом.

[5] Радован Петровић, *POPULUS ROMANUS. Анђичка збирка Завичајног музеја са новим аквизицијама. Поклон Томице Сћефановића*, (Јагодина: Завичајни музеј), 2010, сл. 15.

[6] Слободан Дрча, „Дршка”, у: *Археолошко блајо Ниша. Ог неוליџа до средњеј века*, Галерија САНУ, Народни музеј Ниш, књига 102, Београд, 2004, 207, кат. 177.

[7] Ђорђе Јанковић, „У сутону антике. Рановизантијски Гамзиград. Словенски град”, у: Гамзиград, касноантички царски дворца, ур. Стојан Ђелић, (Београд: САНУ, 1983), 135, 137, кат. 222-226.

[8] Sofija Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije* (Beograd: Arheološki institut, 1995), 101, kat. 608-610, T. XXXVI, 4-6.

[9] Berndard Bavant, Vujadin Ivanišević (eds.), *Caričin Grad IV. Catalogue des objets des fouilles anciennes et autres études* (Belgrade: Institut archéologique de Belgrade; Rome: École française de Rome, 2019), 148-149, cat. 1372-1375.

[10] Syna Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*, (München: Beck, 1992), 447, T. 22-23; Pavlina Vladkova, On the working of bone and horn in Nove, in: *The Lower Danube Limes (1st- 6th C. AD)*, eds. Lyudmil Vagalinski, Nikolai Sharankov, Sergei Torbatov (Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 2012), 218; Zlatko Kovancaliev, *n. d.*, 160.

истраживачи су сматрали да су у питању дршке или оплате ножева.¹¹ Међутим, уколико би била у питању дршка ножа, пространа перфорација у облику квадрa на коштаном предмету захтевала би масовни правоугаони гвоздени усадник који би требало да се такође заврши масивним кружним трном, што за сада у типологији римских-рановизантијских ножева није забележено. Да је у питању оплата неке алатке, такође би било тешко претпоставити њен облик, с обзиром на релативно масивну перфорацију у унутрашњости коштане оплате и веома кратку дршку тако масивног предмета. Било је такође и претпоставки да су у питању предмети коришћени у текстилној производњи, приликом ткања, без детаљнијих анализа самог начина њихове употребе.¹²

Налази објављени са рановизантијских налазишта бацају ново светло на могућу намену ових предмета или приближну функцију коју би могли да имају. Међу њима посебно место заузима публикована збирка 18 целих или фрагментованих предмета нађених у Стобима (Градско, Северна Македонија) (сл. 1.1). Предмети су нађени у затвореним целинама друге половине VI века. Сви примерци су цилиндрични, уједначене висине, између 4,8 и 6,2 cm, декорисани истоветним мотивима као и примерци са Јелице. Поједини примерци имали су сегментни исечени део, уметнут у перфорацију. Димензије једног исечка биле су 2,1 x 1,8 cm. Међутим, исечци код већине предмета нису нађени, било због њиховог неупадљивог изгледа приликом истраживања или стога што су можда били израђени од дрвета, због чега не би могли да остану очувани до данас.¹³ Овим налазима је улога цилиндричних предмета као оплата ножева доведена у

питање.¹⁴ Такође је утврђено да имају трагове употребе на унутрашњој перфорираној страни. Додатно, у археолошким целинама у Стобима са овим цилиндричним предметима нађена је и већа количина калотастих пршљенака, која би могла да указује на употребу ових налаза у текстилној производњи (могуће као делова ткачких разбоја који су служили као држачи предива).¹⁵

Публиковани налази са Градине на Јелици представљени су као предмети чију намену није могуће утврдити (сл. 1.2-6).¹⁶ Сви примерци са Јелице су израђени од обрађених желењих рогова, ваљкастог су облика, висине између 5,1 и 6,0 cm, и пречника између 1,9 и 2,6 cm. Спољна страна је глачана и орнаментисана урезивањем, мотивима релативно ограниченог репертоара: мрежама ромбова, укрштених линија, окаца са тачком у средини, хоризонталних паралелних линија. За предмете су карактеристичне претходно поменуте перфорације у унутрашњости: са једне стране масивни исечак у облику квадрa, док је други крај кружно перфориран.

Блиске паралеле налазимо у примерцима од желењег рога, публикованих у каталогу налаза са старих ископавања Царичиног Града,¹⁷ где су ови налази, као и примерци из Стобија, такође опредељени као артефакти коришћени у текстилној производњи. Нађени су у различитим контекстима Царичиног Града: у грађевини југозападно од кружног трга, источно од двојне базилике и у северном портику улице у Доњем граду. Дужине су између 5,0 и 5,5 cm, а недостају им сегментни исечци. Предмети су украшени глачањем и једноставним геометријским украсом урезаних укрштених косих линија.

Пет цилиндричних предмета, сличног репертоара украшавања као налази са Јелице

[11] Sofija Petković, *n. d.*, 49, дршке тип III; Maja Živić, *Felix Romuliana. 50 година откопавања* (Зајечар: Народни музеј, 2003), 113-115, кат. 152-160; Perica Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Đerdapske sveske, Monografije, knjiga 7, Beograd, 2010, 77, кат. 201-202.

[12] Ђорђе Јанковић, *n. g.*, 135, 137, кат. 222-226.

[13] Zlatko Kovancaliev, *n. d.* 162.

[14] Zlatko Kovancaliev, *n. d.*, 161.

[15] Zlatko Kovancaliev, *n. d.* 162, fig. 3.

[16] Михаило Милинковић (ур.), *n. g.*, 120-121, кат. 101-105, 106.

[17] Berndard Bavant, Vujadin Ivanišević (eds.), *n. d.*, 148-149, cat. 1372-1375.

или они из Царичиног Града, нађени су у различитим архитектонским ансамблима (у вестибулу царске палате, у околини Великог храма, у северозападном делу насеља) и слојевима рановизантијског периода у Ромулијани.¹⁸ Сви предмети су висине између 4,9 и 6,0 см. Четири примерка из Дијане показују нешто разноврснији начин украшавања, те код примерака срећемо мотив врхова таласа на једној стани, а на другој ромбове који се додирују и који су испуњени окцима, као и украс од наизменичних трака испуњених косо урезаним линијама и окцима.¹⁹ Појединачни налази из Војске (сл. 1.7) и Наисуса слично су украшени, једноставним косо укрштеним линијама које полазе од ивица предмета и хоризонталним линијама, а које раздвајају поља на два дела.²⁰

Обрада јелењих рогова у касној антици и раној Византији

Јелењи рог је због своје сунђерасте структуре био подесан за сечење, а довољно чврст са спољне стране да послужи као алат или средство за рад. На касноантичким и рановизантијским налазиштима (IV – VI/почетак VII века) примећује се велика количина налаза јелењих рогова, било као сировине, отпадака или полуфабриката. Иако лов у рановизантијским заједницама на Централном Балкану није представљао једну од доминантнијих активности, израда предмета од рогова била је веома развијена. Рог је коришћен за прављење разноврсних утилитарних или декоративних предмета као што су игле, пробојци, оплате алата, козметичке или медицинске кашичице, кутије, декоративни делови намештаја, чешљеви, пршљенци, или они за наоружање и војну

опрему. За период VI века репертоар предмета је прилично униформан, али веома бројан на налазиштима и за њега су карактеристични дворедни трослојни чешљеви правоугаоног облика, често са футролом, затварачи торбица и дршке ножева.²¹

Сировине за израду предмета биле су лако доступне у природи или на тржишту, захваљујући лову или често организованом месарским радионицама, а раније захваљујући амфитеатарским забавама са животињама. Транспорт сировина такође је био једноставан, јер је могао да буде организован месно. Нарочито у периоду великих криза у провинцијама, због упада варвара или бандита (*latrones*), као и великих економских криза, транспорт неких сировина или производа био је веома отежан (метала, на пример).

Алат који се користи за обраду јелењег рога идентичан је оном који се користи за обраду дрвета и ове две активности су често заједно организоване у истим радионицама.²² Идентификовање неког простора као радионице за израду предмета од обрађеног рога или кости често је веома тешко, јер рад са овим материјалима није захтевао специјалне алате или посебно опремљена места за рад, као што су захтевале, на пример, радионице за производњу предмета од печене глине, стакла или метала. Осим тога, неке радионице за производњу предмета од кости и рога могле су да буду мобилне, са путујућим мајсторима, који су остајали у неком месту одређено време, па се даље кретали по местима и провинцијама или ван њихових граница.²³

[18] Ђорђе Јанковић, *н. г.*, 137, кат. 222-226; Маја Живић, *н. г.*, 114-115, кат. 156-160.

[19] Sofija Petković, *н. д.*, 101, кат. 608-610, Т. XXXVI, 4-6; Perica Špehar, *н. д.*, 77, кат. 201-202, Т. VIII, 201-202.

[20] Аутор најсрдачније захваљује госпођи Смиљани Додић из Завичајног музеја Јагодине на уступљеној фотографији и подацима о условима налаза.

[21] Софија Петковић, О континуитету неких типова предмета од јелењег рога на територији Горње Мезије током касне антике (IV-VI век), *Гласник Српској археолошкој друштва* 14, 1998, 59-61.

[22] Gordana Jeremić, Dragana Antonović, Selena Vitezović, Craftsmanship along the Middle Danubian Limes, in: *Vivere militare est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Volume I, eds. Snežana Golubović, Nemanja Mrdić (Belgrade: Institute of Archaeology, 2018), 159-160; Sofija Petković, *Predmeti od kosti i roga*, 13.

[23] Gordana Jeremić, Dragana Antonović, Selena Vitezović, *н. д.*, 160.

За идентификовање косторезбарске радионице неопходно је познавање технологије производње предмета од кости и рога. За производњу у касној антици најчешће је коришћен токарски струг (*turnus*) који је, по узору на грначрско коло, могао да се окреће ногом, док је мајстор рукама обликовао претходно припремљену сировину од јелењег рога или неке животињске кости. На стругу су најчешће израђивани пршљенци, пиксиде, делови намештаја или интарзије. У косторезбарској радионици биле су потребне посуде у којима су се кувале кости или рогови да би сировина омекшала, потом се кост парила у пећима до жељене савитљивости, након чега је предмет обрађиван до жељеног облика, а понекад и бојен.²⁴ Јелењи рог је нарочито био савитљив и отпоран, ређе се ломио приликом обраде, па је био захвалан као сировина за обраду.

Да је производња предмета од кости и рога била распрострањено занимање, сведоче бројни налази полуфабриката и готових производа у рановизантијским слојевима и целинама, често у отпадним јамама. Кроз читав римски период, као и у касној антици, потреба за утилитарним и украсним предметима од кости и рога била је веома изражена, с тим да су се укуси и потребе временом мењали, првенствено под утицајем варварског укуса. У периоду касне антике и ране Византије (IV-VI век), радионице за производњу предмета од кости и рога регистроване су у градовима и насељима дуж лимеса, у Сингидунуму (IV век), Салдуму (последња трећина IV века), Мора Вагеи (крај IV – прва половина V века) и Дијани (VI век).²⁵ Налаз правоугаоне грађевине од лакких материјала од дрва и лепа, са плитким темељима од камена у сувом зидању, дужине 12,5 m, у близини јужне капије утврђења у Равни (*Timacum Minus*) 1998. године, омогућио је реконструкцију изгледа једне косторезбачке радионице с

краја IV и почетка V века н. е.²⁶ Инвентар нађен у грађевини указује да су у две просторије биле организоване обраде предмета од кости и рога, у којима је нађена већа количина полуфабриката и отпада од кости и рога, платформа од камена, три лонца, могуће коришћена за кување костију, и пећ за њихово сушење.²⁷

На Јелици су забележени налази рогова и парожака јелена као полуфабрикати или радионички отпад на више локација (укупно публикованих 12 налаза): у оквиру Горњег града шест налаза, од чега у објекту I три примерка и један у објекту V; два у Јужном подграђу, у Северном два (у оквиру објекта VI) и два налаза у оквиру базилике „А“ Западног подграђа.²⁸ Следећа група предмета по бројности, израђена од јелењег рога, јесу троделни двореди чешљеви и футрола, којих је регистровано осам, од чега седам у целинама или слојевима у оквиру Горњег града (објекти I, V-VIII и траса бедема) и један у објекту VI Северног подграђа. Од јелењег рога произвођени су затварачи торбица, од којих су три нађене у Горњем граду (слојеви и објекат I) и два у Северном подграђу (базилика „С“ и објекат VI).

Обрада вуне у рановизантијско доба и развој разноја

Овца (*ovisaries*) у рановизантијској привреди представљала је једну од основних врста стоке која се гајила за исхрану и у привредне сврхе, због млека, коже и вуне. Анализом једне од највећих колекција животињских остатака из датованих целина (Царичиног Града), утврђено је да су током читавог VI и почетком VII века у исхрани и економији овог места најзаступљенији

[24] Sofija Petković, *Predmeti od kosti i roga*, 14.

[25] Sofija Petković, *Predmeti od kosti i roga*, 18.

[26] Софија Петковић, Радионица за израду предмета од кости и рога у утврђењу *Timacum Minus*, *Гласник Српској археолошкој друштва* 17, 2001, 59-64.

[27] Софија Петковић, Радионица за израду предмета од кости и рога у утврђењу *Timacum Minus*, 65.

[28] Михаило Милинковић (ур.), *н. г.*, 122-125, кат. 109-120.

били мали преживари, овца и коза (око 50%), док је удео дивљих сисара био готово занемарљив и кретао се између 1,5 и 5%.²⁹

За шишање оваца коришћене су једноделне гвоздене маказе какве су нађене на Градини на Јелици, у Горњем граду, у објекту I и у остави из базилике Ц у Северном подграђу.³⁰ Опрана и осушена вуна чешљана је помоћу гребена, о чему сведочи налаз ове врсте предмета у остави из базилике Ц.³¹ Нити су се испредале помоћу преслица израђиваних од различитих материјала, често од бронзе,³² кости, дрвета. За упредање гајтана, бордура, украсних трака и ујади коришћене су троугаоне или квадратне плочице за упредање нити, са три до четири перфорације на угловима, кроз које су се провлачиле нити и потом вишеструко упредале.³³

Даља обрада вунених нити зависила је од врсте предмета који су израђивани. За веће површине коришћени су различити типови разбоја. У касној антици технологија израде текстила значајно је напредовала, нарочито од времена Константина I (306-337), када је дошло до значајних технолошких открића и побољшања процеса производње. У антици и током средњег века у домаћинствима су интензивно коришћени вертикални разбоји. Од њих су највише очувани тегови који су придржавали нити ткачке основе. У Константиново доба појављују се мањи примерци хоризонталних разбоја, а касније се развијају

разбоји са више шипки које су држале предиво и имале педалу за покретање.³⁴

У писаним изворима не постоје јасни докази о развоју ове технологије, тако да прве поуздане илустрације о хоризонталном разбоју на ножни погон потичу тек из XIII и XIV века.³⁵ Међутим, текстилни производи нађени у римској Британији или у Палмири сведоче о источномедитеранским тканинама израђеним на хоризонталним разбојима, уз употребу сложених тканих геометријских мотива који се међусобно преклапају. На вертикалним разбојима ткач је морао да стоји и ради против гравитације. Висина разбоја одређивала је величину текстила који је ткан, а подизање основе вршило се ручно. Следећу етапу у развоју чинили су масивнији разбоји код којих су постављане греде преко којих се намотавало ткано платно, што је омогућило особама које ткају да могу да седе и да производе тканине дуже од висине разбоја.³⁶ За израду компликованијих мотива на тканинама, као што су људске представе, прикази животиња, богати биљни свет или крошње дрвећа, коришћени су шаблони, а на разбоју је било неопходно више простора за парне и непарне нити, о чему је писао Теодорит из Кира.³⁷ Постепени прелазак на мање хоризонталне разбоје са ножним погоном догодио се свакако током IV века, у константиновско доба, како су истраживачи уочили на основу ткања египатских туника.³⁸

Четири фрагментована разводника нити³⁹ израђена од костију (најбоље очувани примерак имао је 11 кружних перфорација за провлачење нити) (сл. 1.8) нађена су у три целине на Јелици: два у објекту VIII, један у

[29] Nemanja D. Marković, *Ekonomija ranovizantijske metropole Caričin Grad: arheozoološki pristup*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, doktorska disertacija, rukopis, Beograd, 2018, 247-249.

[30] Михаило Милинковић (ур.), *н. г.*, 180-181, кат. 330-331.

[31] Михаило Милинковић (ур.), *н. г.*, 181, кат. 333.

[32] У науци се води полемика око намене бронзаних предмета у облику штапа са кружним прстеном на доњем крају и голубом на другом. Сматрало се да представљају предмете култне намене (хришћанске, боносијанске јереси), козметичке штапиће, али испитивањима трагова липида на њиховим површинама око кружног дела утврђено је да су држани у руци и да су служили за упредање вуне. Уп. Ovidiu Bozu, *Bemerkungen über weniger bekannten altchristlichen Bronzegegenstände im 4. - 5. Jahrhundert datiert: die Fingerkunkeln*, *Banatica* 12/1, 1993, 219-224.

[33] Branka Migotti, *Тканје у римској антици – женска врлина или господарска стварност?*, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 2009, 71-73.

[34] Sophia Germanidou, *The time of Constantine the Great as an era of technological achievements – an outline*, in: *Niš and Byzantium XII*, Niš, 2014, 158.

[35] Sophia Germanidou, *n. d.*, fig. 2.

[36] Jennifer Ball, *The missing link: filling the gap in the evolution of medieval domestic looms*, in: *From the Tetrarchs to the Theodosians. Later Roman History and Culture, 284–450 C. E.*, Yale Classical Studies 34, Cambridge, 2010, 39.

[37] Jennifer Ball, *n. d.*, 39, notes 6, 7.

[38] Jennifer Ball, *n. d.*, 40.

[39] Михаило Милинковић (ур.), *н. г.*, 186-187, кат. 353-355.

објекту I Горњег града, док је једна фрагмент разводника забележен у Јужном подграђу, где су иначе забележени и различити предмети од кости и рога за личну употребу. Перфорације на разводницима, судећи према пречнику, могле су да служе за ткање грубљих, масивнијих тканина, могуће огртача, покривача и слично. Иако нисмо у могућности да реконструиремо изглед ткачких разбоја на Јелици, ови налази (разводници, држачи предива, пршљенци) недвосмислено указују на постојање локалне текстилне производње.

Значај предења и ткања у римском свету

У римском свету предење и ткање биле су активности највише везиване за жене. Преслица је често симболично представљала родни идентитет и улогу у домаћинству. Врлина римске жене огледала се у обављању ткачких активности: невеста је сама себи ткала невестинско одело, а матрона одећу за чланове своје породице. Предење вуне имало је и своје симболичко значење у митологији и често је повезивано са различитим богињама (Минерва, Венера, Изиди, Фортуна, Деа Сирија),⁴⁰ а највише са Мојрама, односно Паркама, којима је придавано својство да су могле да упредају нити живота сваког човека, од његовог рођења до тренутка смрти.

У периоду раног хришћанства, осим метафоричког значења као Божјег стварања, ткање и предење су сматрани активностима које су потцртавале најпожељније женске врлине: приврженост породици и марљивост, како је то забележио Свети Јероним, не сматрајући то потчињавањем, већ активношћу која је равноправна интелектуалним вештинама.⁴¹ Израда тканина, осим за личне потребе, нарочито у касној антици представљала је изузетно важну еснафски организовану привредну грану (*collegia, officinae, fabricae*) у којој су били запослени и мушкарци (*textores*) и жене

(*textrices*). Да је ткање било тежи физички рад недвосмислено су показали резултати антрополошке анализе једног покојника са некрополе у Штрбинцима, Хрватска. У гробу поред покојника пронађена је коштана плочица за упредање нити, а на кључним костима те особе констатовани су трагови тежег физичког напора који су могли бити последица рада на ткачком разбоју, што потврђују и нека етноантрополошка истраживања.⁴²

Питања у вези са изгледом касноантичких разбоја још увек није могуће решити због недостатка писаних података или ликовних представа. Истраживачи су сагласни да постоје регионалне разлике, али је тешко на овом нивоу истражености о њима нешто ближе говорити. Поменути налази предмета од кости, јелењег рога и металних алатки указују да је на Градини на Јелици израда текстила била развијена и веома важна привредна активност. С обзиром на разуђену топографију ових налаза, у више целина у различитим деловима утврђеног града и подграђа, могуће је предпоставити постојање више мањих ткачких радионица. Како на овом нивоу истражености немамо поузданијих демографских података о становницима овог места, могли бисмо само претпоставити да су тканине израђиване за потребе локалног становништва, црквених лица, могуће чланова монашких заједница или посада које су се старале о безбедности овог места.

Литература:

Ball Jennifer, „The missing link: filling the gap in the evolution of medieval domestic looms”, in: *From the Tetrarchs to the Theodosians. Later Roman History and Culture, 284–450 C. E.*, Yale Classical Studies 34, Cambridge, 2010.

Banaji Jairus, „Mapping the late antique economy”, in: *Exploring the Economy of Late Antiquity: Selected Essays* (Cambridge : Cambridge University Press, 2015)

Bavant Berndard, Ivanišević Vujadin (eds.), *Caričin Grad IV. Catalogue des objets des fouilles anciennes et autres études* (Belgrade : Institut archéologique de Belgrade ; Rome : École française de Rome, 2019)

[40] Branka Migotti, n. d., 74.

[41] Branka Migotti, n. d., 76.

[42] Branka Migotti, n. d., 80.

Bozu Ovidiu, „Bemerkungen über weniger bekannten altchristlichen Bronzegegenstände im 4. –5. Jahrhundert datiert: die Fingerkunkeln“, *Banatica* 12/1, 1993.

Germanidou Sophia, „The time of Constantine the Great as an era of technological achievements – an outline“, in: *Niš and Byzantium XII*, Niš, 2014.

Дрча Слободан, „Дршка“, у: *Археолошко блајо Ниша. Од неолита до средњеј века*, Галерија САНУ, Народни музеј Ниш, књига 102, Београд, 2004.

Јанковић Ђорђе, „У сутону антике. Рановизантијски Гамзиград. Словенски град“, у: *Гамзиград, касноантички царски дворца*, ур. Стојан Ђелић (Београд: САНУ, 1983)

Jeremić Gordana, Antonović Dragana, Vitezović Selena, „Craftsmanship along the Middle Danubian Limes“, in: *Vivere militare est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Volume I, eds. Snežana Golubović, Nemanja Mrđić (Belgrade : Institute of Archaeology, 2018)

Kovancaliev Zlatko, „Bone cylindrical objects from Stobi“, in: *Close to the Bone: Current Studies in the Bone Technology*, ed. Selena Vitezović (Belgrade : Institute of Archaeology, 2016)

Marković Nemanja D., *Економја рановизантијске метрополе Caričin Grad: археозолошки приступ*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, докторска дисертација, рукопис, Београд, 2018.

Migotti Branka, „Тканје у римској антици – женска врлина или господарска стварност?“, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 2009.

Милинковић Михаило (ур.), *Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, Галерија САНУ, књига 140, Београд, Чачак, 2017.

Petković Sofija, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije* (Beograd: Arheološki institut, 1995)

Петковић Софија, „Радионица за израду предмета од кости и рога у утврђењу Timacum Minus“, *Гласник Српској археолошкој друштва* 17, 2001.

Петковић Софија, „О континуитету неких типова предмета од желењег рога на територији Горње Мезије током касне антике (IV–VI век)“, *Гласник Српској археолошкој друштва* 14, 1998.

Петровић Радован, *POPULUS ROMANUS. Античка збирка Завичајној музеја са новим аквизицијама. Поклон Томице Сћефановића* (Јагодина: Завичајни музеј, 2010)

Špehar Perica, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Đerdapske sveske, Monografije, књига 7, Београд, 2010.

Uenze Syna, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*, (München : Beck, 1992)

Vladkova Pavlina, On the working of bone and horn in Nove, in: *The Lower Danube Limes (1st– 6th C. AD)*, eds. Lyudmil Vagalinski, Nikolai Sharankov, Sergei Torbatov (Sofia : National Archaeological Institute with Museum, 2012)

Živić Maja, *Felix Romuliana. 50 година од онећања* (Зајечар : Народни музеј, 2003)

A CONTRIBUTION TO THE STUDIES OF TEXTILE PRODUCTION IN NORTHERN *ILLYRICUM*, WITH AN OVERVIEW OF THE FINDINGS FROM THE SITE OF GRADINA ON JELICA

In the collection of the National Museum of Čačak there is a certain type of archaeological findings, which can be encountered most often in Early Byzantine layers and units, on a large number of sites, and which have been interpreted in a different manner in expert and scientific papers. Those are items made of processed deer antlers, with a standardised appearance and decoration manner – in a cylindrical form, with a circular perforation on one side, and cut on the other side, with a cuboid-shaped segment. This type of findings is very common in the wider area of the Balkans and they are dated into the period from the end of the 4th up to the end of the 6th and the beginning of the 7th century, though they are most typical of the 6th century. These findings have been registered at Gradina on Jelica, in Vojska near Jagodina, Niš, Gamzigrad, Karataš, Caričin Grad, and examples are also known from a large number of sites in Bulgaria and Northern Macedonia.

There are different assumptions on the function of these items. Certain researchers believe that these were knife handles or casings. We would agree with the researchers who assume that these items were used in textile production, for weaving, because they are often found with items linked to looms (whorls, weights) and wool processing (combs, scissors, needles et al.). On the basis of findings from Stobi, it is assumed that those were heddle holders. The findings of items made of bone, deer antlers and metal tools indicate that textile production was a highly developed and very important economic activity at Gradina on Jelica. Considering the diffused topography of these findings, in several units of different parts of the fortified city and suburb, it is possible that there were smaller weaving workshops, for the needs of the local population, clergy, possibly members of monastic communities and military crews in charge of the safety of this place.

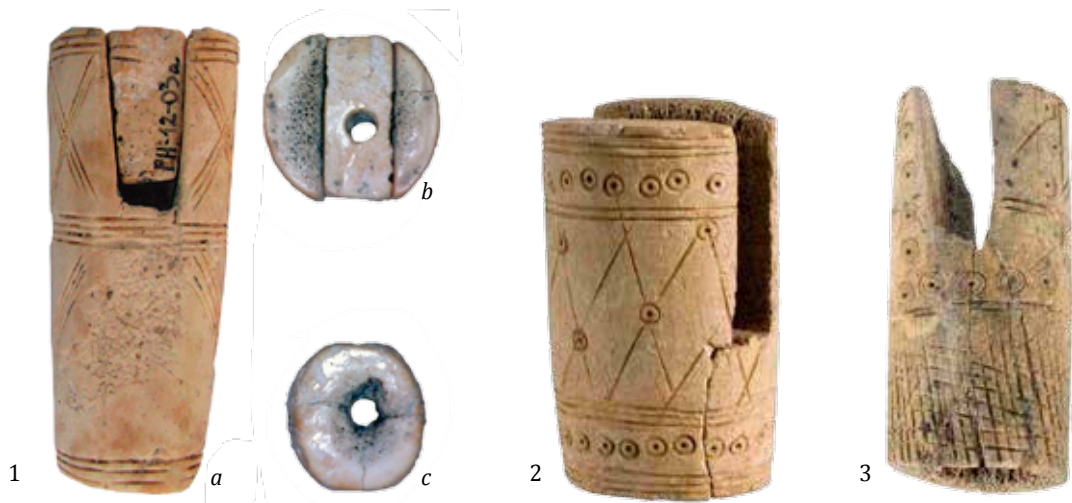
Dr Gordana JEREMIĆ

UNE CONTRIBUTION AUX ÉTUDES DE LA PRODUCTION TEXTILE DANS L'ILLYRIE SEPTENTRIONALE, AVEC UN APERÇU DES TROUVAILLES DE GRADINA SUR JELICA

Dans la collection du Musée national de Čačak on retrouve un type spécifique de trouvaille archéologique, présent notamment dans les couches et les ensembles paléobyzantins, sur un nombre important de sites, interprété de manières différentes dans la littérature professionnelle et scientifique. Il s'agit des objets fabriqués en bois de cerf travaillé, d'un aspect et un mode d'ornementation standardisés – de forme cylindrique, avec une perforation circulaire sur un côté tandis que, sur l'autre côté, ils étaient coupés, avec un segment de forme de pavé droit. Ce type de trouvaille est très fréquent dans la région balkanique au sens large du terme, et est daté de la fin du IVe jusqu'à la fin du VIe et le début du VIIe siècle, étant pourtant caractéristique notamment pour le VIe siècle. Ces trouvailles ont été notées à Gradina sur la montagne de Jelica, à Vojska près de Jagodina, à Niš, Gamzigrad, Karataš, Caričin Grad ; on connaît aussi des exemples provenant d'un grand nombre de sites en Bulgarie et Macédoine du Nord.

Dans la littérature, il y a des hypothèses différentes sur la fonction de ces objets. Certains chercheurs croient qu'il s'agit des manches ou des revêtements de couteaux. Dans ce texte, on partage l'avis des chercheurs qui supposent que ces objets étaient utilisés dans la production textile, lors du tissage, car ils sont souvent découverts avec des objets liés aux métiers à tisser (fusaïoles, poids) et au travail de la laine (peignes à carder, ciseaux, aiguilles etc.). D'après les trouvailles de Stobi, on suppose qu'il s'agit des supports des fils. Les trouvailles des objets en os et bois de cerf ainsi que des outils métalliques indiquent que la fabrication du textile était une activité économique bien développée et très importante à Gradina sur Jelica. Vu la topographie diffusée de ces trouvailles, dans plusieurs ensembles dans des parties différentes de la ville fortifiée et les faubourgs, il est possible qu'il s'agisse des ateliers à tisser assez petits, fournissant les besoins de la population locale et des ecclésiastiques, possiblement des membres des communautés monastiques et des militaires s'occupant de la sécurité de cet endroit.

Dr Gordana JEREMIĆ

Сл. 1. Држачи предива:

1. Стоби
2. Градина-Јелица А II/422
3. Градина-Јелица А II/280
4. Градина-Јелица А II/525
5. Градина-Јелица А II/527
6. Градина-Јелица А II/281
7. Војска-Јагодина

Део разбоја:

8. Градина-Јелица А II/390.

**М. А. Никола
МИНОВИЋ**
историчар, Чачак
mnikola2702@gmail.com

ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ РАБОТЕ ЗАВИСНОГ СТАНОВНИШТВА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА СРЕДЊЕГ ВЕКА (2. ДЕО)

АПСТРАКТ: У насљавку рада који се тиче земљорадничких радова биће речи о још неколицини радних оштерења која су њадала на њећа зависног становништва у српским земљама средњега века. Тачније, биће анализирани подаци у вези са радним обавезама које су се односиле на виноградарство, припрему сена, као и узгој и прераду лана. Главни извори, баш као у првом делу, биле су манастирске повеље издатије у средњем веку од стране владара и власите својим задужбинама. Наведене изјаве су главне, а често и једини извори за ову тему, иако да су предсављале њолазну итачку и примарни ослонац приликом изјављивања.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: радова велике и мале, земљорадња, виноградарство, припрема сена, тајење и прерада лана, зависног становништва, манастирске повеље, мейохије

Виноградарство

Српске средњовековне земље налазиле су се у две климатске области: континенталној и приморској. У приморској (медитеранској) винова лоза је одлично успевала због дугих и топлих лета, па је гајење ове културе било познато још у антици, а није сасвим прекинуто ни у раном средњем веку.² Сигурно је узгајано црно и бело грође, мада нема сумње да је заступљеније било ово прво.³ Срби у

својој прадомовини нису познавали културу гајења винове лозе, већ су за њу сазнали тек у новој отаџбини, након што су се населили на простору Балканског полуострва.⁴

У средњем веку виноградом је називан део земље на коме је била засађена винова лоза.⁵ Те површине биле су обично ограђене зидом, плотом, трњем, ровом.⁶ Некада су

[1] Први део рада о земљорадничким радовама објављен је у претходном броју Зборника радова Народног музеја у Чачку. Никола Мировић, „Земљорадничке радове зависног становништва у српским земљама средњег века (1. део)“, *Зборник радова Народног музеја XLIX* (Чачак, 2019): 25-40.

[2] Душан Синдик, „Виноград“, у: *Лексикон српског средњега века*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић (Београд: Knowledge, 1999), 80-83; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији* (Београд: Службени лист СЦГ, 2004)², 107.

[3] Константин Јиречек, *Историја Срба II* (Београд: Научна књига, 1952), 169; Душан Синдик, „Виноград“, у: *Лексикон српског средњега века*, 80-83. У средњем веку примењивана су

два начина гајења винове лозе. У првом се лоза резивала сваке године повише корена, тако да младице нису могле да израсту високо, а ни да одбљају. Што се тиче другог облика, лоза је пуштана да израсте високо и да ојача, а онда су резивани њени огранци и то изнад корена. Детаљније видети у: Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 116-119.

[4] Сима Ђирковић, *Срби у средњем веку* (Београд: Идеа; Глосаријум; Службени гласник, 1995), 66.

[5] Душан Синдик, „Виноград“, у: *Лексикон српског средњега века*, 80-83; Снежана Божанић, „Виногради у пограничном систему српског средњовековног друштва: економски, правни, и религиозни карактер“, *Споменица Историјског архива „Срем“ 9* (2010): 88.

[6] Константин Јиречек, *Историја Срба II*, 169; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 106; Снежана Божанић,

око винограда биле постављане и замке (у српском рукопису Земљорадничког закона, у 49. члану, јављају се замке зване ступица, самострел, пругало), а све у циљу заштите од животиња или крађе. Речени члан је прописивао: *Ако неко ѿосѣави сѣуѣицу или самосѣрел или ѿруѣло у доба зрења ѿлогова или ѿрожѣа, и уѣадне у њу ѿас или свиња и уѣине, нека не надокнађује шѣѣѣу ѿсѣодар сѣуѣице.*⁷ Животиње, било домаће или дивље, које би ушле у виноград, могле су власнику да направе огромну штету.⁸

Највећи поседници винограда били су владари, властела и манастири.⁹ Владари су својим задужбинама, између осталог, поклањали и винограде, што се може прочитати међу редовима бројних повеља. Илустрације ради, у документу који је краљ Стефан Урош II Милутин издао Хиландару пише: *У Лозници, у Мораве, виноѿраг.*¹⁰ Истом манастиру је његов унук, цар Стефан Душан, неколико деценија касније потврдио дар: *У Лозници, виноѿраг у Морави.*¹¹ Ако у некој повељи није

.....
„Виногради у пограничном систему српског средњовековног друштва: економски, правни, и религиозни карактер“, 92.

[7] Милош Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис* (Београд: САНУ, 2007), 65. О самострелу прочитати: Гавро Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику* (Београд: Научно дело, 1957), 111-114.

[8] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 106.

[9] Виногради нису доносили приходе прве године када су били посађени, већ после две или три сезоне, а тек након пет род је достигао пуно и очекивану величину. Због тога су уложени труд и новац били замрзнути, а земљорадник је остајао без прихода са земље на којој је био посађен виноград. Лакше и јефтиније им је било да посеју житарице или поврће. Из тог разлога су овакве подухвате чешће предузимали богатији слојеви друштва. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 123-124; Снежана Божанић, „Виногради у пограничном систему српског средњовековног друштва: економски, правни, и религиозни карактер“, 92.

[10] Стојан Новаковић, *Законски сѿоменици срѣских држава средњеје века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912), 390.

[11] Исто, 431; Александра Фостиков, „Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару“, *Сѣари срѣски архив 13* (2014): 97. Што се тиче Лознице, реч је о истоименом селу на обронцима Јелице, југозападно од данашњег Чачка, које се налази у долини Лозничке реке, притоке Западне Мораве. У средњем веку било је део жупе Мораве. Ваља казати и то да је наведени виноград још краљ Стефан Урош I поконио Хиландару. Андрија Веселиновић, „Чачански крај у средњем веку“, у: *Зборник радова „Бојородица Градачка у исѣорији срѣској народа“* (Чачак: Народни музеј, 1993): 65, 71; Александра Фостиков,

било изричито наглашено да манастир посеђује винограде, помен земљорадника који су били у обавези да обрађују исте (или су, пак, били ослобођени ове работе, зависи од концепта правне одребе) указује да је одређени манастир у оквиру своје метохије имао земљу на којој је била посађена винова лоза.¹²

Земљорадници су, поред винограда својих господара, обрађивали и сопствене, тако стичући потребно знање за извршавање ове работе. За обраду винограда била је нужна и одређена стручност.¹³ Зависно становништво које је поседовало сопствене вероватно није обрађивало винограде својих феудалаца, већ је давало *десетак вински* или *намет* вински.¹⁴ Поред десетка, у неким изворима се среће

.....
„Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару“, 130. На основу изнетих података може се извући посредан закључак да је чачански крај у средњем веку био погодан за виноградарство, па се управо из тог разлога у дужем временском периоду јављају површине земље на којима је била засађена винова лоза. Ваља приметити и то да приноси од овог винограда (грожђе, а можда и вино) највероватније нису ношени у Хиландар због велике удаљености. Извесније је да су продавани на неком од локалних панађура, а да је новац добијен на тај начин био прослеђиван на Свету Гору.

[12] Најчешће се у изворима јавља одредба којом су манастирски људи били ослобођени обраде винограда у корист претходног власника. Стојан Новаковић, *Законски сѿоменици срѣских држава средњеје века*, 405, 415, 420, 427, 431, 448, 470, 473, 486, 512, 514, 577, 580, 582, 583, 720; Станоје Бојанин, „Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару“, *Сѣари срѣски архив 4* (2005): 123; Раде Михаљчић, *Закони у сѣарим срѣским исѣравама* (Београд: САНУ, 2006), 139, 167; Драгић Живоиновић, „Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)“, *Сѣари срѣски архив 9* (2010): 65; Смиља Марјановић-Душанић, Татјана Суботин-Голубовић, „Повеља краља Стефана Душана Манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложшта који је приложила Милшина жена Радослава“, *Сѣари срѣски архив 9* (2010): 65; Милош Ивановић, „Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусји поклања Цркву Св. Богородице у Липљану“, *Сѣари срѣски архив 13* (2014): 43.

[13] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 108.

[14] Стојан Новаковић, *Законски сѿоменици срѣских држава средњеје века*, 455, 467, 583, 609, 680, 767. Слична пракса међу балканским Словенима била је на снази још почетком XI века, у време ромејског цара Василија II Бугароубице. Наиме, када је поменути уништио државу цара Самуила (прецизније, његових наследника) дозволио је да дажбине буду убиране на начин на који је то чињено за време владавине поменутих. У складу са тим, било је прописано: *...који ѿосеђује ѿар волова даје држави један модѣј жиѣта и ѿолико ѿроса и један врч вина... Византијски извори за исѣорију народа Јуѿославије, ѿом III, уредници Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић* (Београд: Византолошки

давање вина познато као *чабар*.¹⁵ Ова дажба названа је према посуди за течност.¹⁶ Тако је оснивачком повељом за манастир Св. Арханђела код Призрена било прописано: *...и њојови лашински који су у Шикљи ње држе винограде баштинске, да даје сваки њој чабар вина цркви, а друје рабоје да им не буде ни данка*.¹⁷ У наставку реченог документа пише: *И њриложу Царсџво ми доходак у Горњем Пилошју шџо су давали Царсџву ми чабар вина, њо да дају цркви*.¹⁸ Обавеза давања *чабра* среће се и

.....
институт САНУ, 1966), 151-152; Срђан Пириватрић, *Самуилова држава* (Београд: Византолошки институт САНУ, 1998), 175.

[15] О мерној јединици знаној као чабар погледати: Сима Ђирковић, „Мерење и мере у средњовековној Србији“, у: *Рабојници, војници, духовници. Друшџва средњовековној Балкана* (Београд: EQUILIBRIUM, 1997), 148-158; Исти, „Мере и тегови“, у: *Лексикон српској средњег века*, 392-396.

[16] Вино је чувано у бачвама или у великим судовима од иловаче, а трговци су га преносили у јарећим мешинама и бурићима. Иако је у позном средњем веку у унутрашњости српских земаља масовно гајена винова лоза и прављено вино, дубровачки трговци су наставили да га доносе са Приморја. На посебној цени била је малвасија коју су набављали и допремали управо поменути дубровчани. Константин Јиречек, *Историја Срба II*, 169; Момчило Спремић, „Јело и пиће“, у: *Привајни живој у српским земаља средњег века*, приредио Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Слио, 2004), 130. Занимљивости ради, од заборава је сачуван податак из 1446. године да је у Зајачи просуто вино приликом скидања једне мешине. Због тога је чак настао спор, па је из тог разлога остало ово сведочанство. Момчило Спремић, *Десџој Ђурађ Бранковић и његово доба* (Београд: Српска књижевна задруга, 1994), 649; Исти, „Јело и пиће“, у: *Привајни живој у српским земаља средњег века*, 130. Српски владари допуштали су трговцима Републике Св. Влаха да доносе вино са Приморја, али јасно су им стављали до знања да неће дозвољавати продају вина мешаног са водом. Тако је у једном одговора са Дубровчанима било утврђено: *Дало је краљевсџво ми милосџ Дубровчам да си ѡрогају вино без воде... у Брскове у шџрју краљевсџва ми. И ако се кџо наиде ѡрогов вино с водом... да му се все узме шџо има*. Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii* (Viennae: Apud guilelmum Braumuller, 1858), 17; Стојан Новаковић, *Законски сџоменици српских држава средњег века*, 137. Дакле, трговцима града под Срђем било је дозвољено да продају вино у Брскове, али само под условом да оно буде чисто, односно без додате воде. Уколико би споразум био прекршен, за казну је трговцима одузимана сва роба коју су поседовали. О тргу Брскове више у: Владета Петровић, „Брсково“, у: *Лексикон ѡрадова и шџрџова средњовековних српских земаља – ѡрема ѡисаним изворима*, редактор Синиша Мишић (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 59-60. Што се тиче посуда у којима је чувано и служено вино погледати: Весна Бикић, „Кухиња и трпеза: посуђе у свакодневном животу“, у: *Привајни живој у српским земаља средњег века*, 139-160.

[17] Синиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свешџо-арханђеловска хрисовуља* (Београд: Историјски институт, 2003), 130.

[18] Исто.

у хрисовуљи цара Стефана Душана којом је зависне људе из села Лесковљане ослободио ове дажбине. Остало је забележено: *И њо село ослободи царсџво ми од свих рабојџа и дажбина, великих и малих: ... ни чабра*.¹⁹ Додуше, у поменутом документу није наглашено да се царска наредба односила на давање вина, али може се основано сумњати да се ради о наведеној дажбини. Иста одредба јавља се и у позном средњем веку, на концу самосталности српских средњовековних земаља. Наиме, у повељи Ивана Црнојевића издатој манастиру на Цетињу помиње се давање које је било дужност сваке куће, а износило је *џтри крбле вина*.²⁰ Након пропасти српских средњовековних држава под власт Османског царства нови господари наплаћивали су покороном становништву ушур од виноградарства.²¹

[19] Станоје Бојанин, „Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару“, 123.

[20] Стојан Новаковић, *Законски сџоменици српских држава средњег века*, 779.

[21] Ушур је био десети део (десетина), односно природни или новчани порез у Османском царству узиман од пољопривреде, вртларства, виноградарства, пчеларства и рударства. Што се тиче ушура од виноградарства, он је наплаћиван у природи. Прецизније, одређиван је мерном јединицом познатом под именом чабар. Као пример може бити употребљен попис за област Бранковића спроведен 1455. године. Дакле, то је учињено одмах након освајања ове територије у доба султана Мехмеда II Освајача, па на одличан начин показује какво је стање владало у сумрак српских средњовековних земаља. Узгред буди поменуто, у реченом се налази приличан број података у вези са ушуром. *Oblast Brankovića: opširni katastarski popis iz 1455. godine*, приредили Hamid Hadžibegović, Adem Handžić i Ešref Kovačević (Sarajevo: Orijentalni institut, 1972), 4, 5, 10, 11, 13, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 116, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 131, 136, 137, 139, 141, 142, 144, 150, 157, 158, 159, 160, 173, 174, 176, 178, 180, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 193, 194, 196, 198, 199, 200, 206, 207, 211, 214, 215, 217, 219, 221, 225, 227, 236, 237, 238, 241, 242, 243, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 261, 265, 266, 268, 269, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 287, 288, 292, 295, 296, 299, 300, 304, 306, 307, 308, 309, 320, 321, 323, 324, 325, 332, 340, 341, 342, 345, 346. На основу пажљивог прегледа наведеног катастарскогписа може се уочити да није на свим имањима било винограда, јер нема помена наплате ушура. Из тога, дакле, следи посредан закључак да нису сва домаћинства на својим поседима гајила ову биљку. За доба владавине султана Мехмеда II Освајача исцрпно: Франц Бабингер, *Мехмег Освајач и његово доба* (Нови Сад: Матица српска, 1968); Никола Ватен, „Успон Османлија (1451-1512)“, у: *Историја Османској царсџва*, приредио Робер

Још крајем XII века гајење винове лозе у унутрашњости српских земаља није било раширено, као што ће то бити случај у каснијем периоду.²² Тој тврдњи у прилог иде и део оснивачке повеље за Хиландар, где је први ктитор овог манастира, монах Симеон (бивши велики жупан Стефан Немања) посебно нагласио да је посадио два винограда у околини Призрена.²³ Његов син и наследник, велики жупан Стефан Немањић (касније краљ Стефан Првовенчани), истом манастиру је поклатио два винограда, што додатно потврђује тезу да у српским земљама још крајем XII и почетком XIII столећа узгој винове лозе није био превише развијен.²⁴ И у Приморју је ова пољопривредна грана до средине XIII века имала скромне размере.²⁵ У унутрашњости српских земаља могућност за проширење површина под виновом лозом била је далеко већа у односу на Приморје, јер је било неупоредиво више обрадиве земље.²⁶ Особено сведочанство о томе колико су Срби у средњем веку морали да уложе труда у сађење и узгој винове лозе оставио је Константин Филозоф, биограф деспота Стефана Лазаревића. Учени Бугарин, који је део свог живота провео у држави Лазаревића, записао је у првој половини XV века: *Такође су засађени многи виногради – и није тако без шешкоће као у овој земљи, (која) је прејуна семења, засада и њлогова.*²⁷

Мантран (Београд: Clio, 2002), 93-123; Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo: klasično doba 1300-1600* (Београд: Утопија, 2003), 34-45.

[22] Милош Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 208. О питању распрострањености винове лозе на тлу српских средњовековних земаља: Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 107-108.

[23] *И два винограда шутије насадих...* Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеје века*, 384.

[24] *... а винограда два и шпрі Кници.* Исто, 385. У вези са тргом Книнац погледати: Владета Петровић, „Книнац“, у: *Лексикон прадова и шпріова средњовековних српских земаља – љрема љисанним изворима*, 130.

[25] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 110.

[26] Исто, 111.

[27] Константин Филозоф, *Живот Сѣтефана Лазаревића, гесѣиша српској*, превод и напомене Гордана Јовановић (Београд:

Изгледа да је политичко и економско јачање српске државе за време владавине краља Стефана Уроша II Милутина и његових наследника довело до развоја виноградарства, тако да је у XIV веку ова грана земљорадње добила снажан замах.²⁸ Од тог периода чешће се помињу виногради и работници који су исте обрађивали.²⁹ До пораста површина под виновом лозом довело је и повећање потрошачких центара, попут градова, тргова, рудника, властеоских дворова и великих манастира, али, што је можда још важније, и стално присуство и коришћење радне снаге људи која је била неопходна у обради винограда.³⁰ Велике површине под виноградима захтевале су значајан број радних руку. О томе сажето, али уједно и сликовито, говори народна изрека *Виноград не ишће молишве, нејо мошике.* Успон виноградарства настављен је и у првој половини XV века, о чему је особено сведочанство оставио Бертрандон де ла Брокијер, човек бургундског војводе Филипа Доброг³¹, који је запазио да је Деспотовина била богата животним намирницама и да је имала доброг вина.³²

Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2009), 20.

[28] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 110-111.

[29] Да је виноградима придаван нарочити значај сведочи и чињеница да су каткад помињани у повељама као мењници. Рецимо, у већ цитираној Светоарханђеловској хрисовуљи може се пронаћи податак који потврђује ову изјаву. Царском вољом било је унето у документ: *Село Кујелник и црква Свеиша Бојородица, а међа му је... ошуг над Каначке винограде кроз камење љраво у Симеунов дуб.* Синиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свеишоарханђеловска хрисовуља*, 130. За међе и мењнике погледати: Раде Михаљчић, „Међа“, у: *Лексикон српској средњеје века*, 390-391; Исти, „Мењници“, у: *Лексикон српској средњеје века*, 391-392.

[30] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 114.

[31] За Филипа Доброг, војводу Бургундије, уопштено: Сидни Пеинтер, *Историја средњеје века (284-1500)* (Београд: Clio; Бања Лука: Глас српски, 1997), 404-405, 409, 412, 416, 449-452, 521.

[32] Он је, путујући 1433. године кроз Деспотовину, запазио: *...мноје велике шуме, брејове и долине. А љо шим долинама љосћојо велико мношћиво села и добрих намирница, а нарочито доброј вина.* Bertrand de la Brokijer, *Putopis: putovanje preko mora: kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku* (Београд: Ћigoja štampa, 2002), 109.

Сада се ваља усредсредити на главну тему овог дела рада, а то су работе зависног становништва у вези са обрадом винограда. Најчешће се у документима среће помен да се манастирски људи ослобађају од *винограда* тј. од обавезе да обрађују винограде претходног власника (владара или властеле).³³ Али, с друге стране, имали су дужност да раде у манастирским виноградима и та је работа вероватно распоређивана на све зависне људе на метохији.³⁴ Различите категорије зависног становништва морале су да обрађују винограде. По овом питању најречитија је Бањска хрисовуља којом је било одређено: *А виноград сваки да која, и ѿој и дијак и ошрок, и сви мајстори као и осџали работници. Ко ли ја не ускоја до Васкрсења, да му се во одузме.*³⁵ Као што сама одредба каже, за копање винограда били су задужени попови, дијаци, отроци, мајстори (свих струка) и остали работници, што се вероватно односило на земљораднике (меропхе и сокалнике).³⁶ За несавесно обављање ове работе била је предвиђена казна, и то давање једног вола, што је приморавало земљораднике да на време извршавају ове работе, јер би одузимање вола у време сетве био за њих огроман губитак, за многе ненадокнадив. Истина, није била прецизирана величина обавезе, само је одређено да работа мора бити окончана до Васкрса.³⁷

Поред горе наведених категорија, на неким имањима власи су имали као обавезу да обрађују винограде. Реч је о феудалним подложницима који су живели на метохији цркве Св. Николе у Врању, за које је било заповеђено: *И када обрађују виноград, да им се од цркве даје хлеб и вино.*³⁸ За разлику од осталих

категорија зависног становништва, власи су за работу обраде винограда добијали храну (хлеб и вино), што их је, у одређеној мери, стављало у повољнији положај у односу на друге феудалне зависнике.

Што се тиче Бањске хрисовуље и одредбе да разне категорије становништва обрађују виноград, требало би поменути да за попове то није било тако необично и ретко, јер су они сличну обавезу имали и на дечанској метохији (с тим што је речено да поред попова виноград обрађују сви који држе земљу).³⁹ Не само на ова два манастирска имања, већ и на другим (укључујући и световна властелинства), попови су морали да обрађују виноград, али није било наглашено колико је требало то да раде (у броју дана или у површини земље).⁴⁰ С друге стране, не јавља се тако често одредба да су дијаци имали као работу да обрађују виноград, изузев ако се поменути не сврстају под *било ко који земљу држи.*⁴¹

И за занатлије није било необично да обављају пољопривредне работе, па није усамљен случај да се они јављају у улози земљорадника. У све три Дечанске хрисовуље може се прочитати: *А ковачи и златшари и седлари и кројачи и кожари и сви мајстори да работшају и ору као и сокалници. И шџо ураде сокалници и сви мајстори, жишџо и вино, џо све да среде и џредају у цркву.*⁴² Као што се да видети, сви мајстори са дечанских поседа били су у обавези да обављају различите пољопривредне работе, укључујући и обраду

.....
 Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару, *Сџари срџски архив* 4 (2005): 77; Раде Михаљчић, *Закони у сџарим срџским исџравама*, 170.

[39] *А виноград сви да којају, или ѿој, или било ко који земљу држи.* Ова одредба налази се у све три Дечанске хрисовуље. Раде Михаљчић, *Закони у сџарим срџским исџравама*, 153, 157, 162.

[40] Марија В. Копривица, Попови и протопопови српске цркве у средњем веку (докторска дисертација, Филозофски факултет, 2011), 121. Примера ради, Светоарханђеловском хрисовуљом било је одређено: *А који се ѿојови налазе у целој обласџи Арханђеловој, да им је закон о винограду...као шџо је закон у Сџугеници и у Свеџој Симеона. Синиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, Свеџоарханђеловска хрисовуља*, 143.

[41] Видети напомену бр. 39.

[42] Раде Михаљчић, *Закони у сџарим срџским исџравама*, 152, 156, 161.

[33] Видети напомену бр. 12.

[34] Милош Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, 280.

[35] Раде Михаљчић, *Закони у сџарим срџским исџравама*, 142.

[36] Милош Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, у: *Немањићи и Лазаревићи и срџска средњовековна државност*, 209.

[37] Трџвало би поменути да Васкрс није фиксни празник и да је по јулијанском календару могао пасти између 22. марта и 25. априла.

[38] Стојан Новаковић, *Законски сџоменици срџских држава средњеје века*, 415; Смиља Марјановић-Душанић, *Повеља краља*

винограда (имали су да манастиру дају вино, тј. готов производ, што значи да су морали да обаве све работе у вези са виноградарством).

За категорије становништва попут меропаха, сокалника и отрока виноградарске работе нису биле ништа чудно. Најчешће су меропси били у обавези да извршавају ова оптерећења, а иста су била одмерена или бројем дана или површином земље коју је требало обрадити. Примера ради, у дечанским хрисовуљама за меропхе је било одређено: *...винограда маџ ђо мери као и у друџим црк-вама.*⁴³ Ова одредба јасно и недвосмислено сведочи да је широм српских земаља била устаљена пракса да меропси обрађују један мат винограда. И за сокалнике који су припадали овом манастиру важило је оптерећење *винограда маџ.*⁴⁴

У неким повељама обавеза работања у винограду била је одмерена бројем дана. Тако је у *Закону ђодџрађу* за отроке који нису имали коње било прописано: *И дан у винограду да рабоџају.*⁴⁵ Исти случај је са два документа за поседе манастира Св. Петра Коришког, где у *Закону мџхоџи* стоји наредба *...дан виноград.*⁴⁶ И у Душановом законику 68. чланом било је заповеђено да виноград буде окопан један дан од стране меропаха.⁴⁷

Ипак, било је и одступања од устаљене праксе, па је тако у повељи господара Балше III Балшића за манастир Св. Николе на Врањини било прописано да зависни људи *...којају цркви два дни винограде.*⁴⁸

Ако работа обраде винограда није била одређена бројем дана или површином земље, онда је било уопштено прописано да зависни људи обрађују манастирске винограде. На светоарханђеловској метохији важила је заповест: *...и виноград да обрађује сваки ђо закону као у Сџугеници у Свеџоџ Симеона.*⁴⁹ Наведени цитат сведочи да су зависни људи са светоарханђеловског имања имали обавезу обраде винограда исто као и подложници са поседа манастира Студенице.

Општа радна обавеза за зависне људе такође се може срести на властелинству задужбине породице Драгаш.⁵⁰ Наиме, они су за *црквене људе* који су припадали њиховој баштинској задужбини у селу Архиљевици одредили: *Винограде црквене да обрађују ђо селима...*⁵¹

Неуобичајен податак може се прочитати у хрисовуљи за гробну цркву првог српског цара. Наиме, на метохији манастира Св. Арханђела код Призрена и властела је морала да ради у винограду: *И власџела која се налази у цркве ... и ђо џарцелу винограда...*⁵² Реч је свакако о ситној властели, тј. властеличићима, који су били подложни манастиру.⁵³

[43] Раде Михаљчић, *Закони у сџарим срџским исџравама*, 152, 156, 161. Мат је у средњем веку био мера за површину, а износио је 965 м², што је утврђено истраживањем које је обавио Милош Благојевић. О реченом питању прочитати: Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 251-270. До тада, у литератури је махом било заступљено мишљење да је један мат износио 939, 18 м². Што се тиче старијег становништва погледати: Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат, 1989), 48; Сима Ђирковић, „Мерење и мере у средњовековној Србији“, у: *Рабоџници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана*, 158-159.

[44] Раде Михаљчић, *Закони у сџарим срџским исџравама*, 152, 156, 161.

[45] Стојан Новаковић, *Законски сџоменици срџских држава средњег века*, 402; Раде Михаљчић, *Закони у сџарим срџским исџравама*, 141.

[46] Симиша Мишић, „Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима“, *Сџари срџски архив 11* (2012): 69, 78.

[47] *Мероџсима закон ђо своџ земљи: ... и виноград да којају дан један... Душанов законик*, приредио Ђорђе Бубало (Београд: Завод за уџбенике, Службени гласник, 2010), 173.

[48] Стојан Новаковић, *Законски сџоменици срџских држава средњег века*, 583.

[49] Симиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свеџоарханђеловска хрисовуља*, 140.

[50] За питање територије којом је владала породица Дејановић (Драгаш): Миодраг Раџичић, „Основно језгро државе Дејановића“, *Исџорџски часоџс 4* (1954): 228-235.

[51] Стојан Новаковић, *Законски сџоменици срџских држава средњег века*, 447; Павле Драгичевић, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици“, *Сџари срџски архив 10* (2011): 92.

[52] Симиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свеџоарханђеловска хрисовуља*, 141.

[53] Ситна властела или властеличићи били су ниже племство у Србији и Босни. Термин властеличић први пут се среће у повељи издатој Дубровчанима од стране краља Стефана Драгутина. Неколико деценија касније властеличићи су

На који начин су обављане рабoте у винограду у унутрашњости српских земаља мало се зна, мада су вероватно биле сличне као у Приморју, с тим да су вероватно рокови за окончање радова били другачији због различите климе. Прво је требало извршити чишћење винограда, под чим се подразумевало орезивање лозе и изношење прошлогодишњих лозница. У Приморју је то вршено у јануару, а у унутрашњости нешто касније.⁵⁴ Затим је следило окопавање винограда, које је у Приморју обављано два или три пута годишње.⁵⁵ У документима која су се односила на унутрашњост српских земаља не помиње се два или три окопавања, већ само једно, али не сме се олако закључити да је у тим пределима обављано само једно, већ су и ту морала да се изврше барем два окопавања. За ту работу је коришћена мотика, али и рало.⁵⁶ Следеће што је било потребно

.....
своје место нашли и у Душановом законнику. Гледајући њихов правни положај, били су слични властели, што је потврђивао и Законик. Баш попут властеле, држали су баштине, за које су од владара добијали исправе. Владимир Алексић, „Повеља цара Стефана Душана властелицићу Иванку Пробиштитовићу“, *Сѝари српски архив 8* (2009): 69-80; *Душанов законик*, 163, 167, 169, 175, 203, 204, 215. О категорији становништва познатој као властеличии детаљније проучити следећу литературу: Сима Ђирковић, *Исѝорија средњовековне босанске државе* (Београд: Српска књижевна задруга, 1964), 189-190; Михаило Динић, *Хумско-ѝребињска властѝла* (Београд: Научно дело, 1967), 86-101; Теодор Тарановски, *Исѝорија српској ѝрава у немањийкој држави* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996)², 11-46; Раде Михаљчић, „Властеличии“, у: *Лексикон српској средњег века*, 91-92; Срђан Шаркић, „Правни положај властеле у средњовековној Србији“, *Зборник радова Правној факултѝта у Новом Саду XLIV 1* (2010): 7-27; Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011), 125-126, 245-248.

[54] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 125.

[55] Исто. Работа позната у изворима као копање може се пронаћи у неколицини српских средњовековних повеља. Стојан Новаковић, *Законски сѝоменици српских држава средњег века*, 455, 496, 498, 609, 662, 680; Раде Михаљчић, *Закони у сѝарим српским исѝравама*, 166; Драгић Живојиновић, „Повеља великог слуге Јована Оливера Манастиру Светог Димитрија у Кочанима“, *Сѝари српски архив 11* (2012): 26; Синиша Мишић, „Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије“, *Сѝари српски архив 13* (2014): 188. Што се тиче копања као обавезе зависног становништва уопштено видети: Никола Миновић, „Земљорадничке рабoте зависног становништва у српским земљама средњег века (1. део)“, 28.

[56] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 126. О мотици видети: Марко Поповић, „Алати“, у: *Лексикон српској средњег века*, 6-10; Милош Благојевић, *Земљорадња*

обавити јесте заламање лозе. Ово је извршавано тако што су сечени или откидани врхови лозе са циљем да она у пролеће не порасте високо.⁵⁷ За ово су употребљавани косири.⁵⁸ Поред ових послова, ваљало је у винограде доносити нове притке ради замене старих које су сатрулиле или биле поломљене.⁵⁹ Земљиште на коме је била засађена винова лоза морало се љубрити ради плодности, што је у Приморју чињено сваке четврте или пете године.⁶⁰ Када су биле завршене све наведене обавезе, до бербе грожђа остајало је око месец дана, у зависности да ли је година била топла или хладна.⁶¹ Све ове рабoте било је неопходно обавити да би се добио добар принос од винограда. Након што је грожђе сазрело и било убрано, следио је процес производње вина. Грожђе се, пре свега, муљало, а то је био веома битан чин пре него што би вино сазрело. Од тога је у великој мери зависио квалитет овог алкохолног пића.⁶²

О значају који је вино имало сувишно је говорити. У средњем веку оно је сматрано

.....
у средњовековној Србији, 21-24. Што се тиче рала прочитати: Марко Поповић, „Алати“, у: *Лексикон српској средњег века*, 6-10; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 32-51.

[57] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 126.

[58] Косир се састојао од дрвене дршке и металног сечива па је подсећао на дужи нож, а био је повијен на врху. Било их је различитих облика и величина. За обраду винограда коришћени су посебни косири називани винорезни. Марко Поповић, „Алати“, у: *Лексикон српској средњег века*, 6-10; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 26-27.

[59] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 127.

[60] Коришћено је љубриво животињског порекла. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 128; Ђуро Тошић, „Сточарство у средњовековној требињској области“, *Исѝоријско ѝласник 1-2* (1995): 37-39; Исти, *Требињска област у средњем вијеку* (Београд: Историјски институт САНУ, 1998), 160-164.

[61] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 128.

[62] Момчило Спремић, „Пића“, у: *Лексикон српској средњег века*, 517-519; Исти, „Јело и пиће“, у: *Приватни живиој у српским земљама средњег века*, 129. Сведочанство о значају вина као симболу богатства и благостања оставио је Сава Немањић у житију свог оца Св. Симеона. Наиме, први српски архиепископ је записао: *Пошѝујѝте Госѝода од својих ѝраведних ѝрудова и дајѝте му ѝрвине од својих ѝлодова ѝраведних, да би се исѝуниле жиѝнице ваше мношѝвом ѝшенице, а ѝивнице ваше да би вино ѝочиле. Свеѝи Сава: Сабрани сѝиси, приредно Димитрије Богдановић* (Београд: Просвета, 2008), 125.

увек припадало одређеном лицу, без обзира на статус. Сенокоси су се могли простирати на мањим или већим надморским висинама, никад међу ораницама, и били су груписани на једном месту, а право коришћења имало је цело насеље.⁷²

Зависно становништво припремало је сено за своје и потребе стоке феудалних господара. Најчешће се у владарским и властеоским повељама помињу људи који су додељивани манастиру и притом били ослобођени од *сенокосенија*, *сенокоса*, *сена*, *кошења сена*. Прецизније речено, владари и властела су се одрицали ових услуга у корист манастира који су даривали.⁷³ Али зависни људи са манастирских поседа морали су да обављају работе око припреме сена за

потребе својих нових господара (тачније, њихове стоке), која је често била бројна.⁷⁴

Манастири као феудални господари нису могли неограничено да захтевају од својих подложника да припремају сено, већ је било тачно одређено колико су људи са метохије били у обавези да раде.⁷⁵ То је био деликатан и ризичан посао, јер се морало водити рачуна да се обави у најпогодније време за кошење и сушење траве. Добро припремљено сено садржало је витамине и хранљиве састојке потребне стоци.⁷⁶ Кошење се обављало оруђем које се у средњем веку називало коса (што је случај и данас). Она се састојала од дрвене дршке и металног сечива прављеног од гвожђа, знатне дужине, док је на врху је било савијено. За дршку је било причвршћено металним прстеном.⁷⁷

[72] Оливадама и сенокосима и разлици између ова два термина: Милош Благојевић, „Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)“, 57-68.

[73] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, 309, 401, 405, 411, 420, 424, 427, 448, 453, 456, 470, 473, 486, 496, 498, 512, 514, 582, 590, 720, 767; Раде Михаљчић, „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, *Сџари српски архив 2* (2003): 89; Станоје Бојанин, „Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару“, 123; Жарко Вујошевић, „Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину“, *Сџари српски архив 5* (2006): 119; Смиља Марјановић-Душанић, Татјана Суботин-Голубовић, „Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару села Полошко“, *Сџари српски архив 6* (2007): 58; Драгић Живојиновић, „Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 31)“, *Сџари српски архив 7* (2008): 63; Исти, „Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)“, 77; Смиља Марјановић-Душанић, Татјана Суботин-Голубовић, „Повеља краља Стефана Душана Манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложиста који је приложила Милшина жена Радослава“, 65; Сениша Мишић, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла“, *Сџарисрпски архив 9* (2010): 78; Жарко Вујошевић, „Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)“, *Сџари српски архив 9* (2010): 117; Исти, „Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија“, *Сџари српски архив 10* (2011): 74; Павле Драгичевић, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архилевици“, 90; Владета Петровић, „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине поклоне Манастиру Хиландару у Штипу и Струмици“, *Сџари српски архив 13* (2014): 7; Милош Ивановић, „Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусји поклања Цркву Св. Богородице у Липлану“, 43.

[74] Значајан број средњовековних повеља садржи податке који јасно и недвосмислено говоре о врсти стоке коју су манастири имали у свом поседу. Такође, наведено је и зависно становништво које је као дужност (често једину) имало да се стара о тим животињама. Разумљиво, поменуте обавезе су повераване власима, јер су они у пастирским работама били највичнији. Што се тиче животиња које су имали манастири, у повељама се налазе помени коња, кобила, оваца, јагањаца, говеда, крава, свиња. Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, 395, 415, 438, 628, 654; Сениша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 142, 143, 144; Смиља Марјановић-Душанић, „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив 4* (2005): 77; Раде Михаљчић, *Закони у сџарим српским исјравама*, 144, 146, 147, 148, 154, 157, 162-163, 170; Александра Фостиков, „Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару“, 92. Разуме се, овим пописом извори се не исцрпљују, али како сточарство није основна тема овог чланка, нема потребе наводити дословно све податке у вези са овом проблематику. Што се тиче литературе, она је за ову тему заиста велика, тако да ће бити наведени само неки радови: Радомир Ивановић, „Дечански катун“, *Историјски часопис 3* (1952): 257-264; Исти, „Катунска насеља на манастирским властелинствима“, *Историјски часопис 5* (1955): 399-411; Реља В. Катић, *Сџочарство средњовековне Србије*; Ђуро Тошић, „Сточарство у средњовековној требињској области“, 37-50; Сениша Мишић, *Хумска земља у средњем веку* (Београд: DBR International Publishing, 1996), 202-208; Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 160-171; Милош Благојевић, „Сточарство“, у: *Лексикон српској средњег века*, 710-714; Исти, „Закон светог Симеона и светог Саве“, у: *Неманићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, 191-246; Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni* (Sarajevo: Univerzitet, 2014), 197-293.

[75] Милош Благојевић, „Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)“, 70.

[76] Реља В. Катић, *Сџочарство средњовековне Србије*, 91-92.

[77] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 26.

Работе у вези са припремом сена најчешће су биле одмерене бројем дана (од једног до три) или површином земље коју је ваљало обрадити. У неким повељама није било одређено колико су тачно радници имали да косе, мада то нимало не чуди, јер је свима на имању сигурно било добро познато колике су површине биле намењене за сенокос и колико је радних руку било потребно да то заврши а да се радници превише не оптерете, како би били у стању да извршавају остале многобројне работe.⁷⁸ То је сигурно зависило и од величине манастирског имања, тј. колико је ливада и сенокоса који од њих поседовао.⁷⁹

[78] О врсти и бројности *работа великих и малих* уопштено: Милош Благојевић, „Работе велике и мале“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 609. За појединачне работe видети: Никола Миноввић, „Војска“ као работа зависног становништва“, *Зборник радова Народнoг музеја XLVI* (Чачак, 2016): 27-36; Исти, „Тврди град“: Градозиданије и градобљуденије као работe зависног становништва“, *Зборник радова Народнoг музеја XLVII* (Чачак, 2017): 7-21; Исти, „Риболов и лов као работe зависног становништва (према манастирским повељама)“, *Зборник радова Народнoг музеја XLVIII* (Чачак, 2018): 7-21; Исти, „Земљорадничке работe зависног становништва у српским земљама средњег века (1. део)“, 25-40.

[79] Дарујући своје задужбине владари су, између осталог, поклањали и просторе који су били погодни за припрему сена, односно ливаде и сенокосе. Због изузетне важности, своје место су нашли међу редовима повеља. Примера ради, велики жупан Стефан Немањић је Хиландару поконио... *иланину Добре Доле...* Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 385. У оквиру метохије Дечана налазиле су се планине које су биле ваљане за испашу стоке: Алтинске, Ујездин, Ђеравица, Туртеш, Савин Сјенокос, Добра Риека, Вардиште итд. Радомир Ивановић, „Дечански катуни“, 258. Ваљало би рећи и то да је искључиво право напасања стоке на пашњацима имао само власник (владар, властелин, манастир, сточарско или земљорадничко насеље). Било је строго забрањено напасати стоку на туђем поседу. Заштиту својине над пашњацима и спречавање претеране испаше регулисао је 82. члан Душановог законика, који је прописивао: *Где се задржи Влах или Арбанасин у селу, у шом селу да се не заустави друји који за њим иде. Ако се на силу заустави, да илаши йошку и оно шшо је исјасао. Душанов законик*, 178. Дакле, заустављање влашких или арбанашких стада представљало је велико оптерећење за село, па је због тога Закоником било регулисано да ако би се једна сточарска породица са својим стадом зауставила у неком селу, следећа на то није имала право. На овај начин село је штићено од претераног сиромашења. Истина, туђи пашњаци су могли бити коришћени, али само уз адекватну надокнаду. Дажбина која је плаћана због тога називана је траварина и јавља се у средњовековним документима којима су манастири били ослобађани тог давања. Додуше, у њима није навођено колико је траварина износила, мада је то вероватно зависило од бројних фактора. Оно што је познато јесте да је плаћана владарима и феудалним господарима. Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 310, 436, 448, 453, 455, 456, 467, 512, 514,

На метохији манастира Св. Богородице Бистричке за меропхе је било прописано: *Сено да коси дори ја и несјане*, док је сокалницима било одређено: *Сено да коси с меройхом једнако*.⁸⁰ Из ова два примера следи закључак да су меропси и сокалници на поседима овог манастира морали да косе траву докле год је имало за кошење.

Земљорадници који су живели на метохији манастира Св. Арханђела код Призрена били су у обавези... *сено да косе цркви колико је йошребно...*⁸¹ Исти посао као и Србљи имали су Арбанаси на поседима овог манастира, а за њих је важило: *А Арбанаси који се налазе у цркви да работјају као и Србљи...*⁸² Необична одредба среће се за поменути манастир, где стоји: *И власишела која се налази у цркве, ... и сена да коси један дан, и здене...*⁸³ Ово је

.....
531, 759; Исти, *Село* (Београд: Српска књижевна задруга, 1965), 41; Милош Благојевић, „Траварина“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 736-737. Поред траварине, у изворима се могу прочитати и слична давања позната под терминима иномистро и планинотик. Иномистро је дажина која је у царству Ромеја плаћана у новцу за стоку. Не среће се на тлу старих српских земаља, али се јавља у крајевима јужно од Врања и то од времена краља и цара Стефана Душана. Не може се изједначити са травнином, али јој је била врло слична. Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 448, 461, 512, 514, 759; Павле Драгичевић, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архилевици“, 90; Милош Благојевић, „Иномистро“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 259. Планинотик је дажина која је плаћана за коришћење планинских пашњака. Разликовала се од травнине и иномистра. Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 310; Раде Михаљчић, „Хрисувоља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, 89; Милош Благојевић, „Планинотико или планинотик“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 519.

[80] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 590.

[81] Сениша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисувоља*, 140.

[82] Исто, 141. Термин Арбанас је означавао не само етничку скупину већ и социјалну категорију зависног становништва. Члан 82. Душановог законика изједначавао их је са власима као сточарима. На светоарханђеловским поседима били су поравнати са земљорадницима (Србљима) по питању неких работа. О Арбанасима детаљније видети у: Божидар Ферјанчић, „Албанци у византијским изворима“, у: *Илири и Албанци* (Београд: САНУ, 1988), 285-322; Сима Ђирковић, „Албанци у огледалу јужнословенских извора“, у: *Илири и Албанци*, 323-360; Теодор Тарановски, *Историја српској љрава у неманићкој држави*, 108-114; Раде Михаљчић, „Арбанас“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 14-15.

[83] Сениша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисувоља*, 141.

јединствен податак којим је било одређено да властела има обавезу да коси, а затим да покошено здене. Додуше, они су били повлашћени у односу на земљораднике, јер су имали да косе само један дан (и да здену), док су ови други косили колико је било потребно.⁸⁴ Ове одредбе донекле упућују на закључак да је на реченом имању потреба за сеном била велика, тј. да је манастир поседовао приличан број грла стоке, па је управо из тог разлога оснивачком повељом било прописано да шири слојеви средњовековног друштва (укључујући и ситну властелу) косе за потребе манастира.

У неким документима тачно је било одређено колико је имало да се работа око припреме сена, тј. прецизиран је број дана и работе које су имале да се обаве. Као пример биће узета Бањска хрисовуља којом је било прописано следеће: *А сено да косе као меройси, и сокалници и мајстори сви једнако, и на накосицу сваки да изађе ко може косу да држи, за један дан, осим ѿоѿа. Тако иѿѿо и на ѿлашћење за један дан, и на здевање; ако ли буде на далеко, онда ѿо један од куће, и за три дана да ѿкосе, и уѿласѿе, и здену.*⁸⁵ На основу овога следи да су око припреме сена на бањској метохији били задужени меропси, сокалници и мајстори, док је наглашено да су попови од тога били изузети.⁸⁶ Из ове три набројане категорије на работу припреме сена морали су да се одазову сви они који су били у стању *косу да држе*, тј. сви радно способни мушкарци.⁸⁷ То је важило

онда када су ове обавезе извршаване негде у близини (вероватно у атару села у коме су радници живели), а ако се ишло даље, онда је на припрему сена одлазио *ѿо један од куће*.⁸⁸ Кошење је била једна од најхитнијих земљорадничких работа, па не чуди што су сви радно способни мушкарци били дужни да је обављају.⁸⁹

За припрему сена радници су морали да одвоје три дана: први су косили, други пластили покошено, а трећи су све то садевали.⁹⁰ Након што је трава била покошена, остављана је да се осуши (није смела да се пресуши). Затим је покошена трава (сено) била сакупљана у пластове, да би на крају била транспортована, за шта је коришћена људска или сточна радна снага, у зависности од услова. На крају је сено садевано у један стог.⁹¹

И у Грачаничкој повељи је било записано да се припрема сена обављала из три дела, а речено је падало на плећа меропаса. Тачније, повеља је прописивала: *И оѿѿѿ изгаде и ливаду наждребицом делећи да косе бедбу накосицом, да сѿласѿе и здену.*⁹² За разлику од претходно анализираних докумената, на овом месту се среће одредба да је жребом меропсима одређивано ко ће који део ливаде косити, па коме је на тај начин шта припало, то је и обрађивао. Ове работе обављане су накосицом, а у тим ситуацијама су сви радно способни мушкарци морали да косе.⁹³ Требало би додати још и то да је кошење обављано бедбом.⁹⁴

[84] Милош Благојевић, „Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)“, 74. Још се на неким местима среће одредба о кошењу сена у дужини од једног дана. Стојан Новаковић, *Законски сіоменици српских држава средњеје века*, 431; Раде Михаљчић, *Закони у сіарим српским исіравама*, 167; Синиша Мишић, „Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришском са сабора у Крупиштима“, 66.

[85] Раде Михаљчић, *Закони у сіарим српским исіравама*, 142.

[86] Ове три категорије зависног становништва имале су да косе сено и на дечанском имању. У свим Дечанским хрисовуљама стоји заповест: *А сено да косе како меройси ѿако и сокалници, ѿако и сви мајстори*. Раде Михаљчић, *Закони у сіарим српским исіравама*, 152, 156, 161.

[87] Кошење сена била је једна од најтежих работа, па је стога искључивала учешће стараца, жена и деце. Милош Благојевић, „Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)“, 72.

[88] Раде Михаљчић, *Закони у сіарим српским исіравама*, 142.

[89] Милош Благојевић, „Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)“, 72.

[90] Милош Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, 278.

[91] Милош Благојевић, „Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)“, 72-73.

[92] Раде Михаљчић, *Закони у сіарим српским исіравама*, 149.

[93] Милош Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, 281.

[94] Бедба је била допунски радни намет зависног становништва одмерена бројем дана или површином земље коју је требало обрадити (у овом случају покосити). Најчешће се односила на орање. Детаљније о бедби видети у: Милан Влајинац, „Бедба и заманица као мобарска и кулчарска работа у

Поред горе наведених категорија зависног становништва, и власи су на неким метохијама морали да припремају сено. Реч је о манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, за који је било прописано *...и сено да косе ош крућа воз*.⁹⁵ То је у ствари одредба из Закона *Свештої Симеона и Свештої Саве* који је делом сачуван у овој повељи. За влахе је била одређена норма колико да покосе (*воз сена*) што је вероватно количина коју је радник могао да покоси за један дан.⁹⁶ Власи су, поред тога што су косили за потребе манастира, то исто чинили за своју стоку, јер су зими велике количине сена трошили на своја многобројна стада. Власи Брођани су на светоарханђеловској метохији имали *...сено да косе дома...*, тј. косили су сено за манастирске овце о којима су бринули.⁹⁷ На истом поседу сви власи су морали *...у зимишћу да косе сено кобилама*.⁹⁸ Овде је реч о неодмереној работи, јер су власи косили онолико колико је било потребно да би кобиле преживе зиму.⁹⁹

За већ помињано светоарханђеловско имање, тачније за људе из села Сењани, донет је *lex specialis* (*Сењанима закон*) у оквиру Светоарханђеловске хрисовуље. Ту је за становнике реченог села, између осталог, било одређено следеће: *...и три дана сена да косе на Брњашчи заманицом, а друтамо да их не џоне на сено ниши на орање*.¹⁰⁰ Сењани су, као и зависни људи са бањске метохије, морали да раде три дана на припреми сена (с тим да овде није наглашено да се један дан косило, други пластило, а трећи здевало, већ је само

поменуто кошење), али за разлику од ових других, њима је било тачно одређено где то обављају (*на Брњашчи*). На овом месту је поменуто и то да су они били у обавези да кошење обављају заманицом.¹⁰¹

Кошење заманицом може се пронаћи и у 68. члану Душановог законика, где је било одређено да меропси на овај начин раде пронијару.¹⁰² Закономиком првог српског цара било је заповеђено следеће: *Меројсима закон њо свој земљи: ...и заманицом да му косе сена дан један*.¹⁰³

Дакле, сви подаци анализирани у овом делу текста указују на закључак да је припрема сена у средњем веку била врло битна работа зависног становништва, без које не би могла да функционишу имања феудалаца, манастирске метохије, а свакако ни сточарска и земљорадничка домаћинства.

Работе у вези са гајењем и прерадом лана

Што се тиче лана, требало би укратко рећи да је то биљка пореклом са Истока, од које су прављена влакна коришћена у изради тканина.¹⁰⁴ У Европи је она била позната у

[101] Заманица је била неодгодива радна обавеза коју су обављали сви способни радници. То оптерећење захтевало је велики број руку и брзину у обављању посла (као што је припрема сена). Тумачење филолога наводи на закључак да је ова работа обављана без икакве надокнаде и хране. Детаљније о заманици: Милан Влајинац, „Бедба и заманица као мобарска и кулчарска работа у Србији средњег века“, 47-66; Милош Благојевић, „Заманица“, у: *Лексикон српској средњег века*, 212.

[102] Пронија је термин који је у Ромејском царству од XI до XV века означавао облик условног власништва над земљом или било којим извором прихода, а које је уживао корисник проније, уз обавезу обављања војне службе цару. Први помен проније на тлу српских земаља среће се у повељи краља Стефана Уроша II Милутина манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља из 1299/1300. године. Од тада се овај систем усталио у држави Немањића, као и онима које су настале након гашења ове династије. Божидар Ферјанчић, „Пронија“, у: *Лексикон српској средњег века*, 589-591.

[103] *Душанов законик*, 173.

[104] Поред лана, још једна индустријска биљка имала је битно место у средњем веку на тлу српских земаља. Реч је о хмељу, пољопривредној култури коришћеној тада, као и данас, у производњи пива. Међутим, та тема због своје комплексности завређује да буде засебно обрађена, тако да ће у наредном броју Зборника радова Народног музеја у Чачку бити говора о узгоју хмеља и производњи пива као работи зависног становништва. Није згорег поменути да је гајена и прерађивана и

Србији средњег века“, *Глас СНД II* (1927):47-66; Иван Божић, „Параспор у Скадарској области“, *Зборник радова Византолошкој инстџиуија 4* (1956): 13-30; Милош Благојевић, „Бедба“, у: *Лексикон српској средњег века*, 37-38.

[95] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, 619.

[96] Милош Благојевић, „Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)“, 82.

[97] Синиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 142.

[98] Исто, 144.

[99] Милош Благојевић, „Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)“, 75.

[100] Синиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 124.

праисторији, а Словени (укључујући и Србе) знали су за њу још у прапостојбини. Ланене тканине имале су у средњем веку исти значај као данас памук, па је, самим тим, то била једна од најзначајнијих индустријских биљака.¹⁰⁵ Ланене тканине употребљаване су за израду пешкира, постељине, декоративне и летње одеће, постава за зимску одећу итд.¹⁰⁶

.....
 конопља. Међутим, о овој биљци подаци су веома штурни, тако да се о њој врло мало зна. Љубомир Стојановић, *Сѝари српски записи и најѝиси I* (Београд: Српска краљевска академија, 1902), 82; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 90. Међу набројане индустријске културе ваља сврстати и *quadum*. Реч је о биљци од које се добијала плава боја. У првој половини XV века (тачније, 1430. године) покушано је да се она узгаја у Конавлима, јер су Дубровчани желели да је употребљавају за бојење вуне. Што се тиче унутрашњости српских земаља, нема чак ни наговештаја да је ова биљка гајена. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 90.

[105] Сениша Мишић, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV-XVI века“, *Историјски часопис 39* (1994): 47; Исти, „Лан“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 361-362; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 89.

[106] Душанка Динић-Кнежевић, *Тканине у ѝривреди средњовековној Дубровника* (Београд: САНУ, 1982), 6; Сениша Мишић, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV-XVI века“, 48; Исти, „Лан“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 361-362. Важност ланених тканина расте уколико се има у виду значај истих у погребним обредима. Наиме, према народном веровању, кожа и вуна су избегаване у погребном култу због повезаности „вука и јагњета“, па би вуна у том контексту асоцијала на „вукодлака“. С друге стране, лан се сматрао чистом и пожељном тканином. Из тог разлога су покров и кошуља покојника морали бити од лана. Додуше, покров није сечен маказима, већ каменом, јер уколико би био сечен „гвожђем“ тако би се навукла гнев демона. Све у свему, значај ланених тканина био је у томе да се магијски спречи повампирење преминулог. Сретен Петровић, *Српска миѝологија: у веровању, обичајима и риѝуалу* (Београд: Дерета, 2015)², 712. Још је Херодот забележио да су Египћани носили ланене кошуље, а забрањивали су улажење у храм у вуненој одећи. Такође, строго су избегавали сахрањивање у одећи направљеној од вуне. Отац историје написао је следеће: *Носе ланене кошуље, украшене око колена ресама, које они зову „каласирис“, а ѝреко њих бели вунени ѝрѝач. Али се у вуненој одећи не иде у храм ниѝи се ико у њој сахрањује, јер се ѝо смѝтра за ѝрех. Слажу се у ѝома с Орфејевим и Баховим мисѝеријама, које су, у сѝвари, еѝѝајске и Пиѝѝаѝорине. Наиме, ко је ѝосвећен у доѝичне мисѝерије не сме никако биѝи сахрањен у вуненом оделу... Ndt. II, 81. Да је међу српским средњовековним живљем владао страх од вампира и вукодлака јасно сведочи 20. члан Душановог законика, који је прописивао: *И ѝуди који с враѝбином ваде (ѝела) из ѝрובה ѝе их сѝаљују, село које ѝо учини да ѝлаѝи вражду. И ако буде ѝој на ѝо доѝао да му се одузме ѝоѝовсѝво. Душанов законик*, 156. Дакле, због учесталог скрнављења тела покојника због уврженог страха од вампира и вукодлака царском наредбом је унет један члан у Законик којим је било наређено строго кажњавање оних који су се бавили реченим радњама. О вампирима и вукодлацима, као и обредима обављаним да би се спречила њихова појава, прочитајте: Раде Михаљчић, Никола Ф. Павковић, „Вукодлак, вампир“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 108-109; Сретен Петровић,*

Тканине које су служиле за прављење одеће биле су бојене, док су оне за постељину биле беле.¹⁰⁷ Лан је (као и вуна) у средњем веку био мање цењена сировина за прављење одеће.¹⁰⁸

Земљорадници су за своје потребе гајили, а затим прерађивали одређену количину лана.¹⁰⁹ Овом исказу у прилог иде одредба из Светоарханђеловске хрисовуље, којом је било прописано за свако сеоско газдинство да манастиру даје *...лана ѝригесетѝ ѝовесма мерних*.¹¹⁰ Цитат указује да је производња лана била велика (барем на поседима манастира Св. Арханђела код Призрена), с обзиром да ово није била мала количина, па је вероватно свако или, пак, већина домаћинства гајила количине неколико пута веће од наведене.¹¹¹

На појединим манастирским метохијама зависни ѝуди су уместо лана давали готово уже које је вероватно било прављено од лана (додуше, можда и од конопље). То је био случај са манастиром Св. Богородице на Бистрици, за чије је подложнике било речено: *Такожде и Госѝождину днеѝи јаѝњешине да гају на свако ѝоѝиѝе и уже*.¹¹²

.....
Српска миѝологија: у веровању, обичајима и риѝуалу, 208-217, 705-739. Дobar етнографски опис о обичајима и веровањима Срба у појаву *magia posthuma*, а за период након пропасти српских средњовековних земаља (тачније, за XVIII столеће) погледати: *Вамѝири у Србији у XVIII веку: књѝа и коменѝари*, коментаре написала Марија Клеут; превела Ниволина Зобеница (Београд: Службени гласник, 2018).

[107] Сениша Мишић, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV-XVI века“, 48.

[108] Бојан Поповић, Бранислав Цветковић, „Одевање и кићење“, у: *Приваѝни живоѝ у српским земљама средњеј века*, 369, 372-373. Додуше, у позном средњем веку ткање вуне је усавршено, тако да су вунене тканине са Запада биле на високој цени. Душанка Динић-Кнежевић, *Тканине у ѝривреди средњовековној Дубровника*, 31-32; Бојан Поповић, Бранислав Цветковић, „Одевање и кићење“, у: *Приваѝни живоѝ у српским земљама средњеј века*, 369. Ваљало би рећи још и то да је од XII века Енглеска постала главни произвођач вуне у Европи. Сидни Пеинтер, *Историја средњеј века (284-1500)*, 256-257.

[109] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 89.

[110] Сениша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 140.

[111] Сениша Мишић, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV-XVI века“, 50; Исти, „Лан“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 361-362; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 89.

[112] Стојан Новаковић, *Законски сѝоменици српских држава средњеј века*, 591; Милош Благојевић, „О аграрним односима у

Сачувано је сведочанство да је, барем понекад, зависно становништво било ослобађано давања лана. Рецимо, та олакшица је важила за становнике већ помињаног села Сењани, за које је цар Стефан Душан одредио ...*да им не узимају лана...*¹¹³ Исти владар је за зидаре из села Пнуће, између осталог, заповео да им није ...*ни лана...*¹¹⁴

У средњовековним документима работе које су у вези са гајењем и прерадом лана срећу се само једном. Реч је о повељи коју је краљ Стефан Душан издао Хиландару прилажући му, између 1343. и 1345. године, цркву Св. Николе у Врању. Овом исправом било је одређено следеће: *Меројси који сеју лан – да ја ѿшайају и суше и шару, и да ѿредају ѿшов (обраћен). А ошроци који сеју лан – да ја скуйљају и да ја ѿшайају и суше, а да ја не шару.*¹¹⁵ Из овог дела документа следи закључак да су лан гајили меропси и отроци, а сведочи и на који га је начин зависно становништво прерађивало у готову тканину. Може се претпоставити да је у средњовековном устројству поделе рада прерада лана у готову тканину падала на терет женског дела популације.¹¹⁶

Након обављене сетве није било већих послова све до жетве, када су стабљике лана чупане из земље, а затим везиване у мале снопове.¹¹⁷ Снопови лана су потом потапани

у воду (*шойила*) да би стабљике омекшале. Лан је топљен у рекама и потоцима, тачније у плићацима, где је вода била топлија.¹¹⁸ Та места називана су *шойила*.¹¹⁹ Овај процес се обављао да би се влакна одвојила од стабљике.¹²⁰ Након овога лан је сушен¹²¹, а после сушења морао је да се таре. Справе којима се лан тро називане су ступама (касније трлицама).¹²² Ово су обављали меропси, али не и отроци, који су такође припадали поменутој цркви Св. Николе. На крају се приступало финијем чишћењу влакана од преосталих стабљика, а затим су влакна слагана у повесма¹²³, односно свежањ вуне, кудеље или лана који се везивао око преслице.¹²⁴

Да је са узгојем лана настављено и након пропасти српских средњовековних држава сведоче османски документи. Потврда изреченог може се пронаћи у већ помињаном попису области Бранковића спроведеног 1455. године, где се сразмерно често среће наплата дажбине људима који су на својим имањима узгајали лан.¹²⁵ Тај доходак, знан под термином ушур, узиман је у износу од једне

.....
Полимљу крајем XII и почетком XIII века", у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, 187.

[113] Синиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свешто-арханђеловска хрисовула*, 124.

[114] Исто, 140.

[115] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњега века*, 414; Смиља Марјановић-Душанић, „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, 77; Раде Михаљчић, *Закони у сшарим српским исправама*, 169.

[116] Александра Фостиков, „Жена – између врлине и греха“, у: *Приватни живој у српским земљама средњега века*, 329, 330. Жене су, поред наведеног, имале као обавезу да перу веш, шију, израђују остале врсте тканина, везу итд. Члан 64. Душановог законика штитио је сироту прељу (кудељницу). Тачније, поменути је гласио: *Сироша ѿреља да је слободна исто као и ѿй. Душанов законик*, 172; Александра Фостиков, „Жена – између врлине и греха“, у: *Приватни живој у српским земљама средњега века*, 330.

[117] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 89.

[118] Синиша Мишић, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV-XVI века“, 50; Исти, „Лан“, у: *Лексикон српској средњега века*, 361-362.

[119] *Селишће Моилени близ Русец, ... с шойили...* Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњега века*, 670.

[120] Синиша Мишић, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV-XVI века“, 50; Исти, „Лан“, у: *Лексикон српској средњега века*, 361-362; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 89.

[121] Синиша Мишић, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV-XVI века“, 50; Исти, „Лан“, у: *Лексикон српској средњега века*, 361-362.

[122] Исто.

[123] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 89.

[124] Синиша Мишић, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV-XVI века“, 50.

[125] *Oblast Brankovića: opširni katastarski popis iz 1455. godine*, 4, 5, 9, 10, 13, 19, 21, 22, 25, 26, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 60, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 71, 72, 75, 76, 78, 79, 81, 82, 84, 86, 87, 91, 93, 94, 97, 101, 102, 104, 105, 107, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 118, 121, 123, 124, 125, 127, 128, 131, 132, 137, 139, 140, 143, 144, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 163, 164, 165, 166, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 186, 188, 189, 190, 191, 193, 199, 207, 211, 214, 216, 217, 219, 221, 223, 224, 225, 227, 228, 230, 231, 233, 236, 237, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 252, 253, 254, 260, 261, 263, 264, 268, 270, 272, 273, 274, 278, 280, 281, 285, 287, 288, 290, 292, 293, 294,

десетине.¹²⁶ Дакле, када је султан Мехмед II Освајач прикључио територију породице Бранковић својој држави, он је затекао бројне земљораднике који су гајили лан. Сходно томе, Османско царство је у свој порески систем уврстило наплату узгоја ове, како се чини, широко распрострањене биљке.

Закључак

Сумирајући резултате добијене у овом раду, може се закључити да обрада винограда у средњем веку није била нимало лак посао. Од садње до бербе требало је обавити читав низ работа да би принос био успешан. У периоду од краја XII до средине XV века виноградарство је у српским земљама било у константном успону. Да би гајење винове лозе било успешно, требало је уложити много труда и времена, али и новца, па стога не чуди што је развој текао споро. За обављање горе поменутих работа биле су задужене разне категорије зависног становништва (највише меропси и сокалници, али и отроци, власи, мајстори, попови, дијаци, чак и ситна властела). На који начин су виногради обрађивани сачувано је мало помена за унутрашњост српских земаља, док су за Приморје подаци нешто богатији и детаљнији.

Што се тиче припреме сена, она је у средњем веку спадала у битније работе, јер без сена зими није могла да се замислити прехрана стоке која је, без довољне количине сена, умирала.¹²⁷ Процес припреме сена

састојао се из три повезане работе: прво је трава кошена и остављана да се осуши. Затим је покошена и осушена трава (тј. сено) сакупљана у пластове, да би на крају била садевана у један стог. Ове работе најчешће су извршавали меропси и сокалници, али и мајстори, власи, Арбанаси, властела (само на светоарханђеловској метохији). Сасвим сигурно, манастирима су биле потребне велике количине сена, јер су поменути били велики поседници стоке. И земљорадницима, а нарочито сточарима, сено је било неопходно током зиме. Сеоска домаћинства морала су да имају сено и због обавезе познате под именом *позоб*¹²⁸, а пошто нису могли знати када ће владар или неки његов службеник који је имао право на позоб наићи, вероватно су

.....
ако дође јосиодар и заштражи, манастиру сено њо га се узме. Раде Михаљчић, Закони у старим српским исправама, 143.

[128] Позоб је била обавеза давања зоби (овса) и сена за коње који су припадали владару и његовој пратњи. Манастирска имања била су ослобађана те дажбине. Ово је било значајно давање, јер је осигуравало храну владаревим коњима, преко потребним за ратну службу. Милош Благојевић, „Оброк и приселица“, *Историјски часопис 18* (1971): 165-188; Исти, „Позоб“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 535. Сувишно је говорити какав су значај имали ратни коњи у средњовековном друштву. Бојни коњ је био сматран за знак достојанства. Иван Божић је изнео мишљење да је коњ представљао саставни део *signum domini* и да се предавао наследнику престола са осталим обележјима власти. Овоме у прилог иде и сведочење архиепископа Данила II који је забележио да је краљ Стефан Драгутин препуштајући престо брату, краљу Стефану Урошу II Милутину, дао: *...коња своја и оружје своје...* Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић* (Београд: Просвета, 2008), 72. О ратним коњима прочитати: Иван Божић, „Коњ добри и оружје (Уз члан 48 Душановог законика)“, *Зборник МС ДН 13-14* (1959): 85-92; Раде Михаљчић, „Коњ“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 314-315. С друге стране, највише су гајени мали, издржљиви коњи, скромни у својој исхрани, на којима су власи преносили робу по тешко проходним и кршевитим планинским путевима. Без оваквих коња није се могла замислити увозна и извозна трговина на тлу српских земаља. Реља В. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 35; Раде Михаљчић, „Коњ“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 314-315. Коњи су, поред наведеног, коришћени и у сточној запрези, јер су се кретали брже од волова, па је њихов дневни учинак приликом орања могао бити већи. Међутим, како се чини, у српским земаљама средњег века мало су употребљавани коњи у сточној запрези. Милош Благојевић, *Земљорадна у средњовековној Србији*, 51-64; Никола Миновић, „Земљорадничке работе зависног становништва у српским земљама средњег века (1. део)“, 28 (нап. бр. 20). Најобимнији рад посвећен коњу у средњем веку (додуше, ограничен на територију средњовековне босанске државе) представља монографија Есада Куртовића (Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*).

.....
 295, 299, 300, 301, 302, 303, 306, 307, 308, 309, 310, 322, 323, 324, 330, 332, 333, 334, 337, 338, 339, 344, 345, 346, 347.

[126] Када је реч о ушуру на лан, исти је наплаћиван у новцу (акчама). *Oblast Brankovića: opširni katastarski popis iz 1455. godine*, 359. Ишчитавањем катастарског пописа за област Бранковића може се приметити да није на свим имањима наплаћиван ушур од лана, па из тога следи закључак да нису сва домаћинства гајила ову пољопривредну културу.

[127] *И шито јомре цркви добишка још зиме, да бсе јлаше јизви кои буду јојасли јашишја црквна*. Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 618. У ситуацијама када манастири нису имали довољно сена да презиме, они су могли да прибегну томе да узму од својих феудалних подложника. Краљ Стефан Урош II Милутин је овај чин забранио на поседима Бањске, осим у изузетним ситуацијама. У Бањској хрисуовуљи стоји наредба: *Сено да се не узима људима манастирским, сем*

у сваком тренутку морали имати одређену количину сена у резерви.

На самом концу овог рада требало би још једном истаћи да је значај лана у средњем веку био огроман, јер су од ланених тканина прављени одећа и постељина. Лан су гајили земљорадници (помињу се само меропси и отроци, мада је могуће да су то чинили и остали), а обављали су и работе у вези са његовом прерадом. Стабљике лана су после жетве чупане из земље и везиване у снопове. Затим су ти снопови потапани у воду, а то је чињено да би стабљике омекшале и да би се на тај начин влакна лакше одвојила. После овога лан је сушен, да би се сув касније тро. На крају, влакна су још једном чишћена, а потом слагана у повесма. Пошто су биле обављене све набројане работе, зависно становништво је господарима предавало готов лан. Може се претпоставити да је гајење лана било широко распрострањено, како на малим поседима зависних људи, тако и на великим феудалним имањима.

Извори:

Алексић Владимир, „Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу“, *Сџари српски архив* 8 (2009): 69-80.

Brokijer Bertrand de la, *Putopis: putovanje preko mora: kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku* (Београд: Ћогоја штампа, 2002)

Благојевић Милош, *Земљораднички закон: средњо-вековни рукопис* (Београд: САНУ, 2007)

Бојанин Станоје, „Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 119-134.

Вамјири у Србији у XVIII веку: књиџа и коменџари, коментаре написала Марија Клеут; превела Никола Зобеница (Београд: Службени гласник, 2018)

Визанџијски извори за историју народа Јуџославије, џом III, уредници Фрањо Баришић и Божиџар Ферјанчић (Београд: Византолошки институт САНУ, 1966)

Визанџијски извори за историју народа Јуџославије, џом VI, уредници Фрањо Баришић и Божиџар Ферјанчић (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986)

Вујошевић Жарко, „Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија“, *Сџари српски архив* 10 (2011): 71-86.

Вујошевић Жарко, „Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 111-133.

Вујошевић Жарко, „Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину“, *Сџари српски архив* 5 (2006): 115-137.

Данило Други, *Живоџи краљева и архиеџискоџа српских. Службе*, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић (Београд: Просвета, 2008)

Драгичевић Павле, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архилевици“, *Сџари српски архив* 10 (2011): 87-102.

Душанов законик, приредио Ђорђе Бубало (Београд: Завод за уџбенике; Службени гласник, 2010)

Живојиновић Драгић, „Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)“, *Сџари српски архив* 7 (2008): 71-90.

Живојиновић Драгић, „Повеља великог слуге Јована Оливера Манастиру Светог Димитрија у Кочанима“, *Сџари српски архив* 11 (2012): 25-32.

Живојиновић Драгић, „Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 31)“, *Сџари српски архив* 7 (2008): 59-70.

Ивановић Милош, „Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања Цркву Св. Богородице у Липљану“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 33-64.

Константин Философ, *Живоџи Сџефана Лазаревића, десџџоџа српскоџ*, превод и напомене Гордана Јовановић (Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2009)

Марјановић-Душанић Смиља, „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 69-85.

Марјановић-Душанић Смиља, Суботин-Голубовић Татјана, „Повеља краља Стефана Душана Манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложишта који је приложила Милшина жена Радослава“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 63-73.

Марјановић-Душанић Смиља, Суботин-Голубовић Татјана, „Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару села Полошко“, *Сџари српски архив* 6 (2007): 55-67.

Михаљчић Раде, *Закони у сџарим српским исџравама* (Београд: САНУ, 2006)

Михаљчић Раде, „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, *Сџари српски архив* 2 (2003): 85-97.

- Мишић Синиша, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 75-86.
- Мишић Синиша, „Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 181-206.
- Мишић Синиша, „Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштина“, *Сџари српски архив* 11 (2012): 59-90.
- Мишић Синиша – Суботин-Голубовић Татјана, *Свето-арханђеловска хрисовуља* (Београд: Историјски институт, 2003)
- Miklosich Franz, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii* (Viennae: Apud guilelmum Braumuller, 1858)
- Новаковић Стојан, *Законски сџоменици српских држава средњега века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912)
- Oblast Brankovića: opširni katastarski popis iz 1455. godine*, priredili Hamid Hadžibegović, Adem Handžić i Ešref Kovačević (Sarajevo: Orijentalni institut, 1972)
- Орбин Мавро, *Краљевсџиво Словена* (Београд: Српска књижевна задруга, 1968)
- Петровић Владета, „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине поклоне Манастиру Хиландару у Штипу и Струмици“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 3-32.
- Свети Сава: Сабрани сџиси*, приредио Димитрије Богдановић (Београд: Просвета, 2008)
- Стојановић Љубомир, *Сџари српски записи и најписи I* (Београд: Српска краљевска академија, 1902)
- Фостиков Александра, „Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 79-142.
- Hdt. = Херодот, *Историја*, превео Милан Арсенић (Нови Сад: Издавачка радна организација Матице српске, 1988)
- Литература:**
- Бабингер Франц, *Мехмед Освајач и његово доба* (Нови Сад: Матица српска, 1968)
- Бикић Весна, „Кухиња и трпеза: посуђе у свакодневном животу“, у: *Привајни живоју српским земљама средњега века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Слио, 2004), 139-160.
- Благојевић Милош, „Закон светог Симеона и светог Саве“, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 191-246.
- Благојевић Милош, *Земљорадња у средњовековној Србији* (Београд: Службени лист СЦГ, 2004)²
- Благојевић Милош, „О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века“, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 175-189.
- Благојевић Милош, „Оброк и приселица“, *Историјски часопис* 18 (1971): 165-188.
- Благојевић Милош, „Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)“, *Историјски гласник* 2-3 (1966): 3-95.
- Благојевић Милош, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат, 1989)
- Благојевић Милош, *Српска државност у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011)
- Божанић Снежана, „Виногради у пограничном систему српског средњовековног друштва: економски, правни и религиозни карактер“, *Сџоменица Историјског архива „Срем“* 9 (2010): 87-99.
- Божји Иван, „Коњ добри и оружје (Уз члан 48 Душановог законика)“, *Зборник МС ДН 13-14* (1959): 85-92.
- Божји Иван, „Параспор у Скадарској области“, *Зборник радова Византјолошког инстџијута* 4 (1956): 13-30.
- Ватен Никола, „Успон Османлија (1451-1512)“, у: *Историја Османског царсџива*, приредио Робер Мантран (Београд: Слио, 2002), 93-123.
- Веселиновић Андрија, „Чачански крај у средњем веку“, у: *Зборник радова „Бојородица Градачка у исторји српског народа“* (Чачак: Народни музеј, 1993): 57-80.
- Влајинац Милан, „Бедба и заманица као мобарска и кулчарска работа у Србији средњега века“, *Глас Снд II* (1927): 47-66.
- Динић Михаило, *Хумско-џребињска власџела* (Београд: Научно дело, 1967)
- Динић-Кнежевић Душанка, *Тканине у џривреди средњовековној Дубровника* (Београд: САНУ, 1982)
- Ивановић Радомир, „Дечански катуни“, *Историјски часопис* 3 (1952): 257-264.
- Ивановић Радомир, „Катунска насеља на манастирским властелинствима“, *Историјски часопис* 5 (1955): 399-411.
- Inaldžik Halil, *Osmansko carstvo: klasično doba 1300 – 1600* (Beograd: Utopija, 2003)
- Јиречек Константин, *Историја Срба II* (Београд: Научна књига, 1952)
- Катић Реља В., *Српска средњовековна медицина* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1990)
- Катић Реља В., *Сџочарсџтво средњовековне Србије* (Београд: САНУ, 1978)

Копривица Марија В., „Попови и протопопови српске цркве у средњем веку“ (докторска дисертација, Филозофски факултет, 2011)

Kurtović Esad, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni* (Sarajevo: Univerzitet, 2014)

Лексикон градова и штрџова средњовековних српских земаља – према писаним изворима, редактор Синиша Мишић (Београд: Завод за уџбенике, 2010)

Лексикон српској средњеј века, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић (Београд: Knowledge, 1999)

Миновић Никола, „Војска“ као работа зависног становништва“, *Зборник радова Народної музеја XLVI* (Чачак, 2016): 27-36.

Миновић Никола, „Земљорадничке работе зависног становништва у српским земљама средњег века (1. део)“, *Зборник радова Народної музеја XLIX* (Чачак, 2019): 25-40.

Миновић Никола, „Риболов и лов као работе зависног становништва (према манастирским повељама)“, *Зборник радова Народної музеја XLVIII* (Чачак, 2018): 7-21.

Миновић Никола, „Тврди град“: Градозиданије и градобљуденије као работе зависног становништва“, *Зборник радова Народної музеја XLVII* (Чачак, 2017): 7-21.

Мишић Синиша, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV-XVI века“, *Историјски часопис 39* (1994): 47-57.

Мишић Синиша, *Хумска земља у средњем веку* (Београд: DBR International Publishing, 1996)

Новаковић Стојан, *Село* (Београд: Српска књижевна задруга, 1965)

Пейнтер Сидни, *Историја средњеј века (284 – 1500)* (Београд: Слио; Бања Лука: Глас српски, 1997)

Петровић Сретен, *Српска митологија: у веровању, обичајима и риџуалу* (Београд: Дерета, 2015)²

Пириватрић Срђан, *Самуилова држава* (Београд: Византолошки институт САНУ, 1998)

Поповић Бојан, Цветковић Бранислав, „Одевање и кићење“, у: *Приватни живој у српским земљама средњеј века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Слио, 2004), 367-393.

Радић Радивој, „Болести и лечење“, у: *Приватни живој у српским земљама средњеј века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Слио, 2004), 394-418.

Радић Радивој, *Црно стјолеће: Време Јована V Палеолога (1332-1391)* (Београд: Завод за уџбенике, 2013)

Рајичић Миодраг, „Основно језгро државе Дејановића“, *Историјски часопис 4* (1954): 228-235.

Спремић Момчило, *Десиој Ђураћ Бранковић и његово доба* (Београд: Српска књижевна задруга, 1994)

Спремић Момчило, „Јело и пиће“, у: *Приватни живој у српским земљама средњеј века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Слио, 2004), 113-138.

Тарановски Теодор, *Историја српској права у немањихкој држави* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996)²

Тошић Ђуро, „Сточарство у средњовековној требињској области“, *Историјски гласник 1-2* (1995): 37-50.

Тошић Ђуро, *Требињска област у средњем вијеку* (Београд: Историјски институт САНУ, 1998)

Ћирковић Сима, „Албанци у огледалу јужнословенских извора“, у: *Илири и Албанци* (Београд: САНУ, 1988), 323-360.

Ћирковић Сима, *Историја средњовековне босанске државе* (Београд: Српска књижевна задруга, 1964)

Ћирковић Сима, „Мерење и мере у средњовековној Србији“, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана* (Београд: EQUILIBRIUM, 1997), 135-168.

Ћирковић Сима, *Срби у средњем веку* (Београд: Идеа; Глосаријум; Службени гласник, 1995)

Ферјанчић Божидар, „Албанци у византијским изворима“, у: *Илири и Албанци* (Београд: САНУ, 1988), 285-322.

Ферјанчић Божидар, Ћирковић Сима, *Стефан Душан, краљ и цар: 1331-1355* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005)

Фостиков Александра, „Жена – између врлине и греха“, у: *Приватни живој у српским земљама средњеј века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Слио, 2004), 323-366.

Шаркић Срђан, „Правни положај властеле у средњовековној Србији“, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду XLIV 1* (2010): 7-27.

Шкриванић Гавро, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику* (Београд: Научно дело, 1957)

AGRICULTURAL WORK OF DEPENDENT POPULATION IN SERBIAN MIDDLE AGE COUNTRIES (2nd PART)

The dependent population that lived on the territory of the medieval Serbian countries was burdened by many "hard and easy tasks", which they owed to rulers and feudal masters (both secular and religious). These tasks included, among other works, cultivation of vineyards, preparation of hay, as well as cultivation and processing of flax.

As for the cultivation of vineyards, it should be said that this burden used to be given great significance due to the great importance that wine used to have in medieval society. The charters contain numerous data showing that vassals were released from cultivating the vineyards of their previous masters (rulers and nobles), but that they were therefore obliged to work in the vineyards which belonged to the monasteries. This labor was measured by the number of days or by the area of land to be cultivated.

When it comes to preparing hay, it is another very important task. Namely, monasteries (not only them,

but also rulers, nobles, as well as livestock households) were large owners of cattle. In order for them to be able to feed the cattle during the winter, it was necessary to prepare significant amounts of hay. That is why the workers were obliged to provide the necessary stock of hay for the needs of the monastery cattle. This task was usually determined by the number of days, although the workers often had to mow as much hay as the masters needed, so in this case this obligation was uncontrolled.

Medieval written sources contain far less information about the obligation to grow and process flax. This industrial plant played an important role in people's lives because towels, bedding, decorative and summer clothes, linings for winter clothes, etc. were made of linen fabrics. Due to the obvious importance that flax had in the Middle Ages, many households used to cultivate it on their estates. Accordingly, they were obliged to give a part of the yield to their lords, but they also had to process the flax before they handed it over.

Nikola MINOVIĆ, MA

LES BESOINES AGRICOLES DE LA POPULATION VASSALE DANS LES TERRITOIRES SERBES DU MOYEN-ÂGE (2ème partie)

La population vassale qui vécut sur le territoire des terres serbes au Moyen-Âge, fut encombrée par de nombreuses "besognes grandes et moindres", qu'elles eurent comme dette envers les souverains et les seigneurs féodaux (autant saints que spirituels). Dans le cadre de ces devoirs de besogne, la culture des vignobles, la préparation du foin, tout comme la culture et le traitement du lin trouvèrent leur place.

En ce qui concerne la culture du vignoble, on peut dire qu'à cet encombrement fut donnée une extrême importance, à cause de l'énorme importance que le vin possédait dans la société moyenâgeuse. Sur les pages de la charte, on peut trouver de nombreuses informations à propos desquelles les sujets féodaux furent exonérés de la culture des vignobles des seigneurs précédents (souverains et châtelains), mais ils furent alors obligés de travailler dans les vignobles qui appartenaient aux monastères. Cette imposition laborieuse fut mesurée par le nombre de jours ou, bien encore, par la superficie de la terre qu'il fallait cultiver.

Lorsqu'il fut question de préparation du foin, il s'agit bien encore d'une besogne supplémentaire de grande importance. À vrai dire, les monastères (pas seulement eux-mêmes, mais aussi les souverains, les

châtelains, ainsi que les propriétés ayant des fermes) furent les grands propriétaires de bétail. Afin qu'elle puisse se nourrir pendant l'hiver, il fut nécessaire de préparer des quantités considérables de foin. Pour cette raison, les éleveurs furent dans l'obligation de pourvoir à une réserve de foin nécessaire pour le bétail des monastères. Cette imposition laborieuse fut fréquemment mesurée par le nombre de jours, bien que les manœuvres devaient souvent faucher autant de foin que les seigneurs avaient besoin, si fait que dans ce cas cette obligation ne fut pas modérée.

De biens moindres données figurent dans les sources écrites moyenâgeuses sur la nécessité de la culture et du traitement du lin. Cette plante industrielle joua un rôle important dans la vie des êtres humains, puisqu'à partir des tissus en lin furent confectionnés des serviettes de bain, des draps, des vêtements décoratifs et estivaux, des doublures pour les vêtements d'hiver etc. À cause de l'importance évidente que le lin posséda au Moyen-Âge, de nombreux foyers le cultivèrent sur leurs propriétés. En conséquence, ils furent dans l'obligation de donner aux seigneurs féodaux une partie de leur rendement, mais ils furent d'abord obligés d'effectuer son traitement et de le livrer dans cet état.

Nikola MINOVIC, M.A.

**Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ**
музејски саветник
Народни музеј Чачак
slapovi@gmail.com

ПРАЗНИЧНИ СЈАЈ ЗАВИЧАЈНЕ СВЕТКОВИНЕ: ПОСЕТА КРАЉА АЛЕКСАНДРА И КРАЉИЦЕ ДРАГЕ ЧАЧКУ 1901. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: *Ефемерни сјекшакл који је ирашио краља Александра и краљицу Драгу Обреновић ириликом носеће Чачку 2. (15) 4. (17) септембра 1901. године, био је део званичне рејрезеншашивне државне културе Краљевине Србије у то време, која је за циљ имала ириказивање „идеалној“ државној сисшема - народне монархије. Полишички ришуали који су уириличени шребало је да иошврде разіранаше релационе мреже између иресшонице и иериферије, између Београда и Чачка, родној месша краљичине мајке и дела ширеі завичаја иородица Обреновић и Луњевица.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *краљ Александар Обреновић, краљица Драга Обреновић, иородица Луњевица, Чачак, иолишички ришуал, динасшичка идеологија, ефемерни сјекшакл, релационе мреже*

Сврха политичких ритуала своди се на одржавање постојећег поретка у држави. Такви перформанси представљају догађаје који се у свести људи налазе изван пролазних и непредвидивих друштвених дешавања. Владар, као централна личност државе и организованих свечаности, треба да буде јемство очувања целовитости и трајности заједнице, при чему се нарочито подстиче вера у унапред осмишљен сценски приказ.¹

Званична репрезентативна култура Краљевине Србије у време династије Обреновић имала је задатак да у јавности прикаже владајући систем – народну монархију. Пропагандно деловање није се обраћало само разуму. Намерно се повећавала емоционалност која се темељила на већ постојећим обрасцима размишљања и „заједничком знању“ о прошлости. Образложење моћи власти заснивало се на верском тумачењу

идеје монархије и улоге монарха у друштву. Драматуршко деловање било је веома значајно, при чему су разне кулисе, бакљаде и портрети подстицали емоционалу приврженост династији чији су владари били својеврсни „хероји нације“.²

Околина Горњег Милановца представља завичај династије Обреновић, а Љубић поред Чачка простор најважније битке из 1815. године, истакнуто место сећања важно за династичку, националну и локалну самосвест. Љубић је тај статус задржао и после смене династија 1903. године, па и током епохе социјализма у другој половини ХХ века.³ Женидба краља Александра Обрено-

[1] Mark Abeles, *Antropologija države* (Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja štampa, 2001), 145, 164, 168-169, 183-184.

[2] Мирослав Тимотијевић, *Таковски усшанак – сршске Цвеши : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној иолишичи званичне рејрезеншашивне културе* (Београд: Историјски музеј Србије : Филозофски факултет, 2012), 31-32, 277.

[3] Милош Тимотијевић, „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века“, у: *Сршска револуција и обнова државности Србије : двесша година од Другоі сршској усшанка*, ур. Радомир Ј. Поповић (Београд: Историјски институт; Чачак: Међуопштински историјски архив, 2016), 215-240.

вића са Драгом Машин (девојачки Луњевица) 1900. године условиће стварање нових и разгранатијих политичких релационих мрежа између престонице и периферије.

Наиме, Чачак је варош у којој се родила и Анђелија Анђа Кољајић, мајка будуће краљице Драге Обреновић. Анђелијина мајка Ана била је старија ћерка проте Јанка Михаиловића Молера из Негришора у Драгачеву, чувеног иконописца и сликара.⁴ Постоји мишљење како је Анђелија, супруга Панте Луњевица и Драгина мајка, била кћи председника општине Чачак.⁵ Заправо, Анђин отац Ђорђе Кољајић био је само трговац, али се после смрти супруге Ане поново женио са Дуњом Лазовић, удовицом Вука Радовића, некадашњег председника општине Чачак.⁶

И поред тога Луњевице су имале низ родбинских и кумовских веза у Чачку. Риста, ћерка Николе Луњевице, удала се 1828. године у Чачак за трговца Вукашина Даниловића. Нису имали деце.⁷ Риста је 1843. венчала Петра Белића (будућег председника општине Чачак) приликом склапања првог брака. Касније је венчала и Петровог брата Јована. То нису била једина кумства. Ђурђија Луњевица, четврта жена Николе Луњевице, венчала је 1855. године Владимира Хацића (будућег председника општине и народног посланика) са Маријом Ђорђевић.⁸ Породична политичка баштина и релационе мреже унутар локалне заједнице и централне власти увек су важни. Они представљају важно политичко поље у коме се стварају услови

и за симболичко-пропагандно обликовање простора на коме се делује.

На тај начин Чачак је постао део проширеног завичаја Обреновића и Луњевица, чији је значај био посебно важан почетком јесени 1901. године, када је после Драгине непостојеће трудноће и губитка наде да ће Србија добити наследника династије Обреновић, све више говорено о могућности да Никодије Луњевица, најмлађи брат краљице Драге, постане престолонаследник. На тај начин породица Луњевица била је потенцијално нова династија.⁹

Краљица Драга Обреновић је и поред тога имала низ савладарских функција, а назнаке да ће Луњевице постати нова владарска породица никако нису прошле неопажено у јавности Србије, посебно околини Горњег Милановца и Чачка, простора где је живела снажна локална традиција у вези са Другим српским устанком. Постоји и претпоставка да је краљ Александар Обреновић због наклоности према Драги Машин већ 1896. године имао намеру да се окружи људима заслужним за обнову српске државности, тако да се говорило о могућој обнови племства. Црква је владавину династије Обреновић приказивала као обнову средњовековне државе Немањића, а владавину Александра као пример симфоније државе и цркве. Садејство државе, нације и монархије, као и широко прихваћен концепт владара као изабраног „хероја-краља”, приказивани су као збирни симбол народних тежњи. Истовремено, црква је инсистирала да је владар („миропомазаник”) мистични предводник свога народа, што је био наставак средњовековних династичких идеја.¹⁰

Званични државни извештаји приказивали су долазак владарског пара у Чачак

[4] Милосав Д. Протић, *Драгачево и његови славни синови* [Б. м.: б. и., 1940], 99.

[5] Ана Столић, *Краљица Драга Обреновић* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 21-23, 133-136; Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на ирелазу векова: сукобљени светови* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011), 19.

[6] Радош Ж. Мацаревић, *Први грађани Чачка 1839-1914* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012), 42.

[7] Иван С. Павловић, *Никола Милићевић Луњевица (биографија)*, пр. Бориша Радовановић ([Београд]: Удружење братства Милићевића; Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2015), 50-51.

[8] Радош Ж. Мацаревић, *н. г.*, 53, 91.

[9] Ана Столић, *н. г.*, 21-23, 133-136; Сузана Рајић, *н. г.*, 473-478, 492-493.

[10] Игор Борозан, *Рејрезентативна култура и политичка пројекција: сименик кнезу Милошу у Нејошину*, (Београд: Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, 2006), 82-95.

почетком септембра 1901. године као повратак завичају. Такав догађај увек представља својеврсни обред размене између унутрашњости, из које се црпи легитимитет, и престонице, симбола шире државне заједнице, која има задатак да „награди” завичај. Све се приказује као „праведан” повратак ствари на своје место, јер је природно да владар не заборави родни крај који му је омогућио политички узлет, а главне теме вербалне политичке комуникације постају пријатељство и оданост.¹¹

Јавне свечаности имају веома сложену форму и значајно место у програмима владарске пропаганде. Током XIX века њихов концепт постао је кодификован и веома прецизно одређен. Унапред организовано извођење ефемерног спектакла подразумева утврђивање пута кретања свечане поворке, поштовање главних тачака у топографији града, укључивање свих социјалних слојева у програм прославе и увежбаност извођења многих пропратних дешавања (попут топовске паљбе или пуцања прангија), као и неизоставно поздрављање владара. Владари су заправо путовали кроз припремљене декорације и кулисе, а не стварност. Тријумфалне капије, заставе, цвеће, транспаренти, коњаници, прангије, топови, свечани говори и зарицања, присуство деце и јавно исказивање радости, били су саставни део декорације која је пратила владаре династије Обреновић током њихових посета Србији, с циљем спајања општих хришћанских узора, прославе владара и уздизања државе и нације.¹²

Краљевски пар дошао је у Чачак из Краљева, које је у симболичној репрезентативној култури Обреновића имало важну улогу. Значај манастира Жиче у коме је краљ Александар 1889. године миропомазан по узору на српске средњовековне владаре, као и сама чињеница да је некадашњи Карановац

преименован у Краљево, имали су статус прворазредног политичког симбола, који је касније користила и династија Карађорђевић.¹³ У том духу обликован је и говор жичког игумана Серафима 2. (15) септембра 1901. године пред полазак Драге и Александра Обреновић у Чачак: „На овој древной лаври царској отворена су седморо врата, куда су — рече игуман — стари владооци наши улазили у ову свету обитељ и у њој се крунисали. Дај Боже да се отворе и осма врата, кроз која ће Ваше Величанство овде ући, да буде царским венцем крунисано, исто онако, као што је пре неколико година и светим миром помазано на овом светом месту.” Краљевски пар је том приликом игуману даривао велики златни крст.¹⁴ То није био једини дар који је игуман Серафим примио. Убрзо је, на рођендан краљице Драге Обреновић 11. (24) септембра 1901. године, одликован Орденом Светог Саве V реда.¹⁵

Драга и Александар путовали су кочијом из Краљева за Чачак. Уз пут народ је „клицао”, а „женска чељад” су бацала цвеће на друм и кола. Краљ и краљица застали су у селу Лазац, потом и Заблаћу у коме је приређено и молепствије у локалној цркви. Свештенство предвођено парохом Миланом Поповићем дочекало је госте у свечаним одеждама. Након тога је организован ручак за преко 100 особа, на коме је угледни свештеник Вићентије Поповић наздравио краљу и краљици, а монарх окупљеном народу Среза трнавског који је почео да игра коло.¹⁶ Одушевљење

[11] Mark Abeles, *n. g.*, 165-166.

[12] Биљана Мишић, „Ефемерни спектакл : проглашење Краљевине Србије 1882”, *Наслеђе* 6, Београд, 2005, 85-106.

[13] Љубодраг П. Ристић, „Краљеви у Краљеву (1882-1889-1904)”, *Рудо Поље, Карановац, Краљево : (од њрвих йомена до Првој свейској райа)*, ур. Никола Тасић, Драган Драшковић, (Београд : Балканолошки институт САНУ ; Краљево : Народни музеј, 2000), 233-246.

[14] Аноним, „С пута наших величанстава”, *Српске новине* бр. 196, Београд, 4. септембар 1901, 1; Аноним, „Поздравна реч њиховим величанствима у Манастиру Жичи приликом посете 2. септемвра тек. год., говорена од старешине манастирског игумана Серафима”, *Српске новине* бр. 204, Београд, 14. септембар, 1901, 2.

[15] [Списак одликаних лица] *Српске новине* бр. 202, Београд, 11. септембар 1901, 2.

[16] Аноним, „С пута наших величанстава”, *Српске новине* бр. 196, Београд, 4. септембар 1901, 1.

народа била је уобичајена сцена на целом путовању, али у чачанском крају, за разлику од свих других места које су посетили Драга и Александар (према „Српским новинама“), прангије нису пуцале, сељаци нису давали поклоне, а нису подизане ни тријумфалне капије. Није било ни целоноћног „бдења“ сељака који би дочекали јутро док су краљ и краљица спавали, као у случају Краљева, Студенице и Ужица.

Дочек у Чачку је и поред изостанка такве декорације ипак био свечан. „Море“ окупљеног народа дочекало је владара и његови супругу у послеподневним сатима још у предграђу. На самом уласку у варош „краљевска величанства“ поздравио је општински одборник Илија Кривачић, пошто је чачански посланик Сретен Гогић био болестан. Густе шпалери окупљених људи били су постројени све до цркве у центру вароши, пред којом су стајали „упарађени ђаци основне школе, женске и мушке“, као и многи други грађани и грађанке. Краљица је и пре и после уласка у храм од девојчица и жена добијала цвеће. У цркви је епископ Сава Дечанац одржао благодарење.¹⁷ То није био њихов први (ни последњи) сусрет током овог путовања. Владика Сава дочекао је владарски пар већ у манастиру Студеници 30. августа по старом, односно 12. септембра по новом календару. Том приликом упоредио је Обреновиће са Немањићима, а Студеницу назвао „српским Јерусалимом“. Епископ Сава дочекао је краљевски пар и у Такову 8. (21) септембра, где је са свештенством извршио водоосвећење новоизграђеног дворца, а затим увече остао на вечери.¹⁸

Црква у Чачку, као стара немањићка задужбина која је три пута претварана у џамију, а затим 1834. године за време кнеза Милоша коначно враћена у статус хришћанске богомоље, имала је важну симболику. Осим тога и Милош Обреновић је цркви у Чачку променио храмовну славу у част победоносног боја на Љубићу, а током XIX века по вароши је током литија ношен барјак са ликом кнеза Милоша, чиме су се на симболичан начин уједињавали владајућа династија, црква и држава.¹⁹

Владика Сава Дечанац је за време богослужења у чачанској цркви указао на значај Чачка и Љубића у симболици победе Милоша Обреновића над Турцима после петовековног робовања. Обреновиће је поново упоредио са Немањићима, а бој на Љубићу истакао као прву српску победу после Косова: „Ваших Величанстава значајан је и благословен овај пут, којим желите посетити, поред осталих и ово јуначко и по српско племе спасоносно место, где се од пре 80 година појави у српском Витлејему — Такову српском, са уздигнутом из мученичке српске крви, праха и пепела, српском заставом и тргнути мачем, Вашег Величанства бесмртни праћед Велики Милош, први Обреновић, први народни вођа садање народне слободе, први творац нове српске државе.“ Цео говор обликован је у духу борбе хришћанства против агресивног ислама и неупитне оданости династији Обреновић, коју је сама „Промисао“ довела на владарски трон обновљене Србије. Епископ није пропустио да помене како је краљица Драга, по рођењу своје мајке, заправо Чачанка.²⁰

[17] Аноним, „С пута наших величанстава“, *Српске новине* бр. 196, Београд, 4. септембар 1901, 1; Аноним, „С пута наших величанстава“, *Српске новине* бр. 196, Београд, 4. септембар 1901, 1; Милутин Јаковљевић, „Јован Кривача и Илија Кривачић – забелешке знатнијих догађаја (1853-1909)“, *Изворник* 1, Чачак, 1984, 30.

[18] Аноним, „С пута наших величанстава“, *Српске новине* бр. 194, Београд, 2. септембар 1901, 1; Аноним, „С пута наших величанстава“, *Српске новине* бр. 201, 9. септембар 1901, 1.

[19] Радивоје Бојовић, *Бојородичина црква на Морави* (Чачак: Народни музеј Чачак, 1992), 61; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Црква Светиої Вазнесења Христивої у Чачку* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2011), 5-38; Милош Тимотијевић, „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века“, 215-240.

[20] Аноним, „Поздравна реч њиховим величанствима које је изговорено епископ Сава у чачанској цркви приликом Њиховог доласка у Чачак 2. овог месеца“, *Српске новине* бр. 204, Београд, 14. септембар, 1901, 1-2.

Епископ Сава Дечанац био је истакнути великодостојник Српске православне цркве, али у исто време национални радник и учесник ослободилачких ратова. На челу Жичке епархије, са седиштем у Чачку, налазио се од 1890. до 1913. године, када је преминуо.²¹ Био је носилац бројних највиших одликовања (Таковског крста I, III и V реда, Белог орла IV реда, Светог Саве I реда, Данила II реда).²² Управо је он у свом делу „Владалац и народ : крунисање и миропомазање владаоца, дужности његове и народне” (1897) развио државни концепт о владару као глави националног организма и нужности покорвања краљевској власти. Тиме је подупиран владарски ауторитаризам Обреновића и обнављана средовековна идеја о средишњем месту краљевског помазаника у држави, додатно учвршћивана везивањем за династију Немањића. На тај начин власт Обреновића приказивана је као обнова средњовековног „златног доба“, чиме је њихова породица добијала и нејасну перспективу стицања статуса светости. Поједини публицисти владајућу династију јавно су санкционисали, мада је нововековни концепт власти имао превасходно световно исходиште. Српска црква је током XIX века (посебно крајем столећа) у оквиру хвалоспева династији Обреновићи приказивала кнеза Милоша као духовно-националног еквивалента библијским узорима („божји изабраник“, „изасланик божји“ „месија“) и настављача државне мисије Стефана Немање, јер су обојица извршили велики препород српског народа који у потпуности, попут јеврејског, постаје „изабрани“. Црква ипак националну идеју није претпоставила религијској нити је кнез Милош канонизован.²³

После изласка из чачанске цркве „краљевски супружници” кренули су у зграду Окружног начелства која је била спремљена за њихов конак. Хлеб и со симболично им је понудио Влајко Антонијевић, а свечани поздрав изговорио је Никола Радовановић. Дочек је био достојанствен, а нарочито се допао краљици, тако да је одлучено да сутрадан остану у Чачку, чиме се боравак у вароши и најближој околини продужио на три дана.²⁴

Долазак краљице Драге и краља Александра у Чачак затекао је варош у прелазном периоду када је у питању општинска власт. Никола Радовановић, председник општине, дао је оставку која је уважена 18. јуна 1901. године. Нови председник општине Владимир Влајко Антонијевић постављен је на ту дужност тек 16. октобра 1901. године.²⁵ Управо су њих двојица и били у одбору за дочек краљевског пара. Радовановић је био истакнути обреновићевац, председник општине и народни посланик у више мандата и носилац највиших одликовања (Таковског крста II, III и V реда, Белог орла III, IV и V реда, Милоша Великог III реда, а супруга Јелика Ордена Светог Саве IV реда). Он је као либерал био у групи народних посланика који су подржали женидбу краља Александра са Драгом Машин 1900. године.²⁶

Општина Чачак приредила је за краљевски пар у новоизграђеном хотелу „Крен” велики банкет за преко 150 особа. Краљу и краљици први је наздравио апотекар Иван Стојшић (први апотекар у вароши и будући народни посланик), који је за „осведочену оданост престолу и отаџбини” 23. јула (5. августа) 1901. године одликован Орденом Белог орла V реда. Истим орденом тада је одликован и адвокат Глиша Новаковић,

[21] Милош Тимотијевић, „Епископи жички (1834-1911): биографије из Прегледа цркве епархије жичке”, *Наша историја* 11, Краљево, 2010, 219-244.

[22] С. Вуковић, „Бараћ, Сава (Ђорђе)”, у: *Српски биографски речник 1, А-Б*, (Матица српска: Нови Сад, 2004), 418.

[23] Игор Борозан, *н. д.*, 325, 382-383; Мирослав Тимотијевић, *н. б.*, 73-77, 118, 124, 181, 243, 324, 338.

[24] Аноним, „С пута наших величанстава”, *Српске новине* бр. 196, Београд, 4. септембар 1901, 1.

[25] Радош Ж. Маџаревић, *н. д.*, 65-76, 171-178.

[26] Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка : хронологија од историје до 2000. године*, (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2009), 99-100.

Орденом таковског крста III реда трговац Младен Милијановић, а Орденом таковског крста IV реда трговци Влајко Антонијевић, Васо Ивановић и Сретен Гогић.²⁷

Краљ Александар је отпоздравио на упућене поздраве апотекара Стојшића, као што је то радио и у другим градовима, а затим захвалио на пријатном и топлим дочеку. Поред тада важног политичког питања у вези са прихватањем и спровођењем у живот новог Устава, краљ је инсистирао на томе да је Чачак везан за династију Обреновић „историјским успоменама” и да је родно место краљичине мајке. После банкета одржан је серкл, да би краљ и краљица после поздрављања отишли на конак у зграду Окружног начелства. Приликом боравка у Чачку Драга и Александар поклонили су варошкој сиротињи 400 динара у сребру.²⁸

Ујутро, пре доручка, краљевски пар је примао грађанство, чиновништво, чланице Женског друштва, свештенство, како из Чачка, тако и околних места, а затим и депутације из разних срезова. Касније је приређен ручак на коме је било 60 угледних особа из Чачка и околине. Око 5 часова по подне краљ и краљица возили су се са својом свитом по вароши и љубићким друмом. Увече је, у 7 часова, приређена велика бакљада. Цео простор испред цркве и зграде Окружног начелства био је испуњен светом, осветљен бакљама и лампионима. На врху једне „куле” у облику трonoшца такође је горела ватра. Краљевски пар махао је народу са прозора, а на улици је свирана и певана химна Србије. Свечани говор одржао је адвокат Драгутин Васић: „Чачани, вазда одани, увек су са усхићењем и радошћу дочекивали свога

Краља и Господара, који је у више прилика удостојио овај град Својом високом посетом. Али данашњем одушевљењу, радости и срећи њиховој нема краја, јер поред свога омиљеног Краља, коме су веома захвални, дочекују и верну Му и драгу Сапутницу у животу, Прву Краљицу Српкињу обновљене државе српске, Пресветлу Унуку Славног и чувеног Војводе Српског Николе Луњевице, који се са творцем нове српске државе Милошем Великим борио за ослобођење Српства и обновљење његове старе славе и величине [...] Радост наша у толико је већа што је племенита и узвишена Краљица рођена у округу, чије је средиште Чачак, а Њена племенита мајка госпођа Анђа у самом Чачку, и што је Провиђење одредило да њена Терка буде Краљица Српска и Нашем Краљу донесе мир, спокојство и срећу у кући, те најважније услове за миран и задовољан породичан живот и јемство за напредан и срећан живот народни.”²⁹

Васићев говор био је препун симболике која је упућивала на монархистичке, династичке, државне, националне, црквене, породичне и завичајне теме и вредности. Љубав и оданост биле су најважније особине које су спајале краљевски пар и Чачане. Адвокат Васић добио је на рођендан краљице Драге 11. (24) септембра 1901. године (што је био државни празник) Ордена Таковског крста IV реда.³⁰ Касније, после Мајског преврата 1903. године, Драгутин Васић јавно је грдио и ниподаштавао мртву краљицу Драгу Обреновић. Истовремено дочек краљевског пара у Чачку из 1901. године изврнут је руглу у облику приповести у којој централно место заузима уживање у јелу и пићу: „Изношени су пред народ печени јагањци, прасци и волови, точило се вино и ракија, а весеље је трајало до дубоко у ноћ.” Наводно је исти

[27] [Списак одликoваних лица] *Српске новине* бр. 162, Београд, 23. јул 1901, 2; Аноним, „С пута наших величанстава”, *Српске новине* бр. 196, Београд, 4. септембар 1901, 1; Мирослав Миле Мојсиловић, *Апошкарство у Чачку* (Чачак: Апотеке „Др Драгиша Мишовић”, 1976), 39, 124; Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. г.*, 217, 223, 237.

[28] Аноним, „С пута наших величанстава”, *Српске новине* бр. 196, Београд, 4. септембар 1901, 1; Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. г.*, 220.

[29] Аноним, „С пута наших величанстава”, *Српске новине* бр. 197, Београд, 5. септембар 1901, 1.

[30] [Списак одликoваних лица] *Српске новине* бр. 202, Београд, 11. септембар 1901, 1.

декор пратио и прославу свргнућа Обреновића у Чачку 1903. године.³¹

Краљ Александар Обреновић је после говора адвоката Васића ритуално отпоздравио говорнику, као и у свим другим местима које је посетио, потом и окупљеном народу, указујући на важност слоге, завичајне повезаности, краљичине радости због топлог дочека у родном крају, указујући на важност њене породице Луњевица, али и на значај увођења у живот државе новог Устава. Тако се завршила општенародна свечаност, носиоци бакљи отишли су у општинску кућу одакле су и дошли, а краљевски пар је са преко 60 званица био на вечери у згради Окружног начелства. Следећег јутра, у 9 сати, одржано је молепствије у цркви, а затим су краљ и краљица кренули према Ужицу.³²

Тако је трећег дана краљевска свита изашла из града. Путовање је организовано старом трасом пута преко планине Јелице, а не кроз Овчарско-кабларску клисуру. Краљевска поворка застајкивала је на много места. У селу Паковраћу дочекала их је мноштво народа са спремљеном закуском, а народни посланик Милош Ћосић поздравио је краља и краљицу у име народа Среза трнавског. У селу Марковици, које је већ у Срезу драгачевском, краљевски пар дочекала је нова делегација, хладњаци и закуска. У име народа Среза драгачевског говор је одржао народни посланик Миленко Протић. На свим таквим местима краљ и краљица силазили су из кола и накратко се задржавали у разговору са окупљеним сељацима. Узвици, аплаузи и бацање цвеће били су уобичајени декор.³³ Заслуге за подржавање династије нису заборављене. Убрзо, за краљичин рођендан, укупно седам особа из Чачка и ближе околине одликовано је

Орденом Таковског крста IV реда: Милош Ћосић – народни посланик из Паковраћа, Антоније Мутап – земљоделац из Прислонице, Милутин Анђелић – народни посланик из Бечња, Младен Броћић – трговац из Гуче, Мијајило Петковић – кројач из Чачка, Добрица Лазић – адвокат из Чачка и Драгутин Васић – адвокат из Чачка.³⁴

На граници Рудничког и Ужичког округа краљевски пар опростио се са делегацијом из Чачка и Драгачева. Пожежани и Ужичани дочекали су краља и краљицу испред величанствене тријумфалне капије, пратњу до Ужица обезбеђивало је 200 коњаника, делегацију за дочек чинили су највиђенији људи, а сељаци су уз пут делили поклоне. На улазу у град организовано је пуцање прангија. Ужице је већ тада, за разлику од других места у западној Србији, имало електрично осветљење, што је целој вароши давало свечани изглед. Огромна маса света из целог округа дочекала је владарски пар, да би потом целу ноћ провели у граду.³⁵ Краљевчани и Чачани имали су на уму симболичку важност својих вароши, значај црквених свечаности, па и породичну повезаност, али су Ужичани величанственошћу дочека надмашили своје суседе. Ипак, све је то било у сенци симболике која је пратила краљевски пар у посети Таковском срезу, ужем завичају Обреновића и Луњевица.

На примеру изразито непопуларне краљице Драге Обреновић и омрзнуте династије Обреновић, посебно код најбројније опозиционе политичке партије у Србији (Народне радикалне странке), показује се како се овакви политички односи у завичају стављају у други план, док се истичу вредности сродства, пријатељства и оданости родном крају. Краљевски пар је у Чачку дочекан

[31] Божидар С. Недељковић – Рочкоман, *Трајична љубав краљице Драге* (Београд: Штампарија „Зора“, 1938), 217-218.

[32] Аноним, „С пута наших величанстава“, *Српске новине* бр. 197, Београд, 5. септембар 1901, 1.

[33] Аноним, „С пута наших величанстава“, *Српске новине* бр. 198, Београд, 6. септембар 1901, 1.

[34] [Списак одликованих лица] *Српске новине* бр. 202, Београд, 11. септембар 1901, 1.

[35] Аноним, „С пута наших величанстава“, *Српске новине* бр. 198, Београд, 6. септембар 1901, 1.

пријатељски, а њихов долазак поздравили су и опозициони посланици из овог краја у Народној скупштини. Идеја завичаја је током ефемерног спектакла била изнад политичких подела и идеолошке различитости.

Штампа:

Српске новине, 1901.

Литература:

Abeles Mark, *Antropologija države* (Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Ćigoja štampa, 2001)

Бојовић Радивоје, *Бојородичина црква на Морави* (Чачак : Народни музеј Чачак, 1992)

Борозан Игор, *Рејрезенџајивна кулџура и џолиџичка џројџаџа : сџоменик кнезу Милошуу Неџоџину* (Београд : Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, 2006)

Вуковић С., „Бараћ, Сава (Ђорђе)”, у: *Српски биоџрафски речник 1, А-Б*, (Матица српска: Нови Сад, 2004), 418.

Давидовић Горан, Павловић Лела, *Исџорија Чачка : хроџоџија од џраисџорије до 2000. џодине* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2009)

Јаковљевић Милутин, „Јован Кривача и Илија Кривачић – забелешке знатнијих догађаја (1853-1909)”, *Изворник 1*, Чачак, 1984, 7-36.

Маџаревић Радош Ж., *Први џрађани Чачка 1839-1914* (Чачак : Међуопштински историјски архив, 2012)

Мишић Биљана, „Ефемерни спектакл : проглашење Краљевине Србије 1882”, *Наслеђе 6*, Београд, 2005, 85-106.

Мојсиловић Мирослав Миле, *Аџошекарсџиво у Чачку* (Чачак : Апотеке „Др Драгиша Мишовић”, 1976)

Недељковић Божидар С. Рочкоман, *Траџична џубав краљџице Драџе* (Београд : Штампарија „Зора”, 1938)

Павловић Иван С., *Никола Милићевић Луњевица (биоџрафија)*, пр. Бориша Радовановић ([Београд]: Удружење братства Милићевића; Крагујевац : Историјски архив Шумадије, 2015)

Протић Милисав Д., *Драџачево и њеџови славни синови* [Б. м. : б. и., 1940]

Рајић Делфина, Тимотијевић Милош, *Црква Свеџој Вазнесења Хрисџовој у Чачку* (Чачак : Народни музеј Чачак, 2011)

Рајић Сузана, *Александар Обреновић : влаџар на џрелазу векова : сукобљени свеџови* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011)

Ристић Љубодраг П., „Краљеви у Краљеву (1882-1889-1904)”, *Рудо Поље, Карановац, Краљево : (од џрвих џомена до Првој свеџској раџа)*, ур. Никола Тасић, Драган Драшковић, (Београд : Балканолошки институт САНУ ; Краљево : Народни музеј, 2000), 233-246.

Столић Ана, *Краљџица Драџа Обреновић* (Београд : Завод за уџбенике, 2009)

Тимотијевић Милош, „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века”, у: *Српска револуџија и обнова државносџи Србије : двесџа џодина од Друџој српској усџанка*, ур. Радомир Ј. Поповић (Београд: Историјски институт; Чачак: Међуопштински историјски архив, 2016), 215-240.

Тимотијевић Милош, „Епископи жички (1834-1911): биоџрафије из 'Прегледа цркве епархије жичке", *Наша џрошлосџ 11*, Краљево, 2010, 219-244.

Тимотијевић Мирослав, *Таковски усџанак – српске Цвеџи : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној џолиџици званичне рејрезенџајивне кулџуре* (Београд: Историјски музеј Србије : Филозофски факултет, 2012)

SPLENDOR OF HOMELAND FESTIVITY: VISIT OF KING ALEXANDER AND QUEEN DRAGA TO ČAČAK IN 1901

An ephemeral spectacle that accompanied the arrival of King Alexander and Queen Draga Obrenović during their visit to Čačak on 15-17 September 1901, was part of the official representative state culture of the Kingdom of Serbia at that time, which aimed to show the “ideal” state system – the people’s monarchy. The political rituals that were performed during the visit were supposed to confirm the elaborate relational networks between the capital and the periphery. Between Belgrade and Čačak, the birthplace of the queen’s mother and part of the wider homeland of the Obrenović and Lunjevica families.

Official state reports presented the visit of the ruling couple to Čačak at the beginning of September 1901 as a return to their homeland. Such an event always represents a kind of ritual exchange between

the interior of the country, from which legitimacy is drawn, and the capital, the symbol of the larger state union, which has the task of “rewarding” the homeland. Everything is presented as a “just” return of things to their place, because rulers naturally do not forget their native place, which enabled them to take off politically. At the same time, the main topics of verbal political communication become friendship and loyalty.

The example of the extremely unpopular Queen Draga Obrenović and the Obrenović dynasty hated by the most numerous opposition political party in Serbia, the People’s Radical Party, shows how, in the homeland, such political relations are put in the background, while the values of kinship, friendship and loyalty to the native land are emphasized.

Miloš TIMOTIJEVIĆ, PhD

L’ÉCLAT FÉRIÉ DES FESTIVITÉS DE LA PATRIE: LA VISITE DU ROI ALEKSANDAR ET DE LA REINE DRAGA À CACAK EN 1901

Le spectacle éphémère qui accompagna la visite du roi Aleksandar et de la reine Draga Obrenovic à l’occasion de leur visite à Cacak les 15-17 septembre de l’année 1901, fut également la partie officielle de la culture nationale représentative du système national “idéal” – de la monarchie nationale. Les rituels politiques qui furent réalisés durant la visite auraient confirmé les réseaux de relations ramifiées entre les capitales et la périphérie. Entre Belgrade et Cacak, ville de naissance de la mère de la reine et la partie de la vaste patrie des familles Obrenovic et Lunjevica.

Les rapports nationaux officiels montrèrent la venue du couple régnant à Cacak au début de septembre de l’année 1901 comme retour au pays. Un tel événement représente toujours un rite spécifique d’échange entre la province, d’où se puise la

légitimité, et la capitale, symbole de la communauté nationale vaste, qui a pour rôle de “récompenser” la patrie. Tout est montré comme un retour “légal” des choses à leur place, puisqu’il est naturel que le souverain n’oublie pas sa région natale qui lui a permis l’envol politique. D’autre part, les thèmes essentiels de la communication politique verbale devinrent l’amitié et la loyauté.

En se conférant à l’exemple de la reine extrêmement impopulaire Draga Obrenovic et de la dynastie Obrenovic, confrontée à la haine auprès du parti politique de l’opposition le plus nombreux, le parti radical national, on démontre comment de telles relations politiques dans la patrie sont placées dans l’arrière-plan, tandis que les valeurs familiales, amicales et loyales à la région natale sont mises en évidence.

Milos TIMOTIJEVIC, DR

Александар МАРУШИЋ

историчар

Музеј рудничко-таковског краја

marusic77@gmail.com

„С ПУТА ЊИХОВИХ ВЕЛИЧАНСТАВА“ : КРАЉ АЛЕКСАНДАР И КРАЉИЦА ДРАГА ОБРЕНОВИЋ У РУДНИЧКОМ ОКРУГУ СЕПТЕМБРА МЕСЕЦА 1901. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду је дејљално описан долазак краља Александра и краљице Драге у Руднички округ, односно њихова њосејша Таково, Горњем Милановцу, манастирима Враћевиници и Вујну, као и самој Луњевици, у њериоду од 7. до 9. септембра 1901. године. Том њриликом краљевском њару је у Таково њоклоњен двораци. Месѡа која су њосејшили била су ѡих дана боѡишо украшена и исѡуњена свешом који је клицао краљу и краљици. Срдачни ѡовори народних ѡредсѡавника, још ѡоѡлији „оѡѡоздрави“ владарској ѡара, заједно са великим бројем церемонијалних свечаносѡи и ѡре свеѡа боѡиши ѡоклони, осѡављали су уѡисак јединсѡива и „бескрајне ѡубави“ суверена и њихових ѡоданика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ѡосејша, свечаносѡ, двораци, даривање, обраћање, Таково, Горњи Милановац, краљица Драга, краљ Александар, Обреновиѡи

Михаило и Милан Обреновић у рудничко-таковском крају

Симбиоза једног простора и једне породице, до које ће доћи услед изузетно значајног историјског догађаја, какав је без икакве сумње Таковски устанак, створиће претпоставке не само формирања независне и слободне националне државе, већ и посебне владарске куће, односно династије Обреновић.

Чланови овог „узвишеног дома“ били су и те како свесни поменуте чињенице. Из тог разлога они нису жалили како времена, тако ни труда, односно новца, да се достојно одуже „колевци“ своје суверенске куће, али и државе коју су безмало читав један век предводили.

Са друге стране, и овдашњи простор неговао је посебан однос према Обреновићима и то не само у време њихове владавине. Чак и

данас, на почетку новог миленијума, живо сећање на њих представља значајну компоненту у дефинисању овдашњег локалног идентитета.

Доживљавајући Руднички округ и посебно Таково као својеврсно династичко светилиште, наследници Милоша Обреновића учинили су доста тога како би овај простор и његова околина стекли повлашћен положај у тадашњој Србији. С тим у вези, особени историјски топоси везани пре свега за родоначелника династије Обреновић, нашли су своје место у уставним и административним решењима тадашње Србије.

Тако је, на пример, Црногорски срез Округа рудничког 1884. године преименован у Таковски, док је у 82. члану Устава из 1888. године и то на инсистирање краља Милана, стајало да општина Добриња у

Ужичком округу, место Милошевог рођења, и Таково, место одакле је покренут Други српски устанак, бирају засебно по једног народног посланика.

Почев од 1861. па све до 1901. године Михаило, Милан и Александар седам пута су посетили Горњи Милановац, односно рудничко-таковски крај.¹

По свом значају и симболици свакако се истиче посета и боравак Михаила Обреновића августа месеца 1865. године. Дошавши преко Рудника, где је имао прилику да међу првима види тек откривену плочу Септимија Севера, српски кнез је преноћио у Горњем Милановцу, а затим се упутио у Таково, простор где је његов отац пола века раније подигао устанак.² Приметивши да се старом грму услед терета времена приближава крај, тадашњи српски владар одлучио је да „освешта“ нови, млађи грм, иначе 18 метара удаљен од устаничког, и прогласи га наследником постојећег. Истовремено, поколењу је оставио у аманет да докле год је српске државе, у овом месту постоји и листа један храст као симбол националног постојања.³ У жељи да се овај крај што боље заштити и свеобухватно унапреди, Михаило је откупио земљиште око столетних храстова од приватних власника и претворио га у јавно добро. У спомен на овај племенити гест месно становништво је читав простор назвао „Кнежеве ливаде“.

[1] Кнез Михаило боравио је у Горњем Милановцу и његовој околини августа 1861, након окончања чувене „Госпоинске“ скупштине у Крагујевцу. Том приликом добио је на дар устаничку заставу Лазара Мутапа, иначе барјактара војводе Милана Обреновића. Истог месеца, само четири године касније, поновио је посету. Милан Обреновић је 30. маја 1869. први пут био у овим крајевима. Захваљујући *Бележници Генерала Јована Мишковића*, која се под бројем 7242/3 чува у Архиву САНУ, данас нам је познат читав синопсис испраћаја младог кнеза. Прилику да га поново виде као госта овдашњи становници имали су тек 14 година касније и то на Цвети 1883. Последњи владар династије Обреновић, краљ Александар, три пута је походио ове просторе - 1889, 1893. и коначно 1901.

[2] Остаће забележено да је августа месеца 1865. године, приликом посете кнеза Михаила Горњем Милановцу и околини, настала и прва фотографија града под Рудником. Ауторство поменутог снимка приписује се београдском фотографу Анастасу Стојановићу.

[3] Детаљан опис кнежеве посете Такову објављен је у 90. броју *Српских новина* за 1865, и то 17. августа, на првој страни.

Завршавајући боравак у „постојбини предака“, Михаило је посетио конак свога оца у Горњој Црнући.

Следећи владар који је походио Таково, краљ Милан, приликом своје друге посете на Цвети 1883, јавно се обавезао да ће о свом трошку подићи монументалан споменик у част херојског и свевременог дела Милоша Обреновића и његових устаника.⁴ И заиста, Споменик под грмом, висине пет метара, подигнут је и откривен 1887. године. По скици окружног инжењера Јозефа Манока, Михаило Чебинац из Краљева израдио је четворострани обелиск од црвеног полираног мермера, постављен на двостепено шестоугаоно постоље и ограђен са шест стубова повезаних ланцима. На једној страни обелиска налази се натпис „Цвети 1815“, на другој кнежевски грб, а испод њега венац од лорововог и храстовог лишћа. На трећој страни је натпис: „За славне владе Његовог Величанства краља Милана I овај споменик подиже народ Округа Рудничког 1887.“ На споменику је исклесан озлаћен пиктограм грма заједно са чувеним стиховима Љубомира Ненадовића: „Овај грм ће време да осуши и камени стуб ће да поруши, а Србија вечито стајаће и Милоша име спомињаће.“

Злосрећни и надасве трагични краљ Александар Обреновић подарио је становништву Такова, и то као своју задужбину, зграду основне школе, чија је изградња окончана јула месеца 1891. године.⁵

Његове посете рудничко-таковском крају биле су посебно значајне и веома интересантне. Свака од њих долазила је непосредно после важних догађаја како за државу, тако и за династију. Прва, након миропомазања 1889. у Жичи, друга после државног удара 1893. и збацивања Намесништва, и коначно

[4] *Српске новине*, год. L, бр. 81, 10. април 1883, 1; *Српске новине*, год. L, бр. 82, 12. април 1883, 1; *Српске новине*, год. L, бр. 83, 13. април 1883, 1.

[5] О подизању школске зграде у Такову видети: Ковиљка Летић, *Основне школе у рудничком крају 1804-1914* (Дечје новине: Горњи Милановац, 1997), 59-61.

трећа 1901. непосредно по упокојењу краља Милана и званичне потврде да краљица Драга није нити ће бити у благословеном стању.

Да организација оваквих посета никада није била једноставна, сведочи запис из дневника Тасе Младеновића који каже да су 1893. године постојале озбиљне индиције о припреми атентата на краља. Према плану овдашњих радикала ангажовано је лице које би приликом владаревог путовања од Такова ка Горњем Милановцу пуцало на истог. Таква једна узнемирујућа дојава значила је да се степен безбедности подигне на највиши могући ниво, па је пут од Такова до Аранђеловца био запоседнут од стране великог броја војника. На крају, све је прошло у најбољем реду, али штампа о овоме није написала нити једну реч.⁶

На путу за Таково

Година 1901. била је проткана лошим догађајима за краљевски пар Обреновића. Изненадна смрт краља Милана, неуспела трудноћа краљице Драге и одбијање руског цара да их током лета или јесени прими у званичну посету, утицали су да се након прославе краљевог рођендана у Смедереву организује пут у унутрашњост Србије, тачније њене западне делове. Водило се рачуна да се обићу места која су се везивала за личну и породичну традицију тадашњих српских суверена. Од 27. августа до 7. септембра Драга и Александар су боравили у Крагујевцу, Краљеву, Жичи, Студеници, Чачку, Ужицу и Пожеги, пре него што су пристигли у краљичин родни крај.⁷

[6] Александар Марушић, „Таково и Српске новине о посети краља Александра рудничко-таковском крају августа 1893. године“, у: *Зборник радова Музеја рудничко-шаковског краја 6* (Горњи Милановац, МРТК, 2011), 87-95.

[7] О поласку краљевског пара на путовање: Аноним, „Пут њихових величанства“, *Вечерње новосице*, год. IX, бр. 230, 22. август 1901, 1; Аноним, „Са пута њих. величанства Краља и Краљице“, *Цариградски гласник*, бр. 38, 13. септембар 1901, 2; Божа К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића. Ујравнотељеве белешке I* (Београд, 1906), 155; Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II* (Издавачка књижевница Геце Кона: Београд, 1936), 131; Снежана Цветковић, *Вила Обреновића у Смедереву* (Музеј у Смедереву: Смедерево, 2012), 116, 117.

Велики значај у јавности дат је доласку краља и краљице у Руднички округ и њиховој посети Такову, Горњем Милановцу, манастирима Враћевшници и Вујну, као и самој Луњевици.⁸ Становништво је посебно славило владарку „која је рудничким млеком задојена“. Том приликом краљевском пару је у Такову поклоњен дворац, а у Луњевици, родном месту Драгиног деде Николе Милићевића, краљици су уручене његове трговачке књиге.⁹

Напуштајући након дводневне посете Горњу Добрињу, место где је „угледао света избавитељ српски Милош Т. Обреновић I“, краљевски пар је 7. септембра 1901. око пола једанаест пре подне кренуо ка Такову. На улазу у Руднички округ била је постављена „величанствена“ тријумфална капија на којој је писало:

„Округ руднички, срез таковски,
Брусница – Детињство,
Горња Црнућа – Идеја,
Враћевшница – Мисао,
Луњевица – Сарадња,
Таково – Дело,
Живео Краљ Александар I!
Живела Краљица Драга!“¹⁰

Ту су високе госте дочекали посланик Коста Борисављевић и сенатор Велимир Тодоровић, „у фраку и декорацијама“, заједно са чак 100 коњаника. Добродошлицу им је бираним речима пожелео председник Општине прањанске Благоје Симовић. Краљ се захвалио на поздраву и дочеку, а затим су сви заједно наставили пут ка Прањанима

[8] Непосредно после венчања Драге и Александра било је планирано њихово заједничко путовање по унутрашњости Србије. Због „благословеног стања у коме се налазила“ краљица пут је, по „констатовану стручних лекара“, одложен за наредну годину. *Канцеларија Председника Министарског Савета* ПМ бр. 278, Београд, 25. август 1900. године.

[9] Ана Столић, *Краљица Драга* (Завод за уџбенике: Београд, 2009), 136.

[10] Аноним, „С пута њихових височанстава“, *Српске новине*, год. LXVIII, бр. 201, 9. септембар 1901, 1; Аноним, „С пута њихових височанстава“, *Нова заграда*, год. I, број 40, Крагујевац, 9. септембар 1901, 1.

Сл. 1 - Изглед Таковокој дворца и околине почешком XX века
Музеј рудничко-шаковској краја

где су присуствовала благодарену у цркви брвнари посвећеној Вазнесењу Христовом. По окончању службе и свечаног ручка, краљ и краљица су даривали древну богомољу са 150 динара у сребру.¹¹

Испраћени узвицима великог броја људи, наставили су преко села Теочина, где их је поздравио свештеник Божа Јаковљевић, пут за Таково. Приликом проласка кроз Теочин, краљевски пар и њихова пратња зауставили су се код Микове поткивачнице, тачније на раскрсници путева који и данас повезују Чачак и Ваљево, односно Крагујевац и Пожегу. Када је краљева свита стигла, народ се ускомешао и гласно изражавао радост овом посетом. Задовољна виђеним, краљица Драга се обратила окупљеној деци и између осталог, помиловала међу њима једну девојчицу по имену Анка. Сећајући се тог догађаја, Анка је касније и у

позним годинама поносно истицала да јој је то „најлепша успомена из детињства“.¹²

У Таково

Према извештају *Српских Новина*, краљевски пар је у месту подизања Милошевог устанка дочекала непрегледна маса света која се „стала ту окупљати“ још од првих петлова, све узвикујући „Живели краљ и краљица!“ На уласку у „историјско Таково“ поздравио их је председник општине Арсеније Ирић. Испред новоизграђеног двора била је постројена почасна чета са војном музиком, заједно са многобројним депутацијама из околних срезова, попут Чачанског и Ваљевског. У име домаћина, драге госте дочекао је хлебом и сољу Љубомир Смиљанић. Истовремено, владика жички Сава са свештенством увео је владаре унутра и недуго затим обавио чин „водоосвећења“.¹³

[11] Свештеник прањанске цркве Светозар М. Јеремић, заједно са тугорима цркве Срећком Угреновићем и Велимиром Тадићем, 10. новембра 1901. године у *Српским новинама* исказао је јавну „Благодарност“ краљевском пару на учињеном дару.

[12] О поменутом догађају више у: Живко Перишић, *Сачувана ођишња* (Културни центар: Горњи Милановац, 2014), 348-349.

[13] Аноним, „С пута Њихових Височанстава“, *Српске новине*, год. LXVIII, бр. 201, 9. септембар 1901, 1.

Сл. 2 - Позивница за отшварање дворца у Таково
Народна библиотека Србије

Да боравак Драге и Александра Обреновића у Такову није изгледао тако величанствено како га је описала престоничка штампа, сведочи одломак из необјављеног рукописа учитеља Страхине Савића, насловљеног као *Таково - хроника*, где се између осталог каже да су припреме за дочек биле прилично неорганизоване. Непосредно пре доласка знаменитих гостију избила је код грма „општа препирка“ између председника Општине таковске Арсенија Ирића и начелника Округа рудничког, Васе Драгићевића, пошто су обојица желела да поздраве краља. Арсеније је био упорнији. „Мало засрамљен што није сачекао на месту где је фијакер устављен, похитао је у сусрет краљевском пару и испред окупљеног народа и Општине поздравио их.“¹⁴

Још један немио догађај десио се непосредно пре почетка званичне свечаности када је Александар приметио да „на историјском Грму није истакнута застава“. Захтевао је да се то учини, иако је храст био сув и труо, готов да падне. „Од мрави који су се на њему улегли нико се није могао попети да заставу окачи. Краљ је ипак остао упоран у томе. То се одмах чуло и раширило по читавој окупљеној маси из које је изашао и пред Краља стао Таковац Виктор Николић звани Борац. Тражио је да то он учини, али да га ослободе казне јер је био „нешто мало“ од суда осуђен. Када му је то обећано, скинуо је све са себе изузев доњег веша, извинио се гостима и народу, попео се и на самом врху Грма привезао заставу.“¹⁵

[14] Страхина Савић, *Таково-хроника*, необјављени рукопис у власништву Музеја рудничко-таковског краја, 2.

[15] Застава је могла бити подигнута на тзв. „Храст наследник“ који је 1865. године „освештао“ кнез Михаило Обреновић, јер је стари грм под којим је подигнут устанак у пролеће 1901. „извалила олуја“. Владари куће Обреновића са посебном пажњом су се односили према Таковском грму, сматрајући га пре свега династичком реликвијом. Висине 23 метра, са пет великих грана и пречником стабла од преко 3, 5 метара, остављао је врло импресиван утисак на посматрача. Обимом дуг скоро 9 метара, грм је временом почео да пропада. Према запису генерала Јована Мишковића, 60-тих година XIX века у подножју стабла појавила се овећа пукотина у којој су се деца играла, а од некадашњих пет грана, чак три су већ биле отпале. Коначно, олуја ће јуна месеца 1901. године оборити

Те вечери, дворски комплекс је био осветљен бакљама и украшен великим бројем лампиона. У непосредној близини дворца на „левој страни друма за Горњи Милановац“ биле су постављене простране шатре у којима се народ веселио до дубоко у ноћ. За краља и краљицу, као и многобројне званице на челу са владиком жичким Савом, у дворцу је била уприличена богата вечера, након које се око 22 часа владарски пар повукао на починак.

Другог дана посете краљевски пар је присуствовао „богослужењу у маленој цркви која се налази више таковске основне школе која је о трошку краља Александра подигнута“.¹⁶ По завршетку литургије свештеник Станојло Ковачевић у свом обраћању објаснио је узвишеним гостима колики је значај Такова, цркве брвнаре и шта се све у њој дешавало тог судбоносног дана на Цвети 1815. године. „Краљ, краљица и остали великодостојници заблагодарили су на овоме извештају, а нарочито је краљ заблагодарио јер није знао ову важну везу између ове цркве, камена, сабора главара народних као ни везу између цркве и таковског грма.“¹⁷

Потом су узванице кренули према грму, где су их дочекале разне депутације, чланови окружне рудничке скупштине и многобројни народ. Ту је дворац свечано предат краљу и

на земљу оно мало што је преостало од хрasta и по предању месног становништва „најавити“ мајску катастрофу најмлађе српске династије. Стицајем околности, од некадашњег горостаса, упркос свим искушењима и недаћама, остала су сачувана три дела. И управо један од њих, тзв. остатак Таковског грма, доспео је као поклон Црквене општине Горњи Милановац у тек основан Музеј Другог српског устанака, сада већ далеке 1994. године.

[16] Дугогодишњи парох брђански и прислонички, свештеник Станојло Ковачевић, у свом делу *Дневник и забелешке* наводи да је епископ Сава приликом почетка изградње дворца именовао комисију која је имала задатак да образује „засебну цркву таковску са засебним свештеником, који ће опслуживати цркву, парохију и двор и који ће се плаћати из краљеве благајне – цивил листе“. Са друге стране извршене су ситне поправке на цркви која је том приликом добила нов „цигљани патос“, приступни пут и нове богослужбене предмете „пошто у том тренутку она није имала такорећи ништа“. Мирослав Никитовић, „Изградња дворца Обреновића у Такову 1902. године. Према „Дневнику и забелешкама“ попа Станојла Ковачевића“, у: *Изворник, грађа међуојштинској историјској архива*, бр. 6 (Чачак, 1989), 158.

[17] Мирослав Никитовић, *н. г.*, 160.

Сл. 3 - Изглед црква брвнара у Такову почешком XX века
Музеј рудничко-џаковској краја

краљици на дар. У име домаћина говорили су сенатор Велимир Тодоровић, адвокат из Београда, и таковски посланик Павле Смиљанић. Поздравивши високе госте сенатор је поручио „да се Рудничани још срећнијима осећају, што овога пута, уз свога краља, виде у својој средини и своју краљицу, Српкињу, **која је рудничким млеком задојена**“. На те речи надовезао се и посланик Смиљанић захваливши се суверену што је „погодио жељу народа“ да за животну сапутницу узме „Српкињу из народа – унуку познатог Николе Милићевића, који је у српском устанку дао све за ослобођење своје браће“.

Затим је краљевском пару овај веома скупоцени поклон уручио нови начелник Округа рудничког Васа Драгићевић. У свом обраћању начелник је нагласио да у част владарског дома Обреновића народ рудничког округа „подигао ову скромну кућицу и наместио колико је могао“. Захваљујући на даривању, краљ је између осталог рекао: „И ја и краљица благодаримо Рудничанима на овако сјајноме

и одушевљеном дочеку, а највише благодаримо на лепоме дару, у коме ми видимо нов доказ љубави и оданости Рудничана према нама, потомцима Милоша и Николе Луњевице. Радујемо се нарочито што је дворца подигнут на овом месту, светом за свакога Србина, одакле је синуло сунце српске слободе“, а затим је наставио: „Провиђење је наредило, да, у тренутку када се овај дворца довршује, ја узмем себи за сапутницу у животу баш дете рудничко, и тако се између мене и вас створи још једна веза јачега зближења. Ми примамо дворца, тај дар народа рудничког, с највећим задовољством, те ћемо од сада у ово место сваке године долазити, да нашим присуством овоме дворцу дамо доказа тог нашег задовољства.“¹⁸

По завршетку говора краљевском пару су уручене две држалје и два притискача,

[18] Аноним, „Њихова величанства у Такову“, *Старе мале новине*, год. I, бр. 163, 13. септембар 1901, 1; Аноним, „С пута њихових величанстава“, *Српске новине*, год. LXVIII, бр. 203, 13. септембар 1901, 2.

Сл. 4 - Стоменик њод Грмом у Такову, њочейком XX века
Музеј рудничко-ѡаковској краја

која су од гране таковског грма израдили ђаци грађанске школе из Горњег Милановца. Знаменити гости поздрављали су се и разговарали са присутнима, а затим је приређен свечани ручак испод велике сенице („ладњака“), на коме је присуствовало око 150 званица. Након тога владар и владарка су се повукли у дворца, где су примили у аудијенцију београдског адвоката Алимпија Савића. Он је на поклон „у насеље“ даривао три слике великог формата. На једној је био представљен изглед таковског дворца, на другој кућа Николе Милићевића Луњевице и на трећој двориште „Луњевициног дома“.¹⁹

Око два сата после подне краљевски пар је кренуо из Такова и преко Горњег Милановца отпутовао у манастир Вујан. За тренутак су застали пред таковском школом где је краљици поклоњен тепих с представом

Таковског устанка. Овај поклон израдила је супруга једног од учитеља поменуте школе.²⁰

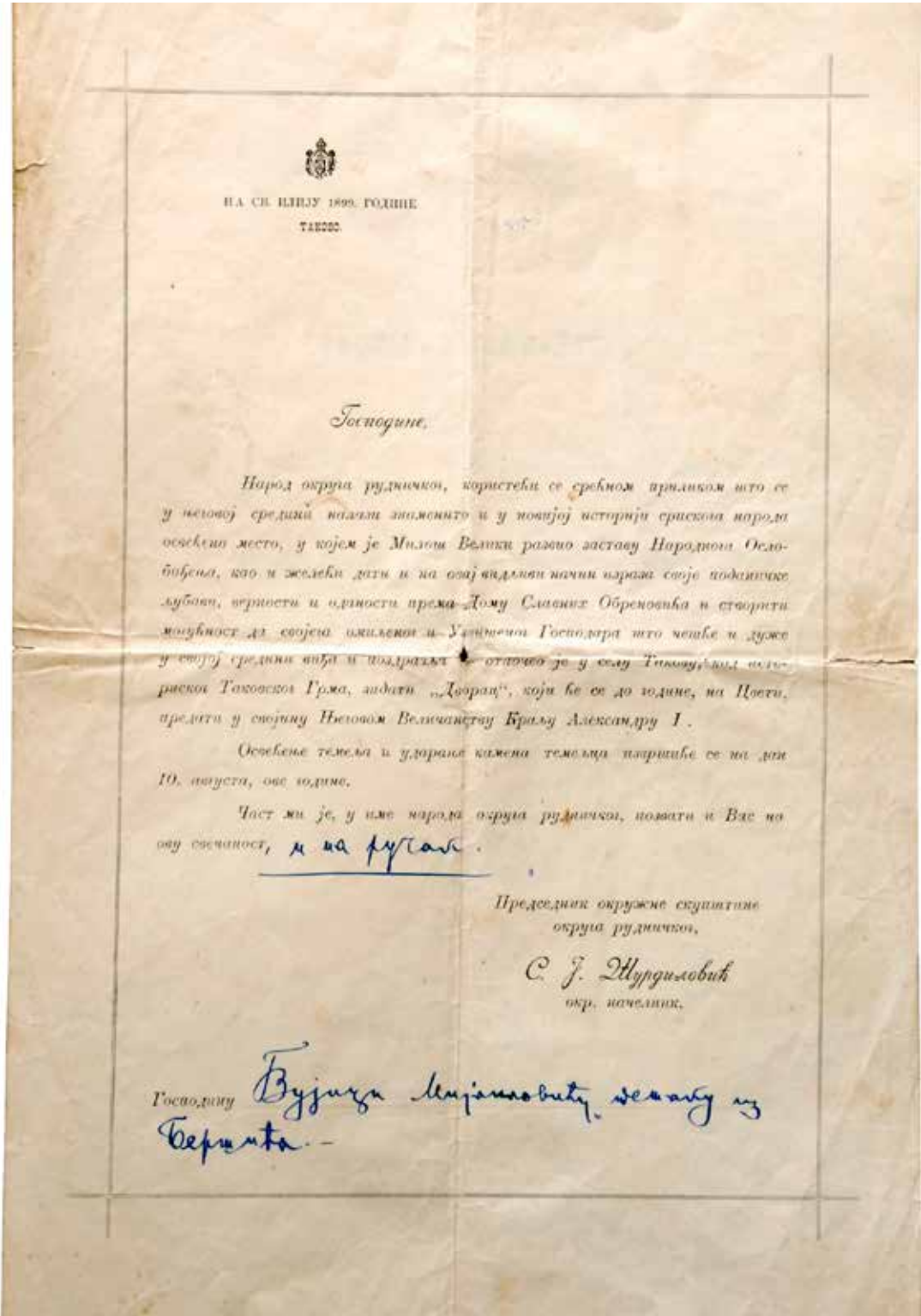
Таковски дворца

Изграђен народним „кулуком“ за непуне две године, дворца у Такову предат је на коришћење последњим Обреновићима на Малу Госпојину 1901. године. Тадашњи начелник Рудничког округа Светозар Шурдиловић, био је „иницијатор“ читавог посла, надајући се да ће тако стећи посебан углед и привилегије код краљевског пара и њиховог најближег окружења.

У покретању акције имао је удела и краљ, желећи да изградњом дворца у Такову потврди популарност тезе о народном владару и његовој чврстој спреси са народом. Планирано венчање са Драгом Луњевицом само је додатно утицало да се замисао безусловно спроведе у пракси. Вести о покретању

[19] Мирослав Тимотијевић, *Таково - српске цвеи: о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој њолици званичне рејрезенѡаивне културе* (Београд: Историјски музеј Србије, Филозофски факултет, 2012), 262, 263.

[20] Аноним, „Њихова величанства у Такову“, *Сѡаре мале новине*, год. I, бр. 164, 14. септембар 1901, 1.

НА СР ПЛЕНУ 1899. ГОДИНЕ
ПРЕСКО

Господине,

Народ округа рудничког, користећи се сребрном приликом што се у његовој средини налази знаменито и у новијој историји српскога народа освешћено место, у којем је Милош Велики радио заставу Народном Ослобођења, као и желећи дати и на овај видљиви начин изража своје поданичке љубави, верности и оданости према Дому Славних Обреновића и створити могућност да својена омиљени и Учиничи Господара што чекаће и дуже у својој средини виђа и поддржава отаџбину је у селу Таковом, код плетарске Таковског Грма, задати „Дворан“, који ће се до године, на Цети, предати у својину Његовом Величанству Краљу Александру I.

Освећење темеља и узорама камена темеља планираће се на дан 10. августа, ове године.

Част ми је, у име народа округа рудничког, позвати и Вас на ову свечаност, и на руски.

Председник окружног судитијског
округа рудничког,

С. Ј. Шурдивич
окр. начелник.

Господину Бужичи Митићу декану из
Берана -

Сл. 5 - Позивница у часи освешћења темеља Таковског дворца
Музеј рудничко-џаковског краја

иницијативе појављују се у штампи 1899, а преносе их српска гласила изван Краљевине Србије. Тако се у *Босанској вили* за исту годину налази прилог „Таковски двор“ у коме се наводи да ће дворца бити завршен и свечано предат краљу на његов рођендан 2. августа 1900. године.²¹

Освећење камена темељца будућег дворца обављено је 10. августа 1899. године. За ту прилику организована је целодневна свечаност која је подразумевала „Службу Божју с благодарењем у цркви Таковској“, затим „Код Таковског Грма водоосвећење и полагање камена темељца“ и коначно „После подне народно весеље код Таковског Грма“.²²

Ипак, иза званичних вести пуних израза народне љубави крила се много суровија стварност. Изградња дворца је спровођена уз полицијску принуду, а вредност исплаћених надница износила је 50.000 динара. Наличје овог градитељског подухвата, који овдашњим становницима није остао у лепом сећању, сачувано је у дневнику Станојла Ковачевића. Људи су о свом трошку, воловским запрегама довлачили песак са Мораве, креч из Драгачева, јапију са Златибора, циглу и цреп. „Народ је терат и дању и ноћу и на смену и исто тако су и мајстори на смену радили, док је тај пусти дворца довршен.“²³

Бројне притужбе и контроверзе које су од почетка пратиле читав процес изградње дворца утицале су да 14. новембра 1900.

[21] Аноним, „Таковски двор“, *Босанска вила*, год. XIV, бр. 19 и 20 (1899), 272; Мирослав Тимотијевић, *Таково - српске цвешти: о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој йолијици званичне репрезентативне културе* (Београд: Историјски музеј Србије, Филозофски факултет, 2012), 261, 262.

[22] Овај податак нам је познат захваљујући *Позивници учасћ освећена темеља Таковској дворца* упућеној Вујици Мијаиловићу, тежаку из Бершића. У *Позивници* између осталог пише да се зидањем „Дворца“ жели „дати и на овај видљиви начин израз поданичке љубави, верности и оданости према Дому Славних Обреновића и створити могућност да својега омиљенога и Узвишеног Господара што чешће и дуже у својој средини виђа и поздравља...“ Поменути документ чува се у Историјској збирци Музеја рудничко-таковског краја под инвентарним бројем МРТК, инв. бр. И-101.

[23] Мирослав Никитовић, *н. г.*, 160; Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II* (Издавачка књижевница Геце Кона, Београд: 1936), 90.

године министар унутрашњих дела Лаза Поповић пошаље специјалног полицијског инспектора М. Рајковића у Таково. Његов задатак био је да провери „да ли од стране бив. Начелника г. Свет Шурдиловића, није било каквих неправилности или злоупотреба при грађењу дворца у Такову, који су се у штампи и иначе преносили.“ Упркос чињеници да су утврђене бројне неправилности и мањкавости, пре свега око злоупотребе кулука, прекомерног трошења новца, недостатка воде за пиће и помоћних зграда у дворском комплексу, Рајковић је закључио следеће: „Кад се већ загазило у ово предузеће, сам понос народни налагао би да се оно и крају приведе. Њега треба допунити у чем треба, колико ради важности самог места, које је и изазвало идеју, толико и ради угледа Господарева, коме је оно намењено.“²⁴

Међутим, негодовања и оспоравања јавности настављена су и пошто је летњиковац изграђен, односно предат владарском пару на коришћење. Многбројни појединци су користећи новине тога времена изражавали отворену сумњу да је у читавом послу било пуно злоупотреба и мањкавости од стране окружних власти, оличене пре свега у некадашњем рудничком начелнику Светозару Шурдиловићу. Реагујући на једну од таквих оптужби, коју је крајем 1902. у листу *Српска Независност* на његов рачун изнео Светислав Јеремић из Добриње, Шурдиловић се 14. фебруара 1903. огласио опширним писмом у престоничким *Малим новинама*. Одбацујући са презиром сваку помисао о евентуалним финансијским злоупотребама, он се позвао на извештаје две државне комисије које не само да нису пронашле неправилности, већ су констатовале „да су сви издаци по овим

[24] АС, МИД, Хартије краља Александра; МИАЧ, Начелство Округа рудничког – Чачак (1890-1902). К-3, бр. 236; Лела Павловић, „Обреновићи у фондусима Међуопштинског историјског архива за град Чачак и општине Горњи Милановац и Лучане“, *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије IV*, ур. Александар Марушић, Ана Ранковић (Горњи Милановац, МРТК, 2016), 214-215.

Сл. 6 - Таковски дворца почетком XX века
Музеј рудничко-таковској краја

прирезама утрошени по буџету и уредним законима овереним исправама“.²⁵

Ово једносратно здање постављено је на високом рустичном каменом темељу са подрумима. Горњи ниво грађевине карактерисала је дрвена мансарда. Свечана чеона фасада имала је у партеру отворени трем и балкон изнад њега. До улаза се долазило двојним бочним степеништем, између којег се налазио натпис: „Краљу Александру благородни Рудничани 1900.“ На средишњем партерном делу, у врху, налазио се камени клесани грб династије Обреновић.²⁶

[25] С. Ј. Шурдиловић, „Моја реч“, *Мале новине*, год XVIII, бр. 45, Београд, 14. фебруар 1903, 2.

[26] *Српске новине и Сјаре мале новине* у извештајима о догађајима у Такову за дворца између осталог наводе: „Подигнут је на једно 400 метара далеко од грма, ближе друму, који води за Милановац. Подаље од дворца, у дворишту које се простире од друма скоро до Дичине, која протиче на 300 метара од места где је Таковски Грм, подигнута је зграда за послугу и штале. Околина има прекрасан романтичан изглед на околна брда и шуме, које са свију страна окружују ово место.“

Грађевина, чија је спољашњост подсећала на виле аустријских и швајцарских аристократа тога доба, док је унутрашњост одисала српским, шумадијским амбијентом, имала је укупно 36 одаја.²⁷ У партеру се са трема улазило у предсобље, а затим у велику трпезарију. Лево и десно до ње били су салон за картање и соба за ађутанта, а иза њих кухиња, шпајз и тоалет. На спрату су се налазили велики салон, спаваће собе краља и краљице, заједно са још шест соба. На мансарди је била једна соба за настојника дворца. Велика трпезарија и салон били су опремљени репрезентативним намештајем пристиглим из Београда.²⁸ У

[27] О свеобухватном изгледу дворца видети више у: Мирослав Тимотијевић, *Таково - српске цвети: о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој полицији званичне репрезентативне културе* (Београд: Историјски музеј Србије, Филозофски факултет, 2012), 261, 268; Снежана Цветковић, *Вила Обреновића у Смедереву* (Музеј у Смедереву: Смедерево, 2012), 142-146.

[28] Садржај просторија познат нам је посредно на основу званичног пописа ствари састављеном након Мајског преврата, АС, ПМС, 1903, к. 12-308.

Сл. 7 - Чинија за сују из Таковској дворца
(са њоклојцем, њаџном и кашиком)
Музеј рудничко-џаковској краја

Сл. 8 - Чинија за воће из Таковској дворца
Музеј рудничко-џаковској краја

салону се налазило дванаест великих слика, међу којима и портрет краља Александра.²⁹ У ходнику на спрату доминирали су слика *Таковски усџанак* и мермерно попрсје краљице Наталије. Просторије су биле намештене у народном духу, што је требало да искаже идеју о владарском пару као традиционалној српској породици.

Трагични догађаји који ће убрзо следити не само да ће проузроковати одлазак са историјске сцене породице Обреновић, већ ће у знатној мери одредити судбину летњиковца подигнутог недалеко од знаменитог Милошевог грма.

Грађевина „швајцарске спољашњости, а шумадијске унутрашњости“, за веома кратко време је запустела и почела пропадати. Целокупно покућство, од 2187 предмета, махом употребне вредности, добило је нове власнике тако што се, било на законит или незаконит

начин, нашло у власништву многобројних установа, али и приватних лица.³⁰ Заборављен и огољен, дворца је задобио коначан ударац током Првог светског рата када је у пожару скоро потпуно нестао са лица земље, да би коначан крај уследио у Другом светском рату (1943. године).

На крају би требало напоменути и то да је некадашња српска краљица Наталија Обреновић, као једини законити наследник краљевских добара у Такову, 7. августа 1912. године преко својих правних заступника организовала лицитацију сачуваних предмета из дворца. „Под Грмом одакле је Србину слобода дата“ окупило се мноштво света заинтересованог за куповину драгоцености из некадашњег владарског летњиковца. Лицитација је трајала два дана, а од продаје „заоставштине пок. краља Александра“ прикупљено је 4500 динара.³¹ Сакупљени новац искоришћен је за

[29] Познати горњомилановачки сликар Живорад Настасијевић овако се сећао дворца: „У Такову је онда био двор - летњиковац краља Александра Обреновића, и ту је било неколико слика, већином портрети Обреновића династије. Један портре је био у природној величини, цела фигура краља Александра, који ми се неизмерно допадао. (Увек сам једва чекао, због те слике, да идем у Таково). Овај двор је после убиства краља Александра Обреновића 1903. године изгорео.“ *Успомене Живорада Настасијевића*, прир. Ана Боловић, Мирјана Мокровчак Глишовић (МРТК: Горњи Милановац, 2016), 19, 21.

[30] О броју, врсти и судбини предмета из Таковског дворца након Мајског преврата више у: Борђе Митровић, „Инвентар двора Обреновића у Такову према попису државне комисије из 1903. године“, у: *Зборник радова Музеја рудничко-џаковској краја 1* (Горњи Милановац, МРТК, 2001), 215-234; односно, Ана Боловић, Борисав Челиковић, „Дворац у Такову, 1902“, у: *Рудничко-џаковски крају у уметној историји XIX века* (МРТК, Горњи Милановац, 2011), 116, 117.

[31] Таковац, „Добош пред Таковом“, *Вечерње новости*, Београд, 9. август 1912.

Сл. 9 - Чаша из Таковској дворца
Музеј рудничко-таковског краја

опремање Дома Милоша Великог, тј. зграде горњомилановачке гимназије. Нешто од тих предмета данас се налази и у фондусима Музеја рудничко-таковског краја.³²

Део богато декорисаног есцајга израђен од пуног сребра и шимшировог дрвета, затим порцелански тањира са монограмом Александра Обреновића, округла и флорално орнаментисана зелена чинија за воће, односно четири веома елегантне стаклене чаше, представљају основу поменуте колекције. Сви они, заједно са дрвеном полуфотељом кожног наслона и складног рукохвата, као и веома

[32] О предметима из таковског дворца који су данас похрањени у Музеју рудничко-таковског краја и Манастиру Враћевшници више у: Александар Марушић, „Обреновићи у збиркама Музеја рудничко-таковског краја“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије II*, ур. Александар Марушић, Ана Боловић (Горњи Милановац, МРТК, 2014), 251-306; Ана Боловић, „Манастир Враћевшница као чувар заоставштине својих ктитора и приложника – Обреновића“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије II*, ур. Александар Марушић, Ана Боловић (Горњи Милановац, МРТК), 2014, 307-338.

луксузан многоделни лустер од месинга, са средишњим кобалтним делом „плитке“ површине, употпуњују причу о летњиковцу који сплетом разних околности никада није засијао онако како је то у моменту његовог настајања било замишљено.

У Горњем Милановцу и његовој околини

Српски владарски пар стигао је у „прекрасно искићен“ Горњи Милановац у три сата после подне.³³ „У родном месту краљичином дочекала их је грдна маса света“, а високе госте је у име вароши поздравио њен тадашњи председник Ж. Поњавић. Александар и Драга се нису задржавали, већ су продужили за манастир Вујан, задужбину краљичиног деде и устаничког првака Николе Милићевића,³⁴ где су присуствовали благодарењу и помену на гробу краљичиног оца Панте Луњевице.

Након обављеног помена гости су поклонили манастиру сребрни путир и свилени покров везен златом. О поменутом дару тадашња штампа је опширно извештавала наводећи између осталог да су „Њихова Величанства изволели подарити овој св. Обитељи 400 дин у злату и један врло скупоцени Путир, са целокупним прибором, а са 40 дин у злату даровали су крст целивајући иконе“.³⁵

Том приликом је и брат краљице Драге, потпоручник Никодије Луњевица, који је са најмлађом сестром Војком био у пратњи узвишених гостију, крстио дете Илије Милошевића

[33] Аноним, „С пута њихових величанстава“, *Српске новине*, год. LXVIII, бр. 203, 13. септембар 1901, 2; Ана Милићевић Луњевица, *Моја сестра краљица Драга* ур. Дејан Вукелић (Историјски музеј Србије: Београд; Суматра-издаваштво: Шабац, 2019), 164.

[34] По сопственој жељи, Луњевица је првобитно био сахрањен у порти, непосредно уз северни зид цркве. Међутим, оставио је у аманет породици да се после девет година његови остаци пренесу унутра и положи до гроба војводе Лазара Мутапа. Завет је тек након 60 година испунила краљица Драга Обреновић. Свог „милог деду“ сахранила је августа 1902. у централном делу цркве, поред јужног зида, а изнад гроба је поставила репрезентативну плочу од белог и црног мермера са пригодним текстом и сликом славног претка.

[35] Аноним, „Високи приложници“, *Вечерње новостии*, год. IX, бр. 252, 13. септембар 1901, 2.

Сл. 10 - Сїомен йлоча Николе Милићевића Луњевице у манастиру Вујан
Музеј рудничко-шаковској краја

Сл. 11 - Краљевски пар, 1900-1903
Музеј рудничко-џаковској краја

из оближњег села Прислонице „те тако про-
дужи старо кумство дома Луњевичиног“.

Већ око шест сати после подне Обре-
новићи су се вратили у Горњи Милановац.
Присуствовали су благодарењу у овдашњој
цркви, где их је поздравио стари свештеник
Стојан Николић, а затим су се повукли у
зграду Окружног начелства „у коме им беше
краљевски удешен конак“.³⁶ Након уприличене
„величанствене“ бакљаде госте је поздравио
народни посланик Коста Борисављевић. У
свом говору, поред подсећања на славне уста-
ничке дане и заслуге кнеза Милоша, односно

војводе Николе Милићевића у стицању српске
слободе, захвалио је суверенима на учиње-
ној посети речима „да у Вашој посети видимо
не само испуњавање владалачке дужности,
већ и Вашу љубав према нама, на чему Вам
искрено благодаримо како од грађана ове
вароши тако и од стране грађана рудничког
округа“. По окончању говора, војни оркестар је
засвирао химну. Краљ Александар се захвалио
на лепим речима и гостопримству уз конста-
тацију да је краљичино порекло „створило
још тешњу везу између нас и народа округа
рудничког“. Настављајући даље, српски краљ
је са поносом истакао да је поред себе на пре-
столу хтео „жену коју љубим и која познаје

[36] Зграда Окружног начелства представља најстарију јавну грађевину у Горњем Милановцу. Њена изградња започета је 22. октобра 1853. године, а изведена је према пројекту архитекте Косте Шрепловића. Остаће упамћена као грађевина у којој је генерал Живојин Мишић донео одлуку о почетку чувене Рудничке офанзиве 3. децембра 1914. године.

народ, а Провиђење је хтело да та жена буде одавде, из ваше средине“.³⁷

По завршетку бакљаде у официрској касини је приређен банкет на којем је било преко 200 угледних званица. Сала где се свечаност одржавала била је „прекрасно декорисана“. У врху просторије, иза места где су краљ и краљица седели за трпезом, „подигнут је престо под малом балдахином“ обложен кадифом. Госте је здравицом поздравио руднички посланик Павле Маринковић. Саслушавши речи беседника у којима су доминирали изрази љубави, оданости и верности владарском дому Обреновића, краљ Александар је још једном захвалио присутнима, наглашавајући колико су чврсте и јаке везе краљице и њега лично са Рудничким округом. У то име наздравио је Милановчанима и свим Рудничанима. По завршетку банкета краљевски пар се повукао на коначиште.

Наредног јутра краљ је упутио поздраве Конгресу Земљорадничких задруга који се тог дана одржавао у Чачку.³⁸ Већ у 9 сати узвишени гости су присуствовали молествију у овдашњој Цркви Свете Тројице, задужбини Милоша и Михаила Обреновића.³⁹ Иначе, у овој богомољи је крштена потоња српска краљица

Сл. 12 - Горњомилановачка црква Свете Тројице у којој је крштена Драга Луњевица
Музеј рудничко-џаковској краја

Драга. По завршетку службе, испраћени овацјама окупљеног света, Њихова Величанства су се упутила у село Луњевицу, где су посетили кућу краљичиних предака.⁴⁰

У дому Луњевица сачекао их је „многобројни народ“. После мање закуске учитељ Јован Поповић је поклатио краљици Драги трговачке књиге њеног деде Николе Милићевића Луњевице и том приликом напоменуо да

[37] Аноним, „С пута њихових величанстава“, *Српске новине*, год. LXVIII, бр. 203, 13. септембар 1901, 2, 3.

[38] „Председнику VI Земљорадничког Конгреса г. Стеви Р. Поповићу Чачак, Вама и свим члановима Конгреса, најсрдације благодарим, заједно са краљицом, на лепом поздраву и добрим жељама“, писало је у телеграму који је 9. септембра 1901. краљ Александар упутио из Горњег Милановца. *Вечерње новости*, год. IX, бр. 249, 10. септембар 1901, 1.

[39] Последња и једна од најзначајнијих задужбина кнеза Милоша Обреновића. Како је градња започета у последњој години владаревог живота, бригу о завршетку храма преузео је његов син, кнез Михаило. Неимар Настас Ђорђевић из Охрида, родоначелник знамените породице Настасијевић, завршио је цркву 1862. Храм је посвећен Светој Тројици и подигнут у знак сећања на војводу Милана Обреновића. По завршетку градње црква је добила иконостас, рад Николе Марковића, 1863. године.

[40] На тријумфалној капији у част доласка краља и краљице у Луњевицу, писало је: „Праунука Милошева Призрен зове град са унуком Луњевицом Србинов је над.“ Ана Столић, *Краљица Драга* (Завод за уџбенике: Београд, 2009), 136.

Сл. 13 - Изглед домаћинства Николе Милићевића Луњевице почетком XX века
Музеј рудничко-шаковској краја

је у Брезни пронашао још три таква „тефтера“. Истовремено, познати горњомилановачки трговац Максим Сретеновић предао је владарки један мермерни сто „на коме је покојни војвода бројио новце“.⁴¹

Окончањем посете Луњевици, која је трајала нешто више од сат времена, владарски пар Србије се преко Горњег Милановца упутио ка манастиру Враћевшница. У име ове светиње високопоштоване госте поздравио је настојатељ манастира јеромонах Михаило, а они су му на поклон предали велики крст од сребра и злата. У знак захвалности братство „св. обитељи Враћевшнице“ је неколико недеља након посете изразило јавну „Благодарност“ суверенима на вредном

приложничком дару, уз напомену да „даноноћно износи молитве Свемогућем Богу за дуг и срећан живот Њихових Величанстава“.⁴²

У манастиру је након благодарења и помена откривен обновљени споменик Вишњи, мајци кнеза Милоша. На једној страни споменика исписан је текст: „За владе Његовог Величанства Краља Александра I у знак захвалности матери Милоша Великог ослободиоца Србије Вишњи † 1817. г. подиже овај надгробни споменик благодарни народ.“ На другој страни уклесане су речи које је Милош Обреновић изговорио 1813. на Забрежју не желећи да пређе у Аустрију: „Шта ми је вајде од живота у Аустрији, кад ће ми овамо Турци стару мајку и децу у робље одвести. Ја одох у народ па како буде њему нека буде и мени.“⁴³ По

[41] Аноним, „С пута њихових величанстава“, *Српске новине*, год. LXVIII, бр. 203, 13. септембар 1901, 3; Иван С. Павловић, *Никола Милићевић Луњевица*, прир. Бориша Радовановић (Историјски архив Шумадије: Крагујевац, 2003), 63, 64; Недељко Д. Трнавац, *Обреновићи - дејшњство и образовање: просвета и школство у рудничко-шаковском крају 1815-1903-2015* (МРТК: Горњи Милановац, 2015), 166.

[42] Аноним, „Благодарност“, *Српске новине*, год. LXVIII, бр. 228, 13. октобар 1901, 2.

[43] Године 1819. К(к?)нез Милош пренео је из Бруснице кости своје мајке Вишње и покопао их непосредно уз северни зид цркве. На гробу је постављена плоча, захваљујући којој

Сл. 14 - Краљ Александар и краљица Драга приликом посете манастиру Враћевшница 1901.
Манастир Враћевшница

освећењу споменика приређен је свечани ручак, а око три сата после подне краљевски пар је кренуо за Крагујевац.

На граници Рудничког и Крагујевачког округа била је подигнута тријумфална капија са следећим стиховима: „Српског Краља и Краљицу Стална срећа нека прати. То је жеља Рудничана. А то ће Им и Бог дати.“ На том месту су се домаћини опростили од високих гостију који су наставили пут за некадашњу српску престоницу.⁴⁴

поузано знамо да је старица преминула 18. јуна 1817. године. Поред баба Вишње, у порти је сахрањено и његово троје деце, Гаврило, Марија и Ана. Иницијатива за обнову споменика покренута је 1899. године када је основан одбор за реализацију подухвата. Вест о оснивању одбора објављена је у *Српским новинама* и *Србобрану*.

[44] Аноним, „С пута њихових величанстава“, *Српске новине*, год. LXVIII, бр. 203, 13. септембар 1901, 3; Аноним, „Са пута њих. величанстава Краља и Краљице“, *Цариградски гласник*, бр. 38, 13. септембар 1901, 2; Мирослав Тимотијевић, *Таково*

На крају морамо поменути и то да су три свеће од белог воска које су у цркви манастира Враћевшнице тога дана наменили краљ Александар и краљица Драга, заједно са фотографијом владарског пара насталом у порти, сачуване, па тако и данас представљају „поуздане сведоке“ њихове посете светињи подно Рудника.⁴⁵

.....
- *српске цвеи*: о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој полицици званичне репрезентативне културе (Београд: Историјски музеј Србије, Филозофски факултет, 2012), 392, 393.

[45] Након Мајског преврата у манастир Враћевшницу доспели су јастуци краљице Драге (укупно пет). Четири идентична јастука правоугаоног облика израђена су од смеђег плиша са уметнутим везеним делом по ширини. Вез чини флорална декорација у виду раширених цветова и пулољака у кармин црвеним и ружичастим тоновима са лишћем у разним нијансама зелене боје. Пето, овално јастуче израђено је од свиле и хеклане чипке зелене боје. У његовом средишту уметнут је овални везени део на којем су извезене две голубице у ружичњаку. Ана Боловић, „Манастир Враћевшница као чувар

Закључак

Тродневна посета родном крају како династије Обреновић, тако и саме краљице Драге, септембра месеца 1901. године, била је добро осмишљена и још боље организована, а све са циљем да се додатно ојача улога владарског пара и да се он, истовремено, персонификује са народом. Места која су посетили (пет укупно) била су тих дана богато украшена и испуњена светом који је клицао краљу и краљици. Срдачни говори народних представника, још топлији „отпоздрави“ владарског пара заједно са великим бројем церемонијалних свечаности и пре свега богати поклони, остављали су утисак јединства и „бескрајне љубави“ суверена и њихових поданика. Вративши се у Београд, краљ и краљица нису крили задовољство свеукупним пријемом у читавај западној Србији и посебно у Рудничком округу.⁴⁶

Колико се пажљиво и смислено радило на уздизању и неговању култа краљице Драге и колико је у томе био значајан тек окончан обилазак најзначајнијих династичких места, сведочи податак да је 11. септембра, на дан њеног рођења, који се обележавао као државни празник, додељено чак 229 одликовања. Од тог импозантног броја 92 ордена су уручена лицама која су на неки начин била у вези са посетом. Међу њима се нашао и велики број угледних чиновника, трговаца и мештана Рудничког округа.⁴⁷

.....
заоставштине својих ктитора и приложника – Обреновића“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије II*, ур. Александар Марушић, Ана Боловић (Горњи Милановац, 2014), 334.

[46] Описујући атмосферу која је владала међу становништвом током посете краљевског пара Обреновића западној Србији, дописник крагујевачког листа *Нова заграда* је у свом извештају између осталог записао: „Сви ови дочеци и испраћаји Њ. В. биће тако угледни и узорити да заслужују пажњу наших писаца који би ваљало да их опишу у засебну књигу, наштампану и бесплатно разлашту народу овога краја, као трајну успомену на боравак Краља и Краљице у њиховом крају.“ Аноним, „С пута Њихових Величанстава“, *Нова заграда*, год. I, број 40, Крагујевац, 9. септембар 1901, 1.

[47] Милош Тимотијевић, „Вазда верни поданици: списак особа које су добиле орден на рођендан краљице Драге Обреновић 11. септембра 1901 године“, у: *Зборник радова Народни музеја XLVIII* (Чачак, 2018), 45-54.

Вољом судбине испоставиће се да ће то бити последња посета владара из династије Обреновић рудничко-таковском крају. Непуне две године касније (Мајским превратом) Александар, Драга и читава династија одлазе за „вјек и вјекова“ са историјске сцене. Иза њих ће остати доста тога, па и ова посета „родном крају“.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Србије
МИД, Хартије краља Александра
Канцеларија Председника Министарског Савета
Архив САНУ
Бележница генерала Јована Мишковића
Међуопштински историјски архив Чачак
Начелство Округа рудничког – Чачак (1890-1902)
Музеј рудничко-таковског краја
Савић Страхиња, *Таково-хроника*, необјављени рукопис

Објављени извори

Никитовић Мирослав, „Изградња дворца Обреновића у Такову 1902. године. Према „Дневнику и забелешкама“ попа Станојла Ковачевића“, у: *Изворник, грађа међуоштинској историјској архива*, бр. 6 (Чачак, 1989)

Успомене Живорада Насијасијевића, прир. Ана Боловић, Мирјана Мокровчак Глишовић (Горњи Милановац: МРТК, 2016)

Штампа

Босанска вила, 1899.
Вечерње новости, 1901, 1912.
Мале новине, 1903.
Нова заграда, 1901.
Српске новине, 1865, 1883, 1901.
Споре мале новине, 1901.
Цариградски гласник, 1901.

Литература

Боловић Ана, Челиковић Борисав, „Дворац у Такову, 1902“, у: *Рудничко-таковски крају уметности XIX века* (Горњи Милановац, 2011), 116-117.

Боловић Ана, „Манастир Враћевшница као чувар заоставштине својих ктитора и приложника – Обреновића“, у: *Обреновићи у музејским и дружим збиркама Србије II*, ур. Александар Марушић, Ана Боловић (Горњи Милановац: МРТК, 2014), 307-338.

Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића, књ. II* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1936)

Летић Ковиљка, *Основне школе у рудничком крају 1804-1914* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1997)

Марушић Александар, „Таково и Српске новине о посети краља Александра рудничко-таковском крају августа 1893. године“, *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја 6* (Горњи Милановац, 2011), 87-95.

Марушић Александар, „Обреновићи у збиркама Музеја рудничко-таковског краја“, у: *Обреновићи у музејским и дружим збиркама Србије II*, ур. Александар Марушић, Ана Боловић (Горњи Милановац: МРТК, 2014), 251-306.

Маршићанин К. Божа, *Тајне двора Обреновића. Ујравнотељене белешке I* (Београд, 1906)

Милићевић Луњевица Ана, *Моја сестра краљица Драга*, ур. Дејан Вукелић (Београд: Историјски музеј Србије; Шабац: Суматра-издаваштво, 2019)

Митровић Ђорђе, „Инвентар двора Обреновића у Такову према попису државне комисије из 1903. године“, *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја 1* (Горњи Милановац, 2001), 215-234.

Павловић Лела, „Обреновићи у фондусима Међуопштинског историјског архива за град Чачак и општине Горњи Милановац и Лучане“, *Обреновићи*

у музејским и дружим збиркама Србије IV, ур. Александар Марушић, Ана Ранковић (Горњи Милановац: МРТК, 2016), 214-215.

Павловић С. Иван, *Никола Милићевић Луњевица*, прир. Бориша Радовановић (Историјски архив Шумадије: Крагујевац, 2003)

Перишић Живко, *Сачувана ојњишија* (Културни центар: Горњи Милановац, 2014)

Столић Ана, *Краљица Драга* (Завод за уџбенике: Београд, 2009)

Тимотијевић Милош, „Вазда верни поданици: списак особа које су добиле орден на рођендан краљице Драге Обреновић 11. септембра 1901 године“, *Зборник радова Народног музеја XLVIII* (Чачак, 2018), 45-54.

Тимотијевић Мирослав, *Таково - српске цвешти: о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој њолијици званичне рејрезенџајивне културе* (Београд: Историјски музеј Србије, Филозофски факултет, 2012)

Трнавац, Д. Недељко, *Обреновићи - дејинсџиво и образовање: џросвејта и школсџиво у рудничко-таковском крају 1815-1903-2015* (Горњи Милановац: МРТК, 2015)

Цветковић Снежана, *Вила Обреновића у Смедереву* (Смедерево: Музеј у Смедереву, 2012)

„FROM THE TRIP OF THEIR MAJESTIES“ KING ALEKSANDAR AND QUEEN DRAGA OBRENOVIĆ IN THE RUDNIK DISTRICT SEPTEMBER 1901

The year 1901 was permeated by bad events for the royal couple Obrenović. The sudden death of King Milan, the failed pregnancy of Queen Draga and the refusal of the Russian Tsar to receive them on an official visit during the summer or autumn, determined them to organize a trip to the interior of Serbia, more precisely to its western parts, after the celebration of the king's birthday in Smederevo. They made certain to visit the places that were related to the personal and family traditions of the Serbian sovereigns of that time. From 27 August to 7 September, Draga and Aleksandar had visited Kragujevac, Kraljevo, Žiža, Studenica, Čačak, Užice and Požega before they arrived in the Queen's native land.

The arrival of the king and queen in the Rudnik district and their visit to Takovo, Gornji Milanovac, monasteries of Vračevšnica, Vujno, as well as to Lunjevica, was given great importance in public. The population especially celebrated the queen since she "was breastfed with the milk from Rudnik". On that occasion, the royal

couple was offered a castle in Takovo and, in Lunjevica, the birth place of Draga's grandfather Nikola Milićević, the queen was delivered his sales and purchase ledgers.

The three-day visit to the native land of both the Obrenović dynasty and that of Queen Draga in September 1901 was well planned and even better organized, all with the objective of further strengthening the role of the ruling couple and at the same time personifying it in the people. The places they visited, a total of five of them, were richly decorated in those days and they were filled with people that cheered for the king and queen. The cordial speeches of the representatives of the people, even warmer "greetings" of the ruling couple together with a large number of ceremonial festivities, and, above all, rich presents, left the impression of unity and "endless love" of the sovereigns and their subjects. Having returned to Belgrade, the king and queen did not hide their satisfaction with the overall reception in the whole of western Serbia and especially in the Rudnik district.

Aleksandar MARUŠIĆ

“DE LA VOIE DE LEURS EXCELLENCES” – LE ROI ALEKSANDAR ET LA REINE DRAGA OBRENOVIC DANS LA RÉGION DE RUDNIK AU MOIS DE SEPTEMBRE DE L'ANNÉE 1901

L'année 1901 fut agrémentée par des événements désastreux pour le couple régnant des Obrenovic. La mort subite du roi Milan, la grossesse infructueuse de la reine Draga et le refus du couple russe d'être reçu durant l'été ou l'automne en visite officielle, eurent de l'influence pour que suite à la célébration de l'anniversaire royal à Smederevo, on organise un voyage en province en Serbie, plus précisément dans ces parties occidentales. On faisait attention à ce que tous les endroits qui furent liés à la tradition familiale des souverains serbes d'alors furent visités. Du 27 août au 7 septembre, Draga et Aleksandar séjournèrent à Kragujevac, Kraljevo, Zica, Studenica, Cacak, Uzice i Pozeza, avant qu'ils n'arrivèrent dans la région natale de la reine.

Une grande importance fut donnée publiquement à la venue du roi et de la reine dans la région de Rudnik et leur visite à Takovo, Gornji Milanovac, aux monastères de Vracsnica, Vujan, de même qu'à Lunjevica aussi. La population célébra particulièrement la régnante "qui fut allaitée avec du lait de Rudnik". En cette occasion, le couple royal recut en cadeau un château à Rudnik,

tandis qu'à Lunjevica, village natal du grand-père de Draga, Nikola Milicevic, on offrit à la reine des livres de commerce.

La visite de trois jours dans la région natale, autant de la dynastie Obrenovic que de la reine Draga, au mois de septembre de l'année 1901, fut très bien réalisée et encore mieux organisée et tout cela avec pour but de renforcer supplémentaires le rôle du couple régnant et de le personnifier en même temps avec le peuple. Les endroits qui furent visités, cinq en tout, furent ces jours-ci décorés et remplis de monde qui acclama au roi et à la reine. Les discours cordiaux des représentants nationaux, "saluèrent" ensemble encore plus chaleureusement le couple régnant avec un grand nombre d'événements cérémoniaux et, avant tout, des cadeaux riches, laissèrent une impression d'unité et "d'amour infini" du souverain et de ses sujets. En revenant à Belgrade, le roi et la reine ne cachèrent pas leur entière satisfaction pour la réception complète dans la Serbie occidentale et, plus particulièrement, dans la région de Rudnik.

Aleksandar MARUSIC

**Др Милош
РАДОВАНОВИЋ,**

дипл. инж. арх.
Факултет техничких наука, Чачак
arh.milos.radovanovic@gmail.com

ИНДУСТРИЈСКИ ОБЈЕКТИ И МАГАЦИНИ У ЧАЧКУ ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Чачак је као важно традско насеље, поред других врста трађевина, имао и индустријске објекте и маџацине. Они су служили не само за обављање привредних делатности његових становника, већ су утицали и на развој и најредак рада. Индустријски објекти и маџацини су поред своје намене допринели и стварању специфичне урбанистичке структуре у деловима града где су настали, а нарочито око железничке пруге и на делу Љубића. Као и друге врсте објеката и они су прешли дуг развојни пут од оних скромних насталих у другој половини XIX века, па до оних савремених насталих између два светска рата. Ови објекти су допринели и стварању једне специфичне физиономије насеља која му је поред традској дала и карактер развијеној индустријској града.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пивара, парни млин, маџацини, циљана, црејана, електрична централа, фабрика хартије, војно-технички завод, железничка радионица

Индустријски објекти

Почетак индустрије у Чачку везује се за оснивање пиваре Фердинанда Крена. Крен је прво почео да производи пиво за своје потребе око 1849/1850, а 1854. године почиње његова званична производња и продаја.

Пиво је прављено све до осамдесетих година XIX века занатски, кувано у казанима, затим лагеровано у подрумима са ледом, а онда продавано угоститељима у Чачку и околним местима.

Прва пивара радила је у објектима који нису посебно грађени за те потребе, већ у зградама које су служиле за смештај пића. То се види из пописа грађана и имовине вароши Чачка из 1863. године у коме стоји: *Фердинанд Крен, њинџер (из Аустрије)... имање: 1 њлац на ком једна маџаза од тврдог маџеријала и једна шуџа ракиџијска њосџоџи.*¹

[1] Бранко Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац, књ. II* (Чачак: Историјски архив, 1968), 50.

Да би унапредио производњу, Крен је 1885. године саградио нови објекат за пивару и млин и у Бечу набавио парну машину за њихов погон. То је била прва парна машина (локомобила) не само у Чачку већ и у читавој западној Србији² и означила је прави почетак индустрије у граду на Морави. Поред парне машине Крен је набавио и савремену опрему за пивару и парни млин и уградио их у свој нови објекат 1887. године.

Нови објекат саграђен је у Пиварској улици у Чачку, на источном делу имања Фердинанда Крена и у њему је обезбеђен простор и за пивару и за парни млин. Из сачуваног ситуационог плана из 1894. године, који је израдио подинжењер Рудничког округа Љ. Цветковић, види се да су се на том простору налазили и пратећи објекти уз пивару: пиварски подрум, маџацини, лагер, шупе и пивница

[2] Јарослав Дашић, *Индустрија чачанској краја 1885-1946.* (Чачак: Технички факултет, 1995), 15.

са станом (Слика 1). Сачуван је и део плана старе пиваре из кога се види да је објекат био правоугаоног облика димензија 16,70 x 11,20 метара (Слика 3). Састојао се од сушаре, куваонице, казана, машинске просторије (где је била смештена парна машина са димњаком у углу) и просторије за парни млин. Изглед овог објекта са димњаком и двоводним кровом сачуван је на приложеној фотографији (Слика 2).

За изградњу овог објекта Крен је користио искуства неких пивара у Аустроугарској о чему сведочи план пиваре у Сремској Митровици из 1885. године сачуван у породичној архиви. За производњу пива сировине је набављао делом у земљи, а делом у иностранству, а капацитет пиваре је износио око 1000 хектолитара годишње. Пиво је на крају производње пре употребе морало да одлежи 40 дана у хладним просторијама у дрвеним бачвама. За те потребе су прво коришћени подруми зграда у кругу пиваре, а пошто је то постало недовољно, купљена су имања у Бељини, Лазовића парку и Курсулиној улици на којима су изграђене ледаре.³ Креново пиво је било одличног квалитета тако да се пило и на двору краља Милана Обреновића.⁴ Пивара је прво носила назив *Пивара Фердинанд Крен*, а по доласку његовог сина Стевана са школовања из Беча и преузимању послова променила је назив у *Пивара Фердинанд Крен и Син*. Кренов парни млин је такође био снабвеен најсавременијом опремом коју је покретала парна машина, а производио је бело брашно и гриз одличног квалитета којим је снабдевао не само Чачак, већ и околне градове. У току балканских и Првог светског рата пивара није радила, али је и претрпела велику материјалну штету. Ипак, и у овом раздобљу, на почетку рата, изграђена је зграда пинтераја у којој су прављена дрвена бурад за држање и транспорт пива. То је била спратна зграда

саграђена од фасадне цигле у којој су једно време после национализације пиваре 1946. године биле смештене просторије Коњичког клуба.

Други индустријски погон у Чачку је парни млин *Пејтра Николића и комјаније* саграђен 1889. године. Млин је подигнут у Хајдук Вељковој улици, уз каснију пругу и у близини железничке станице.

Кривачић у својим забелешкама под 27. мартом 1889. године наводи: *Ударен је њемељ за њарни млин Пејтра М. Николића и комј. које сам фирме и ја члан. Млин са машињеријом, њарним казаном и остјалим сјравама, зиданим мајацином и квартирима за раднике кошјао је 60.000 динара.*⁵

Овај млин био је већи по капацитету од Креновог, а покретала га је такође парна машина (локомобила).

Млин *Пејтра Николића и комјаније* радио је до Првог светског рата, када је доста оштећен а опрема однета, па се после рата приступило његовој реконструкцији.

Почетком XX века саграђен је још један млин у приградском насељу Атеница. Овај млин фирме *Павле Брушлија и синови* пуштен је у погон 1911. године, а покретала га је водена турбина снаге 8 КС и плински саугас мотор на дрва.

Зграда млина имала је површину од 140 м² и састојала се од приземља, спрата и поткровља (тавана) у коме је била остава брашна.⁶ Зграда је зидана од чврстог материјала, са спољним зидовима од добро печене немалтерисане опеке. Објекат је имао кров на две воде, а изглед му је био сличан магацинима.

Први индустријски објекат подигнут после Првог светског рата у Чачку била је електрична централа (Слика 6). Већ 1920. године Индустријско-електрично друштво *Јелица АД* добило је локацију за подизање

[3] Марија Бокарев, *Породица Крен - зачетник индустрије у Чачку* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2008), 20.

[4] Марија Бокарев, *н. г.*, 76.

[5] Јован Кривача и Илија Кривачић, „Забелешке знатнијих догађаја 1853-1909”, *Изворник 1*, Чачак, 1984, 25.

[6] Јарослав Дашић, *Индустрија чачанској краја 1885-1946*, 91.

електричне централе у Хајдук Вељковој улици уз пругу. У току 1921. године завршен је објекат за централу и подигнута мрежа, а за покретање генератора набављене су две *Ланц* парне локобиле од 48 и 90 КС.⁷ Централа је реконструисана 1931. године, када је саграђена нова калорична централа, набављена нова локобила и саграђен далековод до Крагујевца.

Електрична централа је у периоду између два светска рата снабдевала становништво електричном енергијом, осветљавала град и испоручивала струју Војно-техничком заводу, Железничкој радионици у Љубићу, Бановинској болници, Артиљеријском пуку, железничкој станици и надлештвима.

Парни млин *Пејра Николића и комјаније* одмах је после рата, због оштећења и неслагања ортака, прешао у власништво Чачанске штедионице. Нови власник је уместо старог одмах приступио изради новог *Аушомайској млина*. У одлуци Управног одбора Штедионице стоји: *Пошто је имање веома погодесно за подизање индустрије, јер је на самој железничкој прузи, то смо одмах донели одлуку, да на овоме имању подигнемо један модерни аушомайски млин.*⁸ Ова одлука спроведена је одмах у дело и изградња је трајала од 1921. до септембра 1922. године. На овом објекту је, према сведочењу инжењера Светолика Станковића, први пут у Чачку употребљен бетон за темеље и армирани бетон за конструкцију.

Уз *Аушомайски млин* Штедионица је истовремено 1922. године подигла и индустријски погон за етиважу шљива. Овај објекат се састојао од сушаре са пећима и електричним постројењима и великог магацина.

То је био тада најмодернији млин у земљи, не само по садржају и технологији, већ и по изгледу. Међутим, млин је због слабог рада и економске кризе 1933. године откупила Државна хипотекарна банка и уступала га неко време под закуп, а затим 1936. године

продала фирми *Павле Брушлија и синови* из Чачка. У архитектонском погледу то је био типичан индустријски објекат са чистим кубичним масама сведеним на рационалну форму подређену функцији. На објекту је посебно истакнут његов северни део са степеништем и силосом, а фасаде објекта су без архитектонских украса и детаља са наглашеним конструктивним елементима у виду трака. Зграда млина је страдала у пожару почетком седамдесетих година XX века, а на њеном месту је саграђен нови млин са силосима.

Чачанска пивара је за време Првог светског рата такође претрпела значајну штету, а нарочито је страдала у пожару одмах после рата. Она је тада добила и сувласника, инжењера Светолика Станковића, зета породице Крен, и носила је нови назив: *Пивара Крен и Станковић*. Инжењер Станковић се пуно ангажовао не само да поправи оштећену пивару него и да унапреди њен рад. Он је већ 1925. године набавио нову парну машину од 25 КС, заменио ручни рад машинским и монтирао генератор за производњу струје и машине за хлађење подрума и прављење леда.⁹

Да би модернизовао производњу, Станковић је 1928. године приступио обимној реконструкцији старе пиваре. То је у грађевинском смислу захтевало обнову порушених делова и изградњу нових за смештај нове опреме и машина. За израду плана нове пиваре ангажована је *Шкода* из Чехословачке, која је тада радила на *Вајфершовой* пивари у Београду. Планом је предвиђена нова куваоница са паром, машинска сала (машиненхаус) за парни котао са димњаком, подрум са 10 алуминијумских танкова од 10.000 литара пива и нова опрема.¹⁰ Пивара је после реконструкције добила најсавременију *Шкодину* машинску и електро-опрему и

[7] Јарослав Дашић, *Индустрија чачанској краја 1885-1946*, 76.

[8] Јарослав Дашић, *Индустрија чачанској краја 1885-1946*, 38.

[9] Светолик Станковић, *Извештај о развијању града Чачка, као и планови који нису реализовани*, Породични архив Крен, непубликовано, 9.

[10] Исто, 9.

повећала капацитет на 10.000 литара пива, 500 килограма леда и 350 килограма слада за 24 часа.¹¹ Рад на реконструкцији пиваре је почео 1929, а завршен је 1930. године (њен изглед после реконструкције са новим објектима и димњаком приказан је на фотографији - Слика 4). У архитектонском погледу објекат пиваре има доста рационалне и чисте форме произашле из функције објекта и технолошких захтева. Из скромне архитектуре посебно се издваја део у виду куле рашчлањен венцима и пиластрима и димњак који наглашавају индустријски карактер објекта. Пивара је после Другог светског рата 1946. године национализована, 1967. је припојена Београдској индустрији пива, када је и престала производња, а крајем седамдесетих година XX века објекти пиваре су, нажалост порушени да би се обезбедио простор за изградњу центра (Слика 5).

Чачак је у периоду између два светска рата, поред изградње новог аутоматског млина и реконструкције пиваре, добио још неке нове индустријске објекте који су насељу дали карактеристике индустријског града. У том периоду су саграђени Фабрика хартије и Војно-технички завод, а у Љубићу Индустријска циглана и црепана и погон за прераду дрвене грађе *АД Морава*, Државна радионица за оправку железничких вагона, Индустријска циглана Павла Брушлије и синова и црепана Лозанић, Станковић и Станојевић.

Фабрику хартије подигли су у периоду од 1929-1930. године београдски трговци папиром браћа Риста и Данило Панћић и Илија Ранковић. Њихова фирма која је носила назив *Панћић и друг* желела је да у Чачку сагради фабрику за производњу папира, па је упутила молбу Општини чачанској да јој на погодној локацији додели земљиште за њену изградњу. После разматрања ове молбе и успешних преговора са будућим инвеститорима Општински одбор је 1. августа 1929. године донео одлуку да

бесплатно уступи земљиште у површини од око три хектара иза железничке станице, ка Морави, за подизање фабрике. По добијању локације инвеститори су ступили у контакт са специјализованим страним фирмама за производњу папира ради избора технологије, опреме, израде пројеката и ангажовања стручњака. За главног руководиоца изградње фабрике изабран је Јосиф Баудиш, инжењер машинства и технологије, рођен у Аустрији. Он је у то време био познати стручњак за производњу папира, а његова породица је имала фабрику за производњу папира у Херманецу, у Словачкој.¹² Инжењер Баудиш је формирао екипу за изградњу од одабраних стручњака, одабрао технологију и обезбедио пројекте и опрему за фабрику. Баудиш је заједно са екипом руководио изградњом која је завршена четрнаест месеци пре постављеног рока 12. августа 1930. уместо 30. августа 1931. године.

Фабрика хартије представљала је први већи и модеран индустријски објекат подигнут између два рата у Чачку (Слика 7). Грађевински пројекти за њену изградњу нису сачувани, осим поједини делови који су коришћени приликом каснијих доградњи, тако да се не зна ко је и где план израдио. Јарослав Дашић који се бавио индустријом Чачка сматрао је да се пројекат фабрике налази у Архиву Дринске бановине у Сарајеву, али је то било тешко проверити. Међутим, анализом самог објекта може се закључити да је фабрика грађена у виду великог затвореног халског простора у коме су се налазила посебна одељења за смештај погонске парне машине (локомобиле), парне турбине и генератора за струју (Слика 8). У посебним салама у оквиру објекта биле су смештене машине за прераду целулозе, производњу и прераду папира.

Фабрика је почела са радом 1930, али је и после почетка производње и даље комплетирана и дограђивана са новим

[11] Марија Бокарев, *н. г.*, 141.[12] Марија Бокарев, *н. г.*, 158.

објектима све до краја 1940 године. Тако је 1932. године изграђена нова зграда за смештај парне турбине и агрегата, а подигнути су и магацини за смештај папира и столарска и браварска радионица.¹³ У склопу Фабрике хартије изграђена је 1929. године и електрична централа која је служила за фабричке потребе, али је и испоручивала струју и АД *Јелици*. Из сачуване архивске грађе сазнаје се да је и у другој половини тридесетих година XX века било значајних доградњи и изградњи нових објеката у циљу даљег развоја фабрике. Тако је 1936. године изграђено складиште за сировине, по пројекту инжењера Сергија Попова. Следеће 1937. године извршени су проширење фабрике и набавка постројења за израду танке хартије, прераду сировина и уситњавање хартије. Пројекат за ове радове урадила је фирма *Tuner i Vagner* из Београда, а као овлашћени пројектант потписао се инжењер Лујо Тунер.¹⁴ Из дела сачуваног пројекта и одлуке Краљевске банске управе у Сарајеву од 22. септембра 1937. године сазнајемо да се по молби Фабрике хартије АД из Чачка захтева извршење комисијског прегледа објекта и постројења.¹⁵ И пред рат 1940. године саграђени су објекти и уграђени уређаји за ваљке, сушење филцева и филтрирање употребљене воде. Пројекте за ове објекте и уређаје за пречишћавање воде урадио је инжењер Исидор Јањић (Слика 9) на основу грађевинске дозволе која је издата Фабрици хартије АД у Чачку 5. октобра 1940. године.¹⁶ Изглед фабрике са пратећим објектима сачуван је на фотографији из тридесетих година (Слика 10). Фабрика хартије производила је све врсте папира од обичних до финих и глатких у свим бојама и своје производе углавном је продавала на домаћем тржишту (Слика 11).

[13] Јарослав Дашић, *н. г.*, 111.

[14] Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Фонд градског поглаварства (ГП), К- 486, Л-9

[15] МИАЧ, ГП, К- 486, Л-9

[16] МИАЧ, ГП, К- 486, Л-9

У архитектонском погледу то је рационалан и чист објекат максимално подређен функцији, али и поред тога код њега је остварена једна хармонична целина. Објекат, и поред своје архитектонске скромности, и у масама и у детаљима јасно изражава његов индустријски карактер и дух новог времена (Слика 10). Његовом утиску чистоте и модерности посебно доприносе функционално рашчлањене масе и наглашени вертикални детаљи димњака и вентилација.

Други значајан индустријски погон настао између два светска рата у Чачку је Војно-технички завод Чачак саграђен 1930. године. У почетку је израђивао инжењерска оруђа и поправљао војну опрему, затим је производио моторне чамце, понтоне и транспортна кола, а од 1935. године до рата и телефонске апарате и радио-станице.¹⁷ Завод је подигнут између пруге Чачак - Краљево и Мораве, а у непосредној близини касарне и представљао је савремени објекат и у грађевинском и у технолошком погледу. За његове потребе саграђене су савремене тробродне хале од армираног бетона, ложионица, електрична централа и пећи за метал. Уочи рата проширене су хале за смештај још неких радионица, саграђени су ливница и магацини за производе. За ондашње прилике то је био један од најсавременијих индустријских објеката у земљи, са врхунском опремом од око 800 машина, ливницом, електричном централом и око 1300 запослених.¹⁸ У архитектонском погледу посебно се истичу хале саграђене од армираног бетона, својим рационалним и чистим, али и модерним изгледом (Слика 12).

Акционарско друштво *Морава АД* је 1924. године у приградском насељу Љубић подигло индустријску циглану, црепану и погон за прераду дрвене грађе. *АД Морава* је производила олучасти и бибер-цреп, а

[17] Јарослав Дашић, *н. г.*, 102.

[18] Јарослав Дашић, *н. г.*, 103.

погон са стругаром је израђивао стругану грађу и паркет. Постројења *Мораве* покретала је парна локомотива, а уз овај погон је 1933. године саграђен и модеран парни млин¹⁹ (Слика 13).

Објекти *АД Морава* саграђени су у Љубићу између железничке пруге, пута за Горњи Милановац и Мораве. На том простору се после Другог светског рата до деведесетих година XX века налазило Дрвно-индустријско предузеће *Сима Сараја*, а сада ту пролази Улица Страјина Лапчевића. Зграде *АД Морава* грађене су од тврдог материјала у виду магацина, имају приземље и на једном делу спрат са дрвеном међуспратном конструкцијом и двоводним кровом. Спољни изглед је скроман и рационалан, са пиластрима, венцем и прозорским оквирима и завршном обрадом у малтеру.

Почетком двадесетих година XX века на простору уз железничку станицу у Љубићу подигнути су државна радионица за оправку кола и ложионица. Радионица се бавила оправком железничких вагона за пруге уског колосека, а у ложионици су вршени одржавање и мање поправке локомотива.

Објекти радионице састојали су се од једне веће зидане хале са дрвеном кровном конструкцијом, кроз коју је пролазио колосек, и пратећих зиданих објеката у којима су смештене столарска и браварска радионица, магацини и управна зграда.

У Љубићу је у периоду још пре Првог светског рата отворена циглана и црепана Павла Брушлије, која је користила застареле технологије производње. Земља за цреп и циглу мешана је са герлом, фалцовани цреп је израђиван на преси уз помоћ сточне снаге, а печење је вршено у примитивним пећима.²⁰ У периоду између два светска рата власници фирме *Павле*

Брушлија и синови приступили су реконструкцији циглане и увођењу савремене производње на електрични погон. За реконструкцију је урађен пројекат грађевинског дела заједно са постројењима и пећима, од стране инжењера Ивана Мехингера у Загребу (Слика 14). Из сачуваног пројекта који се налази у архиви породице Јасић види се да је то тада била једна од најавренијих црепана са тунелским пећима и кружним током производње.²¹ Циглана је после реконструкције 1931. године добила савремене пећи са три одељења, просторе за смештај машина и опреме, шупе за сушење и просторе за смештај радника (Слика 15). После извршене реконструкције црепана је производила 6.000-8.000 цигле дневно, 10.000 бибер црепа и 8.000 фалцованог црепа.²² Циглана је и у раздобљу пред Други светски рат (1939. године) још једном реконструисана, када су изграђени кружна пећ са 14 комора и зидани димњак. У архитектонском погледу то је скроман и типичан индустријски објекат издуженог облика са двоводним кровом и вертикалним акцентом димњака. Циглана која се налази у Љубићу преко пута старе железничке станице после рата је национализована и прешла у власништво Грађевинског предузећа *Рајко Мишровић*.

Поред наведених индустријских предузећа у Чачку је у периоду између два рата постојало и неколико занатских радионица за израду различитих производа које су називане и фабрикама. Тако је тридесетих година радила Фабрика за прераду теста *Шумагија* у власништву Слободана Вилотијевића.²³ У истом периоду постојала је и фирма *ВИС Драгића Ћирковића* која се поред браварије бавила и израдом металног намештаја, енглеских кревета, наткасни, али и израдом пољопривредних машина и

[19] Јарослав Дашић, *н. г.*, 97-98.

[20] Јарослав Дашић, „Индустрија Чачка између два рата”, *Вишевековна историја Чачка и околине* (Београд: Удружење Чачана, 1995), 441, 442.

[21] Породични ахив Јасић

[22] Јарослав Дашић, „Индустрија Чачка између два рата”, 442.

[23] Јарослав Дашић, „Индустрија Чачка између два рата”, 442.

опреме (Слика 16). Радионица ове фирме се налазила у Пашићевој улици (данас Филипа Филиповића). Из архивске грађе и на основу истраживања Јарослава Дашића сазнајемо да је у том периоду у Чачку радила и Фабрика за производњу бомбона, ратлука и чоколаде Боре Николића. Међутим, све су то биле, у ствари, занатске радионице са само неколико запослених радника.

Општина и Градско поглаварство ангажовали су се да се у Чачаку поред наведених индустријских објеката 1940. године сагради и модерна хладњача и цистерна за ракију. Пошто је привилеговано *АД за силосе* из Београда у том периоду приступило подизању хладњача и других постројења по целој земљи, њима се обратило и Градско поглаварство у Чачку молбом да се хладњача сагради и у Чачку. *АД за силосе* је позитивно одговорило на захтев Поглаварства и упутило молбу да му се на градском земљишту званом Авлациница додели четири хектара земље за подизање хладњаче. Градско веће је на седници одржаној 7. јула 1940. године донело одлуку да се привилегованом *АД за силосе* из Београда бесплатно уступе четири хектара градског земљишта ради изградње хладњаче и цистерне за ракију. Уступљено земљиште се налазило на простору *Авлациница, од месџа Ђе излази ђољски кључки ђуџ, иза војне усџанове Завод Чачак, а ђоред државној ђуџа Чачак-Краљево*.²⁴ За изградњу силоса и цистерне на наведеној локацији *АД за силосе* из Београда израдило је пројекте, добило грађевинску дозволу, а из једног дописа се сазнаје да је и *ојрема наручена у једној од најџознаџијих свеџских куџа за израду џосџројења ове врџе*.²⁵ Сазнајемо да је до локације за изградњу силоса и цистерне био ураџен и план за пругу индустријског колосека. Нажалост, избијање рата почетком 1941. године спречило је изградњу овог важног индустријског објекта за Чачак.

Магацини

Чачак је као значајна трговачка варош, осим великог броја дуџана и занатских радџи, имао и доста магаза и магацина. Магацини су служили за чување веће количине робе значајнијих трговаца и занатлија, а са развојем индустрије и идустријских производа, сировина и материјала. Магазе су маџи простори за чување робе од магацина и често су се налазили уз локал са унутрашње стране до дворишта или у дворишту као посебне маџе граџевине.

Ти објекти су сигурно постојали још у турском периоду, али о томе нема сачуваних података. Зна се из аустријских извора да је после Пожаревачког мира и успостављања границе на Морави по једном извештају из 1725. године у Атеници уз турски хан постојало и складиште соли.²⁶ У том периоду и у Чачку, који је тада био погранично насеље у саставу Аустријске царевине, поред других објеката забележени су и магацини. Међутим, они су вероватно после Београдског мира заједно са чачанским утврђењем морали бити порушени, јер их у каснијем периоду аустријске уходе не помињу.

После ослобођења од Турака магацини се први пут помињу у списку Правилџствени непокретни добара у Чачанском окружју 1844. године. У њему стоји: *Маџацин у Чачку - величина је маџацина овоџу дужину 11 а у ширину 7 1/2 фаџа, циџљом озиган и џерамидом џокривен; сџања доброџ и величина земље џод њим у дужини 12 а у ширину мереџи с леџа маџацинскоџ ка води Морави 14 фаџи*.²⁷

Већ од половине века са развојем насеља и трговине јављају се и приватне магазе и магацини. Из пописа житеља Чачка и њихове имовине обављеног 1863. године има забележених шест магаза. По две магазе су поседовали трговци Милош Игџатовиџ и Вуле

[24] МИАЧ, ГП, К - 47, Л- 10

[25] МИАЧ, ГП, К - 44, Л-1, Ф- VIII, г-311/72

[26] Срета Пецењачки, „Распоред домаће милиције Аустријске ‘Краљевине Србије’ у 1725. години”, *Зборник рагова Народној музеја у Чачку VIII* (Чачак, 1977), 48.

[27] Бранко Перуничџи, *н. г.*, 1/505.

Пантелић, Иван Радосављевић *1 гућан са маја-зом од слабој мајеријала, а Фердинанд Крен њиншер; 1 њлац на ком једна мајаза од њврдој мајеријала и једна шуја ракицијска њосџоји.*²⁸ Крен је и у Палидулама, поред својих објеката које је 1878. године издао за смештај болнице, имао и велики магацин који је адаптиран и претворен у одељење за смештај болесника.²⁹

Са развојем трговине и извозом пољопривредних производа са овог подручја, нарочито у последњој четвртини и пред крај XIX века расте и потреба за подизањем магацина и магаса. Ове објекте подижу значајнији чачански трговци за смештај откупљених пољопривредних производа, пре свега пекмеца, сувих шљива и ракије. Такве магацине граде Кривачићи, Николићи, Гавровићи, Ерићи, Пушељићи, Василијевићи и други. Поред смештаја робе и пољопривредних производа, магацини се подижу и уз прве индустријске објекте у Чачку. Тако Фердинанд Крен за потребе своје пиваре и млина 1895-1896. године гради зидани магацин, а *Пеџар Николић и комџанија* подиже 1889. године магацин уз свој млин код железничке пруге у Хајдук Вељковој улици (Слика 17).

Нарочито се велики број магацина подиже почетком XX века до балканских и Првог светског рата, а на њихову градњу и локацију је, поред развоја насеља, доста утицала и изградња железничке пруге и станице.

Магацини нису били лоцирани у центру вароши и пословном делу - чаршији, већ обично у суседним улицама (Рајићевој, Богићевићевој, Добрачиној, Пиварској, Синђељевићевој), а после изградње железничке пруге доста њих је подигнуто и на простору око железничке станице у Ломиној и Хајдук Вељковој улици, као и око сточне пијаце.

Значајан број магацина саграђен је и између два светска рата, међу којима посебно место чине они за потребе нових фабрика и железничке станице. Тада су магацине

саградили Павле Брушлија уз Аутоматски млин АД *Морава* и Железничка радионица у Љубићу, али и Фабрика хартије и Војно-технички завод. Тако су за потребе Фабрике хартије поред других врста објеката саграђени магацини за смештај сировина, целулозе и готових производа, односно разних врста папира. Управа Фабрике хартије је за потребе израде магацина наручила пројекат и прибавила грађевинску дозволу, а по завршеној изградњи 1936. године извршен је и технички преглед објекта. То сазнајемо из једног документа о извршеном техничком прегледу сачуваног у Међуопштинском историјском архиву. Сачувана архивска грађа нам омогућава да пратимо изградњу магацина у Чачку и повећање њиховог броја заједно са развојем града.

Из једног списка састављеног 1927. године сазнаје се да је 10 магацина у Чачку служило за смештај сувих шљива, пекмеца, ракије и других пољопривредних производа.³⁰ По другом списку из 1934. године, сачињеном по захтеву тржне/тржишне. По другом списку из 1934. сачињеном по захтеву тржишне комисије у Чачку је регистровано 13 магацина. Трећи списак магацина, направљен 1939. године за војне потребе, бележи 19 магацина у Чачку, од чега два дрвена и 17 зиданих.³¹ Три магацина у Рајићевој улици саградили су и Солујићи тридесетих година XX века. Налазили су се до бивше општинске зграде и имања манастира Сретење, а порушени су почетком овог века због изградње пословно-стамбеног објекта.

Магацини су подизани и уз главне путне правце у приградским насељима: Атеници (Павла Брушлије, Коњевићима код Живанића) и у Љубићу за потребе АД *Морава* (на железничкој станици) и магацин *Призага* преко пута радионице за поправку кола у Љубићу.

У погледу величине и смештајних капацитета највећи је Љујића магацин са

[28] Бранко Перуничкић, *н. д.*, II/15, 26, 37, 50.

[29] Мирослав Мојсиловић, Радован Маринковић, *Здравствено чачанској краја* (Чачак, „Чачански глас“, 1979), 67.

[30] МИАЧ, Списак магацина у Чачку из 1927. године, Општина чачанска, ОЧ, К-32, Л-34

[31] МИАЧ, Списак магацина у Чачку из 1939. године, Градско поглаварство, К-38, Л-5

капацитетом од 3078 м³. После њега долазе магацини Крена и Станковића са 3000 м³, Извозне банке АД са 2400 м³, Луја Хирта од 1900 м³, Клефиша са 1728 м³ и Павла Брушлије од 1680 м³. У мале магацине по капацитету спадају Ђендића у Ломиној улици од 360 м³, Кривокућа са 270 м³, Јовановића са 144 м³ и Пајовића од 120 м³. Најмањи је Бјекића са 90 м³ смештајног простора.³²

Магацини су грађени најчешће као спратни објекти да би у њих могло да се смести што више робе. Зависно од величине, најчешће имају две-три етажне и готово увек таван.

Међуспратна конструкција је по правилу дрвена, састављена од подужних и попречних греда ослоњених на дрвене стубове по средини објекта. Спољни зидови су најчешће од тврдог материјала, обично од опеке, врло често нису малтерисани, већ је фасада остала у опеци, као код магацина Бојовића, Ђендића и Извозне банке. Унутрашњи простор је флексибилан, без зидова или само са дрвеним преградама. Етаже су повезане најчешће дрвеним степеницама, а кровна конструкција је такође од дрвета. Магацини су од последње четвртине XIX века у Чачку грађени као и други објекти градске архитектуре по плановима инжењера. У породичној збирци Крен сачуван је план магацина саграђеног за потребе пиваре са почетка XX века који је урадио инжењер Јован Камачај 1904. године. У Међуопштинском историјском архиву у Чачку сачувани су и планови магацина Луја Хирта у Ломиној улици и Василија Петровића у Кужељевој улици. Планове за оба магацина урадио је овлашћени инжењер Сергије Попов 1936. године. Магацин Василија Петровића има димензије 4,8x13 метара и састоји се од приземља, спрата и тавана, а магацин Луја Хирта у Ломиној има димензије 7x14 метара.³³ Сачуван је још један план магацина који је 1940. године за потребе Главног савеза

српских земљорадничких задруга израдио инжењер Исидор Јањић. Магацин се налазио у Улици Краља Петра, преко пута садашњег Института за воћарство.³⁴

У архитектонској обради магацина преовлађује рационалност за разлику од јавних и стамбених објеката. Употреба стилских детаља је ретка и сведена на малу меру. Најчешће се јављају венци и оквири око прозора, ређе пиластри, а врло често гвоздени капци на прозорима и вратима.

У просторном и архитектонском погледу највећи и највреднији је Љујића магацин подигнут 1914. године, на сточној пијаци, у близини железничке станице. Он се састоји од приземља, два спрата, тавана и подрума под једним делом (Слика 19). Објекат је архитектонски обрађен, са наглашеним ризалитом, улазом и посебно обликованим углом, и има димензије 38,25x10,30 метара (Слика 20).

Други интересантан магацин је Бојовића у Синђелићевој улици код данашње Градске пијаци (Слика 18). Он је припадао породици Гавровић који су га подигли вероватно на самом почетку XX века. Састоји се од приземља, спрата и тавана и са 760 м³ слагалишног простора спада у средње магацине. Међуспратна конструкција му је од дрвета, а спољни зидови од добро печене немалтерисане опеке. Спољна обрада магацина је у опеци са наглашеним хоризонталним венцима, оквирима око прозора и гвозденим капцима на вратима и прозорима.

Било је и магацина у комбинацији са стамбеним или другим објектима. Такав пример представља Весовића, касније Ђендића магацин подигнут 1906. године у Ломиној улици (Слика 21). Он представља комбинацију магацина (до улице и у сутерену) и куће на спрату дворишног дела. Магацин се састоји од приземља и спрата. Спољна обрада му је у немалтерисаној опеци, са наглашеним венцима, пиластрима и металним капцима (Слика 22).

[32] МИАЧ, Списак магацина у Чачку из 1939. године, Градско поглаварство, К-38, Л-5

[33] МИАЧ, ГП, К-14а, л-9, л-16

[34] МИАЧ, Градско поглаварство, К-48б, л-16

Извори и литература

Необјављена архивска грађа:

Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ)

Фонд Општина чачанска (1839-1934)

Фонд Градско поглаварство (1934-1944)

Породични архив Крен

Породични архив Јасић

Необјављени рукописи:

Светолик Станковић, Извештај о развоју града Чачка, као и о плановима који нису реализовани

Литература:

Перунички Бранко, *Чачак и Горњи Милановац, књ. I-II* (Чачак: Историјски архив, 1968)

Дашић Јарослав, *Индустрија чачанској краја 1885-1946* (Чачак: Технички факултет, 1995)

Бокарев Марија, *Породица Крен - зачетник индустрије у Чачку* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2008)

Кривача Јован, Кривачић Илија, „Забелешке знатнијих догађаја 1853-1909”, *Изворник* 1, (Чачак, 1984)

Дашић Јарослав, „Индустрија Чачка између два рата”, *Вишевековна историја Чачка и околине* (Београд: Удружење Чачана, 1995)

Пецењачки Срета, „Распоред домаће милиције Аустријске 'Краљевине Србије' у 1725. години”, *Зборник радова Народної музеја у Чачку VIII* (Чачак 1977), 48.

Мојсиловић Мирослав, Маринковић Радован, *Здравство чачанској краја* (Чачак: „Чачански глас”, 1979)

INDUSTRIAL FACILITIES AND WAREHOUSES IN ČAČAK UNTIL THE SECOND WORLD WAR

Industrial facilities played an important role in the development of the economy, but they also influenced the progress and construction of the city. They contributed for the city of Čačak to grow from a commercial and craft town into an advanced industrial city.

In the first period after the emergence of industry in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, the main industrial facilities in Čačak were breweries and mills. In the second period of industrial development between the two wars, Čačak saw construction of serious industrial facilities which greatly influenced the development of the city and the change of its physiognomy. At that time, the city reconstructed the brewery and automatic mill, built a power plant and constructed, in Ljubić, a new electrical ceramic tile plant and railway workshop for repair of wagons. During that period, two important industrial facilities were also built in Čačak, the Paper Factory and the Military Technical Institute.

In terms of architecture, these industrial facilities are mostly modest and rational buildings whose appearance was subordinate to its function.

The warehouses were used first for the storage of goods intended for trade and later, with the emergence and development of the industry, also for the storage of raw materials and final industrial products. Those from the older period intended for the storage of trade goods were usually built along the perimeter of the business part of the city – bazaar, and those created for the needs of industry were usually built within industrial complexes, mostly around the railway.

In terms of architecture, warehouses were also quite modest and rational buildings, but some of them, such as Ljujič, Bojović and Ljui Hirt show the need for a better appearance.

Industrial facilities and warehouses, together with other buildings of the city architecture, created the urban structure and architecture of Čačak.

Miloš RADOVANOVIĆ, PhD

LES BÂTIMENTS INDUSTRIELS ET LES DÉPÔTS À CACAK JUSQU'À LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

Les bâtiments industriels possédèrent un rôle important dans le développement de l'économie, mais ils eurent de l'influence aussi sur le progrès et l'édification de la ville. Ils contribuèrent à ce que Cacak d'une partie devienne une ville industrielle prospère.

Durant la première période suivant l'installation de l'industrie durant la deuxième moitié du XIXème siècle et le début du XXème siècle, les bâtiments principaux à Cacak furent la brasserie et les moulins. Dans la deuxième période du développement industriel, entre deux guerres, à Cacak se construisent de sérieux bâtiments industriels qui, en grande partie, ont de l'influence aussi sur l'évolution de la ville et sur le changement de sa physionomie. Alors se reconstruisent la Brasserie et le Moulin automatique, une centrale électrique fut construite, puis à Ljubic une nouvelle tuilerie électrique et un atelier ferroviaire pour la réparation des wagons. Dans cette période à Cacak furent construits aussi deux bâtiments industriels sérieux, la Fabrique de papeterie et l'Établissement militaire technique.

Du point de vue architectonique, ces bâtiments industriels sont des constructions supérieurement

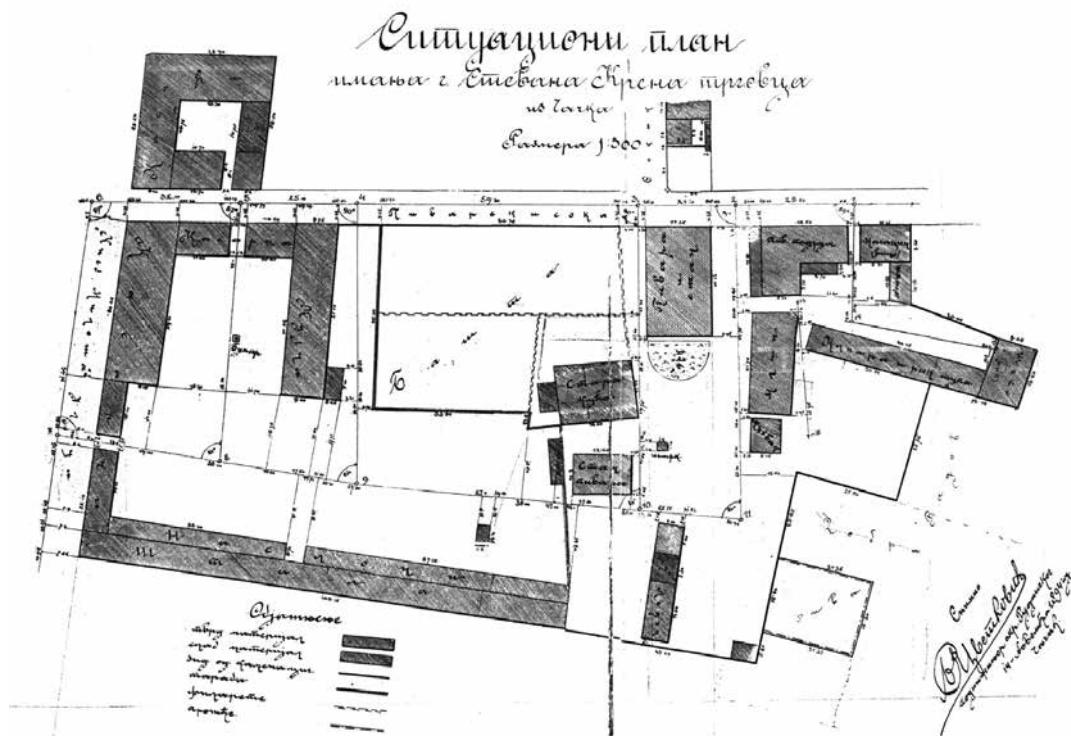
modestes et rationnelles, dont l'apparence est subordonnée à leur fonction.

Les dépôts servaient d'abord pour emmagasiner les marchandises destinées pour les besoins du commerce, tandis qu'avec l'apparition et le développement de l'industrie pour garder les matières premières et les produits industriels achetés. Ceux qui datent d'une période plus ancienne, destinés pour garder les marchandises commerciales, sont dans l'ensemble construits sur le bord de la partie consacrée aux affaires de la cité, tandis que ceux qui sont apparus pour les besoins de l'industrie furent dans l'ensemble édifiés dans le cadre de ces complexes industriels, en majeure partie autour du chemin de fer.

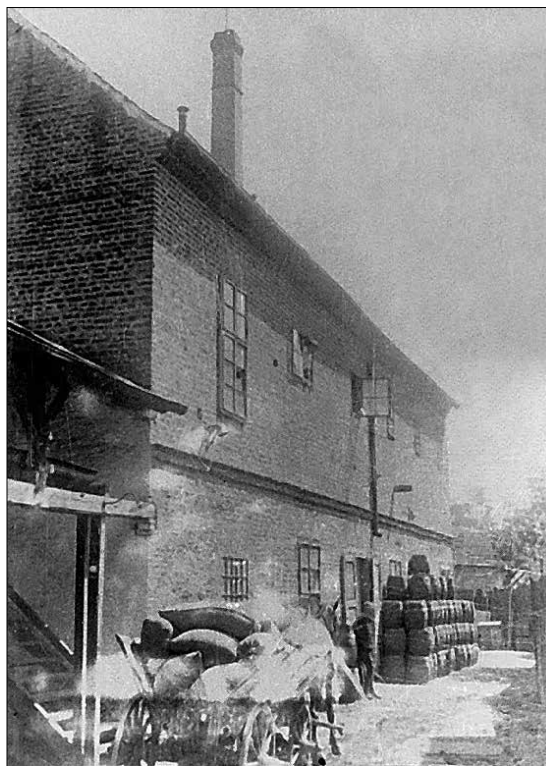
Au point de vue architectonique, les dépôts sont des bâtiments assez modestes et rationnels, mais chez certains d'entr'eux, comme chez Ljujic, Bojovic et Louis Hirt, apparait également la nécessité d'une apparence esthétique plus belle.

Les bâtiments industriels et les dépôts formèrent, avec les autres bâtiments de l'architecture citadine, la structure et l'architecture urbaine de Cacak.

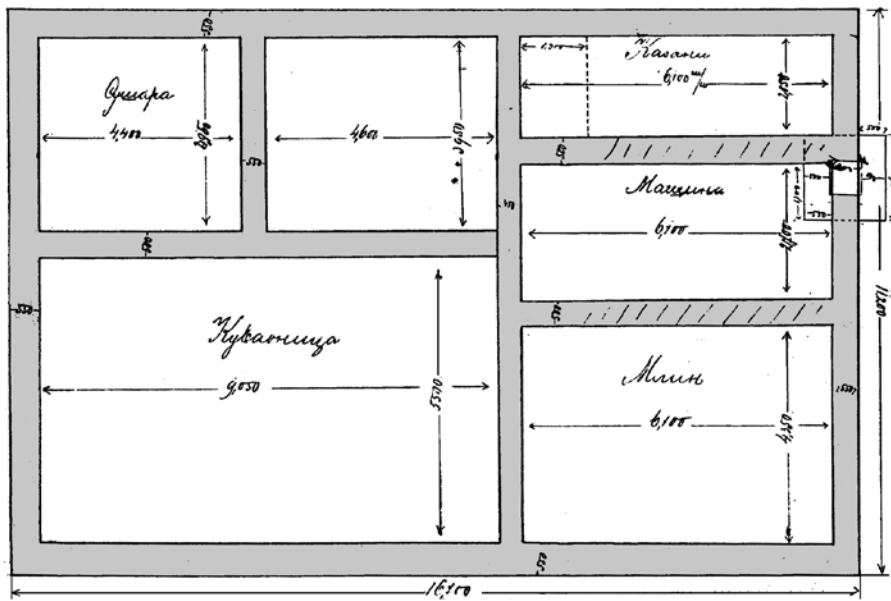
Milos RADOVANOVIC, DR

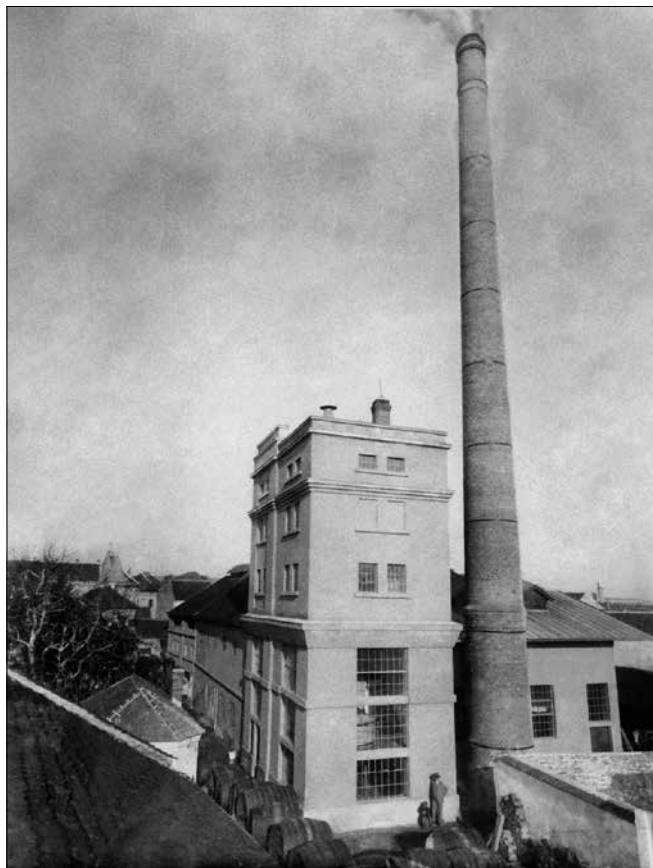
Сл. 1: Ситуациони план Имања Стивана Крена са објектима и њиваром (Породична збирка Крен)

Сл. 2: Изглед старе Кренове њиваре и млина (Фошграфуја из збирке Народној музеја у Чачку)

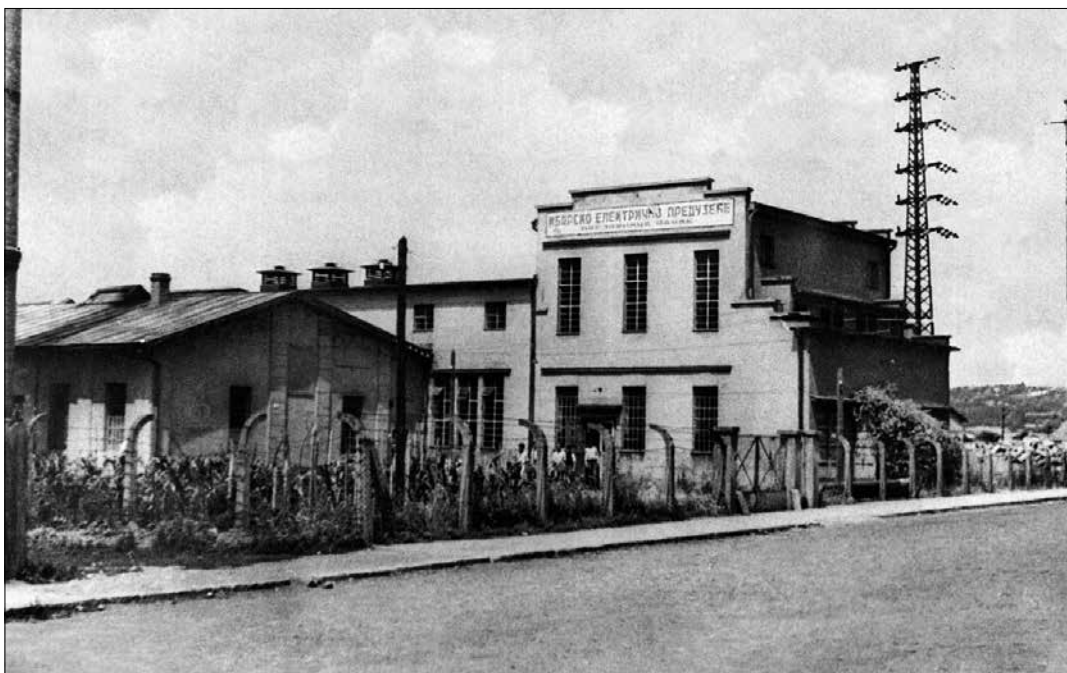
Сл. 3: План сйаре Кренове йиваре и млина (Породична збирка Крен)

Сл. 4: Кренова йивара йосле реконсйрукције 1920. йодине (Збирка Народној музеја у Чачку)

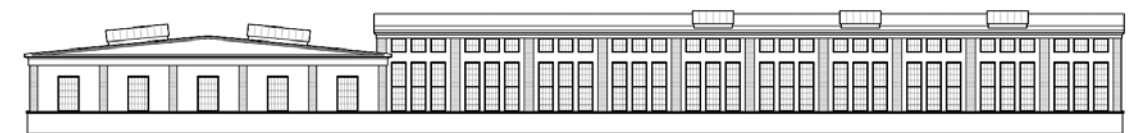
Сл. 5: Комплекс Кренове њиваре њочейком седамдесетих година ХХ века (Привайна збирка аушора)

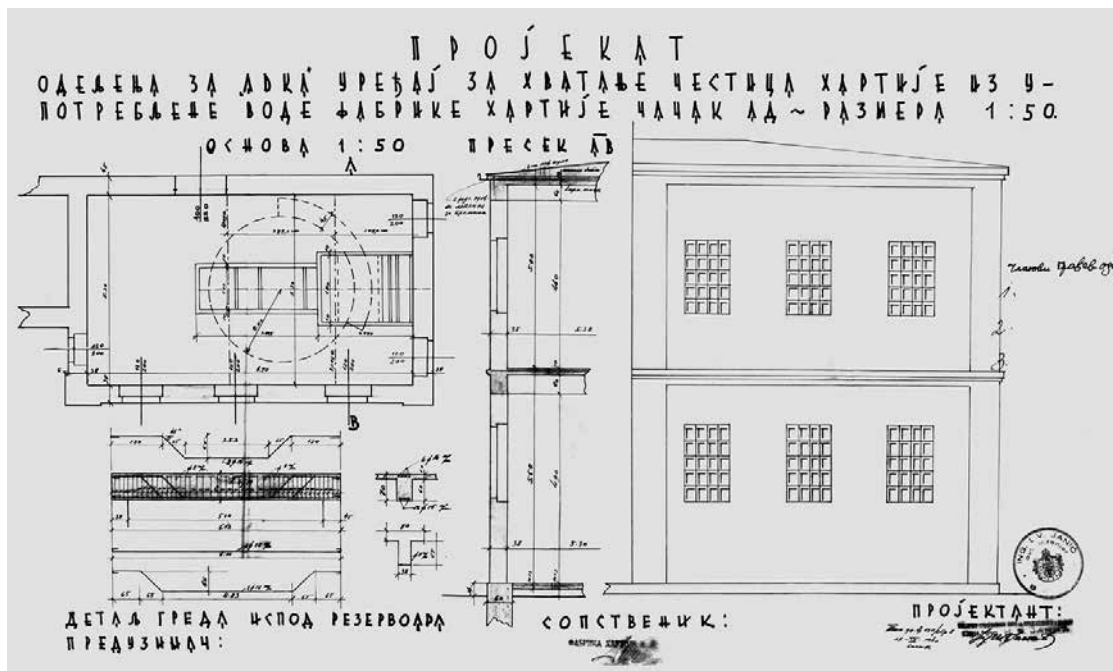
Сл. 6: Елекџична централа (Збирка Народной музеја у Чачку)

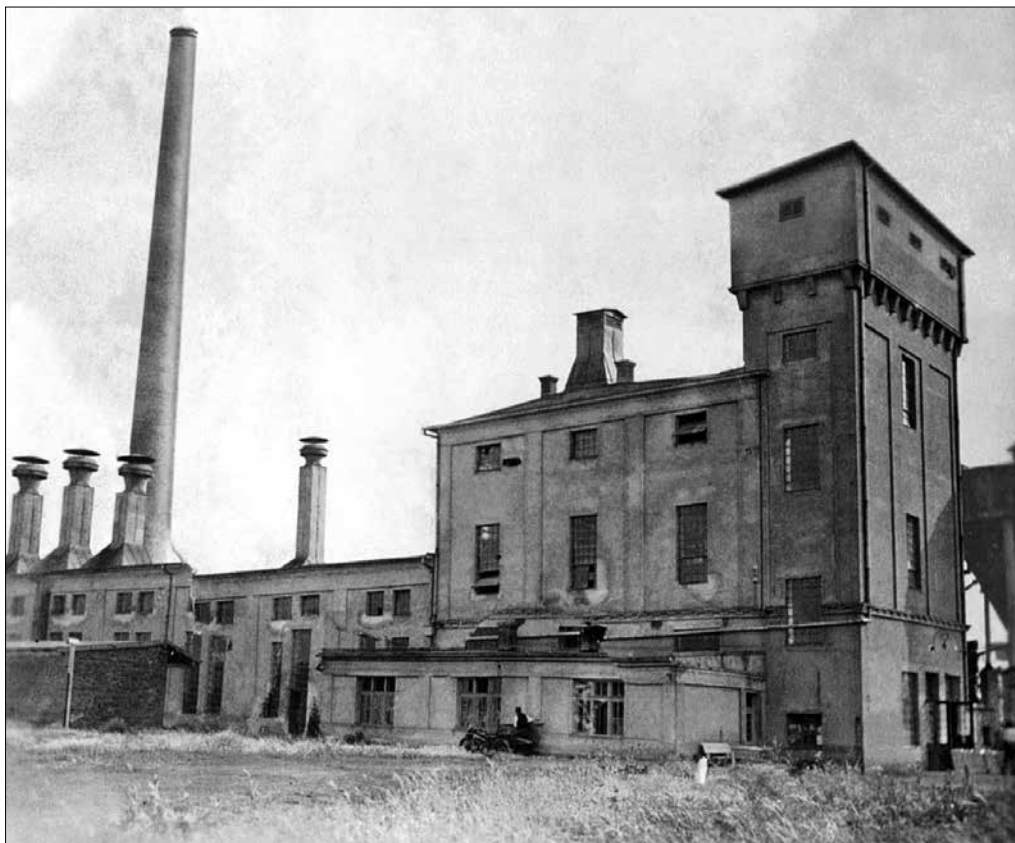
Сл. 7: Фабрика харџије у изградњи 1929. године (Збирка Народној музеја у Чачку)

Сл. 8: Фасада Фабрике харџије из илана за проширење 1939. године (МИАЧ, Градско иолаварство)

Сл. 9: Пројекат за доградњу Фабрике харџије 1940. године (Међуоштински историјски архив - МИАЧ)

Сл. 10: Изглед Фабрике хартије после проширења крајем шридесетих година XX века (Приватна збирка Јуреш)

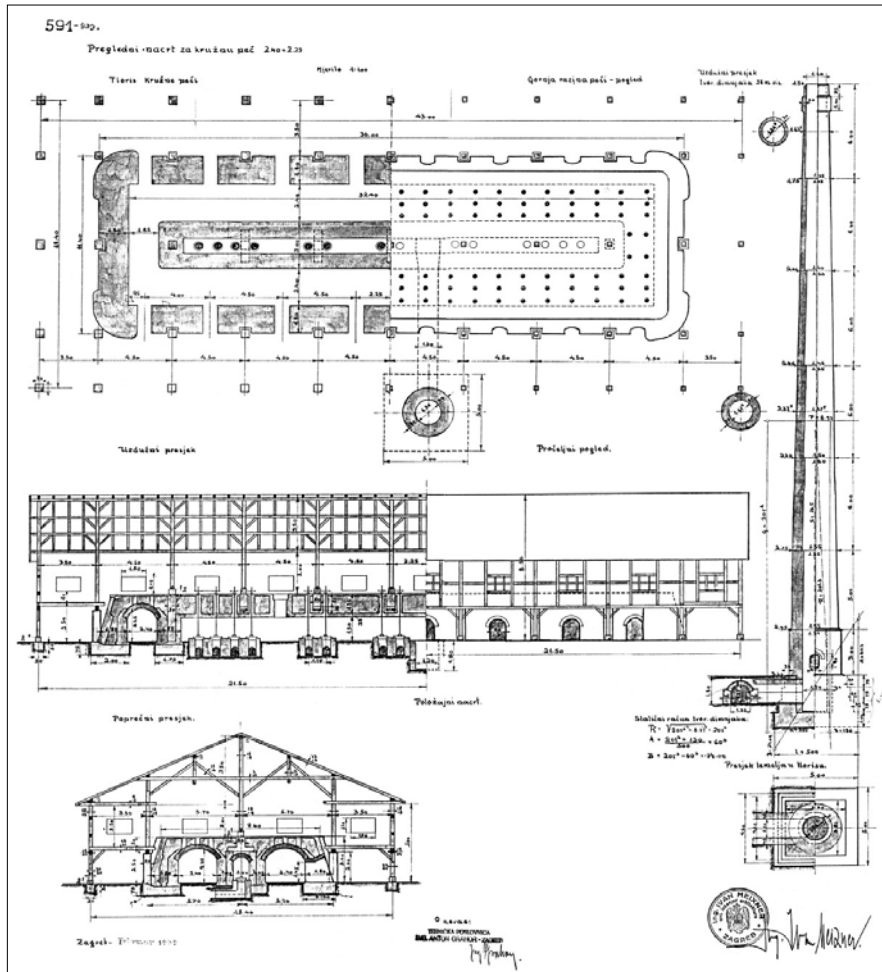
Сл. 11: Рекламни плакат Фабрике хартије (МИАЧ, Градско долаварство)

Сл. 12: Ремонџно шехнички завод (Фототрафија аутора)

Сл. 13: Црепана и сџрујара А.Д. Морава у Љубићу (Збирка Народној музеја у Чачку)

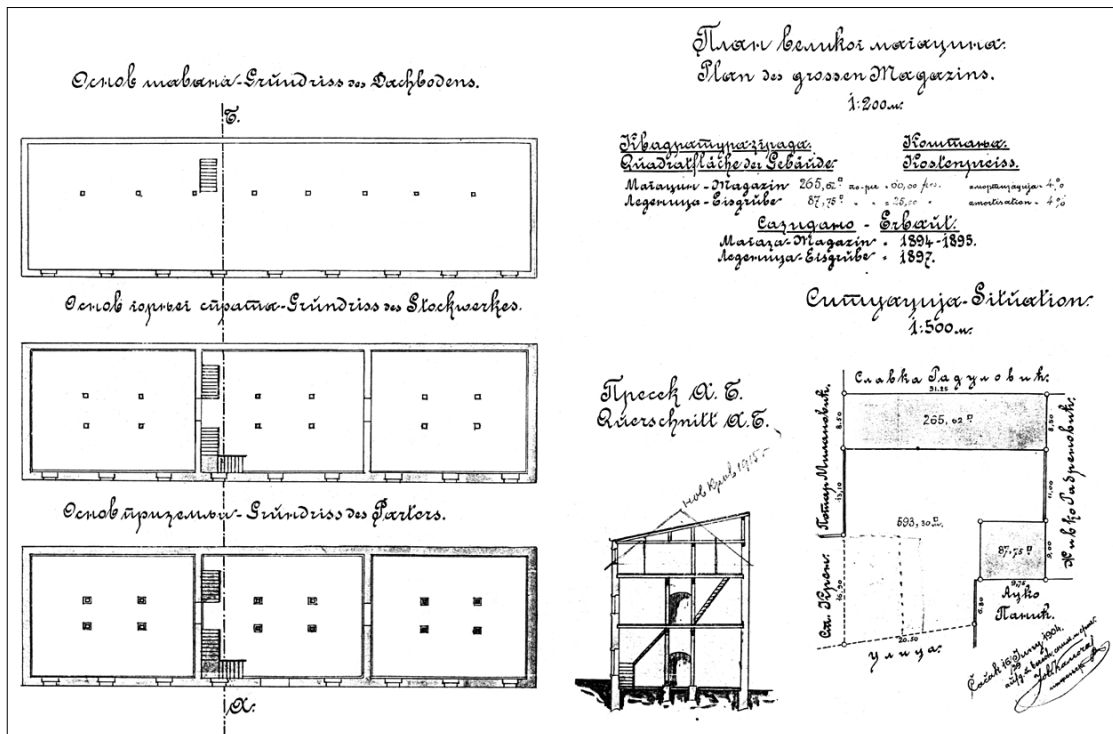
Сл. 14: План за реконструкцију црејане у Љубићу, ау зајради (Породична збирка Јасић)

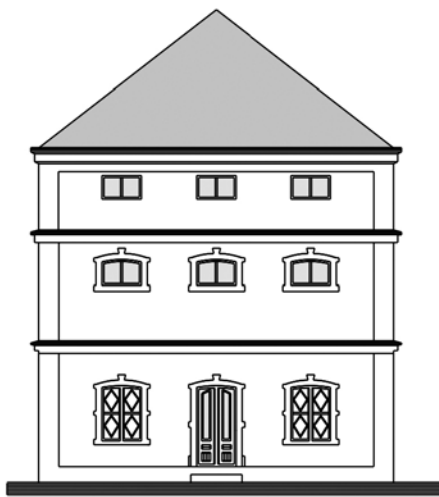
Сл. 15: Реконструкција црејане у Љубићу (Збирка Народној музеја у Чачку)

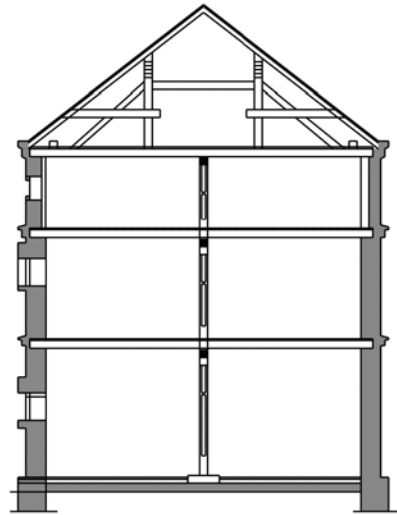
Сл. 16: Рекламни плакаћ за производе браварске радионице ВИС у Чачку (Приватна збирка Ђирковић)

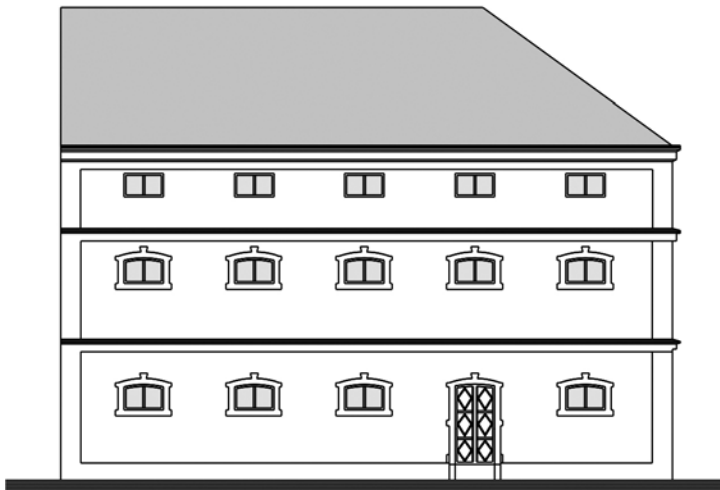
Сл. 17: План маџаина Фердинанда Крена (Приватна збирка Крен)

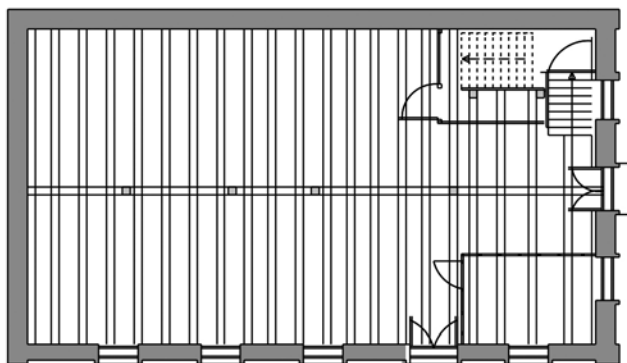
Улични изглед

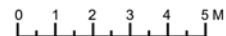
Попречни пресек

Бочни (дворишни) изглед

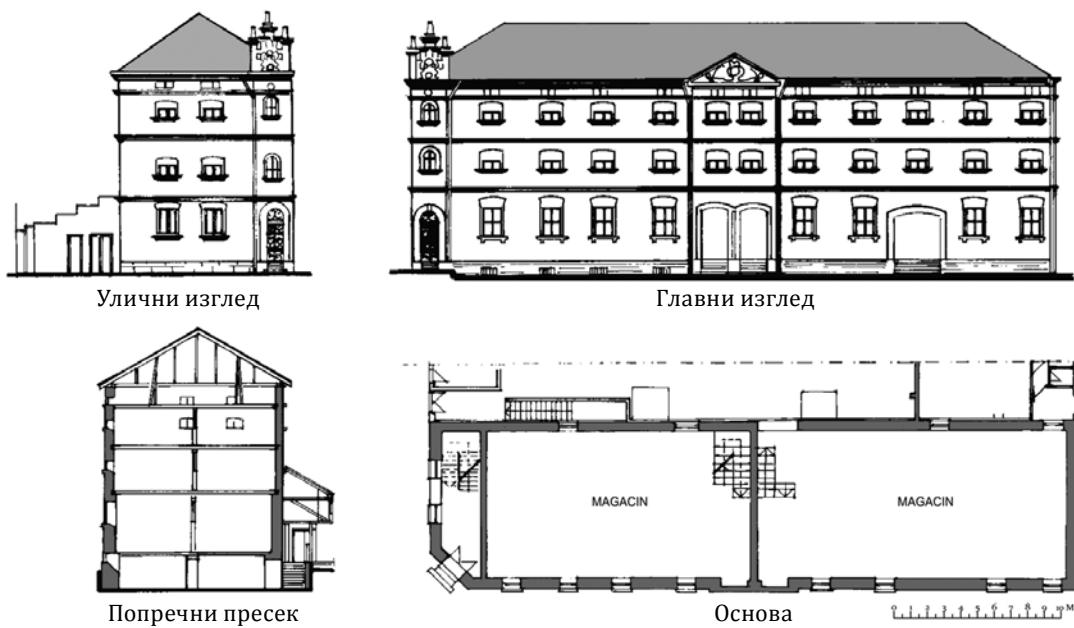
Основа приземља

Сл. 18: План Бојовића маџацина (Технички снимак ауџора)

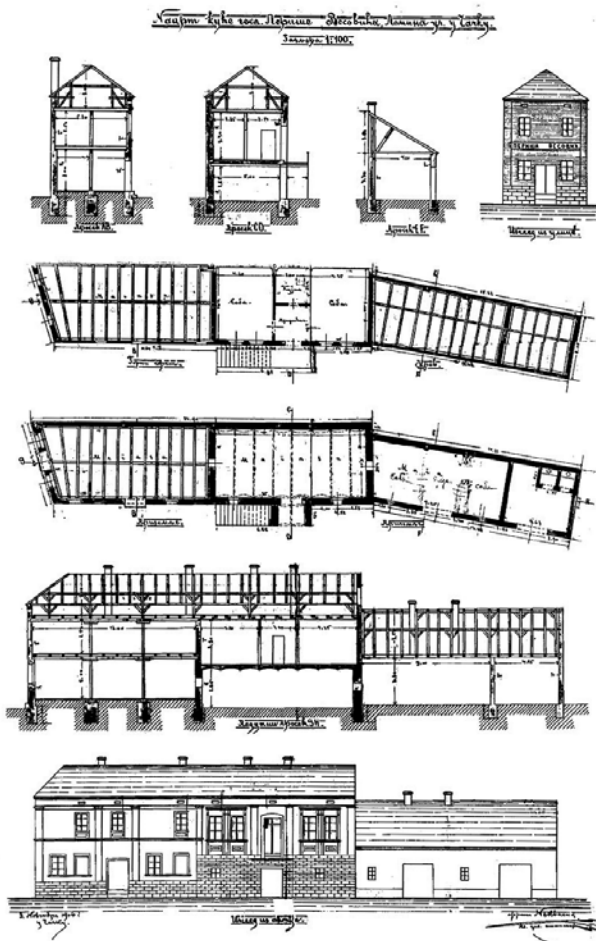
Сл. 19: Изглед Љујића маџаџина (Фоџоџраџија ауџора)

Сл. 20: План Љујића маџаџина (Технички снимак арх. Вере Ђирић)

Сл. 21: Изглед куће са маџацином Переше Весовић у Ломиној улици (Фотографија аутора)

Сл. 22: План куће са маџацином Переше Весовића у Ломиној улици у Чачку.

**Др Светислав
Љ. МАРКОВИЋ**

Факултет техничких наука,
Чачак
svetislav.markovic@vstss.com

**Братислав
Н. СТОЈИЉКОВИЋ**

Музеј Николе Тесле, Београд
bratislav.stojiljkovic@tesla-
museum.org

ИВАЊИЧКО СРЕДЊОШКОЛСКО ОБРАЗОВАЊЕ ЗАЧЕТО ЈЕ ПРЕ СТО ГОДИНА

АПСТРАКТ: *Сто година је прошло од дана када су два учитеља заочела више образовање у варошици на толијској Моравици. Од ембриона названој Виша основна школа развио се један за овај град изузетно важан организам, њун снаге и животи, који се зове Ивањичка гимназија. Са више од 50 наставника и око 500 ђака, бројним кабинетима и лабораторијама, савременим наставним средствима и модерним компјутерским уређајима, бољом библиотеком, уређеном и удобном школском зградом, дворитом оилемењеним сторитским штеренима и са веома садржајним културним живоитом који љулсира међу њеним зидовима, ширећи свој уицај далеко изван уској крута школе, дочекала је Ивањичка гимназија редак јубилеј – стотодитињицу од своја оснивања. Истживањем доситуйне грађе у школској архиви, Архиву Србије, Архиву Југославије, Међоитиинском историјском архиву града Чачка, Историјском архиву у Ужицу, библиотекама Београда, Чачка, Ужица и Ивањице, као и друитх доситуйних извора, ирикуљени су значајни историјски подаци и сазнања који сведоче о вишедеценијском аитажовању уледних Моравичана да својој деци омоитиуе наставак школовања у родном крају оитварањем Више основне школе као иреитече Гимназије у Ивањици и њеном образовно-иједаитском раду у иериоду од 1920. до 1923. итдине.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Ивањичка гимназија, иницијативе народних посланика, оитварање Више основне школе, образовно-иједаитски рад Гимназије*

Увод

Прва искра писмености у Моравичком крају засијала је у манастиру Ковиљу, тридесетак километара јужно од Ивањице, у долини Ношнице. Није познато када је манастирска школа у Ковиљу почела са радом, али се зна да је на почетку 18. века просветитељство постојало у овом манастиру, где су дечаци припремани за свештенички позив. У свом раду *Манастир Ковиље* Радомир Станић је написао: *Тешко је веровати да се ова школа у мноитоме разликовала од осталих монашких школа које су биле уобичајене код*

*осталих манастира, али да је она у забаченом Ситаром Влаху имала одређен културни значај, у ит не итреба сумњати.*¹

Када је манастир преобратен у парохијску цркву за више околних села (по мишљењу Радоја Ускоковића, око 1813. године), његова просветитељска улога је престала. Ново културно-образовно средиште крајем 18. века постао је манастир Клисура, саграђен у долини Моравице. Овде су калуђери одмах

[1] Радомир Станић, „Манастир Ковиље”, *Зборник радова Народной музеја I* (Чачак, 1969), 33-53.

по завршеној градњи почели своју мисионарску делатност и стекли велики углед у народу. Продужујући просветитељски рад ковиљског, манастир у Клисурси *йочео је врло рано са својим училиштем, шћо су радили ућоредо и овчарско-кабларски манасћирци. Као сећање на шакав некадањи рад, и сад йосћоји на десној сћирани Моравице мала зараван на айшару села Радаљево која се у шумарском кайсћиру води као школа.*²

У току трајања Првог српског устанка (1804-1813), у ослобођеној Србији радило је неколико школа у којима су, пре свих, учена деца старешина, а једна од њих била је у Миланци, у кући Нешка Недовића, оца владике Јање.³ Касније, током 19. века почињу да се отварају основне (народне) школе у Моравичком крају, најпре у Миланци (1833), па у Ивањици (1835), Придворици (1853), Лиси (која је тада припадала Драгачевском срезу, 1869), Ковиљу (1870), Приликама (1873), Лукама (Драгачевски срез, 1874), Мочиоцима (Ариљски срез, 1883), Косовици (1890) и Катићима (1892). Пре Првог светског рата отворене су основне школе у Шумама (1909) и Средњој Реци (1910). Развој основног школства је настављен после Великог рата, а нарочито је интензивирао после Другог светског рата.

На отварање прве средње школе Моравички крај је чекао више од једног века уколико се упореди са Београдом, српском престоницом. У међувремену, у Ивањици је 1860. отворена **Недељна школа** у којој су овдашњи младићи учили разне занате, недељом од 14 до 16 часова. Наставу су изводили учитељи основне школе и виђенији и образованији ивањички мајстори. Школа је радила све до двадесетих година 20. века. Већ наредне деценије у Ивањици је отворена

Занатска школа, која је радила и после Другог светског рата.⁴ Али, то нису средње школе. Прва средња школа у Ивањици отворена је под називом Виша основна школа 1920. године, а три године касније прерасла је у гимназију.

До тада су млади и амбициозни Ивањичани школовање настављали у Београду, Чачку, Ужицу. Са каквим проблемима су се сусретали ови младићи, потомци горштака разбацаних по старовлашким планинама, у беспућу, горама и неплодним ораницама, живећи у прелепој природи и на маргинама ондашње друштвене стварности, очекујући помоћ од Бога и државе, најбоље је осликао Владислав Савић⁵ у својим необјављеним мемоарским записима симболично названим *Листови на већру*:

Мислим да се рајним доћајима и йрисусћеву у Ивањици овој броја инћелекћуалаца има йријисаћи и йојава, шћо су скоро сва ивањичка деца йосле школовања у основној школи йежила да се и даље школују. Њихови родићељи йо су йомаћали колико су моћли, али како су већином били сиромашни, нису били у сћању одвајаћи и најмање суме за њихово издржавање у друћом, йућем месћу. Защо је добар број ивањичке деце оглазио у Беоћрад, йде су се сама издржавала йослуживањем, обично код чиновничких йородица, које нису моћле йлаћаћи бољу йослущу. Сва ова ивањичка школска деца оглазила су у Беоћрад йешке. Као ласће с наших йланина, сакућљала су се деца крајем авћусћа, обучена у најбоље одело, које су им родићељи моћли даћи, или мајке уредно закрийћи и, йо йравицу, са новим оћанцима и вуненим чарайама на ноћама, са вуненом везеном йорбицом на лећима у којој је била само још једна чиста йреобука и храна за йтри дана. Рейћко је које деће имало који йрош у цећу, а о динаримима није било ни мислићи. Тако оћремљена деца исћраћена су мајкама

[2] Новак Живковић, *Моравичке школе и училищељи у XIX веку* (Ивањица: Звезда, 2005), 28.

[3] Андра Гавриловић, *Народне школе у Србији 1803–1815* (Београд: Учитељско удружење, 1903), 34; Срећко Ђунковић, *Школсћиво и йросвещја у Србији у XIX веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 6; Новак Живковић, *Школе у ужичком крају у XIX веку* (Титово Ужице: СИЗ основног образовања и васпитања, 1981), 15.

[4] Љубомир Марковић, *Школе моравичкој краја* (Ивањица: Општинска заједница образовања, 1983), 11-12.

[5] Владислав Савић (Ивањица, 29. мај 1873 – Београд, 29. мај 1957), грађевински инжењер, новинар, књижевник и дипломата.

и оним школским друговима који су остјали два-три дана дуже код својих кућа у Ивањици, јер су се школовала у Чачку или Ужицу. Ова су деца одлазила колима, родитељи су им били нешто и муњнији и моли су њихово издржавање које је у Чачку или Ужицу износило онда 10 динара месечно.

Од Ивањице до Београда деца су љубовала јешке три дана. Први им је конач, преко Вучковице и Јелице, био у Чачку, други, преко Рудника и Букуље, у Аранђеловцу, а трећи, преко Космаја и Авале, у Београду. Да преноће ова деца нису никад савала у шойлој, мекој постојећи каквој хошела, већ увек на клујама у крчи. Морала је доиста бићи јака раса и велика жеља за школовањем ове деце, која су преваљивала овај љуб преко љланина и река на којима јонекад није било мостова.

У Београду, она су одседала већином у Пандиловој кафани на Теразијама. Доцније она се звала „Таково“, а сада се тамо довршава шестосрајна зграда између биоскојских јозоришћа: Београда и Касине. Пре јола века иза ње ширило се јосирано дворишће, увек заузето рабацјским колима и зајаћено сјочном балејом, трињама сена и сламом. Ту су [деца] очекивала у друшћу рабацја да нађу јослуживање, а за то време савала су на клујама или у воловским колима и јела што им је јресјало од љуба, или кјубала од „Чокалија“ скромну храну за јоследње родитељске јрошеве.

Ова су деца кроз деценије јојубавала слабе редове србијанских школованих људи и често заузимала видна места међу њима. Сећам се Пејтра Борисављевића, јубовника и рајној јисца, Дамјана Појовића, јенерала, Милоша Борисављевића, шефа војној санишћја, Јове Јаворца, дирекћора јмназије и јреводиоца Толсјојевеј „Царсјва мрака“.⁶

Они, нешто млађи, рођени пред Велики рат, дочекали су да у својој вароши наставе школовање.

[6] Владислав Савић, *Лисјови на вејру – зајиси о родном крају*, необјављен рукопис, чува се у Завичајном одељењу Народне библиотеке „Светислав Вуловић“ у Ивањици.

Прегалаштво на отварању средње школе било је дуго и са неизвесним исходом

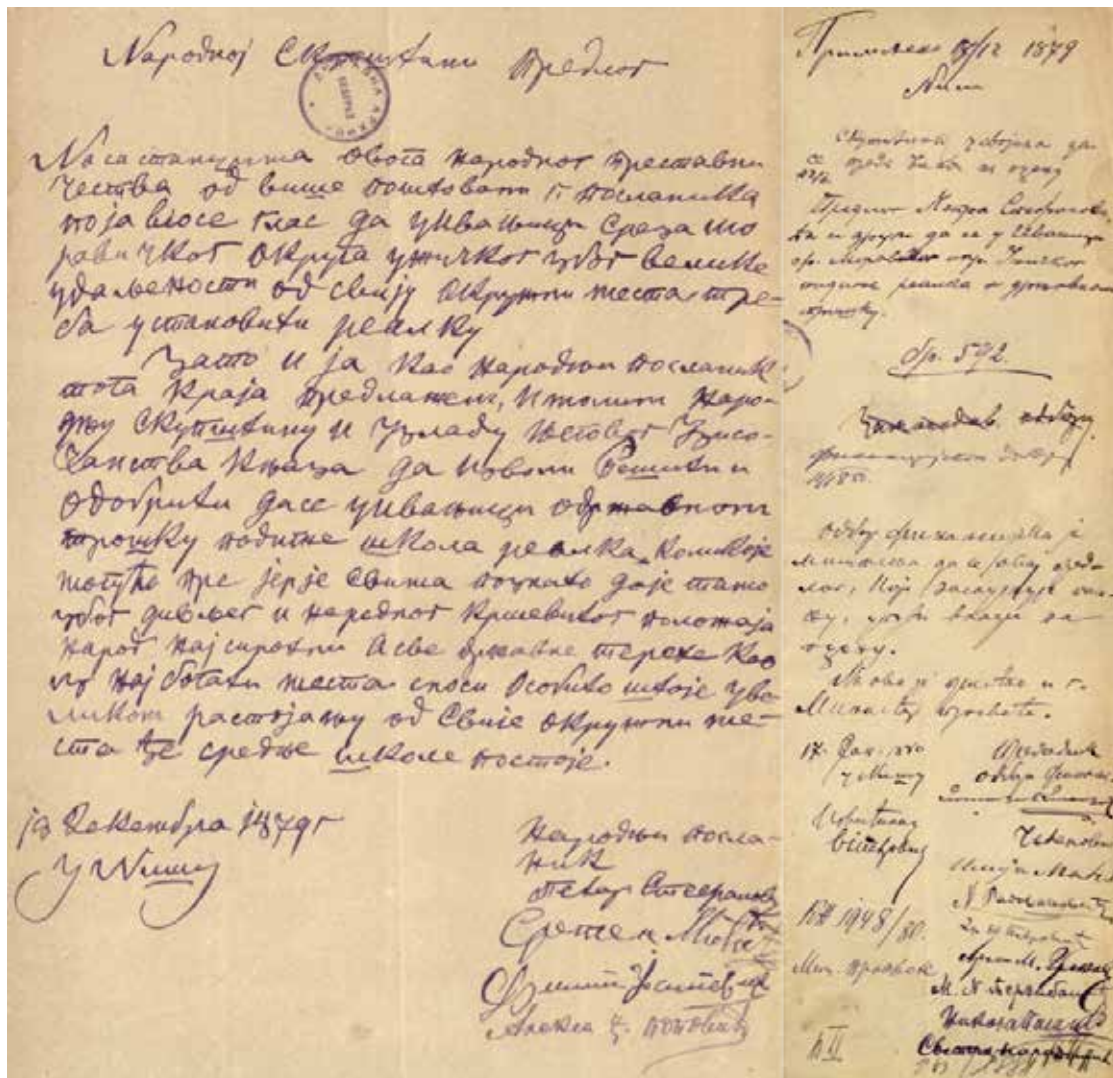
Деценијама су Ивањичани од просветних власти тражили да се њиховој деци омогући наставак школовања у овој невеликој и с путева скрајнутој варошици. Прва идеја о отварању гимназије у Ивањици највероватније се јавила пред крај осме деценије 19. века. У то доба у целом Моравичком срезу постојала је само једна четвороразредна основна школа (у Ивањици) и четири трогодишње (у Миланци, Придворици, Ковиљу и Приликама).⁷ Ивањичка Основна школа тада није имала одговарајућу школску зграду. Прогресивнији и утицајнији Ивањичани су крајем 1879. године покренули иницијативу за отварање гимназије. Жеља им је била да овдашњу децу, која су тек загазила у старосну доб изражену двоцифреним бројем година, задрже у свом месту и омогуће им наставак школовања. Четири народна посланика из овог краја (Петар Стефановић⁸, Сретен Мићић, Филип Јосиповић и Алекса Ђ. Поповић)⁹ упућују 18/30. децембра те године предлог Скупштини и Влади¹⁰ Његовог Величанства књаза Милана да се што хитније отвори и подигне о државном трошку гимназијска реалка у Ивањици. У тексту предлога навели су да је свима познато како је њихов крај *дивљеј и неродној кршевишћјо јоложаја, народ најсиројни а све државне шереше као из*

[7] Постојале су трогодишње школе и у Лиси и Лукама, али су ова села припадала Драгачевском срезу.

[8] Петар Стефановић – Перо с Буковице (1837-1893), механција и трговац у Буковици, био је више од 20 година председник своје општине и 16 година народни посланик за Срез моравички (од 1874). На многим документима и у новинским написима из тог доба наводи се под презименом Стевановић, али он се потписивао са Стефановић, као што је уклесано на његовом споменику у Буковици.

[9] Алекса Ђ. Поповић Аљо, адвокат, правобранилац и дугогодишњи народни посланик, рођен је 1844. године у селу Погледи код Ариља. Био је председник Народне скупштине Србије (1882) када је Кнежевина проглашена Краљевином (он је прочитао текст предлога). У част свом брату Гаврилу, учитељу и проти, подигао је спомен-чесму (Аљова чесма) у центру Ужица, испред цркве (1900).

[10] Била је то Влада Јована Ристића.

Предлој чейворице народних њосланика за ошварње реалке у Ивањици (прва и чейвртиа сйрана)¹²

најбојаији месџа сноси особито шџо је уве-
ликом расџојању од свије окружни месџа ђе
средње школе њосџоје. Документ, оверен њихо-
вим потписима, проследили су скупштин-
ској администрацији да га уврсти у дневни
ред Народне скупштине која се одржавала у
Нишу крајем 1879. и почетком 1880. године.¹¹

Предлог је представљен на XXXII
Скупштинском заседању одржаном 19/31.
децембра 1879, на коме је одлучено да се
исти упути законодавном одбору на разма-
трање.¹³ Ивањичани су имали јаку жељу да
у својој вароши отворе средњу школу, па је

[11] Архив Србије, Београд, МПС – ØII п. 63/1881. /Сачувано је десет оригиналних артефаката која су достављали или међусобно разменили народни трибуни ивањичког краја, њихов председник Општине, Начелство ужичког округа на челу с председником, министри просвете и црквених дела и

скупштински одбори у периоду од 18/30. децембра 1879. до фебруара 1881./

[12] Архив Србије, Београд, МПС – ØII п. 63/1881.

[13] За џим би њрочиџан њредлој Пејтра Сџевановиџа и друџих њосланика..., XXXII Састанак 19 деџем. 1879 њод. у Нишу, Протоколи Народне Скупштине, Званични део, Срџске новине, год. XLVIII, бр. 16, Београд, недеља 20. јануар/1. фебруар 1880. године, 1.

и општинско руководство упутило молбу Народној скупштини да се у њиховом месту установи реалка. Молба је прочитана на XLIV састанку одржаном у Нишу 5/17. јануара 1880. године. Народни посланик Петар Стефановић обавестио је Скупштину да је раније поднео истоветан предлог и замолио да се општинска молба „присајузи“ његовом предлогу. Скупштина је усвојила Стефановићеву молбу и проследила је финансијском одбору.¹⁴

У скупштинским телима (првенствено у финансијском одбору) оцењено је да предлог заслужује пажњу и упућен је на оцену Влади. С одлуком финансијског одбора сагласио се и Стојан Бошковић, министар просвете и црквених дела.¹⁵ Јасну потврду да је одлука озваничена и на седници Народне скупштине налазимо у дневном листу *Српске новине*, бр. 52, од 5/17. марта 1880. године. У сталној рубрици *Званични део*, у одељку *Пројоколи Народне скупштинине*, представљен је комплетан Извештај са LVIII састанка Народне скупштине одржаног 22. јануара / 3. фебруара исте године у Нишу. У тексту скупштинског извештаја наведено је да је известилац В. Петровић прво прочитао предлог Петра Стефановића и другога *да се у вароши Ивањици њојине реалка о државном њрошку*, а затим и мишљење финансијског одбора *да се њредлој ујутии влади на оцену*. Посланик Стефановић, у име предлагача, најљубазније је захвалио и Одбору и министру просвете што су *ову сѡвар срдачно ѡрихваѡили*. Народни посланици су једногласно изгласали одлуку коју им је доставио финансијски одбор.¹⁶

У пролеће 1880. године Симо Павићевић, председник општине Ивањица, упутио је

[14] Секретар Ђорђе Ж. Ђорђевић реферише да су дошле на Скупштину следеће молбе: ..., и Пећар Сивановић каже, да је раније у истом смислу њоднео ѡредлој ... *Српске новине*, год. XLVIII, бр. 28, Београд, среда 6/18. фебруар 1880. године, 178.

[15] Архив Србије, Београд, МПс – ѦП п. 63/1881. /Финансијски одбор Народне скупштине своју одлуку, по овом питању донео је 17/29. јануара 1880. године у Нишу./

[16] *Изв. В. Пећровић чѡја...*, LVIII Састанак 22 јануара. 1880 ѡод. у Нишу, Протоколи Народне скупштине, Званични део, *Српске новине*, год. XLVIII, бр. 52, Београд, среда 5/17. март 1880. године, 1.

молбу министру просвете и црквених дела подсетивши га на предлог Скупштине (који је објављен и у *Српским новинама*), поновио разлоге за отварање гимназије и понизно молио да се за наступајућу школску годину установи реалка и отпочну предавања. Желео је да заинтересованим суграђанима пружи што прецизнији одговор због *њиној даљеј уѡрављања*.¹⁷ У Деловодном протоколу Министарства просвете и црквених дела молба Суда ивањичке општине заведена је под бројем 1948, 15/27. априла исте године. У колони *Садржај ѡредмеѡа* записано је: *Пиѡају гал ѡе се идуће ѡодине ѡѡворѡиѡи реалка у Ивањици*.¹⁸ Из Министарства је затражено објашњење од Округног начелства у Ужицу са неколико питања у вези с бројем будућих ученика, обезбеђивањем наменске зграде (*ѡросѡране, видне и здраве*) и набавком потребног намештаја, а која је неопходно решити да би се испунили услови за отварање средње школе.¹⁹ Општински одбор, на челу са председником, свим члановима и више угледних грађана, уверавао је највишу просветну власт да ће бити у стању да испуни све појединачно набројане захтеве који су од њих тражени.²⁰ Њихов одговор ужичко Округно начелство је проследило министру просвете и црквених послова дописом број 6907 од 5/17. јуна 1880. године.²¹

[17] Архив Србије, Београд, МПс – ѦП п. 63/1881. /Суд општине Ивањице је документ (молбу) Но. 540 упутио Министру просвете и црквених дела у Београд, 9/21. априла 1880. године./

[18] Архив Србије, Београд, МПс – Деловодни протокол, књига I, 1–3383/1880.

[19] Архив Србије, Београд, МПс – ѦП п. 63/1881. /Допис Министарства, бр. 1948, припремљен је 29. априла / 11. маја 1880. године, а Начелству Ужичког округа отпремљен је 3/15. маја исте године.

[20] Архив Србије, Београд, МПс – ѦП п. 63/1881. /Текст писма ивањичког Суда са општинским одбором Начелству Ужичког округа написан је 23. маја / 4. јуна 1880. године. Био је то њихов одговор на достављени допис ужичког Начелства, Но. 2632, од 16/28. маја исте године./

[21] Архив Србије, Београд, МПс – ѦП п. 63/1881. /Допис ужичког Начелства, с прилогом из Ивањице, уведен је у Деловодни протокол Министарства просвете и црквених послова, под бројем 2537, 11/23. јуна 1880. године. У колони *Садржај ѡредмеѡа* записано је: *Шаље ѡдѡвор ѡѡѡѡине Ивањичке ѡдносно ѡѡварања ѡмназијске реалке у Ивањици, СПБр. 1948 ѡ. ѡод.* (МПс

Молба је обновљена и средином 1880. године. У телеграму упућеном надлежном министарству 11/23. јула Симо Павићевић, председник ивањичке општине, написао је: *Оће ли ошћочейи радийи реалка овде насћујајуће школске јодине? Да ошћина сћреми зїрагу.*²² Телеграм је заведен у Деловодном протоколу Министарства просвете под бројем 2973, 14/26. јула 1880. године. У колони *Садржај љредмеїа* уписано је: *Пиїа хоћел се ошћорийи реалка да се сћреми зїрага.*²³ Нажалост, одговор Алимпија Васиљевића, новог министра просвете, био је негативан.²⁴ По пријему одговора ивањичка Општина се још једном обратила ресорном министру, дописом бр. 1041, 20. јула / 1. августа 1880. године. У тексту дописа поновљено је да су испуњени сви услови за отварање реалке у Ивањици: да је Народна скупштина општинску молбу проследила Влади да по *исћој усћанови Реалку*, да је град обезбедио адекватну зграду (тврде да су купили кућу за 10.000 динара), као и да ће о свом трошку набавити потребан школски намештај. Наведено је да је 12/24. јула текуће године министар просвете одговорио депешом у којој се каже *да за сада нема никаква изїледа за ошћарање Реалке у Ивањици! Шћа сад сћоји на љуїу да се усћанови Реалка овде Ошћїина ова незна* – питали су се забринути грађани.²⁵ Такође, констатовано је да се народ овог краја надао позитивном решењу овог, за њих великог проблема, као и да ће надаље сиромашним породицама бити врло тешко да своју децу

.....
– Деловодни протокол, књига I, 1–3383/1880.) До тада је Стојан Бошковић обављао функцију министра просвете и црквених послова, па га је на том месту наследио Алимпије Васиљевић./

[22] Архив Србије, Београд, МПс – ØII п. 63/1881.

[23] Архив Србије, Београд, МПс – Деловодни протокол, књига I, 1–3383/1880.

[24] Архив Србије, Београд, МПс – ØII п. 63/1881. /На полеђини телеграма председника ивањичке Општине упућеног Министарству просвете и црквених послова, 11/23. јула 1880. године, руком је исписан текст следеће садржине: *одговориїи да неће.*/

[25] Допис су потписали председник општине Ивањичке Симо Павићевић, чланови Суда Миљивоје Гавриловић и Васо Б. Петровић и одборници Манојло Милосављевић, Милоје Пивљаковић, Ђорђе Шолајић, Милан Петровић, Радивоје Савићевић и Ђорђе Вуковић.

школују изван Ивањице. Зато је Општински одбор, на крају дописа, још једном замолио министра просвете да *усћанови Реалку* у њиховом граду, *їе їїме оїкклони шїейїу овој Оїшћїини и народу шїейїу и оскудицу у науци и васїїїању.*²⁶ Писмо ивањичке Општине уписано је у Деловодни протокол надлежног Министарства под бројем 3247, 25. јула/6. августа 1880. године. У колони *Садржај љредмеїа* записано је: *Пошћо је Народна скупшћина решила да се ошћори у Ивањици їмназ. реалка. То је ошћїина ивањичка у шћој цели и куїила кућу. Па моли їоново да се на сваки начин ове їодине ошћори їм. реалка.*²⁷ У допису Министарства просвете и црквених послова, бр. 3247, упућеног 26. августа / 7. септембра 1880. године Начелству Ужичког округа поновљен је већ раније изречени став да се у Ивањици не може отворити гимназијска реалка. Разлог оваквог одговора био је условљен започетим процесом преуређења система гимназијских школа у Србији, његовом законском регулативом и припремом за представљање у Народној скупштини. Истакнуто је да ће се усвајањем новог закона *знаїи, хоће ли се и може ли се ошћорийи їмназијска реалка у Ивањици.*²⁸

У јесен исте године дошло је до смене српске Владе. Може се претпоставити да су измењене политичке околности утицале да се реактивира посланичко питање пред Народном скупштином, а у вези са отварањем реалке у Ивањици. Петар Стефановић се обратио интерпелацијом Стојану Новаковићу, министру просвете и црквених дела и навео шта је све с њихове стране учињено у претходном периоду. Истакао је да су посланици Ивањичког среза упутили молбу Народној скупштини, да је тадашњи министар просвете обећао да ће истој предложити своје решење, као и да су ишли на аудијенцију код Његовог Височанства кнеза Милана од кога

[26] Архив Србије, Београд, МПс – ØII п. 63/1881.

[27] Архив Србије, Београд, МПс – Деловодни протокол, књига I, 1–3383/1880.

[28] Архив Србије, Београд, МПс – ØII п. 63/1881.

су, том пригодом, добили *Високе Наклоности* за њихову иницијативу. Замолио је, да му се одговори шта је до тада урађено по њиховом захтеву и упитао је да ли ће министар *Њоднеји ѡредлој Народној скујшћини на одобрење*, с обзиром да су сви посланици из Ужичког и других оближњих округа упознати са овим проблемом. Интересантно је навести да је председник тадашње Народне скупштине био Алекса Ђ. Поповић, један од четворице потписника ивањичке молбе из 1879. године. Стефановић је посланичко питање – документ оверен његовим потписом – поднео скупштинској администрацији 19/31. јануара 1881. године.²⁹ Његову интерпелацију прочитао је секретар Милан Жуњић на XI Састанку Народне скупштине одржаном 20. јануара / 1. фебруара исте године у Београду. Све интерпелације поднете тог дана упућене су скупштинском Одбору за молбе и жалбе, јер присутни министри нису имали потребна акта да одмах одговоре на исте.³⁰ Наредног дана заседао је надлежни одбор и одлучио да се интерпеланту Стефановићу достави одговор. Такође, упутио је предлог Скупштини да се и надлежни министар о томе изјасни.³¹ Потврду у вези с тим налазимо у дневном листу *Српске новине*, бр. 25, од 4/16. фебруара 1881. године. У тексту извештаја са XII Седнице Народне скупштине, одржане 23. јануара / 4. фебруара, наводи се: *Пишање Пејтра Сїевановића о ѡдизању реалке у варошици Ивањици, има месћа, и одбор је нашао, да ѡреба ї. министар да одїо(во)ри*.³² С обзиром да одговора није било, Стефановић се обратио

народним посланицима на XXIX Састанку Скупштине, одржаном 9/21. фебруара, и још једном замолио да му се одговори на интерпелацију.³³ Министар просвете је обећао да ће одговорити *кроз који дан, док још неке ѡдогајке ѡрикуји*.³⁴ У међувремену (18. фебруара / 2. марта 1881), Стефановићева интерпелација је пристигла у надлежно Министарство. Потврду њеног пријема налазимо у Деловодном протоколу Министарства просвете и црквених послова за 1881. годину, где је заведена под бр. 804. У колони *Садржај ѡредмеїа* уписано је: *Пиша гал је шїо о шїоме рађено да се у Ивањици ѡдоїне реалка*.³⁵ Обећање је испуњено на XXXV Састанку Народне скупштине, десет дана касније. У првом делу излагања министар Новаковић је представио све активности предузете како од стране Ивањичана, тако и од свог Министарства до 26. августа / 7. септембра 1880. године, тј. до дописа упућеног Начелству Ужичког округа када је одговорено *да не може биїи реалке све доње, док се не уреди ѡиїање о ѡреусїројсїву школа*. У наставку излагања образложио је своје мишљење, а оно је гласило да је тешко реализовати реалку у Ивањици у том тренутку. Као разлоге навео је недовољан број ђака у самој Ивањици (поткрепљено статистичким подацима о броју ученика који су завршили основну школу у тој варошици у периоду од 1870. до 1880. године: просечно је завршавало једанаест ђака), недовољан број ђака и у околним срезovima Чачанског и Ужичког округа (по његовом налогу анализирани су врсте школа и број ђака који их похађа),

[29] Архив Србије, Београд, МПС – VIII п. 63/1881. / Народни посланик Петар Стефановић је своју интерпелацију под називом *Пишање на ї. Министра ѡросвеїе и црквених дела* написао 16/28. јануара 1881. године у престоници Србије/

[30] Секретар Милан Жуњић чїиїа инїтерїелацију ѡсланика Пејтра Сїевановића..., XI Састанак држан 20 јануара 1881 у Беоїраду, Протоколи Народне скупштине, Службени део, *Српске новине*, год. XLIX, бр. 24, Београд, недеља 1/13. фебруар 1881. године, 2.

[31] Архив Србије, Београд, МПС – VIII п. 63/1881. / На полеђини Стефановићевог дописа исписан је текст одлуке Одбора за молбе и жалбе и оверен потписима председника и чланова истог./

[32] *Пишање Пејтра Сїевановића о ѡдизању реалке...*, XII Састанак држан 23 јануара 1881 у Беоїраду, Протоколи Народне

скупштине, Службени део, *Српске новине*, год. XLIX, бр. 25, Београд, недеља 4/16. фебруар 1881. године, 1.

[33] *Пејтар Сїевановић моли министра ѡросвеїе...*, XXIX Састанак држан 9 фебруара 1881 їог. у Беоїраду, Протоколи Народне скупштине, Службени део, *Српске новине*, год. XLIX, бр. 61, Београд, среда 18/30. март 1881. године, 1.

[34] *Министар ѡросвеїе и црквених дела вели, да ће на шїо ѡиїање...*, XXIX Састанак држан 9 фебруара 1881 їог. у Беоїраду, Протоколи Народне скупштине, Службени део, *Српске новине*, год. XLIX, бр. 61, Београд, среда 18/30. март 1881. године, 1.

[35] Архив Србије, Београд, МПС – Деловодни протокол, књига I, 1–4184/1881. / У колони *Садржај решења* уписан је знак V (штиклично је), што упућује на закључак да је уписани предмет резрешен./

достављени предлог да се ужичка школа подигне на ступањ више средње школе, као и то да је имућнијим породицама лакше да сместе своју децу у већим местима, односно да је сиромашнијима једноставније да ту пронађу издржавање за своје ђаке током њиховог школовања. Истакао је да има много молби из других места у Србији у којима се тражи отварање или средње или више школе (наведен је захтев за формирање више школе у Ужицу). По његовом мишљењу Народна скупштина би сигурно прихватила овакво финансијско оптерећење да није једног другог, већег проблема *где не може помоћи ни министар, ни народно представништво, а што је радна снага*. Надлежно министарство није имало довољно учитеља и наставника за попуну постојећих основних и виших школа, па сходно томе ни за нове образовне установе ако би биле отворене. На крају, министар Новаковић је додао: *На последњу у овој ствари сада се не може ништа учинити, премда би и ја желео, да дочекамо време, у коме ће се моћи у свакоме месецу поједи средње школе, тим прије, што имам уверења, да су средње школе прави извор ширења и већења образовања. Основне школе, доуњавају преко пошребно знање, али мало шире знање, на кој се човек може и сам образовати, ша се знања теку у средњим школама.*

Интерпелант Стефановић није био задовољан оваквим одговором надлежног министра. У обраћању народним посланицима истакао је да он не може да сматра да је приче у Ужицу *поизасти чистишту гимназију а Ивањици као сиромашном недасти ни два разреда реалнице*.³⁶

Додатну потврду да интерпелација није добила позитивно мишљење надлежних државних институција налазимо на страници сачуваног артефакта Министарства просвете и црквених послова, бр. 804, из 1881. године. Уз назив *Реалка у Ивањици* (како је предмет

Петар Стефановић (1837 – 14. фебруар 1893), посланик Народне скупштине Србије

административно вођен) записано је: *Овај је предлог у Скупштини пријатан, штога у архиву као ствар свршену*.³⁷

Нерешавање овог, за Ивањичане важног проблема, довело је до смањивања њихових активности и одлагања истог за неко друго, боље време. Млади и амбициозни Моравичани су и даље ишли у Чачак, Ужице, Крагујевац и Београд и тамо настављали школовање.³⁸

Једну од молби упућених Народној скупштини и српској Влади потписали су 1887. године народни посланици Радикалне странке из Моравичког краја Арсеније Прокопијевић³⁹ и Петар Стефановић:

Усуђујемо се у име народа среза моравичкој замолишти народно представништво и владу да изволи одобрити и решити да се у варошици Ивањици поједине реалнице о друштвеном проишцу из ових разлога, што је моравички

[37] Архив Србије, Београд, МПс – ØII п. 63/1881.

[38] Новак Живковић, *Моравичке школе и училишта у XIX веку*, 259-260.

[39] Арсеније Прокопијевић, свештеник, учитељ и народни посланик, у ивањичкој Основној школи радио је од 1879. до 1881. године. Родом је из Моравичког краја. Завршио је богословију, а рукоположен је за свештеника у Ивањици. Био је истакнути радикалски предводник у овом крају и посланик у Народној скупштини Србије крајем девете и почетком десете деценије 19. века (син је ивањичког проте Луке Прокопијевића.)

[36] *Министар просвете и црквених послова. Г. Петар Стефановић, посланик, упутио је на мене једно писане...*, XXXV Саставак држан 19 фебруара 1881 у Београду, Протоколи Народне скупштине, Службени део, *Српске новине*, год. XLIX, бр. 73, Београд, четвртак 2/14. април 1881. године, 1, 2.

срез удаљен од најближих релација 10-12 сати ишло моравички срез услед рђавој теорифској боложаја сада у најсиромашније срезове целе Србије, што би у ивањичку реалчицу сјудио велики број ученика из срезова: моравичкој, ариљској, граичевској, сјуденичкој, ња чак и из Босне и Новойазарској Санџака.⁴⁰

Потврду да је њихов предлог представљен посланицима током редовног заседања Народне скупштине Србије одржане у Београду крајем 1887. и почетком 1888. године, проналазимо у дневном листу *Српске новине*, број 28, од 7/19. фебруара 1888. године. У сталној рубрици *Службени део*, у одељку *Пројоколи Народне скупштине за 1887 годину у Београду* приказан је комплетан Извештај са XIII састанка српске Скупштине одржаног 12/24. децембра 1887. године. Из скупштинског извештаја види се да је Проконијевићева и Стефановићева молба прочитана као друга по реду у првом сету изнетих предлога. У тексту се каже: *Секретар И. Сјошић чииа њредлој: ... Арсенија Прокојијевића и друјова, да се у Ивањици њодиине реалчица о државном ѡрошку*. Пошто што су прочитане све молбе из првог сета (укупно четири), Тодор Туцаковић, председник Скупштине, огласио је *да се ови ѡредлози ѡуђују Финанцијском Одбору*.⁴¹ Народна Скупштина Србије наставила је свој рад у пролеће 1888. године. На III редовном састанку Скупштине, одржаном 23. марта / 4. априла 1888. народни посланици Мика Даниловић и поп Смиљанић затражили су да се интерпелације и предлози поднети на прошлом заседању узму сак у сак. Међутим, Народна скупштина је изгласала да се све поднете молбе и жалбе могу разматрати, док ће своје предлоге и

интерпелације, ако желе, народни посланици морати да обнове.⁴²

Прегледом свих Извештаја са редовних састанака Народне скупштине (укупно двадесет један), објављених у *Српским новинама* у пролеће 1888. године, није пронађена потврда да су посланици из Моравичког краја поновили свој захтев да се у Ивањици подигне реалка о државном трошку. С друге стране, било је и њихових других предлога упућених српској Скупштини с циљем да се живот грађана тог краја учини бољим и безбеднијим: *да се у варошици Ивањици сагради касарна о државном ѡрошку за један баталјон сјајаће војске*, да се изгради, већ трасирани, пут од *Ивањице ѡреко граичевској среза за Краљево* и други.⁴³ Питање отварања реалке у Ивањици било је актуелно и у наредном периоду.

Амбиције су порасле када је 1893. у центру града изграђена савремена школска зграда са приземљем и спратом, у коју је усељена Основна школа 16. априла 1894. године. Разне околности, а пре свих привредна и економска неразвијеност овог краја, недостатак просветног кадра у Србији, као и три узастопна рата у којима су Моравичани имали запажено учешће, нису дозволиле да се остваре жеље овдашњег становништва за додатним школовањем деце у свом завичају. Да би заинтересована и надарена деца наставила школовање морала су ићи у Чачак или Ужице.

[40] Емилијан Протић, *Лейоис Гимназије ивањичке 1920-1995* (Ивањица: Гимназија у Ивањици, 1995), 4.

[41] *Секретар И. Сјошић чииа њредлој: ... Арсенија Прокојијевића и друјова да се у Ивањици њодиине реалчица о државном ѡрошку*, XIII. Састанак држан 12-ој декембра 1887-е ѡд. у Београду, Протоколи Народне скупштине за 1887 годину у Београду, Службени део, *Српске новине*, год. LV, бр. 28, Београд, недеља 7/19. фебруара 1888. године, 1.

[42] *Мика Даниловић и ѡј Смиљанић ѡраже, да се и њѡрепелације и ѡредлози, ѡоднеи ѡрошлој Скупштини, узму сак у сак*. III. Редовни састанак држан 23-ој марта 1888-е ѡд. у Београду. Протоколи Народне скупштине за 1887 годину, Службени део, *Српске новине*, год. LV, бр. 74, Београд, субота 2/14. април 1888. године, 1.

[43] *Секретар Љуба Новаковић ѡрочија даље ѡредлоје: ... Арсенија Прокојијевића, Срегоја Крчевинца и осјалих: да се у варошици Ивањици сагради касарна о државном ѡрошку за један баталјон сјајаће војске*, XI. Редовни састанак држан 6-ој априла 1888-е ѡд. у Београду. Протоколи Народне скупштине за 1887 годину у Београду, Службени део, *Српске новине*, год. LV, бр. 87, Београд, недеља 17/29. април 1888. године, 2; *Пешар Сјевановић и Милош Рисѡић ѡијају ј. министри грађевине, што до сак није израђен ѡуђ од Ивањице ѡреко граичевској среза за Краљево, што је ѡрасиран*. XIII. Редовни састанак држан 8-ој априла 1888-е ѡд. у Београду. Протоколи Народне скупштине за 1887 годину у Београду, Службени део, *Српске новине*, год. LV, бр. 90, Београд, четвртак 21. април / 3. мај 1888. године, 1.

По завршетку Првог светског рата Ивањица је била варошица са непуних хиљаду становника и развијеним занатством, трговином и угоститељством. У то време на територији данашње општине било је дванаест четвороразредних основних школа. У девет основних школа Моравичког среза (Лиса и Луке припадали су Драгачевском срезу, а Мочиоци Ариљском) у другој половини 1920. године радило је укупно шеснаест учитеља: Лепосава и Светозар Кушић, Милева Павловићева, Драгослав Ђ. Милетић (у Ивањици), Зорка и Милосав Тешић (у Брезови, односно Катићима), Милан Премовић (у Ковиљу), Александар Адамовић (у Косовици), Милисав Арсовић, Живојин Миловановић (у Миланци), Драгомир Радоњић (у Придворици), Десанка и Живојин Весовић (у Приликама), Божидар Нешковић, Божидар Томић и Косара Боровићева (у Шумама), док школа у Средњој Реци није имала учитеља.⁴⁴

Међутим, млади Ивањичани 1920. године први пут добијају могућност да после завршене основне школе продуже образовање у своме месту. Таква прилика им се указала отварањем више основне школе.

Иначе, више народне (основне) школе по први пут разматра Закон о основним школама донет 31. августа 1882. године. У њему се каже да је основној школи главни задатак да *наставаком и васпитањем шири по народу основе знања, вере и наравствености и да спрема ученике за грађански живот и за учење у средњим школама*. Ово се односило на децу оба пола. Због тога се основна школа продужује на шест година, с тим што прва четири разреда чине нижу, а пети и шести вишу основну школу. На основу овог закона издати су (20. јула 1884) дефинитивни наставни планови и програми за ниже и више основне школе.

У то доба виша основна школа се посматрала као *завршилак школовања за све оне који неће да се нарочито посвећују књижи, но*

да сипекну онолико знања и вештине колико им је за грађански живот у друштву потребно. Предвиђено је да се у њима изучава десет предмета (у оба разреда са подједнаким бројем часова): наука хришћанска (два часа седмично), српски језик (четири), рачун (три), земљопис (два), општа историја (три), познавање природе (три), певање (два), гимнастика и војничко вежбање (два) за све; за дечаке: геометријски облици с цртањем (четири) и пољска привреда практична (три), а за девојчице: цртање (два) и женски рад (осам). Све ово је мање-више било мртво слово на папиру, јер у Краљевини Србији са више од 90% неписменог становништва није постојала израженија воља за вишим образовањем.

Подстрек отварању виших основних школа требао је да донесе Закон о народним школама који је светлост дана угледао 26. јула 1898. године. По њему су се народне школе делиле на ниже и више, а могле су бити и јавне и приватне⁴⁵. Ниже народне школе су забавишта и основне школе. Основна школа је била обавезна за све: *свако мушко и женско дете, које живи у Србији, дужно је да заврши основну школу*. У Закону се више народне школе класификују као грађанске и продужне за мушку и девојачке за женску децу. Задатак грађанских школа је био да код својих ученика ојачају и прошире основно образовање и васпитање и припреме их за привредни грађански живот. Предвиђено је да се у грађанске школе уписују ученици који су завршили основну школу, а нису старији од петнаест година. Грађанске школе су се делиле на градске и сеоске. У градским је преовладавао занатско-трговински, а у сеоским пољопривредни правац наставе. И док су основне школе трајале четири године, грађанске и девојачке школе су биле трогодишње (продужне су имале два разреда).⁴⁶

[45] Јавне школе отварају и издржавају: општине, срезови, окрузи или држава, а приватне – приватна лица, задужбине (фондови) и удружења.

[46] *Закон о народним школама*, Београд, 1898.

[44] Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1921. и 1922. годину.

За грађанске школе се предвиђају такозвани виши учитељи који би се регрутовали из редова учитеља са више од десет година службе и да му је рад оцењиван најмање са врло добар, или професорских приправника који би положили виши учитељски испит.

Окружни школски одбори су новина коју је донео закон из 1898. године. Они су бринули о материјално-финансијским проблемима свих народних школа на територији округа. Њихов састав сачињавали су окружни начелник, окружни школски надзорник, окружни лекар, окружни инжењер и по један представник из сваког среза.

На основу тог закона, 30. новембра 1899. године донет је наставни план и програм за грађанске школе:

Предмети	I	II	III	Свега
Хришћанска наука и грађанске моралне поуке	2	2	3	7
Српски језик	4	3	3	10
Рачуница и геометрија	3	4	4	11
Историја српска и општа и земљопис	3	3	3	9
Природне науке (јестественита, хемија и физика)	2	2	2	6
Народна економија и пољска привреда с књиговодством	2	2	3	7
Ручни рад	2	2	3	7
Лепо писање	2	2	/	4
Слободно цртање	2	2	2	6
Певање	2	2	2	6
Гимнастика	2	2	2	6
<i>Свега</i>	<i>26</i>	<i>26</i>	<i>27</i>	<i>79</i>

Поред наведених обавезних предмета факултативно су се могли изучавати немачки или француски језик и свирање.⁴⁷

Отварање више основне школе

Измене и допуне Закона о средњим школама из 1911, донете 4. јула 1912. године, предвиделе су да је за отварање гимназије потребно испунити извесне услове у вези са земљиштем, зградом и бројем ученика, а и укинута је ограничење броја гимназија. Сходно томе, Ивањица (односно Моравички

срез) је већ тада испуњавала услове да добије гимназију, али статус пограничног среза, наступајући ратови и недостатак наставничког кадра у целој држави нису дозволили да се жеље овдашњих горштака реализују.

Група угледних Ивањичана (председник општине Ивањице Јаков Јојић, свештеник Јован Поповић, учитељи Светозар Кушић, Радул Перишић, Божидар Нешковић и учитељице Лепосава Кушић и Милева Павловић и још 162 грађанина) на Савиндан 1920. године упутила је писмо министару просвете и црквених послова са молбом: *Године 1893. најравили смо велику и леуу двосйрајну школску зйраду са више йросйраних и добрих учионица и груйих локала йодићи смо у жељи да добијемо Гимназију, али йо није до сада йрихваћено. Деца*

*са завршеном основном школом нису моїла да насйаве школовање у врло удаљеним месйима збої сиромашйва. Само њих неколико имућних родищелја давали су своју децу да йродуже школовање у йимназијама и груйим школама, а већина није насйављала школовање. Наглашено је да, осим погодне школске зграде, имају преко стотину ученика из целог среза, највише из ове варошице, који би наставили школовање, и због тога моле да министар одобри отварање Државне ниже гимназије у Ивањици.*⁴⁸

[47] „Просветни гласник“, Београд, 1899, 677.

[48] Архив Југославије, Београд, Министарство просвете Краљевине Југославије, 66/1590/1705.

Министарство просвете 19. марта 1920. године тражи од начелника среза Моравичког да поднесе извештај о могућностима за отварање средње школе у Ивањици. У међувремену (25. марта), председник општине Јојић упутио је нову молбу министру просвете. Већ 1. априла 1920. срески начелник шаље извештај Министарству просвете и то одељењу за средњу наставу следеће садржине: *У основној школи Ивањичкој има уписаних ученика у четвртој разред тридесет, које мушких, које женских, а у школи Шумљанској, која се налази у Ивањици налази, има девет ученика у четвртој разреду, дакле свега тридесет девет. Међу њима, у околним селима овога среза има према прибављеним подацима од оштинских судова око 60-70 ученика у четвртој разреду, који би продужили школовање у случају да се отвори гимназија у Ивањици. 1893. године подигла је оштина Ивањичка леу двострајну зграду, која је школи намењена и у којој је смештена школа Ивањичка, а привремено и Шумљанска. Од ове зграде цео торњи сарај са четири просторане, веома осветљене и здраве учионице, две леје просторане канцеларије, био би усвојен за гимназију, чему је био намењен још приликом зидања ове зграде. Прелазно би се, пре отварања гимназије, имале извршити оправке прозора и врата, јер је то на згради за време окупације непријатељске у већој мери уништено. Према усменом сјоразуму са члановима среског одбора среза Моравичког утврђено је да отворити и послије за гимназију дадне на територији среског буџета, у коме би се циљу дошћна партија унела у буџет за 1921. годину. Акционарско Електрично Друштво у Ивањици дало би бесплатно осветљење потребно за гимназију, што је такође усменим сјоразумом са управом удружења поштинског. Наставници гимназије моли би лако наћи потребне имовности за себе и своје породице, јер је код свих грађана ове варошице љубав према школи врло развијена, а нарочито према гимназији.*⁴⁹

[49] Архив Југославије, Београд, 66/1592/1705.

Ивањичани су схватили да је прави тренутак да добију средњу школу, па настављају да упућују молбе министру просвете. Притисак је вршен и преко њихових представника у Народној скупштини. Сачуван је телеграм упућен 21. марта 1920. народном посланику Ђури Јеремићу у коме се каже: *Услови који се траже за гимназију могу се испуни: одељења има, сџанова за професоре има, срез има отворен и послије, друштво даје електрику. Бака за први разред биће до 80, у сџаријум другом, трећем и четвртој разреду биће до 20. Погајке и молбу накнадно послаћемо.*⁵⁰ Начелник среза обавестио је 5. априла Суд општине Ивањичке да из овог среза има 28 ђака у гимназијама у другим местима и још 115 ученика четвртог разреда у основним школама који би продужили школовање уколико би се отворила гимназија у Ивањици. Посебно је нагласио да би у наредним годинама број ђака био већи, јер је тада због ратних прилика много мањи број ученика завршио четврти разред основне школе.⁵¹

Изузетно садржајну и лепим рукописом написану молбу ресорном министру⁵² 8. априла 1920. године шаљу председник општине Ивањичке Јаков Јојић, свештеници Јован М. Ајдачић, Светозар Богдановић и Јован М. Поповић, учитељи Светозар Кушић, Радул Перишић и Божидар Нешковић, и грађани Ђуро Јеремић, Гаврило Бошковић, Радојица М. Јеремић, Миленко Радојевић, Миша Ђ. Јеремић, Здравко Ђурчић, Тихомир Т. Салевић,

[50] Молбу су потписали: начелник среза Михајло Семон, председник општине Јаков Јојић, свештеници: Јован Ајдачић, Јован Поповић и Светозар Богдановић, учитељи: Светозар Кушић, Радул Перишић и Божа Нешковић, и грађани: Миленко Радојевић, Гаврило Бошковић, Благоје Луковић, Радојица Јеремић, Вукашин Спасовић, Тихомир Салевић, Милош Велимировић, Милош Јеремић, Здравко Ђурчић и Гавро Лукачевић. /Архив Југославије, Београд, 66/730/1186/

[51] Наведену чињеницу потврђује извештавање учитеља Основне школе у Лукама Драгољуба Н. Оцокољића и председника Школског одбора Љубисава Богосављевића да је у то време њихову школу похађало 44 првака, 43 другака и само један трећак. У предатним годинама четврти разред је завршавало 20-25 ученика, који због удаљености села Лука од места где постоје средње школе нису продужавали школовање.

[52] У Влади Стојана Протића министар просвете био је Милош Трифуновић.

Вукашин Спасовић, Гавро Лукачевић, М. Петаковић, Благоје Луковић и Владислав Константиновић, апотекар. Та молба гласи: Грађани варошице Ивањице направили су 1893. године лећу двоспратну школску зграду са више добрих учионица и других локала-одељења. Ову зграду поцили су у жељи да овде добијемо нижу гимназију. Од тада па до данас нико ову жељу не прихвати да нам је оствари. Како је Ивањица доста сиромашно и од већих вароши удаљено место, то су наша деца имала да сврше само основну школу и тим се њихово школовање завршавало. Само њих неколико имућних родитеља давали су своју децу да продуже школовање у гимназијама и другим школама, а већина деце по свршеној основној школи остала су овде код својих родитеља и одрасла без школовања и без икаквог спремања за свој будући живот. Њихова је будућност била да постану: жандарми, служитељи, интелектуалци и томе погодно; мало је који имао среће да дође до боље будућности. Како је свејски рај донео оштру измену свих народних и друштвених односа, и сваком остворио очи и ставио до знања: да је будућност оних који имају већу културну просвећеност, писменост и знање, и да се до ове најбоље тековине долази једино учењем у школи – учешћем школе. Како смо и ми Ивањичани део нашег сад увеличаног проспераног Краљевства, а сад се не налазимо више на периферији границе, за чије стварање и ми смо дали многе драгоцене жртве: животи наше миле деце и хиљаде хиљаде вредности наше с' муком стечене имовине то, да би од сада нашој омладини моли осигурали што леишу и бољу будућност, до које се једино може доћи знањем и науком, које школа даје. Молимо Господина Министра Просвете да изволи урадити шта треба да нам држава оствори овде у Ивањици четвороразредну гимназију. Бака из овог места и околних места имаће довољан број, што се да видети из прилога. У школској згради има довољно одељења за четири разреда. Срез ће дати послују и опрев. Овдешње електрично друштво даће бесплатно осветљење. Сиванова за постојећу наставника има у вароши

довољно. Све што буде потребно грађанство ће по могућству примити да поднесе ради остварења ове њихове одавнашње жеље и једне од најчестих потреба.

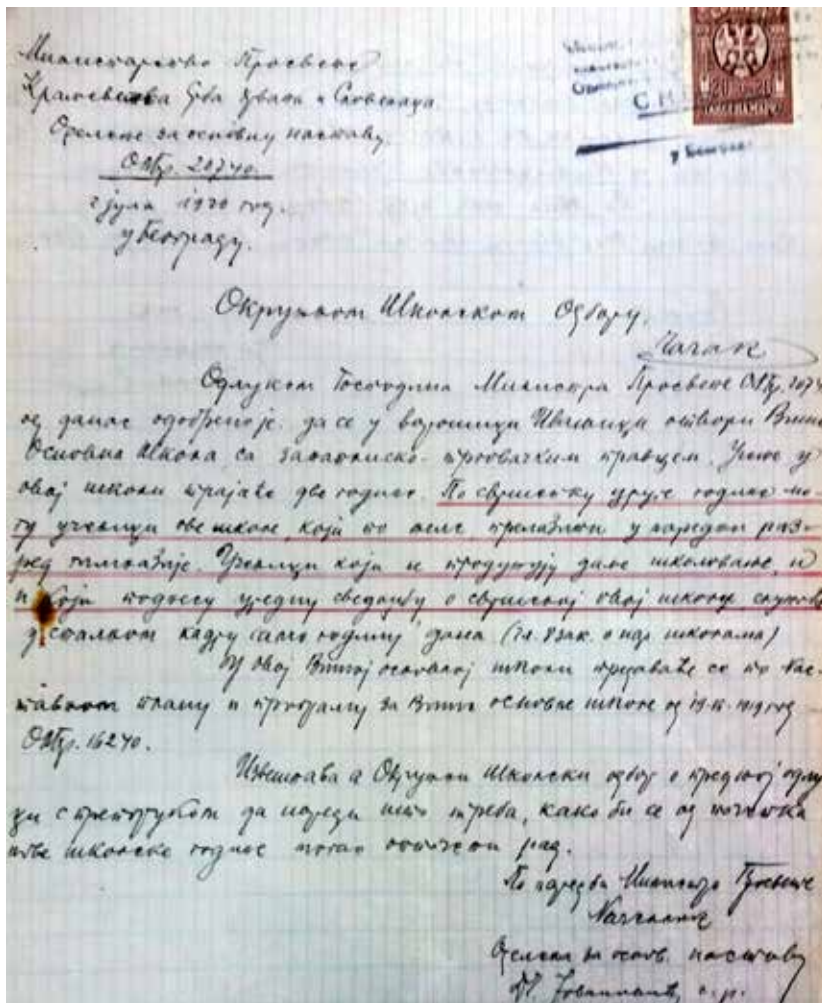
Господине Министре, овдешње грађанство неодоливо се налази у уверењу да је једном дошло време да од своје државе добије оно што је за будућност њихове деце – омладине најпотребније – школу гимназију. Господине Министре, будиште добротвор овог сиромашног места, овог вредног народа и јуначнога; бићеште од њега и његове омладине слављени.⁵³

Просветни Савет је на свом редовном састанку размотрио молбу Ивањичана за отварање четвороразредне ниже гимназије и закључио да оскудица у наставницима средњих школа не даје могућности за отварање нових гимназија уколико је што и оне, које већ постоје, јако тјрпе од стога. С обзиром на стварне потребе градића Ивањице, треба изаћи у сусрет отварањем више основне школе са два разреда, док не би наступила могућност да се из ове развије постојећа грађанска школа са четири разреда. У исто време треба доуступити ученици Више основне школе по уредности у наредне разреде средње школе.

Грађанима Ивањице је ово мишљење Главног просветног савета и Министарства просвете пренето преко школског надзорника са питањем пристају ли да се овде отвори пети и шести разред Више основне школе са програмом првог и другог разреда гимназије. Ивањичани су изразили свој пристанак да до почетка школске године изврше поправку школске зграде и набаве све школске потребе.

Према томе, до почетка школске године ивањичка општина је била дужна да набави клупе, столове, столице, ормане за књиге и друга потребна наставна средства. Школски надзорник Милија Луковић известио је министра просвете крајем маја 1920. године да се општина ивањичка обавезала да ће до почетка школске године набавити сав потребан намештај и учила и обезбедити лица

[53] Архив Југославије, Београд, 66/730/1186.

Извештај Одељења за основну наставу Министарства просвете Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца Окружном школском одбору у Чачку о Одлуци министра просвете у вези са отварањем Више основне школе у Ивањици

која би као хонорарни наставници, за прво време, могли предавати поједине предмете. Пошто су испуњени тражени услови, одлуком министра просвете Светозара Прибићевића О. Н. Бр. 20740 од 2. јула 1920. године отворена је Виша основна школа у варошици Ивањици са занатлијско-трговачким правцем. У овој одлуци је назначено да ће учење трајати две године,⁵⁴ да по свршетку друге године могу ученици ове школе који желе прелазити у

наредни разред гимназије и да ће се у ново-отвореној школи предавати по наставном плану и програму за Више основне школе од 19. јула 1919. године.⁵⁵ Потом је, 15. јула исте године, Окружни школски одбор наредио Школском одбору у Ивањици да припреми све што је потребно за отварање школе и изврши упис ученика, па о томе извести Окружни одбор како би он од Министарства тражио наставнике. Тражи да се пожури са овим активностима како би настава почела 1. септембра.

[54] У Одлуци пише и да ученици који не придружују даље школовање и који поднесу уредну сведоџбу о свршеној овој школи служиће у сџалном кадру само тодину дана (члан 8 Закона о народним школама).

[55] Архив Југославије, Београд, 66/730/1186.

Школска зграда у којој је радила Виша основна школа

Школа је радила у згради изграђеној у центру града у последњој деценији 19. века. Школска зграда је преживела оба светска рата и данас је у функцији (у њој се налази средња стручна школа).

За вршиоца дужности управитеља Више основне школе одређен је Радул Перишић.⁵⁶ Именовани су и први стални наставници ове школе: Радул Перишић⁵⁷, дотадашњи учитељ и управитељ Шумљанске школе, и Петар С. Јокановић⁵⁸, дугогодишњи учитељ у Моравичком и Бајнобаштанском крају. Перишић и

Јокановић⁵⁹ су рад у овој школи започели 1. септембра 1920. године. Нешто касније, за хонорарне наставнике постављени су: Божидар Томић⁶⁰, учитељ Шумљанске школе,

[56] Радул Перишић је постављен за наставника Више основне школе одлуком министра просвете О. Н. Бр. 22795 од 9. јула 1920, а за управитеља школе одлуком О. Н. Бр. 33915 од 30. септембра 1920. године.

[57] Радул Перишић, учитељ, рођен 1868. године. Завршио је учитељску школу. Био је дугогодишњи учитељ и управитељ Основне (од 1890. до 1904) и Више основне школе (за све време њеног постојања, 1920-1923) у Ивањици, основних школа у Мочиоцима, Вичи, Радановцима (код Косјерића, 1904-1905), Приликама (од 1905. до 1910) и Шумама (1910-1911. и 1919-1920). Поред учитељског посла био је и друштвено веома активан, као председник ивањичке трговачко-занатлијске омладине, управитељ Дилетантског позоришног друштва, један је од оснивача Народне књижнице и читаонице у Ивањици (школске библиотеке). Радио је и као хонорарни учитељ Ниже гимназије у Ивањици од оснивања школе (1923) до смрти. Одликован је Орденом Светог Саве трећег степена (1921). Имао је 14 деце. Умро је у Ивањици 29. августа 1927. године.

[58] Петар Јокановић је постављен за наставника Више основне школе одлуком министра просвете О. Н. Бр. 19379 од јула 1920. године.

[59] Петар С. Јокановић, учитељ и школски надзорник, рођен 14. новембра 1886. у Ковиљу. Завршио Учитељску школу у Јагодини (1907) и виши педагошки течај у Новом Саду (1919-1920). Практични учитељски испит положио 18. децембра 1913. у Београду. Радио је као учитељ (1907-1920) у Ковиљу (20. 9. 1907 – 1. 7. 1909), Јеловику (Аранђеловац, 1. 7. 1909 – 19. 6. 1920) и предавао у ивањичкој Вишој основној школи 1920. и 1923. године, срески школски надзорник (23. 11. 1920 – 31. 1. 1923), потом био учитељ у Основној школи у Ивањици (1923-1925), а истовремено хонорарно предавао у Нижој гимназији. Потом је премештен у Мојсиње (6. 3 – 15. 7. 1925), па у Прељину, где је био управитељ школе (15. 7. 1925 – 6. 9. 1927), затим школски надзорник Моравичког среза (6. 9. 1927 – 18. 1. 1933), школски надзорник Дежевског среза у Новом Пазару (18. 1. 1933 – 18. 5. 1936), па школски надзорник у Косовској Митровици (18. 5. 1936 – 31. 7. 1938), школски референт Просветног одељења у Чачку (31. 7. 1938 – 26. 7. 1941), пензионер (1941–1944), руководиоц благајне у Уреду за исхрану, па поново пензионисан. Одликован Орденом Светог Саве петог реда (1928). Преминуо 1967. године у Чачку, сахрањен на Чачанском гробљу. Са супругом Ангелином, домаћицом, имао је децу – Добрилу, Добривоја и Миливоја. /Архив Србије, МПС, досијеа просветних радника, Ф, XXXIII, 45/

[60] Божидар Ј. Томић, учитељ, рођен 14. априла 1895. у Богојевићима код Ариља. Завршио учитељску школу (1919) и положио практични учитељски испит у Ужицу (1922). Као учитељ радио у Штиткову (27. 3. 1919 – 23. 10. 1919), Брезови (23. 10. 1919 – 16. 9. 1920), Шумама (1920-1921), Вишој основној школи (1920-1922, хонорарно и као стално запослен) и Основној школи (1921-1922) у Ивањици, у Приликама (1922) се није појавио на служби, а у Рокцима био само један дан (1922). После усовршавања у Прагу (Чешка) радио у Београду (од 10. 3. 1923), где је био управник Дома средњошколске матице ратничке сирочади. Пензионисан 1935. године. Одликован Орденом Светог Саве (1928). Имао је три сина: Предрага (1921), Миленка

Милица Лазић, учитељица Радничке школе, Радослав Јојић, студент права, Јован Поповић, свештеник, и др Божидар Милошевић, лекар среза Моравичког и управник ивањичке Болнице. Недостајали су стручни наставници за ручни рад са цртањем за мушке ђаке, као и за француски језик и књиговодство. Половином новембра те године министар просвете⁶¹ је одговорио да нема на располагању недостајућа стручна лица.

Упис првих ученика извршен је 1. септембра, а настава је започела 1. октобра 1920. године. Те школске 1920/1921. године у први разред уписало се 39 дечака и 10 девојчица, свега 49 ученика. Пионири средњошколског образовања у Моравичком крају и први ивањички средњошколци били су: Живорад Борисављевић, Цветко Велимировић, Војислав Вуковић, Милорад Гавриловић, Милисав Гвозденовић, Спасоје Гвозденовић, Михаило Гиздавић, Радојко Дрндаревић, Радмила Ђокић, Татомир Ђоковић, Достана Јанковић, Радојка Јевтовић, Бранко Јеремић, Боривоје Јеремић, Радоје Јовановић, Анка Караклајић, Милорад Караклајић, Радомир Курђубић, Жарко Лазовић, Радмила Лукачевић, Милојко Маловић, Момир Маслар, Новак Маслар, Драгомир Милинковић, Лепосава Милутиновић, Паулина Михаиловић, Миљко Мојсиловић, Благоје Павићевић, Олга Павићевић, Жарко Пејовић, Михаило Перишић, Радивоје Перишић, Михаило Поледица, Душан Поповић, Милоје Поповић, Миленија Пржуљевић, Милан Пурић, Михаило Пурић, Петар Радивојевић, Вељко Радојевић, Радивоје Рашковић, Милан Ристић, Даринка Салевић, Радослав Спасовић, Слободан Стамболић, Недељко Стефановић, Радојко Томић, Душан Ђурчић и Миодраг Шолајић. Осим Достане Јанковић из Сјенице, Радивоја Рашковића из Рашке и Радојка Томића из Богојевића код

(1924) и Вишеслава (1925). /Архив Србије, МПС, досијеа просветних радника, Ф, XII, 19/

[61] И у Другој Влади Миленка Веснића (18. август 1920 – 1. јануар 1921) функцију министра просвете обављао је Светозар Прибићевић.

Радул Перишић и Пејшар С. Јокановић
(снимак из 1925. године)

Ариља, сви остали ђаци били су из Ивањице и околних села.⁶²

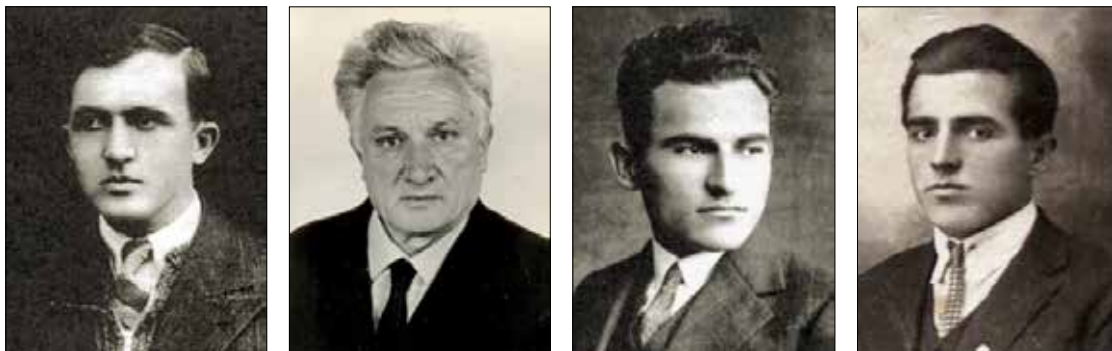
Први ивањички средњошколци били су различитих годишта, што је сасвим разумљиво уколико се зна да је ово прва средња школа у Ивањици и да је држава пре мање од две године изашла из Великог рата и дугогодишње окупације. Најмлађи су били Радојка Јевтовић и Благоје Павићевић, тада десетогодишњаци, а најстарији Живорад Борисављевић, који је био пет година старији од њих. Сви остали ученици су имали између 11 и 14 година. Најчешће су то била деца земљорадника, занатлија, трговаца и кафеџија, али има и троје учитељске деце. Од првих ивањичких средњошколаца петоро се касније определило за учитељски позив.

Школа је радила целодневно – настава је извођена пре и после подне. Пауза је коришћена за ручак и одмор.

Поред помоћи од стране Ивањичке општине, Моравичког среза и Чачанског округа, финансирање школе помагали су ђачки родитељи са по 10 динара месечно. О приходима и расходима школе бринуо је први школски благајник Радојица Јеремић, ивањички трговац и један од најбогатијих Ивањичана тога времена.⁶³

[62] Летопис Више основне школе у Ивањици.

[63] Светислав Љ. Марковић, „Записници са седница Наставничког већа и Школског одбора Више основне школе у Ивањици 1921-1923“, *Изворник* 31 (Чачак, 2015), 99-122.

Ученици прве генерације Више основне школе, који су касније постојали учитељи (слева надесно): Цвешко Велимировић, Милорад Гавриловић, Милисав Гвозденовић и Неделјко Стефановић (учитељица је била и Анка Караклајић)

Значај оснивања Више основне школе у Ивањици најбоље се може сагледати прегледом стања средњих школа у непосредном окружењу. Прва средња школа у западној Србији и Рашкој области била је Чачанска гимназија (основана 1837. године). Потом је Ужице (1839) добило своју средњу школу премештањем Гимназије из Чачка. Иста гимназија враћена је у матични град 1842, да би у Ужицу Гимназија поново основана 1865. године. То је рекапитулација стања средњих школа до свршетка Првог светског рата, уз напомену да су у Пријеполу и Новом Пазару гимназије отворене 1913. године. У Ужицу је при Гимназији 1919. отворено Педагошко одељење које је 1925. претворено у Учитељску школу. После Великог рата Ивањица, пре других места у ближем и ширем окружењу, добија средњу школу! Касније се гимназије отварају у Пожеги (1921) и Новој Вароши (1923).⁶⁴

На територији Србије те 1920/1921. школске године радило је само осам виших основних школа. Поред Ивањице више основне школе имали су Зајечар, Лапово, Рашка, Сурдулица и Београд, где су постојале три овакве образовне установе.⁶⁵

[64] Раде Познановић, „Средње школе у региону Титово Ужице до наших дана“, *Ужички зборник* 11 (Титово Ужице, 1982), 63-97.

[65] Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1921. и 1922. годину.

И пре него што је завршена прва година рада требало је размишљати шта даље. Ивањичане је посебно забринуо допис Министарства просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца О. Н. Бр. 16877 од 27. априла 1921. године у коме се просветним инспекторима и школским надзорницима саопштава: *Господин Министар Просвете оглуком... решио је да ученици који сврше вишу основну школу а желе наставиће учење у гимназији моју стиуићи у трећи разред гимназије не долажући никакве дојунске исцее. Ово решење важи још само за 1920/21. школску годину. Ученици који сврше само један разред више основне школе не моју се уисати у дрући разред гимназије.* Допис је потписао начелник одељења за основну наставу Влад. Ј. Радојевић.⁶⁶

То је био директан повод да председник општине Салевић и група од 37 угледних грађана Ивањице 5. јула 1921. године упуте молбу (захтев) министру просвете у којој су навели да је у току Великог рата школска зграда била много оштећена и од нејријатеља урнисана. Грађани ове сиромашне варошице уложили су око 20.000 динара и одмах, још 1919. године, поправили зграду и потпуно је у ред довели (инсталирано је електрично осветљење) и снабдели потребним намештајем. Подсетили су министра да им није дато да отворе гимназију, јер није било наставног

[66] Архив Југославије, Београд, 66/730/1186.

особља, а потом је отворена гимназија у Пожеги, којој су *две пошћуне гимназије њред враћима 10-20 километра удаљене и са обадве је везују најмодернија саобраћајна средствија*.⁶⁷ Тада је одобрено отварање више основне школе са два разреда и повластицом да ђаци који заврше други имају право уписа у трећи разред гимназије без полагања допунских испита. Истакли су да су као родитељи задовољнији резултатима ове школе него успехом њихове деце која су у околним пуним гимназијама завршила други разред. Закључили су да, уколико одлука министра просвете од 27. априла остане на снази, ђаци који су управо завршили први разред Више основне школе остају без права на даље школовање, а онемогућен је и наставак школовања свој деци која су тог лета завршила нижу основну школу. Затражили су да се у Ивањици отвори четвороразредна гимназија или да остане Виша основна школа са свим повластицама добијеним приликом отварања (решење од 2. јула 1920) и да се прошири у четвороразредну вишу основну школу.⁶⁸

Током јула месеца у надлежном Министарству покушавали су да изнађу решење за проблем Ивањичана, па је сходно томе било и предлога да се у градићу на Моравици отвори грађанска школа. На крају је преовладало мишљење да је најрационалније да Виша основна школа настави са својим радом. Министарство просвете је по службеној дужности известило 15. августа 1921. (допис број 34675) Школског надзорника у Моравичком срезу да до решења питања отварања гимназије или грађанске школе у Ивањици изврши упис у други разред Више основне школе *која се има отворити и почетком ове школске године њрема распису О. Н. Бр. 16877 од 27. априла 1921. године*. Такође, одлучено је да ученици који заврше други разред могу прећи у трећи разред средње школе без полагања допунских испита, као и да је министар просвете

прописао измене и допуне наставног програма за Вишу основну школу за наредну школску годину, а које ће се накнадно послати.⁶⁹

Отварање и другог разреда наметнуло је решавање три практична питања у вези са наставничким кадром, школским простором и начином финансирања школе. И док је одговор на прво питање био у искључивој надлежности Министарства просвете, дотле су друга два морала бити решена у Ивањици. Та питања, као и многа друга, решавао је Школски одбор. Према тадашњем закону Школски одбор сачињавали су председник општине (истовремено и председник Школског одбора), управитељ школе и три мештанина. Те године председник Школског одбора био је Тихомир Салевић, берберин и кафеџија и председник општине, пословођа Радул Перишић, учитељ и управитељ школе, а чланови Витомир Шолајић, месар и кафеџија, Цветко М. Радојевић, грађевински предузимач и трговац, и Миливоје А. Милитуновић, познатији као Миша Ширет, трговац.⁷⁰ Одбор је у овом саставу радио до средине марта 1922. године, када је Цветко Радојевић поднео оставку на одборничку дужност, а на упражњено место именован је његов брат Алекса Ако Радојевић, трговац.

Питање простора решено је тако што је други разред задржао учионицу у којој је радио претходне године, а први је смештен у нову учионицу добијену грађевинским сређивањем две суседне канцеларије (срушен је преградни зид између канцеларија управитеља школе и школског надзорника). Занимљиво је да исти зид није ни био уцртан у првобитним архитектонским плановима зграде.

У циљу превазилажења финансијских проблема одлучено је да терет издржавања Више основне школе прихвате родитељи ђака добровољним плаћањем трошкова које не

[67] Овде се мислило на Чачанску и Ужичку гимназију, које су мало више удаљене него што се у молби наводи.

[68] Архив Југославије, Београд, 66/730/1186.

[69] Архив Југославије, Београд, 66/730/1186. /До 18. јула 1921. године министар просвете био је Светозар Прибићевић./

[70] Суд општине Ивањичке изабрао је чланове Школског одбора Више основне школе 28. августа 1921. године.

могу да покрију општина Ивањичка, Моравички срез и Чачански округ. Одлучено је да се од сваког ђачког родитеља затражи помоћ од по пет динара месечно у периоду од годину дана, почев од 1. септембра 1921, па до 1. септембра 1922. године. Посебно је наглашено да ако неко од родитеља не буде драговољно хтео давати помоћ школи, у том случају према истима се неће предузимати никакве принудне мере. Сачињен је и списак од 62 родитеља за које се мислило да су у могућности (према своме имовном стању) давати добровољну помоћ за издржавање школе. Иначе, за помоћ у финансирању среска и окружна скупштина предвиделе су по 2.500 динара у својим буџетима за 1921. годину.

Школске 1921/1922. у први разред уписано је 46 првака (38 дечака и осам девојчица) и 44 другака (36 дечака и осам девојчица). Упис ученика извршен је 10. септембра 1921. године. Тако је ивањичка Виша основна школа у другој години рада имала 90 ученика, међу којима 16 девојчица. Запажа се да су међу првацима доминирала деца из Ивањице и околних села, али било је и пет ученика из драгачевских села којима је Ивањица ближа од Чачка. У другом разреду од прошлогодишњих првака није било Борисављевића, Ђокићеве, Новака Маслара, Мојсиловића и Пржуљевићеве, а нови ђак био је Миодраг Тодоровић.⁷¹

Годишњи испит одржан је на крају школске године и трајао је пет дана (2, 19, 20, 21. и 22. јуна). На испит су изашла 43 првака (36 дечака и седам девојчица) и сви су успешно завршили први и преведени у други разред. Испит у другом разреду трајао је сваког дана по четири часа (укупно 20). Од 44 другака на испиту је било 35 дечака и осам девојчица и сви су завршили други и преведени у трећи разред. Школски надзорник Петар С. Јокановић је успех и рад наставника ове школе оценио одличном оценом.⁷²

[71] Уписник ученика Више основне школе у Ивањици.

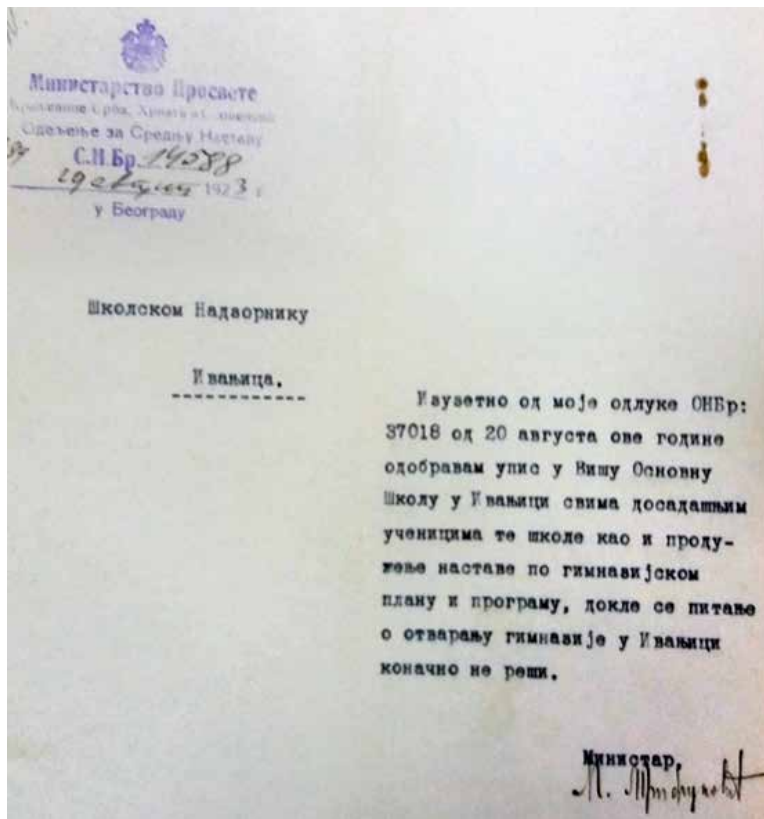
[72] Летопис Више основне школе у Ивањици.

У записницима са седница Школског одбора Више основне школе забележено је да школа има ђачку и школску књижницу, али без прецизних података с коликим књижним фондом располажу.

Министар просвете Светозар Прибићевић је одлуком С. Н. Бр. 13713 од 12. септембра 1922. те школске године отворио и трећи разред Више основне школе у Ивањици. У тексту одлуке је наглашено да ће се радити по наставном плану и програму трећег разреда гимназије и са правом преласка у четврти гимназијски разред по завршетку трећег.

Школске 1922/1923. године у први разред уписано је 49 ученика (43 дечака и шест девојчица). Опет су у питању деца из Ивањице и ивањичких и драгачевских села. У другом разреду учила су 32 ученика (26 дечака и шест девојчица), а у трећем 33 ђака (29 дечака и четири девојчице). Укупно је у школи, у сва три разреда, учило 114 ученика (98 дечака и 16 девојчица). Нису сви уписани ученици дочекали крај школске године у ђачким клупама и изашли на годишњи испит. На испиту је било 45 првака (39 дечака и шест девојчица), 31 другак (25 ученика и шест ученица) и 31 трећак (28 дечака и три девојчице). Завршни испит је положило и прешло у старији разред 38 ученика првог разреда (33 дечака и пет девојчица), 27 другог (21 дечак и шест девојчица) и 24 трећег (22 дечака и две девојчице). У целој школи укупно је 99 ученика (86 дечака и 13 девојчица) успешно завршило разред који су похађали.

Иницијатива да се отвори гимназија није престајала. У првој половини 1923. године оформљен је и Акциони одбор у саставу: председник Ђуро Јеремић, трговац, потпредседник Милисав В. Арсовић, учитељ, и секретар Драгомир Поповић, професор. Из текста сачуваног Записника са треће седнице овог одбора (присуствовао је и народни посланик Анта Радојевић) сазнајемо шта су одлучили у вези са својим деловањем у наредном периоду. Закључено је да њихова депутација у

Одлука министра просвете од 29. августа 1923. године

саставу Ђуро Јеремић, Гаврило Бошковић, Милисав Арсовић и Радосав Ђоковић оде у Министарство просвете и замоли за отварање гимназије, првенствено државне, па ако то не прихвате онда приватне коју би држава помагала плаћањем наставника (или са 100.000 динара годишње) или, на крају, приватне коју би срез издржавао. Захтев је био подржан молбама дванаест општинских судова. Са истим циљем организован је 1. јула 1923. збор грађана, на коме су присуствовала 32 ђачка родитеља. Том приликом формиран је ужи акциони одбор од четрнаест чланова са задатком да учини све што може да се отвори гимназија у Ивањици.

У писму упућеном министру просвете 17. августа 1923. године Акциони одбор је нагласио да се *још њре раиша (а нарочишо њосле), када се увидело шиа значи њросвећен и кулџуран човек, осеиша јака жеља код мноџих ѡрађана*

*среза Моравичкоѡ да своју децу школују како би их шиа боље сѡремили за будуџи живоѡ. Као разлоге за немогућност даљег образовања младих Моравичана навели су удаљеност од центара где постоје школе, рђаве комуникације и лоше материјално стање грађана. Објаснили су како им се у сусрет изашло отварањем Више основне школе из које је управо изашла прва генерација тређака. Замолили су министра да троразредну Вишу основну школу претвори у нижу средњу школу, четвороразредну гимназију, и додали: *Ошварање ниже средње школе омоџућило би мноџим нашим младим снаѡама да шиа боље искористише своје сѡсобносѡи, које Chesѡ ѡроѡадају или осѡају недовољно искористићене.* Текст писма потписали су: председник (Ђуро Јеремић), потпредседник (Милисав Арсовић), секретар (Драгомир Поповић) и чланови Акционог одбора (Радул Перишић, Гаврило Бошковић, Петар*

Јокановић, Вукашин Спасовић, Петар Лукачевић, Драгољуб Милутиновић, Радосав Ђоковић, Љубомир Ристић и Алекса Радојевић).

Надлежно министарство је имало разумевања за њихову иницијативу. У четвртој школској 1923/1924. години министар просвете Миша Трифуновић је одлуком С. Н. Бр. 14588 од 29. августа 1923. одобрио упис свим дотадашњим ученицима у Вишу основну школу и продужење наставе у четири разреда по гимназијском наставном плану и програму, док се коначно не реши питање претварања ове школе у гимназију. Настава је почела 24. септембра 1923. године.

Мештани Ивањице и околних вароши и села нису били потпуно задовољни добијеним решењем, па су наставили са иницијативом да Виша основна школа прерасте у гимназију. Министру просвете упућена је нова молба, написана у лето 1923. године (није датирана). У веома занимљивом и лепо сроченом тексту каже се: *Још је рајша – а нарочито после рајша – када је се увидело шта значи просвећен и културан човек, осетила се јака жеља код многих грађана среза Моравичкој да своју децу школују како би их што боље спремили за будући живот. Али, нешто услед удаљености ових крајева од центара где су постојале школе и рђавих комуникација, а нешто услед рђаво материјалног стања грађана овог краја, није било могућности за то. Ошуда је постојала неопходна потреба ових крајева отварање ниже средње школе у варошици Ивањици. Грађани среза Моравичкој обратили су се Господину Министру Просвете још 1920. године с молбом да се у Ивањици отвори нижа средња школа и изнели су своје жеље и потребе у том смислу. Али како услед оскудице у наставничком особљу и недовољног броја ученика за трећи и четврти разред гимназије није било могућности за то, а пошто је Господин Министар у начелу прихватио жеље грађана и сложио се са њима у вези са овом потреби ниже средње школе у Ивањици, што је се морало поћи путем постојећег отварања разреда по разред. Тако је одлуком Господина Министра Просвете О.*

Н. Бр. 20740 од 2. јула 1920. године отворена у Ивањици Виша Основна Школа са њавом прелаза у наредне разреде гимназије за ученике који је буду свршили. Одлуком Министарства Просвете О. Н. Бр. 34675 од 15. августа 1921. године отворен је други разред ове школе „док се не реши питање отварања гимназије или грађанске школе у Ивањици“, с њавом да ученици који ће буду свршили поју трећи у трећи разред гимназије без доунских испита. Одлуком Господина Министра Просвете С. Н. Бр. 13713 од 12. септембра 1922. године отворен је и трећи разред Више Основне Школе са наставним планом и програмом трећег разреда гимназије и њавом да ученици који ће буду свршили поју трећи у четврти разред гимназије без накнадних испита. Како су ове школске године свршили трећи разред Више Основне Школе тридесет и један ученик, који чине довољан број за отварање четвртог разреда гимназије, а како је и жеља свих грађана овог краја да се Виша Основна школа – која је ове године имала сто и седам ученика – отвори у нижу средњу школу, то Акциони одбор, изабран од стране грађанства среза Моравичкој на збору од 1. јула текуће године, у име свих грађана среза Моравичкој и заинтересованог грађанства срезова: Драгачевској, Ариљској и Студеничкој, најучинивије моли Господина Министра да изволи донети одлуку о отварању шоразредне Више Основне Школе у Ивањици у нижу средњу школу – четвороразредну гимназију, те да тиме омогући школовање и деци из ових крајева. У вези са овом Одбор најучинивије подноси молбе десет оштинских судова из овог среза и среза Драгачевској. Акциони Одбор, заједно са свим заинтересованим грађанима поменутих срезова, нада се да ће Господин Министар изићи у сурет овој молби с обзиром на рђаво материјално стање ових крајева и апсолутну немогућност грађана да школују своју децу у удаљенијим местима. Отварање ниже средње школе дало би могућности многим нашим младим снама, које су принуђене, рђавим економским условима за живот, најучинивије родитељско оштећење, да се припреме за будући живот и да што боље

Милисав Арсовић, Божидар Томић и Драгомир Драги Појовић

искористиће своје способности, које иначе код нас досија иста пропадају или осијају недовољно искористићене. Грађани, ипак, са своје стране даће за гимназију потребну зграду која одговара свима условима хигијенским и дружим, сав потребан намештај, учила и потребна наставна средства.⁷³

Претходно поменуте молбе општинских судова написане су крајем јула и почетком августа 1923. године. Од 14 општина Моравичког среза молбе су доставили судови општина у Ивањици, Остативи, Вионици, Приликама, Шумама, Брезови, Братљеву, Ковиљу и Кушићима (Јаворска општина).⁷⁴ То су учиниле и општине Лиса и Луке које су припадале Драгачевском срезу. Молбе су потписивали председници општинских судова⁷⁵, по два члана и деловођа, као и по десетак одборника.

[73] Заједничку молбу у име грађана срезова Моравичког, Драгачевског, Ариљског и Студеничког потписали су председник Акционог одбора Ђуро Јеремић, трговац, потпредседник Милисав В. Арсовић, школски надзорник, секретар Драгомир Поповић, професор, и чланови: Гаврило Бошковић, трговац, Радојица М. Јеремић, трговац, Петар С. Јокановић, учитељ, Радул Перишић, учитељ, Драгољуб Милутиновић, свештеник, Петар Г. Лукачевић, столар, Радосав Ђоковић, економ, Вукашин М. Спасовић, трговац и Алекса М. Радојевић, трговац.

[74] Поред наведених, у Моравичком срезу постојале су политичке општине: Опаљеничка, Ерчешка, Косовичка, Средњоречка и Придворичка.

[75] Председник Суда општине Ивањичке био је Гаврило Бошковић, Остатичке Павле Станисавић, Вионичке Свет. С. Ивановић, Приличке Цветко М. Бојовић, Шумљанске Сретен Савић, Брезовске Мил. Караклаја, Братљевске Бојо Кривокућа,

У свим молбама је наведено да су најближа места која имају гимназије (Пожега, Ужице, Чачак, Краљево, Нови Пазар) веома удаљена, да је ово брдовит и кршевит крај без добрих путева са рђавим саобраћајним средствима и да све то заједно обичне овдашње грађане (најчешће веома сиромашне) онемогућава да пошаљу децу на даље школовање. Било је веома рационалних објашњења исказаних у њиховим молбама за отварање четвороразредне ниже гимназије у Ивањици. Посебно су истакли чињеницу да би деца имала бољи надзор родитеља, па се не би могла одавати рђавим навикама и пороцима у узрасту када се ствара њихов карактер, као и да њихова деца имају вољу, способности и жудњу за науком и сазнањем. Сматрали су да би Ивањица била идеално место за гимназију као средиште околних среских места: Ариља, Гуче, Рашке и Сјенице. У молбама је било и патетичних делова, као што је овај: *Дечји родитељи јорко уздишу на помисао да у околним градовима имају поред осморазредних гимназија и дружих виших и пољопривредних школа и како родитељи из те околине лако своју децу школују и просвећују, а уживају све мојуге државне пошторе, а наша деца вечито као паспорчад очекују милости да им се у основну школу пошаље просветни радник и у њему сву срећу погледају, јер ја из своје*

Ковиљске Саватије Бојовић, Јаворске Тома С. Дабовић, Лишанске Срет. М. Јованчић и општине Луке Милован Јовићевић.

*средине не можемо имаџи, ња се сами њишмамо да ли смо ми синови ове мајке Србије. На другом месту се каже: Жалосно би било да деца која су сјособна и џаленђована за школу и којој је док су били у основној школи усађена љубав њрема истђој и њрема књизи осђану у овим људурама и да свој век њроведу као чобани, кад би мођли као школовани људи да мнођо корисџе своме народу и ођаџбини.*⁷⁶

Перманентни притисци и бројне молбе нису оставили равнодушним надлежне у Београду. Указом Александра I Карађорђевића, краља Срба, Хрвата и Словенаца С. Н. Бр. 20820 од 25. октобра 1923. године, Виша основна школа у Ивањици претворена је у приватну среску гимназију. С обзиром да су сви ученици Више основне школе изразили жељу да пређу у новоотворену гимназију, иста је ликвидирана 30. децембра 1923. године. Према томе, Вишу основну школу наследила је Нича приватна гимназија.

У Вишој основној школи предавали су: Радул Перишић, управитељ школе, Петар С. Јокановић, Радослав Јојић,⁷⁷ Божидар Ј. Томић, Милица Лазић,⁷⁸ доктор Божидар Милошевић⁷⁹, Милисав В. Арсовић⁸⁰, Александар Д.

[76] Архив Југославије, Београд, 66/1592/1705.

[77] Радослав Јојић, апсолвент права, предавао је француски језик у ивањичкој Вишој основној школи школске 1920/1921. године.

[78] Милица Лазић, учитељица Женске радничке школе, хонорарно предавала женски ручни рад у Вишој основној школи школске 1920/1921. године.

[79] Божидар Милошевић, лекар, предавао хигијену у Вишој основној школи у Ивањици (1920/1921).

[80] Милисав (Савка и Витор, тежак) Арсовић, учитељ и школски надзорник, рођен 8. априла 1889. у Кушићима. Основну школу је завршио у Миланци, пет разреда гимназије у Београду, а четири разреда Учитељске школе у Јагодини (1910, одличан успех). Практични учитељски испит положио је у Ужицу (1921). Војску није служио, а учествовао је у свим ратовима од 1912. до 1918. године као војни обвезник чиновничког реда. Као учитељ од 31. августа 1910. године, радио у Ковиљу (31. 8. 1910 – 11. 7. 1912), Миланци (1. 9. 1912 – 25. 1. 1921), ивањичкој Вишој основној школи (25. 1. 1921 – 1923), основним школама у Ивањици (1923–1924, 1927–1929), Шумама (5. децембар 1929 – 16. мај 1939), где је био управитељ школе, и Чачку (16. мај 1939 – 21. јул 1941, пензионисан), где је био управитељ школе (од 27. јуна 1939). Током службовања увек је оцењиван одличним оценама. Као просветни надзорник Моравичко-драгачевског среза радио је од 18. јануара 1923. до 25. августа 1927. године. У ивањичкој Основној школи упоредо

Адамовић⁸¹, Јосип Локас⁸², Владимир Николајевић⁸³ и Драгомир Драги С. Поповић⁸⁴ (био

..... радио до 1929, где је био управитељ (од 16. јануара 1923. до 5. октобра 1928). Секретарску дужност у канцеларији школског надзорника у Ивањици обављао од 2. марта 1921. до 30. маја 1922. године. Поново је пензионисан 12. септембра 1945. године. Одликован је сребрном и златном медаљом за ревносну војну службу (1917. и 1920), Албанском споменицом (1921) и Ордеом Светог Саве петог реда (1928). Преминуо је и сахрањен у Чачку 1965. године. Са првом супругом Илинком, учитељицом (преминула 1913), добио је сина Миодрага (рођен 13. 2. 1913. у Миланци), а са другом – Драгом (рођеном 1898, отац Недељко, лекар), домаћицом из Шапца (венчали су се 16. новембра 1919. у Валеу) кћерке Иванку (удато Андрејић, рођена 5. јула 1920. у Валеу), учитељвала у Кушићима, Бресници, Катрги и другим местима, Милицу (удато Милошевић, рођена 28. јануара 1922. у Ивањици), учитељица у Катрги, Осоници и Чачку, и Душанку (рођена 13. марта 1933. у Ивањици) и сина Милоша (рођен 21. децембра 1926. у Ивањици). /Архив Србије, МПС, досијеа просветних радника, Ф, XV, 53/

[81] Александар Д. Адамовић, наставник Више основне школе у Ивањици од 27. септембра 1921. До лета 1923. године. Завршио је учитељску школу. Као учитељ радио у Косовици (1920/1921), одакле је у лето 1921, одлуком министра просвете, требао да буде премештен у Угриновце (под Рудником), али је ипак распоређен у ивањичку Вишу основну школу. Радио у основним школама у Вранићу код Београда (1923–1924), Ракови, Великој Моштаници (1924–1928), Пожеги (1928–1934), одакле је премештен у Београд, где је био управитељ ОШ „Краљица Марија“. У Ивањици се 1921. оженио са учитељицом Косаром (1896), са којом је добио синове: Драгослава (1922), Бранислава (1923–1924) и Михаила (1925).

[82] Јосип Локас, наставник Више основне школе у Ивањици у школској 1921/1922. години. У Ивањицу дошао 26. новембра 1921, а из ње отишао у лето 1922. године. Имао је тада 17 година учитељске службе. Средином тридесетих година 20. века био је шеф одељења за грађанске школе у Министарству просвете.

[83] Владимир Д. Николајевић, наставник Више основне школе и Основне школе у Ивањици, рођен 13. јула 1896. у Русији. Завршио је учитељску школу у закавказском учитељском семинарију (1915). У Краљевину СХС дошао 1920, а поданство добио 1924. године. Био је учитељ у Ласцу (19. 4 – 23. 10. 1922). У Вишу основну школу у Ивањици дошао 13. новембра 1924. године и радио две године (до одласка у војску, 5. 9. 1924), а потом у ивањичкој Основној школи до 1925. године. /Архив Србије, МПС, досијеа просветних радника, ѓ, VIII, 41/

[84] Драгомир С. Поповић Драги, професор, рођен 2. августа 1899. у Ивањици, у свештеничкој породици (отац Стаменко, мајка Марија). Основну школу је завршио у Придворици на Голији, гимназију похађао у Чачку (пети разред завршио 1913) и Ужицу (1920). Дипломирао је на Филозофском факултету, група за српски језик и југословенску књижевност у Београду (февруара 1924). Професорски испит положио у Београду (1929) са оценом „одликујући се у свима деловима испита“. Као професор радио је у ивањичкој Вишој основној школи и Нишкој гимназији (од 1. марта 1923. до 14. јула 1925, директор од 1. октобра 1924. до 17. марта 1925), гимназијама у Београду (Друга мушка гимназија, 1925) и Чачку (од 6. 9. 1925. до 1945), Техничкој (1949–1954) и Економској школи у Чачку (1954–1962). Био је вршилац дужности директора мушке (од 6. јуна 1941. до 1942) и женске (1943–1944) Гимназије у Чачку. По одласку у пензију живео је у Чачку. За историографски рад *Чачак у њрошлости* добио награду САНУ за најбоље истраживачко

је први факултетски образовани просветни радник у историји ивањичког образовања).

Бачка литерарна дружина „Јавор“

Без сумње, најзначајнија организација у Ивањици у првој половини 20. века било је Ивањичко ђачко друштво „Јавор“. Због његове улоге у културном, спортском, образовном и туристичком животу града на Моравици приказаћемо рад овог удружења за време постојања Више основне школе и Ниже гимназије.⁸⁵

На седници Наставничког већа Више основне школе, одржаној 15. марта 1923. године, новопридошли професор Драгомир Поповић предложио је да се у школи оснује, односно обнови негдашње ђачко друштво „Јавор“. Према речима покретача овог подухвата, циљ оснивања било је интелектуално образовање ученика. Наставничко веће се сагласило с Поповићевим предлогом да се обнови некадашње ђачко друштво које је у Ивањици постојало као феријално ђачко друштво под именом *Јавор*. Поповићу је стављено у дужност да изради пројекат друштвених правила и припреми све остало што је неопходно за оснивање овог друштва.

Већ 4. априла 1923. године Наставничко веће Више основне школе у Ивањици усвојило је правила која је припремио Поповић у 25 чланова. На тај начин је обновљен збор Бачке литерарне дружине *Јавор* која је постојала пре Првог светског рата. Истовремено је за првог председника изабран Драги Поповић. Њен задатак је био да омогући ученицима да

дело из историје за 1938. годину. Објавио: *Сјоменицу Чачанске реалне гимназије* (заједно са Драгославом Митровићем и Маргитом Радовић, 1938), *Чачанска гимназија 1837-1937* (1939) и бројне истраживачке радове. Одликован је Орденом Југословенске круне петог реда (1937). Ожењен са Олгом Бошковић из Ивањице, са којом је добио синове Предрага и Томислава и кћерку Љиљану. Умро је у Чачку 18. фебруара 1986. године. /Архив Србије, МПС, досијеа просветних радника, F, XXXIX, 30/

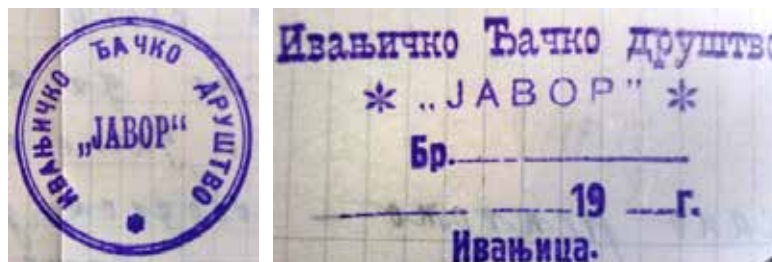
[85] На званичном печату стајало је *Ивањичко ђачко друштво „Јавор“*, а на сачуваним документима у називу ове организације појављују се и *ђачка литерарна дружина*, *феријално ђачко друштво* и слични називи. Али, увек је стајало име „Јавор“ и односило се на исто удружење.

прошире своје знање и допуне образовање у литерарном, друштвеном и моралном смислу. Требало је да Дружина на литерарним седницама своје чланове заинтересује за књижевност, да *развијајући осећање за лепо и узвишено, сузбију рђаве навике и особине*.

Половином априла 1923. године управитељ ивањичке школе Радул Перишић послао је среском школском надзорнику правила Бачке дружине *Јавор* с молбом да се доставе Министарству просвете на одобрење. Школски надзорник Милисав В. Арсовић написао је министру просвете да *прилаже њавила Бачке дружине Јавор* ђака ивањичке Више основне школе на одобрење. У тексту писма навео је да *ђаци ове школе обнављају књижевно друштво Јавор које је до сада њосијојало као феријално друштво ивањичких ђака задржавајући му истио име, а дајући му нова њавила*. Седиште друштва било је у школи.

Седмично су се у школи одржавале седнице на којима су ђаци, чланови друштва *Јавор*, *чишали своје оријиналне радове, расјрављали о сваком њријодном њишању у њиховом заједничком раду и ђачком живоију*. Све дружинске *њослове с најживљим учешћем обављају сами ученици њод руководсјвом настјавника ове школе Драјомира Појовића, свршеној филозофа, чијом је иницијашјвом образовано ово ђачко-омладинско друштво, које је своје чланове-ђаке њодсјакло на јак, обилаш, свесјтран и ињтензиван рад*. Током маја и јуна 1923. године чланови Бачке дружине *Јавор* одржали су десет седница и прочитали *28 оријиналних њисмених радова*.

Према достављеним *Правилима* задатак Бачке дружине *Јавор* био је да *њреко књијнице, коју ово друштво наслеђује од сјтарој истијоименој друштва, а које ће се још дојунити, зајим дискусијом и чишањем самосјалних радова (као шјто је кујљење народних умошворина и бележење народних обичаја) на лиштарарним седницама заињтересује чланове за књијевносј и науку, зајим да их њодсјакне на самосјалан ињшелекјуалан рад*.

Печат и штампил Ивањичког бачког друштва „Јавор“

Правилима је предвиђен капитал с којим ће располагати Бачка дружина Јавор. Била су то средства наслеђена од старог друштва Јавор, затим улози редовних чланова, помажућих чланова и утемељача и добротвора, али и приходи од забава, концерата и предавања приређених у корист друштва. Чланови друштвене Јавор били су редовни, помажући, утемељачи и добротвори. Редовни чланови постали су сви ученици ивањичке Више основне школе који су уплаћивали редован улог од два динара месечно. Помажући чланови су они грађани или ђаци других школа који су плаћали месечни улог као и редовни чланови. Утемељачи су ђаци или грађани који положили друштву једном за свакога 50 динара. Добротвори су она лица која положили друштву једном за свакога 100 динара. Као утемељачи и добротвори могли су бити уписани од стране пријатеља и сродника и они који су умрли.

Сви чланови друштвене Јавор могли су да позајмљују из друштвене књижице књиге и листове на читање. На седницама друштвене Јавор имали су право гласа, као и да питају, предлажу и дискутују само редовни чланови, а остали само право присуствања. Сваки члан могао је бити искључен само ако се утврди да очигледно омета рад Друштва или га оштети. О сваком таквом преступу одлучивао је збор већином гласова која одве мора износити две трећине присутних чланова.

Бачком друштином Јавор управљали су председник, потпредседник, два секретара, благајник, књижничар, потписничар и три члана Управног одбора. Председник је био један од наставника као највиши инструктор,

кога је бирало Наставничко веће, а све остале чланове Управе, то јест ђаке (редовне чланове Друштвене), збор гласањем на почетку школске године. Надзорни одбор се састојао од три члана (редовни чланови Друштва) који су између себе бирали председника. Управа се старала о материјалној имовини Друштвене, њеним приходима и расходима, набавци књига и часописа за књижицу, сазивала је седнице и припремала дневни ред састанака. Осим тога, Управа је пратила извршење друштвених правила и донетих одлука збора и одлучивала о свим друштвеним пословима.

Дужност Надзорног одбора била је да контролише рад Управе. Надзорни одбор је могао у свако доба од Управе Друштва да захтева дозволу да се изврши преглед стања касе, књижице и осталог рада, о чему је морао да реферише збору на првој седници. Извештај о раду Управе био је обавезан на крају школске године. Одлуке су се морале подносити збору на одобрење, а он их је већином гласова или усвајао или одбацивао. Збор је једини био надлежан да одлучује о свим питањима у вези са радом Друштва. Он је решавао о разрешењу и оставкама појединих чланова или целе управе и о избору нових чланова. На крају школске године Управа је подносила збору извештај о целокупном свом раду, као и о стању касе и књижице. Ако чланови Управе из било којих разлога нису могли у време школског распуста управљати поверену им дужност, то ће се образовати Феријални одбор чији ће задатак бити да преко распушта чува поверену му имовину и да издаје књиге члановима. Феријални одбор сачињавала су три члана, а бирао их је збор гласањем. Предвиђено је било да се

дужности појединих чланова Управе, као и процес рада у друштву, детаљније одреде пословником који би Управа прописала и поднела збору на усвајање.

Правилима је предвиђено да се, у случају затварања школе или ако Друштво престане да ради, сва његова имовина преда Ђачкој књижници ивањичке Основне школе, у првом, односно Ђачкој књижници ивањичке Више основне школе, у другом случају. Уколико би се ова школа претворила у гимназију, друштво *Јавор* ће продужити рад са истим именом. Петог априла 1923. године правила *Ђачке дружине Јавор* прихваћена су на збору у потпуности и потписана од чланова прве Управе друштва.

Прву Управу Ђачке литерарне дружине *Јавор* чинили су: председник Драгомир Поповић, професор, потпредседник Михаило Перишић, секретари Радивоје Перишић и Недељко Стефановић, и чланови: Боривоје Јеремић, Цветко Велимировић, Благоје Павићевић, Војислав Јеремић, Анка Караклајић и Спасоје Гвозденовић, сви ђаци ивањичке Више основне школе.⁸⁶

Извори и литература:

Архивска грађа:

Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије

Архив Србије, Министарство просвете Краљевине Србије

Међуопштински историјски архив Чачак, Начелство округа чачанског 1839-1922; Краљевска банска управа, Дринска бановина. Година 1929-1941, одељење Просвета

Историјски архив Ужице, Нижа државна гимназија Ивањица 1923-1930, општа акта

Архива и уписнице ученика Више основне школе у Ивањици, Приватне гимназије у Ивањици, Државне гимназије у Ивањици чувају се у архиви ОШ „Милинко Кушић“ Ивањица/

Приватне архиве бивших ученика и наставника школе

Штампа:

Просветни гласник, Београд, 1880-1944.

Српске новине, Београд, 1870-1919.

Литература:

Гавриловић Андра, *Народне школе у Србији 1803-1815* (Београд; Учитељско удружење, 1903)

Живковић Новак, *Школе у ужичком крају у XIX веку* (Титово Ужице: СИЗ основног образовања и васпитања, 1981)

Марковић Љубомир, *Моравички крај: фотомонографија* (Ивањица: Удружење просветних радника Општинске скупштине Ивањица, 1965)

Марковић Љубомир, *Школе моравичког краја* (Ивањица: Општинска заједница образовања, 1983)

Марковић Светислав Љ., Летић Ковиљка, *Сво осамдесет година основне школе у Ивањици 1836-2016* (Ивањица: Основна школа „Милинко Кушић“, 2017)

Марковић Светислав, „Виша основна школа у Ивањици 1920-1923“, *Изворник* 29 (Чачак, 2014), 111-144.

Марковић Светислав, „Записници са седница Наставничког већа и Школског одбора Више основне школе у Ивањици 1921-1923“, *Изворник* 31 (Чачак, 2015), 99-122.

Познановић Раде, „Средње школе у региону Титово Ужице до наших дана“, *Ужички зборник* 11 (Титово Ужице, 1982), 63-97.

Протић Емилијан, *Летњи Гимназије ивањичке 1920-1995* (Ивањица: Гимназија, 1995)

Станић Радомир, „Манастир Ковиље“, *Зборник радова Народне музеја I* (Чачак, 1969), 33-53.

Ћунковић Срећко, *Школство и просвета у Србији XIX века* (Београд: Педагошки музеј, 1971)

[86] Светислав Љ. Марковић, Ковиљка Летић, *Сво осамдесет година основне школе у Ивањици 1836-2016* (Ивањица: Основна школа „Милинко Кушић“, 2017), 148-149.

SECONDARY EDUCATION IN IVANJICA STARTED A HUNDRED YEARS AGO

It has been a hundred years since the day when two teachers started higher education in a town on the river Golijska Moravica. An extremely important organism for this city, full of strength and life, which was named Ivanjica Gymnasium, developed from the embryo called the Higher Primary School. With more than 50 teachers and about 500 students, numerous classrooms and laboratories, modern teaching tools and computers, a rich library, a well-organized and comfortable school building, a courtyard enriched with sports fields and a rich cultural life that pulsates within its walls, spreading its influence far beyond the narrow circle of the school, Ivanjica Gymnasium has lived to celebrate a rare jubilee – the centenary of its founding.

By researching the available material in the school archives, the Archives of Serbia, Archives of Yugoslavia, Inter-Municipal Historical Archives of the city of Čačak, Historical Archives in Užice, libraries of Belgrade, Čačak, Užice and Ivanjica, as well as other available sources, we have collected important historical data and knowledge testifying to decades of engagement of respectable people of Moravica in order to enable their children to continue their education in their native place by opening of the Higher Primary School as the forerunner of Ivanjica Gymnasium, as well as its educational and pedagogical work in the period from 1920 to 1923.

Svetislav LJ. MARKOVIĆ PhD
Bratislav N. STOJILJKOVIĆ

L'ÉDUCATION DES LYCÉENS D'IVANJICA FUT ENTAMÉE IL Y A PLUS DE CENT ANS

Cent années passèrent depuis que deux maîtres commencèrent leur éducation dans cette petite ville sur la Moravica de la Golijska. De l'embryon nommé Haute école élémentaire, un nouvel organisme extrêmement important se développa, plein de force et de vitalité, qui se nomme le lycée d'Ivanjica. Avec plus de 50 maîtres et environ 500 élèves, de nombreux cabinets et laboratoires, des moyens d'éducation contemporains et des appareils informatiques modernes, une riche bibliothèque, un bâtiment scolaire confortable et bien aménagé, une cour sublignée avec des terrains sportifs et un espace vital culturel très varié, qui se pulse parmi ses murs, en étendant son influence bien plus loin que le cercle étroit de l'école, le lycée d'Ivanjica atteignit un rare anniversaire depuis sa fondation – son centenaire.

Par la recherche de la documentation disponible aux archives scolaires, aux Archives de la Serbie, aux Archives de la Yougoslavie, aux Archives intercommunales historiques de la ville de Čačak, aux Archives historiques à Užice, aux bibliothèques de Belgrade, Čačak, Užice et Ivanjica, ainsi que d'autres sources disponibles furent recueillis des renseignements et connaissances importantes qui témoignent de l'engagement de plusieurs décennies de l'engagement des citoyens renommés de la Moravica pour permettre à leurs enfants la continuation de leur éducation dans leur région natale, en ouvrant des Hautes écoles comme précurseurs du lycée à Ivanjica et de leur étude éducative-pédagogique dans la période des années 1920 à 1923.

Svetislav Lj. MARKOVIĆ, Dr
Bratislav N. STOJILJKOVIĆ

Даница ОТАШЕВИЋ
новинар и библиотекар, Чачак
danaotasevic@gmail.com

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ УОЧИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ЗАПИСИМА РАДОЈА ЈАНКОВИЋА

АПСТРАКТ: Док је Друџи свештски рајн најодром Немачке на Пољску 1. септембра 1939. године беснео у Зајадној Европи, Југославија је покушавала да сачува неутралност. Иако пошресана унутрашњим друштвеним и политичким несугласицама и последицама разбијања државног јединства оснивањем Бановине Хрватске, власт је настојала да балансира на сложеној рајној жеравици, док се живио у Београду одвијао колико-толико нормално. Добро обавештени ојунмоћени министар у пензији Радоје М. Јанковић бележио је шта се дешава на европском фронту 1940. године и одсликао за „један зајис целине“ и атмосферу у претјоници у зору новој раји. Ауентично сведочанство Чачанина који је прошао пућ од елијној официра, учесника у бројним историјским догађајима на почетку 20. века, ојадника од круне и зајвореника, до дипломате и исца, драјоцено је за проучавање прошлости и важна дојуна колективном памћењу. Јанковићеве селективни зајиси о рају и живиоу Београда и њејових жијеља од 4. маја до 6. јуна 1940. године шема су овој рада.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Радоје Јанковић, кнез Павле, Иво Андрић, Милан Сјојадиновић, Милан Анђић, Београд, Немачка, Енглеска, Француска, Југославија, Италија, Друџи свештски рајн

Увод

Захваљујући љубави према писању која је трајала од гимназијских дана до краја живота, неостварена жеља да напише историју Србије, подстицала је Радоја Јанковића да води дневник, бележи догађаје и сусрете којих је у његовом бурном животопису било напретек. Резултат те страсти су обимна историјска грађа и сведочанства „иза завесе“, из другог плана, о времену у коме је живео и људима који су мењали свет и токове историје, које је познавао и са којима је сарађивао. Био је на важним местима, са утицајним личностима које су обележиле политичку, друштвену и културну сцену, учесник је четири рата, сведок две револуције у Русији,

пучиста и миљеник династије Карађорђевић, али и дисидент, успешан дипломата и плодан писац реалистичке историјске прозе. Познавао је краљеве и цареви више династија – Обреновиће, Карађорђевиће, Романове, албанског краља Зога – владаре светских сила, утицајне политичаре, научнике, писце, црквене великодостојнике... Историја на длану његовим записима даје важност и значај који после једног века излазе из таме заборава да потврде, оспоре или допуне наша сазнања о прошлости.

Радоје М. Јанковић рођен је у Чачку 8/21. октобра 1879. године где је завршио основну школу и полуреалку. Отац Миливоје био је

закупац неколико кафана, а мајка Милка била је стуб куће и бавила се децом. Шести разред гимназије Радоје је завршио школске 1896/1897. године са будућим песником Владиславом Петковићем Дисом коме ће бити стари сват на венчању са Тинком Павловић 1911. године, коњичким мајором Михаилом Гавровићем чију је јуначку смрт 1914. описао у приповетци „Коњаник“ и пуковником Драгутином Ст. Гавриловићем који је умро 1918. од последица ратних рана и болести. Пропаст очевог посла одредио је синовљеву судбину: уместо филозофије или неке струке која би га везивала за писање, Радоја је морао да упише Нижу подофицирску школу 1897. у Београду коју после прве године напушта и полаже испит за Војну академију. Године 1900. распоређен је, у чину потпоручника, на службу у Десети пешадијски пук у Горњем Милановцу, а две године касније прекомандован је у Београд. Одмах се повезао са младим официрима који су били незадовољни политиком краља Александра Обреновића и његовом женидбом са удовицом Драгом Машин. Потпоручник Радоје Јанковић нашао се у групи официра који су под вођством Драгутина Димитријевића Аписа у ноћи између 28. и 29. маја 1903. године извели војни пуч, усмртили краљевски пар Обреновића и довели на власт унука Карађорђа Петровића, Петра Првог Карађорђевића. Мајски преврат обележиће потоњу Јанковићеву судбину, али и судбину већине пучиста. Војна каријера, познавање бројних генерација официра, сложени задаци које му је поверавало Министарство војске доводило га је до политичара и врха власти што ће га квалификовати за добро обавештено и поверљиву личност владајуће династије и режима између два светска рата, судију и критичара, а његове дневнике учинити врстом незаобилазних доказа.

Јанковићева каријера после државног преврата иде узлазном линијом: 1906. завршава Вишу војну школу, 1908. упућен је у интендантску официрску школу у Француску где остаје три године школујући се за

послове војне администрације и интендатуре. Истовремено, од 1903. године Јанковић активно пише за „Одјек“, „Нови покрет“, „Дело“, „Дневни лист“, „Војску“, а 1911. године учествоваће и у креирању уређивачке политике „Пијемонта“ и бити стални сарадник овог националног дневног гласила. Био је члан тајног политичког Удружења „Уједињење или смрт“ на чијем челу се налазио Драгутин Димитријевић Апис и већина завереника из 1903. године. Из балканских ратова - ослобођења Косова, Куманова, Прилепа, Битоља и целе Македоније - излази у чину пешадијског мајора. У Великом рату 1914. је на дужности шефа интендатуре при Врховној команди, учествује у биткама на Церу и Суворору, у штабу је Прве армије. Кроз ратна искушења и победе трајно је исковано поштовање према војводама Радомиру Путнику и Живојину Мишићу, као и пријатељство са младим регентом Александром. Министарство војно 1915. године хитно га шаље у Шпанију у набавку одеће и опреме за војску где га затичу вести о новом нападу Аустријанаца и Немаца на Србију, повлачењу српске војске кроз Албанију и стационарање на острву Крф на које стиже почетком фебруара 1916. Одмах је постављен за шефа пристаништа које је под француском командом и задужен за све набавке - оружја, хране, опреме и друге потребе - за српску војску. На лични предлог престолонаследника Александра Карађорђевића, у чијем је непосредном окружењу, чак пријатељским односима, о чему је оставио више записа, Радоје Јанковић је у јуну 1916. године упућен у Русију да у петроградској штампи ради на пропаганди Србије и помогне у оснивању Српске добровољачке дивизије у Одеси.

Фебруарска револуција Русију 1917. године „избацује“ из зглоба: слаби њена војна снага на Источном фронту, губи савезничку улогу и значај, а Србија свог заштитника оличеног у императори Николају Другом. Порази на фронту и унутрашњи немири проузроковали су абдикацију цара Николаја Другог

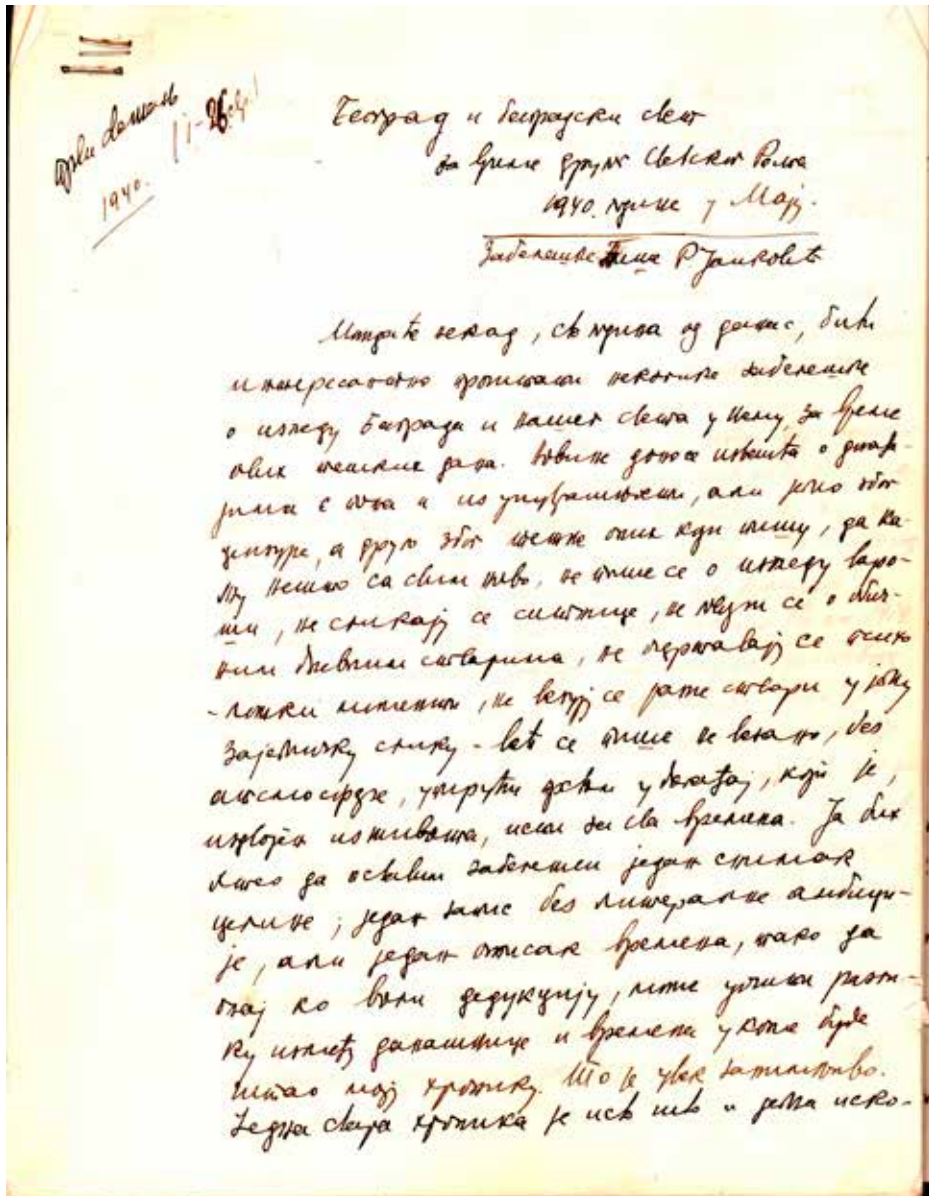
Романова и крај царизму у Русији, војну пропаст и дугогодишњу изопштеност са политике сцене Европе. Власт врши привремена буржоаска влада (и совјети) која није могла да се успешно носи са општим расулом и унутрашњом борбом за власт. Октобарска револуција и победа бољшевика дефинитивно је Русију искључила из савезничке Антанте, борбе против Немачке и решавања Првог светског рата. Бољшевици су у име светске револуције и права народа на отцепљење са Немцима закључили сепаратни мир и одрекли се око 20 одсто своје територије. Руском народу наметнута је идеја пролетерске револуције и „стварање“ света по Марксовој теорији и „Манифесту комунизма“, што ће довести до крвавог грађанског рата и вишегодишње изолације ове велике државе.

Истовремено, до Пегрограда допиру вести о покретању судског процеса против Драгутина Димитријевића Аписа и већег броја официра који су припадали Удружењу „Уједињење или смрт“, названом још и „Црна рука“. Верујући у патриотизам и исправност својих другова, Радоје Јанковић покреће кампању за одбрану осуђених другова у коју улаже 8.000 златних рубаља, а са потпуковницима Божином Симићем, Александром Србом и Војиславом Гојковићем шаље 23. маја 1917. ултимативну депешу престолонаследнику, Влади и министарству војном тражећи обуставу Солунског процеса. Влада са Крфа одговорила је пензионисањем непослушних официра, удаљавањем из војске и покретањем судског поступка против њих. Да би избегли екстрадицију, бунтовни официри и Аписови бранитељи траже заштиту владе Керенског, а касније и бољшевичке владе Лењина и Троцког, учествују у труским политичким догађајима руске револуције и продубљују своја страдања. Војни суд у Солуну осуђује у одсуству четворицу „црнорукаца“ на по 15 година затвора што их је спречавало да се прикључе српским добровољцима приликом евакуисања из Русије 1918. године, а касније и повратак у ослобођену

отаџбину, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Без пасоша и нешто жениног мираза, Јанковић са Наталијом Калмић, избегличким возом Трансибирском железницом путује на исток, из Владивостока лађом прелази у Јапан, а одатле у Кину и Цејлон на повратку за Европу. Бивши пешадијски мајор неколико година борави у изгнанству у Риму (где му се 1919. рађа кћерка Видосава), Бечу, Паризу, Баден Бадену издржавајући се од хонорара за текстове које пише за београдско „Време“ и „Политику“, које потписује псеудонима Бронтес, Моравац, Р, али и од помоћи таста Лазара Калмића.

У септембру 1923. године Радоје Јанковић одлучује да се врати у Београд надајући се да ће у поновном судском поступку скинути љагу са свог имена и добити службу. Међутим, одмах је приведен у Главњачу и спроведен у Пожаревац на издржавање солунске казне коју издржава у Лепоглави и Сремској Митровици. Бројне жалбе суду, притисак штампе и пријатеља, у мају 1925. године постижу циљ

- краљ Александар „даје забраву казну“ и потписује акт о помиловању. Следеће године Јанковић је по хитном поступку примљен на службу у Министарство иностраних дела и именован за конзула Краљевине СХС у Чикагу, а потом је 1929. године именован за генералног конзула у Њујорку. За десет година дипломатске каријере у Америци конзул Радоје Јанковић успоставио је блиске односе између две земље, zaloжио се да уједини српске

исељеничке колоније, помагао је владици Мардарију у оснивању Америчко-канадске епархије (1926-1929) и изградњи манастира Свети Сава у Либертивилу код Чикага. Сматрао је да је „правослање национални стожер наше емиграције и да кроз савезе и цркве треба да се очува српство, српски дух, језик и славна прошлост“. Сарађивао је са Михајлом Пупином, Николом Теслом и Иваном Мештровићем, писао за америчке и српске листове,

полемисао и бранио интересе отаџбине и круне. Исељеници су га испратили са захвалношћу Југославији што је таквог дипломату послала њима у „нову домовину“.

Влада др Милана Стојадиновића 1936. године унапредила је искусног Јанковића за опуномоћеног министра у Тирани где остаје до пролећа 1939. године. Велики утицај југословенског посланика на краља Зога није одговарао Мусолинијевој политици према Албанији, па ће на инсистирање италијанске стране и грофа Ђана Јанковић бити позван у Београд и хитно пензионисан 15. јануара 1939. године. Решење о пензионисању потписао је нови министар Александар Цинцар Марковић, јер је Стојадиновић, иако је победио на децембарским изборима крајем 1938. године, пао у немилост намесника кнеза Павла. Два Чачанина, Стојадиновић и Јанковић, ујединиће се у фебруару 1940. године у покушају да оснују Српску радикалну странку и одбране српске националне интересе угрожене споразумом Цветковић-Мачек и разграђивањем заједничке државе образовањем Хрватске бановине са прерогативима државног уређења. До активног деловања СРС у политичком животу није дошло због хапшења и интернирања председника странке др Милана Стојадиновића на Рудник, а касније у Каран, Рибашевину и на Илићу.

Опуномоћени министар у пензији Радоје Јанковић, сматрајући да је „једна стара хроника важна као и археолошка ископина историјског значаја“, помно је бележио сва дешавања и оставио потомцима да они смеће његова сећања у колективно памћење српског народа. Јанковић је политички активан и под окупацијом, потписник је Апела српском народу, писао је у „Новом времену“ против акција комуниста и бољшевичке идеологије која је узроковала ново страдање народа, стрељања сто Срба за једног убијеног Немца. Сазнања из Русије и кобне последице бољшевичке револуције трајно су га определиле против комунизма што он није скривао. Ухапшен је крајем 1941. са

неколико стотина виђених Београђана и два месеци лежао у логору на Бањици. Од тих последица и срчане болести умро је у Београду 29. новембра 1943. године и сахрањен на Новом гробљу.

Богато војничко, ратно и животно искуство, образовање и интелигенција чине Радоја Јанковића поузданим сведоком времена у коме је живео. Познавао је целокупни српски официрски кадар, дворску елиту, министре, државне службенике, вође странака, посланике, новинаре, писце и новинаре као властити џеп. Осим што је био добар говорник и хроничар, поседовао је критички однос према догађајима и људима, знао да анализира своју епоху и предвиди догађаје. То његове дневничке записе чини драгоценим прилозима за проучавање српске историје и многих других области друштвеног живота. Богату и садржајну очеву писану архиву кћерка др Видосава Јанковић поклонила је на чување Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ у Чачку из које су до сада објављени дневници из Русије и сведочења о Октобарској револуцији¹, сећања на Мајски преврат 1903. године², свеобухватна хроника Чачка с краја 19. века и школске дане у гимназији³ (Зборник Народног музеја, 2017), а сада и успомене из 1940. године. Радоје Јанковић је аутор књига приповедака „Дани и године“ (1926. и 2013) и „Друмом и сокаком“ (Њујорк, 1931), али већи део писане грађе остао је „заробљен“ у периодици и личној (неистраженој) заоставштини. У бројним српским, југословенским, руским и америчким листовима и часописима разасути су чланци и расправе о историјским, друштвеним, политичким и

[1] Радоје М. Јанковић, *У вихору Октобарске револуције* : (1916-1918), пр. Даница Оташевић (Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије, 2019)

[2] Даница Оташевић, „Радоје Јанковић - како смо извршили преврат 1903. године“, *Изворник : грађа Међуојштинској историјској архиви* 34 (Чачак, 2018), 99-136.

[3] Даница Оташевић, „Записи о Чачку Радоја М. Јанковића (1879-1943)“, *Зборник радова Народног музеја XLVII* (Чачак, 2017), 73-105.

другим темама из времена у коме је живео, што после сто година представља значајне прилоге за колективно сећање.

Упркос обимној грађи која је остала у рукопису, учешћа у исписивању историје, књижевности и дипломатији, Радоје Јанковић је пао у заборав у свим областима у којима је свесрдно давао себе. Објављивањем делова из његове писане ризнице исправља се донекле

неправда и овај значајан официр, дипломата и писац враћа се у жижу интересовања научне и читалачке јавности. Јанковићеве успомене о Југославији уочи Другог светског рата „покривају“ збивања на домаћој и европској историјској сцени у 1940, 1941. и 1942. години. Целовита грађа са другим артефактима биће објављена као књига поводом осам деценија од избијања Другог светског рата.

Радоје М. Јанковић
БЕОГРАД И БЕОГРАДСКИ СВЕТ

4. мај 1940.

„Можда ће некад, сто година од данас, бити интересантно прочитати неколике забелешке о изгледу Београда⁴ и нашег света у њему за време ових тешких дана. Новине доносе извешће о догађајима с поља и из унутрашњости, али једно због цензуре, а друго због тежње оних који пишу, да кажу нешто сасвим ново, не пише се о изгледу вароши, не сликају се ситнице, не говори се о обичним дневним стварима, не оцртавају се психолошки моменти, не везују се разне ствари у једну заједничку слику – већ се пише невезано, без атмосфере, упирући прстом у догађај, који је, издвојен из живота, исти за сва времена. Ја бих хтео да оставим забележен један снимак целине, један запис без литерарне амбиције, али један отисак времена, тако да онај ко воли дедукцију, може уочити разлику између данашњице и времена у коме буде читао моју хронику. То је увек занимљиво. Једна стара хроника је исто што и једна ископина археолошког значаја. По њима се цени минули степен цивилизације и животне садржине; по њима се разазнају слојеви напретка, наслаге духа. Отуда се конструише слика људског бивања.

Да почнем са расположењем Београђана и Југословена према рату који се води између Енглеско-француске војске са једне и Немачке са друге стране.

Расположење је у народу за победу француског оружја. То се види свуда: у позориштима, кинематографима, по разговорима, по љубопитству којим се очекују и читају вести са ратишта. Наш народ у Србији везан је захвалношћу за Французе и Енглезе која траје још од првог светског рата 1914. године. Накртко, влада атмосфера душевног јединства и жеље за победом Француза. То је нешто што је ван дискусије. Немогућно је на пр. уобразити Србе наперених пушака противу Француза! Та веза је толико јака, да је немогућно пратити друге политичке комбинације. Што се односи на Французе односи се и на Енглезе, само што су Енглези дискутовани. Енглези су код нас окривљивани што се нису спремали за рат, већ чак, за све време од првог светског рата, спречавали Француску да предузме мере противу очигледног спремања Немачке за рат.

Но при свој симпатији према Француској у народу и по Београду нема ратног расположења, премда се већ седам месеци стално позивају резервисти на војне вежбе. Па тек што се пуне кући, опет их зову у касарну.

[4] На врху прве стране рукописа: „Београд и београдски свет за време другог светског рата“, 1940. године у мају. Забелешке пише Р. Јанковић. Јанковићеве дневничке белешке из 1940. године обима су 208 страна.

Београд је за неутралност. То долази отуда, што су примери Чехо-Словачке, Пољске, Албаније, Аустрије, Финске, Норвешке поразно дејствовали на наш народни дух. Немци су свуда стизали пре наших старих савезника и свуда спроводили своју вољу. То делом и због неопредељеног држања Италије, која је кроз Мусолинијева уста, пуних двадесет година после рата, славила рат, критиковала Версајски уговор о миру, тражила исправке граница у корист побеђених и у корист своју, разоравала Лигу Народа, нападала своје дојучерашње савезнике, створила агресивну политику у Дунавском Басену, у Албанији, у Африци. Ратом у Абисинији повредила је тешко своје односе са Енглеском и свој статус на Средоземном мору. Нико на свету није звецкао ратном мачугом као Италија. Фашизам је постао симбол агресивности. Приближавање Италије Немачкој омогућило је Немачку да изврши завојевања против Аустрије, Чешке, Пољске. То је увукло Русију на страну Немачке. Пољска је раздељена, Финска територијално оштећена. С тога се код нас у Југославији осећају усамљени пред Немачком и Италијом и желе (као и остале балканске државе) да очувају неутралност. Желе да се очувају, али како? Грчка је несигурна, Бугарска још више. Турска је далеко, Румунија окренута мишљу ка Бесарабији и Русији. Мађарска нам шаље лепе речи и прима у Пешти посете наших министара, али нико не верује, да ће се Мађари испречити испред Немаца. Отуда у Београду влада утученост, забринутост и нератоборност. Италија, ценећи по Мусолинију, можда би и покушала какву авантуру на Балкану, али италијански народ (и официри са народом) неће рат. Баш ова два три дана (од 1. V 1940. до 4. V 1940) Енглези и Французи показали су Италији сликом шта ће се догодити са Италијом на случај рата против савезника. Затворили су Суец и Гибралтар *pro forma*. Рекли Италији да Енглески бродови могу ићи у Италију и око Африке и преместити гро своје флоте у источно Средоземно море, у Александрију. Амерички посланик

Филипс, у то време, говорио је Мусолинију у очи о потешкоћама исхране Италије, ако Америка обустави пловидбу својих бродова по Средоземном мору. Можда му је рекао и шта више. Сме ли се Италија изложити рату, баш и да рачуна на успех на Балкану, или на обећања Русије да и њу, сем Немачке, снабдева храном? Због свог положаја и своје изложености Италија свакојако неће загазити у рат, док ситуација за њу не буде чиста. Италија, због тога, оклева да се изрази. Она би хтела да сачека крај савезничко-немачког рата па да интервенише у корист победничке стране, узевши какву корист за себе. Сем тога Италија би желела, да остане поштеђена од рата, да би остала снажна да противстане ратном хаосу који ће завладати после рата. Уз то Италија, на случај да Енглеска победи, стрепи од Енглеца, да је не приморају да усвоји енглеске услове мира. Рат у Абисинији и снажење Италије на Средоземном мору створили су спорне односе између Енглеске и Италије. Било како било, Југославији је незгодна та неодлучност Италије да се определи и због тога је Југославија још јаче везана за чување неутралности. Та неодлучност Италије је баш ових дана била предмет коментара. Говорило се, да је Италија била готова да крене противу Балкана. Кажу, да ју је зауставила Енглеска својом флотом и претњом. Београд је био потиштен, али необавештен о томе шта се стварно ради.

Нико од грађана није ништа предузео ради личне припреме за рат, противу бомбардовања, у погледу исхране итд. Свет је у неку руку постао утучено-апатичним. Нек дође шта дође! Неки се решавају да остану у Београду, ма био и бомбардован, други се одлучују да се од евентуалног бомбардовања склоне по унутрашњости, по паланкама, по селима. Власти у Београду послала су још раније свима становницима Београда питање писмено: мислите ли на случај рата остати у Београду, ако не онда куда мисле, каквим средствима итд. Кад су становници одговорили куд и шта ко мисли, онда су им власти

послале оштампан докуменат којим им потврђују, да су примиле одлуку становника шта мисле радити на случају рата и препоручују властима, да им се нађу на руци. Гола форма, али опет нека пажња. По Београду су ископани подземни закони за склањање света од бомбардовања. Ти закони су врло слаби, ништавни. Они су рађени више да се иде на руку предузимачима да зараде на тим радovima, него ли да се помогне становништву. За сада ти закони (по парковима и отвореним местима) служе као склониште бескућника. Свет се снабдева ситним новцем јер је у рату тешко разменити папирне новчанице. По мери како се залази у трајање рата живот је јако поскупео у Београду. Хлеб који је пре десет месеци коштао 2,50 д – 3 дин. кило, данас (4. мај 1940) је 5 динара. Месо је скочило у цени за 50%, имања су скочила у вредности дупло. Свет уноси новац у куповину грађевина. То ради са страхом, јер се боји да после рата не дође револуција, која ће совјетизовати земљу и уништити приватну сопственост. Ко може - купује злато. Један наполеон стаје данас 800 дин. и више. Домаћице брину шта ће да раде са покућством, куда да га склоне. Многи копају рупе и закопавају ствари од вредности. Они који су којекако скућили кућу, која је била разорена првим светским ратом, немају вере да ће моћи устројити имање овим другим светским ратом. Отуда зебња, чамотиња, резигнација и жеља за неутралношћу. Јевреји нарочито страхују од евентуалне победе Хитлерове на Балкану. Они не знају куда да се склоне. Још већма се осећају притегнути Јевреји у Бугарској. Ово с тога што постоји у Бугарској јака струја за Немачку, а и за Русију.

Међутим, југословенска влада не води одлучно прокламовану политику неутралности. Она мора да лиферује Немачкој жито и намирнице, јер се боји немачког напада. Енглеска и Француска би желеле да пресеку изворе немачког снабдевања, па утичу на нас, да њима продамо своје вишкове намирница. Ми смо толико извезли намирница, да сада немамо кукуруза и пшенице за наш народ.

Продавали смо, у клирингу, Немачкој кукуруз по 100-120 д за 100 кгр. А сад ми за себе купујемо на страни кукуруз по 220 д. 100 кгр. А ова 1940. година се наглашава рђава за усеве. Поплаве пролећне по целој земљи разориле су зимске усеве и одоциле сејање пролећних жита. Влажна земља у Посавини и Подунављу није била задуго подесна за сејање. Идемо у сусрет глади, јер морамо дати храну ратујућим странама.

Наша влада морала би објавити и савезницима и Немцима, да ће се борити за неутралност маоткуд дошао напад. Такве су изјаве чињене и од Турака и од Метарса и од Гафенка у Румунији, и од г. Драг. Цветковића и г. Мачека у Југославији, али се осећа, да – ако савезници крену ка Дарданелима и Солуну, да ми нећемо моћи сами ићи да се бијемо за неутралност, да ће се Немачка (евентуално Италија и Москва) умешати, у коме случају наша војска мора узети став против Немачке, од чије се најезде и окупације бојимо. Рат на Балкану, дакле, може бити изазван превеликим мерама које би Немачка предузела, да спречи (на Јегејском мору) долазак савезничких трупа које су концентрисане у Сирији, друго, рат би могао бити изазван одлуком савезника да закораче на Балкан, изазову рат на Балкану противу Немачке и отворе нови фронт против Немачке, јер им је онај противу Сигфридове Линије и на Рајни тешак за пробој. У сваком случају Балкан ће постати поприште уништавања. Ратоваће по њему и уздуж и попреко, бомбардовање ће разорити и градове и комуникације. Становништво ће изгубити од рата, од бомбардовања, од зараза и глади. Урођеничке трупе су легло болести и заразе. Сто година неће бити доста, да се земља опорави. Нема кога ко ће плаћати репарације. Прошлог светског рата, платила их је Немачка. С тога свега наш је народ апатичан према рату, па и према савезницима.

Наши посланици на страни врло су слаби људи. Сем Пурића у Паризу, Шуменковића у Анкари и Фотића у Вашингтону, на осталим местима налазе се људи слабе главе и лабаве

воље, људи без иницијативе. У Риму имамо посве безначајног и глупог представника Христића, у Берлину благородног, али слабачког Андрића; у Пешти још благороднијег али још слабијег Рашића; у Бугарској доброг потчињеног чиновника Милановића; у Атини сличног Вукчевића, у Букурешту песника, старог, готово излапелог Дучића итд. Што је најгоре то је министар иностраних послова Цинцар-Марковић. Он је нађена слаба фигура, која ће да слуша кнежеву вољу, коју навија министар двора, гњецави Милан Антић. Помоћник министра иностр. послова Милоје Смиљанић је труо и слаб запушач на то буре слабости наше спољне политике. Главни је обзир: никаква иницијатива, никаква алармантна вест, никаква дрска комбинација, возање по заблудама и кабинетским закључцима који се рађају у кнежевој глави, а пролазе кроз призму сумње, клецања и лутања. Председник владе Цветковић је једна посве безначајна фигура, човек који се чуди шта га је снашло, па схвата свој положај, као средство за богаћење. За кратко време он је изградио вилу у Нишкој бањи, у Дубровнику, у Београду, у Нишу, купио имања, засновао Акцион. Друштва итд. За те личне благодети он, по кнежевом диктату, спроводи „споразум“ са Мачеком о Хрватској.

Званично ми изјављујемо да смо за неутралност. Немачка и Италија држе да је кнез са Енглеском (остала два намесника не питају се низашта и они мирно носе ту доброплатежну судбину). Кнез јесте са Енглеском, али стрепи од Немачке. Народ је за Француску, али би рад био да остане ван рата. Народу Румунији верује; сумња у њену војничку вредност. Са Бугарском смо у неодређеним односима. Сумњамо у њену обећавану лојалност. Са Грчком народ не саосећа. Грчку војску наш народ узима са подсмехом. У вредност турске војске наш народ нешто и верује, само не види могућност сарадње. Накратко народ је сам, без вођства, без управе – с тога је без одлучности и одушевљења. Уз то кнез је сменио

изврсног начелника ђенералштаба Душана Симовића, па довео генерала Петра Косића, који је једна добричина, али човек без јаких унутарњих вредности. Пре Симовића био је начелник ђенералштаба Милутин Неђић, човек од војничког и општег значаја. Зашто је он смењен, то се не зна. Сем тога дигнут је са места команданта Армије извесни ђенерал Богољуб Илић, па је намештен на место шефа главне војне инспекције, којој је на челу кнез. Та инспекција нема никакву улогу. Богољуб Илић је скинут из Сарајева, јер је то захтевао Мачек. Тако унутарња политика меша се кобно у војна питања. Кнез Павле је физички врло слаб, по образовању артиста аматер, по карактеру амбициозни племић, по духу самовољни диктатор. На пракси терориста, чији се терор спроводи хапшењем, прогонством, интернирањем, цензуром,

спречавањем слобода. У ствари он је као и поч. Краљ Александар, његов кузен, себи-чан и грабљив. Он је приграбио из краљеве цивил-листе 500.000 дин. месечне плате. Изградио дворове, снабдео жену накитом, купио имања око Београда, сложио у Народну Банку у Београду 7.000.000 д. уштеђевине, исто то по иностраним банкама.

Народ нема на ког да се наслони сад за време рата. Поп Корошец је председник једног незаконито изабраног сената, о коме нико не води рачуна. Сенат се појављује само кад дође први у месецу да прими плату. Да би се чуло да је жив, пре месец дана је председник владе г. Цветковић приредио једну вечеру са сенаторима. Парламент не постоји. Мачек није хтео да ради са парламентом који је образован на бази избора др М. Стојадиновића. Како је Драг. Цветковић (у ствари кнез Павле)

закључио споразум са Хрватима (са Мачеком), то треба некако тај споразум спровести кроз некакву скупштину, озакопити га. Цветковић нема никога у народу, или слабо кога. Остале странке по срп. народу су распарчане. Многи још заостали политичари из парламентарног режима, који је укинут диктатуром поч. Краља Александра Карађорђевића, налазе се на терену и хтели би да уђу у концентрациону владу. Говори се већ од пола године дана на овамо о тој концентрационој (развијној) влади, али не могу да се споразуму. Цветковић изјављује да хоће концентрацију, ал само са онима који безусловно примају његов споразум са Мачеком. Каква уцена! Кажу да је стари Аца Станојевић саветовао кнезу пре неки дан, да треба ићи на изборе, па да избори донесу парламент, а парламент да реши судбину споразума.

Тако „ствар“ стоји, а иза „ствари“ чапкунушу Лаза Марковић, Чубриловић, Бешлић, Цветковић, Мачек и др. Прижељкују да уђу у ту концентрациону владу Милан Грол (на жалост, шеф демократа после смрти Давидовићеве), Миша Трифуновић, безобзирни Крста Милетић, бандоглави Милош Бобић, безнадежни Драг. Иконић итд. – војводе без војске, јер народу није до тих старих вођа, он радије нагиње ка способним људима, који му могу дати хлеба и одеће. Стога је народ окренуо ухо поводом покрета Српске Радикалне Странке са др Миланом Стојадиновићем на челу. Тај покрет је издао програм који садржи ову базу: целокупну и неделиту Југославију, уређење са најширим самоуправама, заштита српског народа у целини и целину војске. Накратко, јасну и одређену превласт целине државе над провинцијама, што значи одбрана земље од цепања, које је започето завођењем федералног државног уређења садржаним у споразуму Кнез – Мачек. На тај програм и покрет у народу др Стојадиновић је интерниран, секретар странке ухапшен, странка прогоњена. Штампан је само један број партијског органа „Уједињење“ кога сам ја уредио. Сарадници су били г. Љуба Поповић, г. Момчило Јанковић, г. Драг. Стојадиновић, г. Летица, г. Стошовић итд. Штампана је још и брошура у којој је био мој говор на партијском банкету одржан 16. марта у Београду, где је било присутно око 220 угледних људи из Београда и унутрашњости. Од политичких људи, који теже ка власти, имамо генерала Пера Живковића, Бошка Јевтовића, Милана Гавриловића, Драгољуба Јовановића, Љотића итд. Сви они неко бољи неко гори, не представљају ништа. Влада, дакле, самовлашће кнежево, преко Цветковића и Мачека. Словенци преко Корощца и муслимани преко Куленовића стоје као посматрачи, пристајући уз владу. Ипак, благодарећи огромним уступцима Хрватској територијално и путем преноса власти са централне на Хрват. Бановинску власт, осећа се у земљи једно затишје политичко, једна нада у југословенску једнодушност на

случај рата. То очекују и Французи који су се преко свога посланика Брижера умешали у нашу унутрашњу политику фаворизујући аутономно оцепљење Хрватске и чак дајући наде кнезу, да у часу пунолетства краља Петра II, може постати 1941. године „крунисани бан“ Хрватске. Говори се, да је круна нуђена кнезу Павлу од Италијана и Немаца у 1938. и 1939. год – али да је кнез одбио. Кад сам ја крајем априла о. г. посетио г. Брижера, да му као франкофон објасним моје учешће у покрету Српске Радикалне Странке, г. Брижер ми је рекао: „др Стојадиновић је требало да остане по страни, он није најбоља марка за ове прилике“. Он ме је упитао: „Хоће ли Српска Радикална Странка наставити свој рад после интернирања др Стојадиновића?“ Ја сам одговорио да хоће, са Бог. Кујунџићем као вршиоцем дужности шефа странке. На мене је овај разговор оставио јасан утисак, да је Француска подржавала интернацију г. Стојадиновића. Један угледни Енглез који се тих дана бавио у Београду, изјавио је, да Енглеска није ништа знала о намерама Београда да се Стојадиновић интернира.

*

Ради колорита садање ситуације помеху овде мој разговор са г. Божидаром Пурићем, нашим послаником у Паризу, који сам имао са њиме 16. августа 1939. пред кафаном у Паризу. Ми смо у то време тражили од Француза оружје. Тражили смо 80 топова хаубица. Французи нам понудили моделе Шомон; наши одбили. Пре годину и по дана наши (г. Стојадиновић) поручили Шнајдеру да простудира и донесе понуду за подизање једне фабрике оружја у Југославији. Шнајдер обећао да ће предузети студије и послао два експерта. Стојадиновић јавио Пурићу „да је Шнајдер спор и да је тај посао завршен са Крупом“. То је Французе јако озловољило. Знамо да је кнез 1939. ишао у Лондон. При сусрету са г. Пурићем кнез му је рекао: „Енглези хоће да ратују!... Били су дискретни, нису ме ништа питали

о мојој посети Берлину, као ни о Венецији“. Кнез је рекао, да је разговарао са Идном и Пурић је говорио са Идном. Тада је Идн рекао за Чемберлена (авг. 1939): „Он верује још у мир“. И кнез Павле и Пурић имају податке, да су германофили у Лондону врло јаки. Ту је Кент са својом околином. Немачки посланик Хеш био је свемоћан, располагао великим сумама и давао субвенције свима и свакоме. Кнез Павле, по повратку из Лондона, позват је да прими један ручак код представника Франц. Републике. Сваког дана у недељи сем среде, која је задржата израније за један лов у Рамбује-у. Кнез, избегавајући ручак, тражио је ручак баш у среду. Пурић вели: „велика је трка била, да се кнез наведе, да прими који други дан. Није хтео да попусти. Најзад Лебрен је обрекао лов и дао кнезу ручак у среду. Далације није хтео да присуствује ручку. Благородни Лебрен видећи каприциозног Павла одговорио је: „Југославија је заслужна за Француску, нека кнез изволи кад хоће“. Кад је Пурић тада поминуо Далацијеу о потреби једног састанка са кнезом Павлом, Делације је одговорио: „Нека изволи, ако хоће, ако неће, нека неће. А ако је кнез задовољан са Лондоном у толико боље“. „И кнез Павле и књегиња Олга не скривају, да мрзе Французе“, каже Пурић. И Пурић ми рече, да између књегиње Олге и краљице Марије, удове краља Александра, влада мржња „кривицом ове Павлове“, закључи Пурић. Што је најинтересантније, вели Пурић, кнез Павле, мрзи да чује о поч. Краљу Александру“.

Овде је згодно да поменем, да сам, ја месеца марта 1940. год. питао отворено г. Стојадиновића: „да ли је чинио финансијске услуге кнезу Павлу?“ Били смо сами у његовој трпезарији у Глишићевој ул. бр. 3. Др Стојадиновић ми је одговорио сасвим поверљиво: „Не! Ја сам, вели, чинио другачије и многе услуге кнезу, на пр. доделио му од краљеве цивил-листе 500.000 дин. месечно и т. слично“... „Кнез има у Народној Банци 7.000.000 дин. уштеде. То је лепа

сума. Могу мислити одткуда му“. „Кнез има новца на страни“. Могу овде да поменем једну непријатну алузију. Кад сам ја пре десетак дана (око 28. априла, нешто пред Ускрс) упитао г. Д. Летицу, ранијег Стојадиновићевог министра финансија, да ли је видео нову брошуру у којој се напада Стојадиновић због Кројхеровог зајма (шведске шибице) и да ли ту није било каквих злоупотреба од стране Стојадиновићеве? г. Летица ми је одговорио (био је присутан г. Стошовић, бив. министар): „Нема ту ничега за Стојадиновића, ако би се та ствар потерала, наишло би се на неког далеко вишег“... Као што је познато, Кројхеров део југословенског зајма продаван је (после банкротства Крајцлерове компаније) у Њујорку 1936. год. на отвореној лицитацији и то сума дуга од 22.000.000 долара за суму од 2.200.000 долара. Ја сам био тада генерални конзул у Њу Јорку и слао детаљне податке и предлоге г. др Стојадиновићу да ме обавести, да купим за нашу државу тај зајам, као што су на истој тој лицитацији купили Мађари и Римунци део својих зајмова. Г. Стојадиновић ми је одговорио депешом: „да је по мишљењу министра финансија г. Летице, та понуда и почетна цена на лицитацији од 2.200.000 долара велика и неповољна“. Годину дана после тога (био сам посланик у Тирани) прочитао сам у „Времену“ похвалу, да је тај наш зајам срећно купљен за 4.300.000 долара!!... Г. Фотићу, нашем посланику у Вашингтону познато је о овоме.

*

Италија је искрцала своје трупе у Албанији 7. апр. 1939. год. Ја сам се као бивши министар у Тирани, растрчао по Београду и утицао, да се прими предлог Италије о подели Албаније. Говорих о томе са г. Ивом Андрићем, новопостављеним нашим послаником у Берлину. Он ми рече: „да је предао дужност помоћника министра г. Милоју Смиљанићу.“ Г. Смиљанић, вечно насмејано тењезгало, био је код мене саветник у Тирани, одговори ми на телефону: „Не можемо да улазимо у

питање Албаније, видите, ови одозго (Париз и Лондон) држе се двосмислено“. Ја му рекох: „Узмите што Италија нуди, останимо у Албанији дотле докле остане Италија (која је изјавила, да остаје у Албанији само дотле док не уреди односе у Албанији)“. Ништа нису помогли моји разлози. Кнез није хтео да чује за улазак заједно са Италијанима у акцију, нарочито с тога што су Италијани нудили истовремено нама Солун, а Бугарима Кавалу и Дедеагач, за нашу сарадњу и толеранцију у њиховој експанзији за Дарданеле и Баку!... Ову идеју за Баку саопштио ми је лично Итал. Посланик Јакомини на једној вечери код мене у Тирани. Ја сам то доставио мин. иностр. послова. Гроф Ђано при посети Београду, учинио је сличан предлог кнезу. За ово се јако интересовала књегиња Олга, која је обавестила Грчку.

*

Још једна ситница: Пурић ми у разговору рече, да је Бошко Јевтић приватни агент кнеза намесника Павла! Рече ми и он, да кнез не мари Србе и Јужну Србију. „Хтео сам, вели, да одем до Охрида, а кнез ми рече: „Шта ћете у Охриду, зашто не останете овде међу културним Словенцима?“.

Да би торба била пунија, мој стари пријатељ Пурић ми рече, да Драгиша Цветковић тражи од њега да му прибави какве год податке противу др Милана Стојадиновића, да би га извео на суд за злоупотребе.

*

Кнез је волео да води спољну политику сам. Ја се сећам кад сам, пред склапање пакта пријатељства са Италијом, био у аудијенцији код кнеза, он ми рече: „већ три ноћи не спавам мислећи како да нађем начина, да створим формулу за пакт пријатељства, а ето већ Ђано тек што није дошао“. Ја одговорим: „Зашто, Височанство, то не дате у посао чиновницима министарства?“ Кнез се на ово осетио увређеним. Ове појединости бележим ради употпуњавања слике савремене ситуације.

23. мај 1940.

Од почетка маја 1940. о. г. кад сам почео ове забелешке до данас, 23. маја, догодиле су се многе ствари. Немци су напали 11. маја на Холандију, Белгију и Луксенбург и за 11 дана освојили Холандију, готово и Белгију, Луксенбург и део Француске од Седана па до Абевила, где један важан мост није порушен, те је омогућен прелаз Немцима и њиховим тешким тенковима. Немци су, тако, добили белгијска утврђења све до Седана. Та белгијска утврђења чинила су заједницу са мажиновљевом линијом у Француској. Продревши за један дан кроз Луксенбург, Немци су напали на Седан и Шарлеора и освојили ова француска места на Даладијевој линији утврђења, која су ишла од Монладиа ка северу и Ламаншу. Објашњено је, да је овако нагло надирање Немаца омогућено једино њиховим тешким тенковима и моторизованим трупама иза њих (на мотоциклима и са камионима). То су Немци огласили као средства за вођење новог ратовања.

*

Сваки дан почевши од 11. маја, доносио је једно велико изненађење, по једну сензацију. Немци су продирали свакодневно по 25-30 километара у Француску територију. Французи су реку Мез напустили тако рећи без отпора, напустивши мостове на њој. После Немачког продора на Мези министар председник Пол Рено држао је говор у Паризу (пред сенатом) где је нагласио, да је линија Мез реке сматрана сувише јаком, да је брањена са недовољним бројем дивизија, да су мостови остали непорушени, зашто ће се узети на одговорност кривци. „Кривци!“ То је реч која се чује ових дана; „дефетизам“ и „саботажа“, чују се такође, све у вези са комунизмом. Докле све ово се догађа на Мези, дотле Леон Блом, бивш. пред. француске владе, држи говоре у Лондону о потреби радничког пожртвовања. Не треба заборавити, да је Леон Блом разградио француски патриотизам пактирању са болшевистичком Москвом.

Г. Пол Рено рекао је 21. маја ове године у свом говору: „Верујем у чудо, јер верујем у француски народ“. Доиста, ако се не догоди чудо, онда – овако напредујући – Немци могу бити пред Паризом за пет дана. Да зауставе енглеско-француске борце на фронту, француски и енглески државници дали су се у говоре на радиу и преклињање војника да не напуштају бојну линију. То је синоћ поновио на лондонском радиу и Вилхем Стид. Пре неколико дана команду над француским трупама у Белгији (9. армија) прима генерал Жиро. Овај генерал сматран је најбољим француским генералом. Дан по дан немачка Врх. команда, објавила је, да је заробила тога Жиро-а. Ствар је била проста: кад је генерал Жиро стигао на фронт да прими 9. армију, њене трупе биле су се распале. Енергични командант је сео у тенк и кренуо да лично обиђе команде тамо где је мислио да су. Место да нађе француске трупе, наишао је на Немце и пао у ропство. Генерал је овим створио један немио ударац француском командовању и француском престижу. Требало је, да оде лично трупама и командантима, али је морао да испред себе пошаље извиђаче. Истовремено кад је назначен ђенерал Жиро за Белгију, назначен је генерал Вегосн за главног команданта француских територија, а за потпредседника владе доведен стари ђенерал Петен (из Мадрида). Овај заслужни генерал из Свет. Рата 1916-17. год. стар је 84 године. Слаб саветодавац. Па, ипак, добро је примљен. Та постављења подвукла су катастрофу на фронту. Реч катастрофа не скида се ових дана са дневног реда. Председник енг. владе лорд Черчил за ових 11 дана већ је два пут долазио у Париз на саветовање. Ђенерал Веган обишавши фронт дао је јуче, 22. маја, изјаву: да ако се савезничке трупе одрже и одупру месец дана добивене су $\frac{3}{4}$ победе“.

*

Видећемо шта ће донети сутрашњи дан. До сада су Немци објавили око 150.000 заробљеника и масу топова и материјала.

Председник Розвелт у овом времену упутио је писмо Мусолинију. Енглеска је преузела преговоре са Италијом по питању ослобођења блокаде италијанске пловидбе кроз Средоземно море. Италијанска штампа прети, напада Енглеску; тражи своја животна права на Средоземном мору; истиче на сва уста своје захтеве, шантажира и прави да је војска спремна да крене на реч Мусолинија. У ствари Италија тектизира са уласком у рат чекајући очигледно и потпуни слом Француске. Онда ће, онемогућивши француску флоту окупацијом Француске, насрнути на афричке колоније, можда и на Дарданеле. Став Италије је одвратан.

Енглеској је, међутим, сишла душа у пете. Страх да ће Немачка деблокирати трупе у Енглеској и да ће цела Енглеска бити изложена бомбардовању и присиљена на мир, обузео је душе британских управљача. У Америци, такође, чуо се глас једног сенатора: „Ако Немачка бомбардовањем Енглеске присили ову на мир и на уступак флоте, ко је онда на реду?“... Америка је гласала пре 4 дана, због тога око милијарду и двеста милиона долара на спремну војску, а амерички сенат (одбор за спољну политику) одбио да прода за готово Енглеској сав борбени материјал америчке војске! На прве вести о Немачком избијању на Ламанш, Енглези су мобилисали 250.000 добровољаца за одбрану земље унутра. Ову меру француски војници примили су са негодовањем. Као што ми је јуче рекао шеф војно-политичког одсека нашег генералштаба потпуковник г. Владимир Калечак, Енглези имају на француском земљишту свега 12 дивизија! Није лако француским војницима гинути (92 дивизије) за величину енглеске империје. Г. Калечак ми рече, да по подацима које има генералштаб Немачка има око 190 дивизија, али на фронту где се данас бије битка немају више војника него савезници. Г. Калечак ми рече да му је београдски амерички војни аташе рекао пре неки дан, да америчка војска нема више од 500 бојних авиона. Г. Калечак тврди да Енглеска има око

2500 авиона, Француска око 5000, а Немачка око 15000 авиона. Америка прети, да ће за годину дана изградити 50.000 авиона.

Али, да ли ће се Французи одржати дотле?...

24. маја 1940.

Посетих министра двора Њ. В. Краља и главног саветодавца кнеза Павла, г. Милана Антића. Посетио сам га у његовој канцеларији у згради музеја кнеза Павла. У салону пред пријем, нашао сам младога г. Ђалског, доскорашњег секретара у Лондону. Ту разговарасмо о г. Суботићу, посланику у Лондону. Сложисмо се, да он зна пуно што шта, али му је наступ у Лондону недовољно одмерен, као наступ агента шиваћих машина, наступ без дубине, без утисака, џамбаски, несталожен. Г. Г. Суботић је донекле правни ерудит, али на место посланика у Лондону треба послати једну ширу и сређену природу.

Г. Антића сам затекао нешто жућег него пре петнаест-двадесет дана, кад га посетих последњи пут. Онда смо разговарали о неутралности балканској, ма од куда дошао напад, али неутралности позитивно брањеној трупама. Ово, рекосмо, треба рећи и Французима и Енглезима, да не би смањењем асирских трупа кроз Турску, на Дарданеле, изазвали немачко-италијански напад на Балкан. Ја упитих г. Антића зашто приликом последњег састанка Балканског блока у Београду није постигнуто решење о стварној колаборацији сила Балк. Пакта, о одређивању броја трупа, о одређивању заједничког генерал-штаба и плана хитне акције? „Не смемо“, одговори г. Антић, „Немци би нас одмах напали“. Страх господари!

Јуче, пак, после продирања Немачке у Француску, разговор је имао други тон. Г. Антић је био исцрпен. Показао ми је последња два извешћа, да су немачки одреди допрли до Булоња на мору, да зграђавају Енглеској са Ирске стране итд. Вели: „Непојамно, изгледа да се Французи не боре“. Говорисмо о потреби

мењања тона политичког према Немачкој. Он ми рече, да смо ми и до сада, давали Немачкој све што смо могли, и да се Немачка не би имала пожалити на нас. Као што напоменух, г. генералу Илићу, то учиних и г. Антићу. Рекох да, ако на жалост Француска подлегне, треба благовремено спремити ситуацију, да нас Немачка (нарочито под утицајем Италије) не осакати територијално и да нас не разоружа. Треба, рекох, узети пријатељски, али чврст став. Ми имамо војску од преко милиона војника. Како је г. Мачек (са Цветковићем) пропао на изборима општинским у Хрватској од 19. маја о. г. (гласало свега 20% бирача хрватских, а Срби гласали противу, г. Цветковића), то би требало то схватити, као тежњу хрватског народа, да се ослободи оних својих политичара који раде са Београдом, дакле, то је било држање хрватских независњака, с тога треба у Београду образовати владу пуну ауторитета, која би држала Земљу под руком. Напоменух, да би требало пустити благовремено г. Милана Стојадиновића из интернације. Г. Антић тада подиже тон рекавши: „Није г. Стојадиновић сам и на своју руку водио германофилску политику“. Тиме је хтео рећи, да ту има и његове заслуге. Ја га упитих: „зашто сте онда интернирали г. Стојадиновића?“ Он ми одговори: „То је друго, одвојено питање“. Ја му и овом приликом рекох, да ће се акција Српске Радикалне Странке наставити, да г. Стојадиновића треба што пре ослободити, а не подавати се каприцима и осветољубивости Мачека и Цветковића који немају народ за собом. Додајте, рекох, к томе, да је г. Цветковић корумпиран, да до пре неку годину није имао пребијене паре, а да данас има пет кућа, разних имања итд. На ту напомену г. Антић се задржа и понови питање: „Колико кућа?“ „Пет“, понових ја. После пређемо на ситуацију на западном фронту. Узесмо у процену италијанско држање и дођосмо до закључка, да Италија шантажира на две стране. „Берлинске новине, рече г. Антић, доносе данас: „да ако Италија неће уз Немачку, Немачка ће свршити са Француском сама“. Италијани мрзе

Немце и обратно. Може се догодити чудо, да се Мусолини повуче, или одрекне пријатељства са Немачком у корист неутралности, или чак и Француске. Италија хоће Тунис, Малту, Суец – ако јој то Енглези и Французи даду. Ко зна шта се може договорити, ако Веган успе, да одржи данашњи фронт према Немцима у Француској. Италијани су одвратни политичари! Сагласисмо се, да не треба још давати Француској даћу, али да треба отворити очи и мотрити добро, да на време и паметно поступимо у односу на евентуалну победницу Немачку. Можда ће Немачка ценити војнички јаку и карактером чврсту српску нацију, па може закључити пријатељство са њом на неколико деценија година.

Рекох и г. Антићу да треба наћи јаке људе за министре у Риму, Берлину, Будимпешти и др. Он ми одговори: „Хтели бисмо да их мењамо, али сад је незгодно, треба најмање месец дана док се промена изврши, а догађаји иду муњевитом брзином“. Ја онда замерих г. Антићу, што је кнез до сада сву дипломатску активност груписао у своје руке, што је утврдио једну линију држања, не допуштајући нашим министрима са стране, да уносе промену у ту комуникацију, тако док се не лупне главом, није мењано кнежево држање. Идеје, рекох, расту, напредују, мењају се, треба их пратити и допуњавати, а не ушкопити наше представнике на страни, не давши им никакву иницијативу. Ушкропљени посланици, ушкропљене одлуке. Изненађења су неизбежна. Г. Антић је оћутао. Упитах г. Антића: шта је донела наша делегација која се недавно вратила из Москве? Он сумњиво климну главом, као да је хтео рећи: „Ништа подсигурно“. Ја му рекох: „Руси се плаше за себе, ако Немачка победи на Западном фронту, они рачунају на општи хаос. Међутим, Италијани нас омрзоше због Руса“.

*

Док се крупни догађаји дешавају на Западном фронту, Југославија - чији се рат такође бије на томе фронту - седи и чека. Рекоше ми,

да смо мало побољшали снаге наше авијације, да имамо око 150 бомбардера и око 500 ловачких авиона. Врши се стална мобилизација, влада нервоза. Па ипак, Београд је жив и весео, чује се музика и веселе по малим кафанама, раде кинематографи, пуне су терасе пред каванама. Иако је полиција пре неки дан наредила да два дана у недељи буду без меса говеђег, телећег и свињског, једе се у те дане (уторак и петак) јагњеће и пилеће. Сељаци немају сена ни кукуруза за исхрану стоке, кољу стоку.

Београдске улице су пуне дивних дама и красних костима. Странаца има, али их је све мање због протеривања, које је предузела наша полиција противу пете колоне и нелегалног бављења странаца у Београду. Живот, крај свих прописаних мера, поскупљује. Некоје фамилије побегле су у Грчку. Многе угледне породице решавају се да за случај рата, остану у Београду, други, опет, да би избегли бомбардовање у Београду, узимају станове по селима, по Аранђеловцу, Врњцима, Паланци, Младеновцу, Космају, Косјерићу и др. Морал грађана је добар, трупе које се мобилишу певају, ако их крећу против Италијана. Шире се гласови, да ће Хрвати бацити оружје, ако их поведемо у рат. Ја сумњам у то, премда су хрватске масе на скорашњим општинским изборима у Хрватској дезавуисале споразумаша Мачека.

Полиција је забранила да наши становници слушају стране вести са ратишта на радиу. Веле: 'То је нечасно'. Глупа наредба у једном лојалном народу, који чезне за победом Француза“.

Београдске новине доносе на првом месту немачке победе, па тек онда француска извешћа. Наша висока управа има уверење да се ситним лажима и триковима може постићи превара према ратујућим странама. Чује се, да је за шефа војске намењен пензионисани ђенерал Петар Пешић, који је већ десет година у пензији или министар на страни и који пати од срчане болести! За

команданта позадине узет је у вид пензионисани ђенерал Калафатовић, који се добро држи. Пре неки дан сретох га у кнез Михаиловој улици и проговорих с њим неколико речи. Он је са песимизмом гледао у развој догађаја на француском фронту и у корисну помоћ (благовремену) Америке.

Не знам зашто бирају пензионере за висока командна места, кад има ђенерала Душана Симовића, Богољуба Илића, Живка Станисављевића и друге?

Како напред поменух Београд је нервозан, жели победу Француза, али не грми за рат. Италија нас кочи. Италија би желела да се ми навеземо у рат пре ње, па да нас опљачка. Она не престаје гледати да се дочепа Далмације, тј. да поднесе на исплату њезин покварени рачун из 1915. год. (милански пакт). Београд је постао опортуниста. Можда ће се наћи некога који ће отићи (на позив енглеског краља да недеља 26. маја да буде посвећена Богу за победу) у цркву и запалити свећу изгнулима на западном фронту, али неутралност је свакоме драга. Чак је завладала нека индиферентност на случај немачке победе; верује се, да то неће бити зло за нас. Услед силних окупација (део Финске, део балтичких земања, Норвешке, Белгије, Данске, Абисиније) и тешких економских потреса у Београду верују, да су догађаји превршили меру снаге сваке ратујуће државе. Нек буде шта буде! Сензације изазивају сажаљење, не страх. Сем тога верује се у Русију. Верује се у све сем могућности потребе да ми нападнемо сами Немачку.

*

Код нас се врше уобичајене земаљске па и иностране фудбалске и тениске утакмице, Бугари нас посећују, мењају се посете са Мађарима. Немачка филхармонија требало је да приреди своје концерте у Београду, међутим вратила се из Београда, не приредивши их, из страха од демонстрација! Кажу да су Мађари мобилисали две класе, да су Румуни мобилисали, да Руси мобилишу према Бесарабији

итд. Ми остајемо мирни. Аероплани наших команди круже над Београдом, нико се на то и не осврће. Помодарске радње пуне су госпођа исто тако фризер и обућарнице. Ја сам видео пакет ципела код „Лектрис-а“, где је једна, осредњег богатства дама купила пет пари луксузних ципела (по 560 д. пар). Куће се праве, продају и купују, не верује се у новац; не зна се хоће ли и имања вредети или ће „будућа револуција“ извршити експропријацију приватних имања. На улици се продају брошуре о сили Немачке, Енглеске и Русије. Сада реч Совјетска Русија није тако страшна. Студенти не бучу као раније, влада затишје. Говори се да ће све школе бити раније затворене. Нико не зна зашто. Бензин се даје на купоне, па ипак је жив аутомобилски саобраћај, јер се кришом издају веће количине бонова но што је прописано. Издат је пропис да се свако обрати појединим центрима у Београду са листом лица која ће се на којој пијаци снабдевати храном, да би се добиле допуснице за исхрану на случај рата. Глупост! Народ не купује гасне маске, које по државном обавештењу продаје фабрика обуће „Бата“ по доста скупе новце. Држава није учинила никакве материјалне жртве, да набави гасне маске за сиротињу и децу.

Пре неки дан извршена је у Новом Саду изложба наше изврсне стоке. Радње по Београду пуне су меса и месних производа. Немци који би дошли из Немачке не могу да се одвоје од излога тих радњи. Једу да се провале. Може да се руча за цену 10-30 динара добро, према ресторану. Кутија сардине од 6 комада стаје 10 динара. Канта семеног зејтина за кување стаје 350 динара (18 литара по 19 д. литар), шећер 15 д. кило, фино брашно 4-5 д. кгр; јагоде (25. мај) 60 д. кило, кутија финог конзервираног домаћег грашка стаје 14-16 дин. Кгр. кајмак 25-28 д., млад домаћи сир 18 д. кгр, поврће од 6-12 д. кгр., младе тиквице 30 д. кило. Метар кубни дрва за грејање од 180-230 динара. Живот скуп, али ће кроз 10-15 дана појевтинити. Плате чиновника су мале, чију се све јачи протести и све већа обећања. Повећање плата тражи инфлацију,

а инфлација диже цену животу итд. – обичан ратни процес. Ипак порезе и цене електричном осветљењу, води из водовода и др. не скачу. Оне су и иначе велике. Ја за моју малу кућу од 6 соба плаћам за осветљење и т.з. термичку струју за грејање штедњака, ледењака и воде за купатило 650 д. месечно. Воду општини плаћам (изношење ђубрета, употребу општинске канализације и воду) око 120 динара месечно. То је много. Улица се не чисти. Варош је доста упуштена. Цене кирија су доста велике. Један празан мали апартман у модернијој кући (апартман од 3 собе и кујном) плаћа се 2-2500 д. месечно. Литар млека плаћа се од 3-4 д. Један број новина београдских обичним данима динар, недељни број 2 динара. Тиражи „Политике“ сад за време сензација ратних је око 130.000 бројева дневно, „Време“ око 80000; „Правда“ око 65000 бројева. У Београду се продају доста и загребачки и словеначки листови.

Хрватски министри у кабинету иду чешће у Загреб, путују по народу, држе говоре родољубиве и конструктивне. Њима се сада више допада у Београду неголи у Загребу. У Босни, код Срба, влада незадовољство због давања дела босанско-херцеговачких територија бановини Хрватској. Муслимански првак Џ. Куленовић изјаснио се: „Да Босна и Херцеговина треба да остану нетакнуте“. Општа светска невоља чини, да се међуплеменска трења код нас стишавају. Земља има и даје слику узневерености и апатије. Нико не подиже морал, све иде на то да нас ућутка. Једино са времена на време министар војни г. генерал Милан Недић даје гласа од себе, а на гардијској слави 25. маја о. г. кнез Павле изјави: „Своје ћемо бранити, туђе нећемо!“ Таква ситуација је, отприлике, била на дан 25. маја 1940. године.

26. мај 1940.

Говори се да се спроводи италијанско – руски трговински споразум (а и политички). И Енглези преговарају са Москвом. Преговарају и са Италијом. У јавности се не зна ништа где

ће се Талијани зауставити са својим захтевима. Италијанска штампа све већма напада Енглеску и Француску. У међувремену Немци су избили у Булоњ и ударају на Денкерк, притешњујући Кале. Слика тога одсеченог дела Француске тужно изгледа. Коштац се све више стеже око делова 1. 3. и 7. француске армије и око енглеско-белгијских трупа. За који дан може настати катастрофа. А Италијани шантажирају и прете својој латинској сестри. Путници из Италије доносе у Београд да нас Италијани страшно мрзе. Међутим, Београд мирно живи своје дане. Синоћ ми један културни човек, родољуб, стари Београђанин г. Предић, управник Народне позоришта, рече као узгред: „Шта ћете, постаћемо немачки трибутори“. У главама многих већ се прекрајају планови на немачки модел. Због насилничког режима и корупције у Београду, многи закључују: „бар ће бити реда под немачким утицајем“. Само Јевреји брину тешку бригу. Они упорно и огорчено мрзе свога мучитеља Хитлера. Брину куд ће и на коју страну. Нико више од њих не очекује жељене вести са француско-немачког фронта о неком „пробоју немачког фронта и спасењу човечанства од варвара“.

Међутим Немци већ прете нападом „новим оружјем“ на Енглеска острва. Енглеска своју територију журно опрема за одбрану. Канада даје Енглеској сву своју авијацију. Хоће ли то бити доста? Немци господаре ваздухом. Да ли је могућно да бомбардовањем насеља натерају Енглеску, да положи оружје? Да ли ће овако оптерећена Француска армија успети да одоли Немачкој снази сама? На коме месту? Докле? Има ли маоткуда наде на помоћ? Италија пожудно гледа на Савоју и на Француске афричке колоније. Тако и Немачка. Изгледа прерано да француску и енглеску цивилизацију замењују друге цивилизације. У историји се дешавају ствари без реда. Воља људи мења ток догађаја и бивања. Хитлер има челичну вољу за продором, и победом. Да ли ће се Русија, која стрепи од победе Немачке, одважити да изађе са трупама противу Немачке?

Да ли ће Америка огласити рат Немачкој? Италија, Русија и Америка, ето држава које могу бацити тег да изравњају или претегну теразије на страну савезника.

27. мај 1940.

Дивно време. Јуче су биле фудбалске утакмице у Београду између БСК (Београд. Спорт. Клуба) и „Југославије“. Било је око 7000 гледалаца. Што је главно света веселог и безбрижног. Док на Западу падају десетине хиљада мртвих, ми играмо фудбал. Јутрос је била молитва за победу по целој Енглеској. Код нас се нико није одазвао на апел енглеског краља за молитву. Могле су бити пуне цркве ћутљивог света, пуног пијетета за оне који гину, јер то су наши бивши савезници и јер се на Западу бије и наш рат. Доста мало саучешћа показујемо према Француској. На страну званично држање владе, али масе не показују никакву свест о томе што се збива у свету. Талијани воде данас преговоре са Енглеском о њиховим интересима у Средоземном мору и о старим „неисплаћеним рачунима“ (Милански пакт 1915. год – Далмација). Могли бисмо бар о томе водити рачуна. Француска нас и званично и приватно осуђује, Италија нас мрзи, Енглеска презире. Је ли то добра политика нашег кнеза Намесника?

Мало има међународне љубави у човечанству. Интереси и себичност преовлађују. Сто четрдесет хиљада динара које је публика платила за гледање лоптачких утакмица могло је бити далеко корисније употребљено за помоћ сиромашним фамилијама изгинулих ратника. Да нису, можда, ти патриотски ратови постали лаж? Да их подсвесни живот маса не осуђује и не одбацује? Да ли је могућно, да су сви патриотски подвизи дело вештачких друштвених напора, школе, приповеди, штампе? Мени се чини, да ова немачка освајања по Европи, у вези са још незаборављеним потресима из прошлог светског рата убијају по народима национализам и чине их ближним међународности. Кад би

се данас нашао вођа толерантне међународности имао би успеха. Марксистичка међународност нема успеха јер претпоставља насиље и борбу класа. И Хитлер са Мусолинијем неће, у томе правцу, имати успеха јер су ултра патриоти и борци за величину и ужитак својих народа. Рузвелетизам би имао највише успеха у међучовечности. Америка је у положају да лиферује таква расположења...

28. маја 1940.

Претежак дан за Француску и Енглеску, јер је белгијски краљ Леополд Трећи извршио капитулацију своје војске и безусловно се предао Немцима. Он је то учинио ноћи између 27. и 28. маја. На тај начин белгиска војска, која броји – по вестима које су распрострте од 350-500.000 војника. Број није важан, важан је тренутак у коме се то чини и начин како је тај акт обављен.

*

У међувремену, Југославија лагано мобилише и попуњава своје ефективе. Време имамо дивно. Улице су препуне народа и разговора. Полиција чисти странце и пописује их. Живот иде нормално, са нешто тешке неизвесности од сутрашњице. Стално се говори о образовању једне владе „Народног јединства“, час са г. министром двора г. Антићем на челу, час са г. генералом Војином Максимовићем. Обојица су мизантропи, људи мрачни и неспособни.

*

Даме у дивним костимима шетају и ћаскају. Књегиња Олга у радњи „Лектроис“ купила је јутрос четири пара финих ципела. Краљица Марија тешко болује у Лондону. Каже књегиња Олга, да њене вене на ногама крваре. Нити који од намесника, нити одрасле даме, нити ико из владе и народа не оде да је посети! Млади краљ је под старањем гувернера, начелника ђенералштаба, генерала Петра Костића и кнеза Павла. Али, шта је то, кад нема своје мајке. Краљица Марија је вољена од народа јер није учинила ни

омашке, а камо ли увреде према народу. Зашто се здравље краљичино умотава у тајанственост? Можемо сви помислити, да је по среди неслога између Олге и краљице.

*

Код нас се свет нада да ће Француска стати на ноге после тешког удара на своме северном фронту. Нада се, у ствари мало наде постоји. Француска је малобројнија, а њена веза са Енглеском је ослабила. Данас, 31. маја, дошавају се ужасне борбе по Фландрији. Пред Денкером биће баражном ватром са бродова задржани немачки тенкови, биће предузето нагло укрцавање у бродове енглеско-фран. трупа, али по колику цену. Никада у историји енглеска флота није била у изложенијем положају но што је данас. Огромни материјал повлачећих армија остаје као плен. Данас сутра биће објављено од стране Немачке заробљене трупе. Немци јављају да је заробљен командант 1. армије, генерал француски Прију. Италијани из Рима објављују да је досадањи генералисим Француске Гамлен извршио самоубиство, Латинска сестра сеје панику у корист Немачке. Историја плаћа дугове. Нека то не забораве господа са Тибра.

*

У унутрашњој политици, влада хаос. Министри путују, састају се, већају, ништа не решавају. Идеја о промени владе не скида се са дневног реда. Међутим, ови на влади укопистили се да остану на власти. Стојадиновић је још увек интерниран. Јуче је министар унутр. послова Михалцић дао госпођи Стојадиновић дозволу да посети свога мужа, међутим, касно у ноћ (у 10,1/2 ч) телефонирао је управа града, да ни она ни деца, ни мати г. Стојадиновића не могу убудуће посећивати бившег председника владе у Рибашевини. Зашто је то урађено? Ваљда због све чешћих вести и комбинација за образовање владе са др Стојадиновићем. Можда и због прошлих општинских избора у Хрватској, где су Срби стали уз идеологију др Стојадиновића и гласали противу Мачек-Цветковићеве коалиције.

3. јун 1940.

Понедељак, кишовито и хладно у Београду. Шта ли ће нам донети данашњица? На Западу, на рекама Ену и Соми Француска је на белом хлебу. Док Немци опседају Денкерк, где још око 100.000 савезника чекају ноћ да се пребаце у Енглеску, дотле се на Соми гомилају трупе за нова крвопролића. Та нова битка могла би се назвати битка човечанства и ако ју туче сама Француска противу два пута јаче Германије. Тамо ће се тући и наша битка.

У Београду су јуче биле коњске утрке у Топчидеру а фудбалска утакмица на игралишту Југославије. Београдски Спортски Клуб се такмичио са Загребом о првенство у Југославији. Б.С.К тукао је загребачког Грађанског у Загребу, а Грађански тукао је јуче Б.С.К у Београду. Треба из овога извући коефицијент победничког подстрека. Да то није мржња? Можда племенско честољубље? Тог истог дана г. Драгиша Цветковић изјавио је у Загребу да му споразумевање са Мачеком иде као подмазано, не може боље бити. При том једнако говоре о новој влади.

*

Пре неки дан срео сам се на Теразијама са ђенералом Костићем, начелником генералштаба и гувернером краљевим. Упитах га: „Како изгледа млади краљ?“ Он ми одговори: бистар, трезвен, али миран. Ово „миран“ генерал Костић подвуче нарочито, па додаде: „благородан“. Упитах га (ми смо другари из Ниже и Више школе војне академије) како иду војне ствари. „Добро је, само смо неспремни“. Ја му поменух као што сам поменуо и генералу Богољубу Илићу, да би требало тражити нека средства за спречавање кретања противничких тенкова, какве металне греде изливане са клинцима који ће се забадати у гумена платна што иду преко точкава. Рекох му да треба да дижемо глас, да се не правимо малим, да што год дуже траје борба на Западу утолико већма скаче цена нашој армији. Он ми потврди, да је доиста стари генерал Петар Пешић, пензионер, назначен за начелника

Генералштаба у рату. Ген. Костић се насмеја: „Не верују нама млађима“. Тако иду ствари кад земљом управљају медиокритети.

4. јун 1940.

Туробно, кишно, ветровито, хладно. Новине су донеле јутрос, да ће Италија за себе и за Немачку поднети ултиматум оделито за Француску, оделито за Енглеску, тражећи своја права. У противном Италија ће ступити у рат. То је предлог за мир и тобожње правдање пред историјом. Прва фаза рата је завршена, морал савезника потресен, војске им растављене, можда ће, веле, предлог успети. Америчка штампа и њени европски дописници подвлаче ову чињеницу са нешто нагињањем на ту страну. Енглески глас пак звучи: италијанске услове немогуће је примити, рат се наставља.

Ако Рим блефира и уцењује, он то ради уметнички, цео народ је упрегнут у блефирање и цео народ се одазива блефирању. На овој светској позорници Италијани су одиграли улогу Јага и Шајлока заједно, и Спарачучила помало. Велика трагедија бацила је на њих светлост комике и гнушања. Срамни режисер те позорнице, Мусолини, рачуна много на заборавност света. Италија, због монументалности Старог Рима, мажена је од свих, оденувши римску тогу, Мусолини личи на буфона. Италијанско сунце је противу његове тобожње ледене воље. Оно ће држати италијански народ увек на домак изреке „*dolce far niente*“, увек у близини песме, ларме и гунгуле. Свет је заузео своје бусије по просторствима којима су некада пролазили римски легиони. Подражавати Римљане може Италија само уз звекет немачких мачева. С тога се Италија кочопери у сенци германских тенкова и чека час пљачке.

6. јун 1940.

Спасовдан, 6. јун. Данас је у Београду велика литија. На француском фронту од јуче бесни нова немачка офанзива у циљу освајања Париза. По Немачкој већ трећи дан звоне звона, а осам дана више се немачке заставе

са кукастим крстом у славу немачке војске. Немци су објавили да су за ових 25 дана (од 10. маја) заробили 1200.000 савезничких војника и силан материјал. Хитлер је, веле, оставио рок од 8 дана новој офанзиви, да освоји Париз. Правац највећих напада је ка Соасану.

Односи између Италије и Француске са Енглеском су дошли до крајње затегнутости. У Шпанији се комеша нерасположење противу савезника. Хоће Шпанци Мароко и Гибралтар.

У Француској се говори о паду владе Пола Реноа. Веле да је поднета оставка владе, па повучена. На муци су Французи, губе а нема помоћи. Немци су сигурно понудили засебан мир, који је одбивен. Хитлер риче са фронта: Борићемо се до последњег уништења савезника!

Русија прикупила трупе дуж Мађарско-немачке границе. Немци се утврђују у Пољској.

У нашој влади долази до свађе међ министрима, до псовки, готово до туче.

Руска привредна делегација ће ускоро доћи и довести 80 људи, делегаци(ј?)ског персонала!

Литература:

Јанковић Радоје М., *У вихору Октобарске револуције : (1916-1918)*, пр. Даница Оташевић (Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије, 2019)

Оташевић Даница, „Радоје Јанковић - како смо извршили преврат 1903. године“, *Изворник : траћа Међуоштинској историјској архива* 34 (Чачак, 2018), 99-136.

Оташевић Даница, „Записи о Чачку Радоја М. Јанковића (1879-1943)“, *Зборник радова Народної музеја XLVII* (Чачак, 2017), 73-105.

CONTRIBUTIONS TO HISTORY: YUGOSLAVIA AT THE DAWN OF THE SECOND WORLD WAR IN THE RECORDS OF RADOJE JANKOVIĆ

While World War II was raging in Western Europe after the German attack on Poland on 1 September 1939, Yugoslavia was trying to preserve its neutrality. Although shaken by internal social and political disagreements and the consequences it was facing due to the fact that the founding of the Banovina of Croatia had broken the state unity, the government was trying to find balance in a complex situation of smouldering war, while in Belgrade life continued more or less as usual. Well-informed retired Minister Plenipotentiary Radoje M. Janković recorded what was happening on the European front in 1940

and depicted for "a record of the whole" the atmosphere in the capital at the dawn of the new war. The authentic testimony of a man from Čačak, who went from an elite officer, having participated in numerous historical events at the beginning of the 20th century, to an opponent of the crown and prisoner and who finally became a diplomat and writer, represents a valuable source in the study of the past and an important complement to collective memory. Janković's selective records of the war and life of Belgrade and its inhabitants from 4 May to 6 June 1940 are the subject of this paper.

Danica OTAŠEVIĆ

LES CONTRIBUTIONS POUR L'HISTOIRE: LA YOUGOSLAVIE À LA VEILLE DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE DANS LES ÉCRITS DE RADOJE JANKOVIĆ

Tandis que la Deuxième guerre mondiale fulminait en Europe occidentale par l'attaque de l'Allemagne sur la Pologne le 1er septembre 1939, la Yougoslavie essaya de garder sa neutralité. Bien que secouée par les malentendus et les conséquences sociales et politiques intérieures de la rupture de l'unité nationale par la création de la Banovine de la Croatie, le gouvernement s'efforça de balancer sur la braise complexe guerrière, tandis que la vie à Belgrade se déroulait tant et si bien normalement. Le ministre bien informé plénipotentiaire à la retraite, Radoje M. Jankovic, notait tout ce qui se déroulait au

front européen en 1940 et peignait pour "Un mémoire de l'ensemble" l'atmosphère aussi dans la capitale à l'aube de la nouvelle guerre. Le témoignage authentique du citoyen de Cacak qui suivit le chemin d'officier d'élite, participant à de nombreux événements historiques au début du 20ème siècle, dissident de la couronne et prisonnier, de diplomate et écrivain, fut précieux pour l'étude de l'histoire et un complément important pour le mémoire collectif. Les écrits sélectifs des Jankovic sur la guerre et la vie à Belgrade et ses citoyens du 4 mai au 6 juin de l'année 1940 furent le thème de cette étude.

Danica OTASEVIC

Др Немања ДЕВИЋ

научни сарадник, Институт за
савремену историју, Београд
nemanjadedvic4@gmail.com

ПРЕПИСКА РАВНОГОРСКИХ СТАРЕШИНА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ(ОКТОБАР–ДЕЦЕМБАР 1944) - ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ДРУГОГ РАВНОГОРСКОГ КОРПУСА ЈВУО

АПСТРАКТ: Период октобар-децембар 1944. представља једну од последњих и најмање истражених епизода историје Равногорског покрета у чачанском крају. Тај период био је динамичан колико и драматичан: снаге ЈВУО најпре су у сарадњи са Црвеном армијом биле ангажоване у борбама против окупиранских јединица (и то у шренушку када је зајочела Београдска операција), да би се убрзо нашли сукобљени и са њима и партизанима. Предстојало је освајање равногораца у терилу, након чега су један по један команданти сарадали у сукобу са комунистичким војерним јединицама. Најшежи ударац за освајање Другог равногорског корпуса ЈВУО био је потбија његовог команданта, капетана Предрага Раковића, 25. децембра 1944. године. О последњим данима капетана Раковића и његових сабораца ујадљив је недостајак архивске грађе; сачувана су углавном само сећања савременика и накнадне реконструкције. Недавно откривени документи у Архиву Србије представљају важан прилог за реконструкцију рајног пута капетана Раковића и његове јединице у завршници грађанског рата у Србији. Стога сачувану преписку равногорских старешина дајемо у интегралном облику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Предраг Раковић, ЈВУО, грађански рат, Црвена армија, Чачак, официри*

Лето и јесен 1944. године донели су слом територијалној организацији Југословенске војске у Отаџбини (ЈВУО) у западној Србији. После пораза у борбама на Јеловој гори и убрзаног напредовања партизанских јединица према северу, уз значајно ангажовање Црвене армије и помоћ комунистима на истоку земље, главнина снага ЈВУО нашла се у првој половини октобра у одступању ка југозападној Србији. Покушај сарадње равногораца са Црвеном армијом и координације дејстава у локалним срединама није уродио плодом; команданти из Тимочке Крајине су приликом преговора похапшени, а почетна сарадња око Крушевца брзо се претворила у разоружавање јединица ЈВУО од стране Совјета.¹ У околини Чачка и

Краљева та сарадња и борба против Немаца и снага Руског заштитног корпуса потрајала је још неколико дана. Од 16. до 18. октобра 1944. 1. јуришни корпус ЈВУО под командом капетана Предрага Раковића (чије су језгро чинили војници Другог равногорског корпуса) имао је низ сукоба у ближој околини града. Капетан Раковић се 18. октобра састао са совјетским официрима, потпуковницима Гаделшином и Белом, и договорио заједничку акцију у даљим борбама око Чачка. Заиста, у предстојећим акцијама равногорске снаге заробиле су и до 200 окупаторских војника и предали их Црвеној армији. Очекивао се

[1] Коста Николић, Историја Равногорског покрета 1941-1944, књига 2, Београд, 2014, 399-409; Jozo Tomasevich, *Četnici*

.....
и *Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979, 348; Момчило Павловић, „Очевидац грађанског рата у Србији. Елсфорт Крамер, поручник, члан америчке мисије 'Рендер' у Србији под пуковником Мекдауелом“, *Историја 20. века*, 1/2007, 167-184.

и скори напад на Чачак, па је командант 1. јуришног корпуса издао детаљне инструкције потчињенима о даљим дејствима.²

На споразум се међу командантима из редова ЈВУО гледало двојако: док га је капетан Раковић посматрао као могуће јединствен у искуству равнатораца у завршној фази рата, највиши командант у тој зони (и директно његов претпостављени), мајор Драгослав Рачић, био је скептичан по питању његовог спровођења у праксу.³ С друге стране, Рачић је заговарао даље одступање према Санџаку (касније ће бити донета одлука о одласку у Босну), а Раковић остајање на свом терену, у уверењу да ће „и под комунистима моћи да хајдукује“.⁴ У сложеним условима, уз долазак већих партизанских јединица у чачански крај, Раковићева сарадња са Црвеном армијом наставила се и током новембра. Ова сарадња довела је и до званичног протеста Јосипа Броза код совјетског маршала Толбухина. Напоследку је и Раковић поделио судбину других равнаторских команданата – добио је ултиматум да се стави под команду комуниста или да положи оружје.⁵

Наставак грађанског рата текао је у знаку потпуне доминације партизанских снага на терену (3. децембра они заузимају и сам Чачак), док ће се остаци равнаторских јединица наћи у дефанзиви и привременом одступању према Голији.⁶ Уз велико осипање снага уследила је фаза њиховог преласка у неку врсту гериле. Тамо су, у тешким условима, остали до 10. децембра, када су кренули

према Чемерну; њихово даље кретање, уз прилагођавање новим околностима и чињеници да су већ били изгубили рат, личило је на бесциљно лутање. Капетан Предраг Раковић се са својих 500 људи од 17. децембра упутио преко Драгачева ка Овчару, праћен вејавицом и лошим временским условима, вашима, константним недостатком хране. Умножили су се и сукоби са ојачаним снагама НОВЈ. Путем депеша, Раковић и његова команда су обавештавали Врховну команду и генерала Михаиловића (тада у Босни) да је „ситуација у Србији за нас тешка“. Ипак, „овај марш је пробудио целу западну Србију и улио јој у срце нову наду и веру да још постоји“.⁷ Узалуд, јер се снага кроз борбе топила из дана у дан. Онда је 23. децембра због доласка зиме дошло и до распуштања јединица: официри су остали са основном пратњом, а људство отпуштено кућама, у нади да ће до новог окупљања доћи за Ђурђевдан. Један од сведока оставио је сећање о томе како се капетан Раковић, након што им је одржао говор, опростио од својих војника: „Загрли свакога и три пута се пољуби, у лице по хришћански. Том приликом сваком ћушну у руку по један златник.“⁸

Од тада су преостале равнаторске групе страдале једна за другом. У релативно кратком временском року погинуле су или заробљене скоро све старешине некадашњег Другог равнаторског корпуса. Сам Предраг Раковић, неколико дана пред смрт указом Врховне команде унапређен у чин мајора, био је опкољен од снага милиције у селу Миоковци. Како би своје саборце и кућу домаћина поштедео одмазде извршио је самоубиство 25. децембра 1945. године. У тренутку погибије имао је 32 године. Његово беживотно тело било је неколико дана изложено на

[2] Војни архив (ВА), Четничка архива (ЧА), к. 127, док. 1/29; Алексеј Тимофејев, *Руси и Друџи свейски рај у Југославији*, Београд, 2011, 357.

[3] Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Зашамњена прошлост. Историја равнатораца чачанског краја*, књига 3, Чачак – Краљево, 2004, 141-145.

[4] Наведено према: Михаило Шашкијевић, *Пейомесечни дневник једног добровољца Југословенске војске у ошћубини (6. 8. 1944. – 26. 12. 1944)*, 108-109; Александар Милошевић, *Српска йрича, сећања из рајша и револуције 1941-1945*, приредио Немања Девић, Београд, 2018, 188-193.

[5] Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. г.*, 151.

[6] Исто, 157-158; *Чачански крају Народноослободилачкој борби 1941-1944. йогине*, Чачак, 1968, 347.

[7] *Зборник докумената и йодајака о Народноослободилачком рајшу народа и народности Југославије (Зборник НОР)*, том 14, књига 4, Београд, 1983, 690-691.

[8] Наведено према: Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. г.*, 164.

градском тргу, да би потом било оскрнављено и склоњено на непознату локацију.⁹

Документи који су до сада били познати о последњим данима постојања Другог равногорског корпуса ЈВУО као организоване целине потичу из октобра 1944, док се за новембар и децембар своде на свега неколико депеша и дописа, па је и реконструкција овог периода пре свега ослоњена на малобројна сведочења и записе савременика. Нова истраживања која смо за потребе овог рада спровели у Архиву Србије (у Железнику) показала су да је за овај период сачуван и већи број докумената. Ради се о личној архиви наредника Петра Пера Вукомановића¹⁰, која садржи пре свега његову преписку са надређеним старешинама, а која је заробљена након његове погибије и похрањена у овој институцији, у којој се чува у оквиру велике збирке НОР (Ж-28), односно њене фасцикле број 10, у којој се чува и део оригиналне документације Другог равногорског корпуса. Ради се о збирци која садржи нешто више од 40 докумената, од којих смо 29 – који имају већу сазнајну вредност и тематски су сродни – приредили у овом раду.

Које су карактеристике ових докумената и каква нам сазнања они пружају? Пре свега, требало би нагласити да преписка наредника Вукомановића, као нижег старешине (1943. заменика, а у октобру 1944. командира специјалне чете при штабу корпуса) не садржи кључне закључке, наредбе и опсервације које

би могла да има архива неког од команданата бригада или официра из штаба корпуса. Временски период који покрива је ограничен (ради се о два месеца), а међу документима које смо овом приликом изоставили налази се и неколико требовања за храну, потраживања дувана и објава за отпуштање регрута. Ипак, њихову вредност можемо у потпуности сагледати ако узмемо у обзир чињеницу да два месеца на која се документи односе представљају изразито динамичан период у историји чачанских равногораца, о којем, како смо већ нагласили, не постоје слична сведочанства.

Прва група докумената (13. октобар – 25. новембар) односи се на сарадњу ЈВУО и Црвене армије и дејства Другог равногорског корпуса против Немаца у Чачку и околини. Она садржи изузетно важну наредбу капетана Раковића потчињеним командантима од 19. октобра 1944. о споразуму са снагама Црвене армије и детаљним упутствима о дејствима у правцу Чачка, у циљу овладавања градом. Упркос почетном ентузијазму, Раковић је у сарадњи са Црвеном армијом остао на опрезу: „Против Руских трупа се нећемо борити али ако будемо нападнути бранићемо се само толико колико је потребно да се извучемо.“ Први позитивни импулси заварали су Раковића и његово окружење да ће, супротно искуствима читаве ЈВУО, та јединица моћи да оствари дугорочну сарадњу са Црвеном армијом која је на терену већ имала природне савезнике – партизане. Из наведене преписке види се да су за старешине овог корпуса 21-22. октобра улазак ЈВУО у Чачак и пораз немачког гарнизона изгледали као врло извесни. Нареднику Вукомановићу, који ће због заслуга у борбама против Немаца бити ускоро и унапређен у чин потпоручника („сечеш им главе као што су то некада чинили четници-јунаци“), било је чак наређено да први уђе у град. Затим, да је у борбама после 20. октобра у више наврата долазило до заробљавања окупаторских војника. Према њима је морало да се поступа у складу са правилима ратовања; планирано је да се сви

[9] Исто, 165; К. Николић, *н. г.*, 410; Владимир Никшић, *Фрике*, Чачак, 1991, 155-158; Раде Ристановић, „Прилози за биографију равногорског команданта мајора Предрага Раковића: официрски досије Војске Краљевине Југославије“ у: *Зборник радова Народне музеја*, Чачак, 49/2019, 141.

[10] Петар Перо Вукомановић (?-1945) из Срезејеваца, био је 1941. борац партизанског одреда. Већ идуће године појављује се као заменик командира једне чете ЈВУО у Атеници, где му се приписује већи број контроверзних активности, па чак и ратних злочина над цивилима почињених у јеку грађанског рата у овом крају. Због тога је у фебруару 1944. и смењен и пребачен на борачке дужности у другу јединицу. У октобру 1944. појављује се као командир чете, активан у борби против Немаца. Када су успостављене нове власти, продужио је борбу против комуниста. Рањен је у сукобу са милицијом у марту 1945. у родном селу, да би га потом хицима дотукао партизански командант (Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. г.*, књ. 2, 227, 263-265).

Капетан Предраг Раковић, у њрайњи П. Вукомановића (са црном шајкачом) врши смотру јединица, вероватно у јесен 1943.

пребаце у посебан заробљенички „лагер“ под контролом ЈВуО. И даље је постојала бојазан од немачких акција одмазде по чачанским селима. Вукомановић је наставио акције све до 4. новембра, када се из њему упућених наређења („да се Немци не нападају, али њихова мања одељења хватати и не дозволити да пљачакају и тиранишу народ“) види да је после совјетског ултиматума команда Другог равногорског покрета одлучила да прекине већа офанзивна дејства против окупатора. За период од 25. новембра до 3. децембра 1944. недостају документи који пружају увид у ситуацију на терену у моментима када су партизанске снаге (1. југословенска бригада) заузеле Чачак и потиснуле равногорце ка Драгачеву и Голији.

Друга група докумената (3. децембар – 18. децембар 1944) садржи пре свега лична писма и наредбе капетана Раковића упућене потпоручнику Вукомановићу. Писана су руком и нека од њих раније су цитирана од публицисте Владимира Никшића у биографији Предрага Раковића. На основу ових докумената може се закључити да су снаге ЈВуО после напуштања своје територије запале у апатију

и да су после свега недељу дана њихове старешине одлучиле да се пробијају назад, пре свега према Трнавском срезу који су изгледа сматрали за своју базу. У овом моменту потпоручник Перо Вукомановић обављао је две изузетно важне дужности: водио је Раковићеву обавештајну службу и био му нека врста претходнице, а организовао је и снабдевање јединица потребним намирницама. Путем курира, Раковић и Вукомановић одржавали су свакодневни контакт. Последњи документи датирају од 18. децембра 1944, када потпоручник добија инструкције како да са војницима прослави Светог Николу. Док од капетана (од тих дана мајора) Раковића добијају новчану помоћ за прославу, с тим да се војничка служба „мора обављати као и да није слава“, од начелника штаба капетана Лазаревића стиже им наређење које са ове временске дистанце звучи и дирљиво, поготово ако се има у виду њихова даља судбина: „Сутра на Св. Николу сви војници да посте.“ На неки начин, ова наредба је говорила и о циљевима борбе ЈВуО и вредностима које је неуспешно бранила у грађанском рату 1941-1945. године. У ово време Предраг Раковић

налазио се у Драгачеву, пробијајући се ка матичној територији. Погинуо је после само недељу дана.

Зато се пронађена документација чини значајном за локалну историју и

реконструкцију ратног пута јединице ЈВУО са чачанског подручја, поготово његове завршнице. Документи дати у прилогу изложени су хронолошки, уз пратеће коментаре о личностима и догађајима о којима говоре.

Командиру специјалне чете нар. Петру Вукомановићу.

Вас и све војнике под Вашом командом похваљујем за постигнуте успехе. Похвална наредба ће се саопштити целом корпусу пред стројем. Вас сам предложио за унапређење у чин потпоручника. Предложите ми све заслужене потчињене вам за одликовање или унапређење али само оне који су заслужили заиста и који су се специјално истакли. Саопштите војницима да ћу у будуће свакога наградити по његовој заслуги, али сваки вас мора слушати поред тога што извршује наређење. Веома сам задовољан са вашим радом до сада. Развијте акцију у Дружетићима да пронађете ту муницију и оперишите по срезу Таковском углавном до Такова. Дајем вам одрешене руке потпуно за рад. Будите врло обазриви, и нападајте непријатеља где сте сигурни и тамо где има плена. Чим наиђете на плен ако га одмах не можете експедовати, склоните привремено са својим људством у близини негде док не добијете средства за превоз. Шаљите ми сваког дана извештај. Стављам вам на расположење моторцикл за превоз курира. (...) Радите највише по свом нахођењу али само будите обазриви када се људство одмара. Морате живети хајдчким животом.

13 октобра 1944 г.
Положај

Командант
кап. I кл. Пред. М. Раковић¹¹

.....

НАРЕДБА СТР. ПОВ. БР. 132
КОМАНДАНТА I ЈУРИШНОГ КОРПУСА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏИНИ
за 19 октобар 1944 године.

179

На дан 18 октобра 1944 године састао сам се са преставницима руске војске-Црвене армије и то са командантом 129 пука потпуковником Годелшином, и начелником штаба 93 дивизије потпуковником Белом. На овом састанку постигнут је следећи писмени споразум:

1. - Наше снаге учествују заједно са руским снагама у заузећу града Чачка. Дан акције наредиће се накнадно, али од момента пријема ове наредбе све јединице да буду приправне за акцију - за напад на Чачак по следећем распореду: 1 батаљон Љубићске бригаде са правца Придворица-Чачак заједно са Руском војском, 2 батаљон Љубићске бригаде са правца Љубића и Трбушана преко Мораве с тим да лево крило овог батаљона захвати до железничке пруге Љубић-Чачак; IV Јуришна бригада са једним батаљоном од правца Коњевића и Љубића по могућству прелаз преко железничког моста или гажења Мораве за упад у Чачак; командант бригаде са два батаљона прећи ће на десну обалу Мораве и вршиће напад у правцу фабрике хартије и кланице на Чачак; Трнавски батаљон

[11] Архив Србије Железник (даље: АСЖ), Ж-28, фасцикла (ф.) 10, ПРК ДМ, 5

дејствоваће самостално са правца Кулиноваца са десним крилом до пута Чачак-Краљево а левим крилом до чачанског гробља; III јуришна бригада (без Таковског батаљона) под командом поруч. Пеливановића напада правцем друм Гуча-Чачак са десним крилом до чачанског гробља, а левим крилом до друма Пожега-Чачак; II јуришна бригада под командом поручника Милошевића поседа десну страну друма Чачак-Краљево на простору од Атенице па низ друм до Заблаћа. На леву страну друма поставиће мање заседе да хватају разбијене немачке делове. По овој заповести све јединице остаће на местима на којима су сада до даљег наређења, осим што ће се III јуришна бригада одмах по пријему ове наредбе кренути у Лозницу. Све старешине да припреме план за напад на додељеним им секторима и сачекају заповест за напад на Чачак.

2. - Партизанске снаге и народно ослободилачка војска не учествују у нападу на Чачак, већ само наше снаге заједно са руском војском. Руски команданти изјавили су да су наредили партизанским јединицама да не смеју да нападају на наше јединице.

3. - Писмено је загарантовано од стране руских преставника постојање нашег целог корпуса.

И ако је овај споразум постигнут партизанима се ни у колико не може веровати, те због тога свака јединица има да обезбеди леђа и бокове на три до четири километра, те да не би била изненађена нападом с леђа и бока. Ако би која јединица од партизана била нападнута има да се брани и одмах о томе да ме извести.

И ако је овај споразум са руским трупима постигнут ни руским трупима се не може потпуно веровати, јер имамо искуства да су неки наши корпуси после сарадње са Руском војском од исте били разоружани. Због тога одмах по заузећу града Чачка све јединице одмах имају да изађу из града и упуте се правцима и то: I јуришна бригада у села Јездина-Придворица-Парменац; III јуришна бригада Лозница-Атеница; II јуришна бригада Рајац-Г. Жежевица и IV јуришна бригада у с. Трнава-Виљуша. У колико би се Руске трупе упутиле у овим правцима за нашим јединицама све јединице не чекајући никакву заповест имају се повлачити правцем: Каона-Г. Дубац. У овом случају имаће везу са штабом корпуса у Каони. Против Руских трупа се нећемо борити али ако будемо нападнути бранићемо се само толико колико је потребно да се извучемо.

При заузећу града старати се да се дочепа што већа количина оружја (у првом реду лака аутоматска оруђа и пушке) и муниције, као и остали ратни плен у колико се имадне времена. По заузећу града Чачка забрањујем и најкраће задржавање ма које јединице у граду Чачку или појединаца војника. Командним наређењем одредиће се нека мања јединица која има да остане у Чачку у колико буде потребно.

Све јединице одмах да пошаљу курире коњанике у с. Балужи код команданта села Балуге за брзо преношење заповести. Ту ће се куририма уручивати заповести. За сада штаб још остаје у Трбушанима, у колико не буде у Трбушанима биће у Балужи.

ДОСТАВЉЕНО свима командантима јур. бригада.

НАЧЕЛНИК ШТАБА
капетан Душан М. Лазаревић¹²

КОМАНДАНТ
кап. 1. кл. Пред. М. Раковић¹³

[12] Капетан Душан М. Лазаревић (1913-1946) из Поповића код Краљево, начелник штаба Другог равногорског корпуса ЈВуО. После рата заробљен од комунистичких снага и ликвидан у ваљевском затвору. За биографске податке о завичајним личностима аутор дугује захвалност историчару Горану Давидовићу, који је помогао да их идентификујемо и пружимо разјашњења у напоменама.

[13] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 8.

Вукомановићу

Нападај, ако Немци наиђу. За општи напад добићемо наређење. Мој је сектор Атеница – Кулиновци. Ја се налазим у Атеници.

Капетан В. Мартиновић (?)¹⁴
20. X 44.¹⁵

Г. Пери Вукомановићу. Г. Наредниче,

У Лозници и Јездини нема уопште никакве јединице која је наоружана и на положају. П. пуковник г. Рачић се повукао са положаја до последњег човека. Већ је данас у Ивањици.¹⁶ Ми овде патролирамо са људима ненаоружаним и живимо о белом хлебу. Није нам ни самим јасна ситуација.

Команда општине наше поднела је данас извештај о свему овоме Команданту среза и тражила је даља упуства. Везу са наоружаним одредима ухватићете у селу Слатини и Заблаћу, где се, по обавештењима, налазе људи нашег среза.

20-X-944 год.
Лозница

Командант општ. Јездинске,
Душан Ивановић¹⁷

Командиру специјалне чете нареднику Вукомановићу.

Према усменом наређењу издатом ти од команданта корпуса, да ступиш самном ради акције, у вези предњег ти наређујем: Да све људе под твојом командом ставиш ми на расположење ради превоза ратног плена, приликом заузимања Чачка од стране наших јединица. Спрему коју будеш запленио возићемо у правцу Гуче.

21. X 1944 год
Положај

Командант
поручник Рад. Чековић (?)¹⁸

Перо,

Видим где се налазиш из твога писма. Муницијом никаквом не располажем. Мислим да исте муниције има код капетана Мартиновића те се истом обрати. Гледај да први уђеш у Чачак, јер мене би било срамота да неко уђе пре тебе.

22/X-44

твој Ђале¹⁹

[14] На неколико докумената наилазимо на идентичан, али нечитак потпис, на којем се назире име „В.“ и презиме које личи на „Мартиновић“. Таквим га третирамо у наставку текста, уз напомену да нисмо са сигурношћу утврдили о коме се ради. Тај потпис одговарао би личности капетана Владимира Мартиновића (1907-1947) из Паковраћа, команданту Трнавске бригаде Другог равногорског корпуса ЈВУО, који је продужио отпор комунистичким властима и после рата, све до погибије у августу 1947. године код Овчар Бање.

[15] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 9.

[16] После неуспеха равногорских снага у сарадњи са Црвеном армијом у борбама око Чачка, мајор Драгослав Рачић (1905-1945), командант 4. групе јуришних корпуса ЈВУО, наставио је пут према Ивањици, где је у периоду 19-21. октобра објединио дејства преосталих јединица из Србије и отиснуо се даље ка Санџаку.

[17] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 10.

[18] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 12. Потпис на овом документу такође је нечитак, али се назире име „Рад.“ и презиме које подсећа на „Чековић“. Према томе, ради се о поручнику Радиши Чековићу (1910-1947) из Коњевића, команданту Љубићке групе бригада Другог равногорског корпуса ЈВУО. После рата је заробљен и ликвидан од стране комунистичких снага у Чачку.

[19] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 14. Иако се потписао псеудонимом, на основу рукописа закључујемо да се ради о наређењу Предрага Раковића.

Перу Вукомановићу, Атеница

Примисмо (12) Италијана од Миодрага Весовића

23-X-1944 год
Лозница

К-т општ. Језд.
Душан Ивановић²⁰

.....
Вукомановићу,

Ти буди са људством онде где сам ти наредио. Држање и понашање војника мора да буде на своме месту. Ако би имао везу са Руском војском наши се војници имају јавити као четници Раковића. О свему извештавај на време и тачне извештаје шаљи, како не би лажно извештавао команд. корпуса преко радио станице.

Машингеверску муницију ћеш добити. На време о свему извештавај.

24-X/44

Капетан В. Мартиновић(?)²¹

.....
Нареднику Петру Вукмановићу

Према наређењу К-та корпуса од 24 ов. мес.

Наређујем:

Борбу са Немцима не примати сем у случају повлачења, да бих се могли извући. Све Италијане спроводити потписатом. Од Италијана може се само узети-заменити цокуле, а друго се ништа не сме узети. Не сме се десити као што се јуче и прекјуче дешавало од стране ваше и ваших војника. У противном ја ћу поступити по наређењу К-та корпуса са (нечитко).

25-X-1944 год.

Командант, кап. II кл. В. Мартиновић (?)²²

.....
Пери Вукомановићу

Сутра 26-X у 20 часова увече бићу код куће Адама Лазовића у Јездини. Дођи код мене. Немој ником причати о томе. Добио сам твој акт и све ћемо сутра увече решити.

25-X-44

кап. Раковић²³

.....
Перо, немо их нападати јер ћеш навући њихове снаге овамо. Нека их они ће се извући за 3-4 дана. Болесне војнике упуту овамо. Раковић се налази у Пријевору данас у кући Бошка Шибалића. Немци су код пријеворске жељезн. станице и пролаз је немогућ.

27-X-44 г.

мајор Ћосић²⁴

[20] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 15.

[21] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 16.

[22] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 17.

[23] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 18.

[24] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 20. Мајор Трифун Ћосић (?-1945) из Паковраћа, помоћник команданта Другог равнорског корпуса ЈВуО. Нестао након заробљавања од стране Озне 1945. године.

Драги

Хвала на честитци. И ја теби честитам са жељом да ускоро прославимо дан правог ослобођења нашег али скупа онако како доликује јунацима. Твоји данашњи успеси одговарају јунаку као што си ти, да на своју Крсну Славу сечеш главе непријатељу као што су то некада радили четници-јунаци а не данашње кукавице бегунци.

Дођи обавезно сутра до мене у Атеницу, тамо се налази штаб мајора Ћосића.

31-X-44

Командант
кап. I кл. Пред. М. Раковић²⁵

.....

К-ту I Јуришног Корпуса. Пол.

Код Душана Мишовића куће у Кулиновцима, налазе се 2 Немачка топа са око 35 људи посаде. Молим Вас наредите ако смем их напасти, и топови ће бити у мојим рукама.

4 XI 44 год

Кдир. Наредник Пет. М. Вукомановић

.....

Перо,

Не дозвољавам да нападаш ове Немце где су им топови. Могу се хватати само мања одељења која дубоко уђу у село и то по могућству без пуцања. Мандића и његову групу очисти до сутра-прекосутра. Ја сам не верујем да је он овде али очисти га. Ја сам са штабом у Трнави.

4-XI-44

Кап. Раковић²⁶

.....

Нареднику Петру Вукомановићу

У вези наређења К-та корпуса од данас, наређујем:

Да се Немци не нападају, али њихова мања одељења хватати и не дозволити да пљачакају и тиранишу народ. Приликом напада на мања одељења морате бити обазриви да наш народ не страда и не нападати их онамо где има наших људи са њима (н.пр. кад дођу у кућу неког грађанина, може да страда и цела породица). Мања одељења нападати на путу у селу итд.

4-XI-44, у 19.20 ч.

К-дант, кап II кл. В. Мартиновић (?)²⁷

[25] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 21.

[26] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 22. Раковић у овом наређењу вероватно мисли на групу Раденка Мандића, односно на његов обновљени Чачански НОП одред. Међутим, Мандић се у то време није налазио у чачанском крају.

[27] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 23.

19179

II Р. К., 211, 44

ХИВ СРБ
БЕОГРАД

ХИВ СРБ
БЕОГРАД

Здраво Перо,
 добио сам твој извештај. Врло добар је. Продужи и даље да извештаваш. Шаљем ти коње да пошаљеш то намирница што имаш за мене прикупљено. Пишеш ми да ти је податке дала Добрила Пајевић из Трнавског среза. Ако је ту близу упути је одмах са твојим људима да само разговарам са њом нешто, али важно што јој не могу писати. А ако је она далеко онда извести ме само где је њу патрола нашла и кад је она дала ове податке. Ја нећу тамо прелазити, пошто ћемо на другу страну ићи па ћеш и ти скоро овамо. Извести шта има ново.

13-XII-1944 г.

Поздрав
Рашић

19179

II Р. К., 211, 44

ХИВ СРБ
БЕОГРАД

ХИВ СРБ
БЕОГРАД

Перо,
 У извештају наведено да је
 Трења истражена од Терезијана у Торе.
 Гитлера има 800 партизана. Трења
 меситанга одмах разви обавештајну
 службу да сазнаш њихове намере и
 намеру и што пре да ми јавиш.
 Сузе се Св. Никољу сви војници
 да дојде.
 Код нас вишега ново.
 18. XII - 44

П. З. К. - и
 Рашић

Нека од последњих писама упућених Перу Вукомановићу од старешина Друге равнорској корпуса ЈВУО, децембар 1944.

Пери Вукомановићу

Немци су изашли у Јездину и изгледа да су заноћили код кафане Драгићевића. Извиди па ако је ово тачно, пребаци се ујутру до зоре у Трнаву испод Јелице. Веза самном код команданта села Михаила Вујовића²⁸ у Трнави. Ако се повуку вечерас натраг онда остани у Атеници, али људство да буде по врху Атенице, тако да се може наслонити на Трнаву и оступити у правцу Јелице, ако би било потребно од правца Јездине.

9-XI-44

Кап. Раковић²⁹

.....

Перо,

Пошто си се закачио са Немцима то је најбоље да се ноћас повучеш у Трнаву, тако да овамо стигнеш у свануће, јер ће те ујутру појурити јачим снагама. Потерај хране, свињу неку дебелу, неколико јунади и неку ћурку, јер овамо нема хране. Немци су изгледа заноћили на Јелици на друму Чачак-Гуча, и дошли су у Жежевицу до цркве.

Изгледа да ће ујутру претрести сва ова села између ова два пута. Зато се ти ноћас извуци овамо, односно ујутру узбрду. Послао сам Брковића код тебе да набавите нешто хране, па пошаљи ми га овамо ако је дошао до тебе и ако је нешто набавио. Ако није морате ноћас набавити.

9-XI-44

Кап. Раковић

Французе пошаљи овамо.³⁰

.....

Нареднику Петру Вукомановићу.

Све Немце/заробљенике/ који се налазе код тебе, упутити потписатом одмах по пријему овог наређења, како бих потписати могао исте превести у лагер.

10 новембра 1944 године.

Командант, капетан II класе, В. Мартиновић (?)³¹

.....

Перо,

Заседе нека буду на своме месту. Ватру не отварати без потребе. У случају наиласка Немаца одмах известити, како би се радио станица уклонила на време.

Знаци: Негован-Иван

25-XI/44

Командант
Кап. II класе В. Мартиновић (?)³²

[28] Михаило Вујовић (1904-1945), командант села Трнава при цивилним структурама ЈВУО, стрељан од стране Озне у Чачку почетком 1945. године.

[29] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 28.

[30] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 29. Ради се о митраљезима француске производње Charlevoi M-24, који су током Другог светског рата коришћени и на тлу Србије. На фотографијама из ратног периода често их видимо и као део арсенала Српског добровољачког корпуса. Извесно је да су ови митраљези које Раковић потражује били заробљени у претходним борбама са Немцима или СДК.

[31] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 30.

[32] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 35.

Перо,

пошаљи одмах 6 војника у Ивањицу да испитају где шта има ново (а нарочито са правца Драгачева и Катића). Скрени им пажњу да не праве глупости у вароши већ да се одмах врате.

3-ХП-44

Кап. Раковић³³

.....

Перо,

Дај једну поуздану тројку која ће кренути са овим куриром на пут. Извести шта има ново. Буди увек спреман за покрет.

5-ХП-44

Кап. Раковић³⁴

.....

КОМАНДИРУ СПЕЦИЈАЛНЕ ЧЕТЕ I ЈУРИШНОГ КОРПУСА

потпоручнику Перу Вукомановићу.

У циљу извиђања и обезбеђења са четом одмах крените у с. Придворицу. У Придворици се задржите до даљег наређења. Из Придворице одмах пошаљите патроле у даљно извиђање и прикипљање података у селима: Бзовик, Рудно, Милићи, Мланча, Добри До и Будожела. Поред патрола за прикупљање података користите и сигурне мештане. Добро би било сазнати нешто и са правца Драгачева.

Штаб корпуса и даље остаје на истом месту где је сада.

Чим стигнете у с. Придворицу одмах пошаљите извештај са правим подацима које сазнате и назначите тачно место и кућу у којој се налазите. У тим селима задржите се и ако ће у њима можда бити неко мање оделење партизана. Са њима избегавати борбу, већ само прикупити тачне податке о њиховој јачини, раду и даљим њиховим покретима.

Крените одмах.

6-ХП-1944 год

Положај

Чим патроле прикупе податке одмах шаљите извештаје.³⁵

Командант
кап. I кл. Пред. М. Раковић

.....

Драги Перо,

одлично радиш. Само пази да не будеш изненађен. Јуче сам одавде послао Шарца поручника у Добри До. Али ти ипак извиђај и о свему извештавај. Одлично радиш. Те официре пушти нека дођу овамо јер их ја познајем. Јави о свим новостима чим пре, кад добијеш извештај.

7-ХП у 3.40 ч.

Кап. Раковић³⁶

[33] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 36.

[34] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 37.

[35] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 38.

[36] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 39.

Перо,

Примио сам твој извештај. Одлично радиш. Држи чврсто људе у својој руци. Обавештавај се о ситуацији са што шире просторије. Забрањујем ти да учествујеш у нападу на Рудно. Остани где си и спреми што више хране – брашна. Шаљи ми извештај ујутру и увече о ситуацији. Ускоро ћемо сви код тебе.

9-ХИ у 10ч

Поздрав, Кап. Раковић³⁷

.....

Драги Перо,

Твоји извештаји су одлични. Продужи само тако па ћеш много постићи. У тебе сада имам највише поверења од свих старешина јер си најхрабрији. Припремај дружину па ћемо ускоро заједно кренути до Маљена и Сувобора. Ово кажи најповерљивијим твојим људима јер не сме се открити наша намера. Пошаљи ми брашна и ракије, а ти остани тамо где си и разви што бољу об. службу. Рекох ти да у тебе имам највеће поверење па гледај да оправдаш ово. Ниси далеко од чина поручника само ако продужиш тако. Од тебе зависи све. Тражим од тебе и твојих војника да сте одани мени и Дражи Михаиловићу и Краљу Петру Другом. Одмах ми предложи најхрабрије војнике за одликовање и унапређење. Ово одмах учини јер је твоја дружина то заслужила. Шаљи ми курира свако вече и свако јутро, и извештавај ме о свему. Дакле пошаљи ми хране мало, као и ракије боље. Ако треба пара тражи. У срез Трнавски идемо заједно. Не брини. Само будите спремни и јунаци.

10 децембра 1944 год.

Поздрав капетан Раковић³⁸

.....

Здраво Перо,

добио сам твој извештај. Врло добар је. Продужи и даље да извештаваш. Шаљем ти коње да пошаљеш то намирница што имаш за мене прикупљено. Пишеш ми да ти је податке дала Добрила Пајевић из Трнавског среза. Ако је ту близу упути је одмах са твојим људима да само разговарам са њом нешто, али важно је што јој не могу писати. А ако је она далеко онда извести ме само где је њу патрола нашла и кад је она дала податке. Ја нећу тамо прелазити, пошто ћемо на другу страну ићи па ћеш и ти скоро овамо. Извести шта има ново.

13-ХИ-1944

Поздрав, Раковић³⁹

[37] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 40.

[38] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 41.

[39] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 44.

Перо,

извештен сам од сељака који је вечерас дошао од Мусине реке да су Црвени у Г. Дубцу остали вечерас врше претрес јачина њихова око 100. Исто каже да су отишли за Толишницу, заседа нека добро отвори очи. О истом обавести Пеливана⁴⁰, извести шта има ново код тебе.

15-XII-44
10ч

Па зап. кд. та.
наредн. Прев. Миловановић⁴¹

.....

Перо,

У прилогу шаљем вести. Према подацима од Пеливана у Горачићима има 800 партизана. Преко мештана одмах разви обавештајну службу да сазнаш њихове покрете и намеру и што пре да ми јавиш. Сутра на Св. Николу сви војници да посте.

Код нас ништа ново.

18-XII-44

П.З. К-та
Кап. Лазаревић⁴²

.....

Драги Перо,

шаљем 25.000 динара за славу војника, али под условом да се служба мора обављати како треба, да се нико не напије и глупости не прави. Лично ћеш ми ти бити одговоран за рад свих служби безбедности, мора се обављати као и да није слава.

18-XII

Кап. Раковић⁴³

[40] Поручник Драгиша Пеливановић, командант 2. драгачевске бригаде Првог равногорског корпуса ЈВуО. Опкољен од Озне, извршио је самоубиство са пратиоцима децембра 1946. године у селу Бели Камен.

[41] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 46. Превислав Миловановић Црни (1924-1946) из Трбушана наставио је отпор новим властима и дуго по окончању рата. Опкољен од комунистичких потерних јединица извршио је самоубиство.

[42] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 48. По заповести команданта ово наређење потписао је капетан Душан Лазаревић.

[43] АСЖ, Ж-28, ф. 10, ПРК ДМ, 47.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа:

Архив Србије, Железник, Збирка докумената о НОР-у и револуцији

Војни архив, Четничка архива

Објављена архивска грађа:

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, XIV-4, Beograd, 1983.

Литература:

Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош, *Запамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, књига 3, Чачак – Краљево, 2004.

Милошевић, Александар, *Српска прича, сећања из рата и револуције 1941-1945*, приредио Немања Девић, Београд, 2018.

Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1944*, књига 2, Београд, 2014.

Никшић Владимир, *Фрике*, Чачак, 1991.

Павловић, Момчило, „Очевидац грађанског рата у Србији. Елсфорт Крамер, поручник, члан америчке мисије 'Ренџер' у Србији под пуковником Мекдауелом“, *Историја 20. века*, 1/2007.

Ристановић Раде, „Прилози за биографију равногорског команданта мајора Предрага Раковића: официрски досије Војске Краљевине Југославије“ у: *Зборник радова Народне музеја*, Чачак, 49/2019.

Тимофејев, Алексеј, *Руси и Дрући свештски рай у Југославији*, Београд, 2011.

Tomasevich, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979.

Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Јогине, Чачак, 1968.

Шашкијевић, Михаило, *Петомесечни дневник једног добровољца Југословенске војске у отаџбини (6. 8. 1944. – 26. 12. 1944)*, без године и места издања.

**CORRESPONDENCE OF RAVNA GORA COMMANDERS IN THE ČAČAK AREA (OCTOBER–
DECEMBER 1944), CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE SECOND RAVNA GORA CORPS
OF THE YUGOSLAV ARMY IN THE FATHERLAND**

In the period October-December 1944, the 2nd Ravna Gora Corps of the Yugoslav Army in the Fatherland developed a set of offensive operations, which was the most intensive one after the 1941 uprising. During that period, they found themselves literally fighting on two fronts: against the occupiers and against the communist forces – and suffered defeat. Based on new research, a number of documents were presented, which speak about the fights of the Yugoslav Army in

the Fatherland against the occupiers in Čačak and its surroundings in 1944 and also partially show the losses of the parties in war. The second part of the documents talks about the period when the forces of Ravna Gora went on the defensive. According to these documents, it is possible to determine more precisely the direction of their movements and the problems they faced and to reconstruct the last days of the Captain Predrag Raković and his associates.

Nemanja Dević, PhD

**CORRESPONDANCE DES SUPÉRIEURS DE L'ARMÉE DE LA RAVNA GORA DANS LA RÉGION
DE CACAK (OCTOBRE-DÉCEMBRE 1944), COMPLÉMENT À L'HISTOIRE DU DEUXIÈME CORPS
DE LA RAVNA GORA JVUO**

Dans la période d'octobre-décembre 1944, le deuxième corps de la Ravna Gora JVuO développa un enchaînement d'activités offensives, le plus intense après le soulèvement de l'année 1941. Dans cette période, ils se trouvèrent étroitement sur deux fronts: contre l'occupant et contre les forces communistes - et subirent une défaite. D'après les nouvelles recherches, une série de documents qui confèrent sur les batailles de la JVuO contre les occupants à Cacak et ses alentours

en 1944 fut présentée, d'après lesquels on voit partiellement aussi les pertes des parties en guerre. La deuxième partie des documents évoque la deuxième période lorsque les forces de la Ravna Gora passèrent à la défensive. D'après ces documents, on peut déterminer avec plus de précision la direction de leur trajet, les problèmes avec lesquels ils se heurtèrent et reconstruire les derniers jours du capitaine Predrag Rakovic et de ses collaborateurs.

Nemanja DEVIC, DR.

Мина ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ
етнолог-антрополог, кустос
Чачак
Горња Горевница 32205
Трбушани
minajelesijevic@gmail.com

ХИГИЈЕНА У СЕОСКИМ ДОМАЋИНСТВИМА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ХХ ВЕКА

АПСТРАКТ: Предмет овој рада је одржавање хигијене у сеоским домаћинствима од педесетих до средине осамдесетих година ХХ века. Истраживање је сprovedено у селу Горња Горевница у околини Чачка. На основу података прикуљених током итеренских испитивања, обављених током јула и августа 2020. године, литературе, као и новинској материјала, анализирани су, између осталог, и промене у начину одржавања хигијене, личне и целокујној домаћинства, условљене модернизацијом села.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: село, култура становања, хигијена, модернизација, иновације

„Култура становања је, више или мање чврсто, организовани збир активности, веза и односа чији су актери чланови породице која користи дати стан.“¹ Култура становања на селу је под утицајем различитих друштвених и природних чинилаца. Она није статична, већ је директно подложна општој друштвеној еволуцији која је утицала на архитектуру која је становању давала развојне одразе и у структури простора и у методама грађења и у опреми зграде.² Веће промене у начину становања наступају онда када је село у целини било захваћено глобалним развојним процесима урбанизације и модернизације, а који се убрзавају тек од педесетих година двадесетог века.³ Периодизација архитектонско-урбанистичког преображаја села у периоду од 1945. до 1975. године била је предодређена друштвено-политичким и социјално-еконо-

ским условима и дели се у три фазе. У првој је грађење на селу било ограничено на обнову свега што је било запуштено за време рата, док је у другој почела замена старих објеката, да би се у трећој фази јавиле најзначајније архитектонске промене чиме се кућа нагло развија просторно, конструктивно и уређајно.⁴

Посматрајући чачански крај, од седамдесетих година у сеоској средини доминирају нове куће које су често неприлагођене потребама и захтевима живота на селу. Користе се у посебним приликама (када су прославе), док се и даље живи у старим кућама, што је нарочито карактеристично за села удаљенија од града и старачка домаћинства. Поред изградње нових, честе су и адаптације и правке старих кућа, које се пре свега односе на уграђивање купатила, што се постизало или дозиђивањем уз кућу или преграђивањем већ постојећег простора.⁵

[1] Бранислав Којић, „Развој куће и културе становања у селима Србије“, *Гласник Етнографској музеја у Београду*, књ. 44 (1980): 55.

[2] Исто, 56-57.

[3] Милован М. Митровић, „Културне иновације у српском селу“, *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, бр. 104-105 (1998), <http://www.maticasrpska.org.rs/> (преузето 3. 8. 2020)

[4] Бранислав Којић, „Архитектонско-урбанистички преображај села у Србији ван покрајина од 1945. до 1975. године“, *Гласник Српској географској друштва*, свеска LVII, бр. 1 (1977), <https://digitalna.nb.rs/> (преузето 26. 8. 2020)

[5] Невенка Бојовић, „Стан и култура становања у селима општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“, *Зборник радова Народној музеја ХХ* (1990): 153-154.

Паралелно са свим осталим променама у материјалним, друштвеним и културним условима свакодневног живота на селу, наступају и значајне промене у хигијенским навикама сеоског становништва.⁶

Одржавање хигијене до седамдесетих година XX века

Све до краја шездесетих година домаћинства нису имала воду, а ретка су била она која су имала свој бунар, па је снабдевање вршено на различите начине. Вода за пиће и кување доносила се из заједничких сеоских бунара, којих је било неколико, као и са најближих извора. На бунар и извор се ишло два пута дневно, ујутру и увече. Вода се носила у *шесџијама*⁷, као и на *обрамачи* (дрвеној мотки која се носила преко рамена) у *цбановима*⁸ и касније у металним кофама. За прање и купање користила се вода из реке и баре. Наиме, свака кућа је имала своју бару, тј. ископану рупу (до пет метара у пречнику) у којој су сељаци сакупљали кишницу тако што би, када пада киша, воду ископаним каналићима навратили у бару на чије су дно стављали глину како би се вода задржала. Након што се муљ слегне, вода из бара се, осим за прање, користила и за појење стоке. Кишницу су сакупљали и потурањем разних судова испод стреха јер није било олука. Током зиме су отапали снег.

[6] Милован Митровић, *Културне иновације у српском селу*, <http://www.maticasrpska.org.rs/> (преузето 3. 8. 2020)

[7] Посуде за доношење и држање воде, бокастим зидова и уског врата. Могу бити са сиском или без њега, са грлићем кроз који се улива течност и са ручком. Направљене су од пречишћене глине и глеђосане споља, али не и са унутрашње стране, како би се одржала температура воде. (Милош Матић, „Схватање хигијене у традиционалној руралној култури“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 67-68 (2003-2004): 62; Ивана Ћиријаковић, *Посуђе кроз време* (Чачак: Народни музеј, 2009), 25)

[8] Дрвена посуда у виду зарубљене купе са лучном ручицом на средини горњег дела која се користила за држање ракије (Ивана Ћиријаковић, *Посуђе кроз време*, 26). Сељаци су је користили и за доношење и држање воде. Кроз рупе на врховима цбанова провлачили су жицу или канап помоћу којих су их качили на обрамачу.

Основна средства за одржавање хигијене била су домаће израде. Жене су, у немогућности да купе, саме правиле сапун од масти и лоја који се нису употребљавали за исхрану, камене соде и воде. Након што је скувају, добијену масу су разливале у корито, секле и потом остављале да се суши јер се сиров сапун доста трошио. Уколико су биле у могућности да набаве какво миришљаво средство, домаћице су га додавале у смесу да би сапун мирисао.⁹ Поред прављеног сапуна, за прање се користила и цеђ, течност која се добијала тако што се у воду стављао просејан пепео (добијен од дрвета, а не ђумура) који се, након што прокључа, остави да се слегне и потом процеди.

Већина кућа је имала умиваонике који су се састојали од металне посуде (најчешће четвртастог облика) која је служила као резервоар за воду и метално лавора постављеног на дрвено или метално постоље.¹⁰ Резервоар за воду је при дну предње стране имао славину, а на горњој отвор кроз који се сипала вода и поклопац. Био је накачен на зид, а комплетан умиваоник је, углавном, био постављен иза врата у кући. Ако је резервоар за воду био накачен негде напољу, онда испод није било постоља са лавором, већ је вода отицала на земљу. Уколико није било умиваоника, лавор је обично стајао на поду, а укућани су посипали једни друге из бокала. Бокали су најчешће прављени од керамике и метала с равним или бокастим зидовима.¹¹ Када није било хладно, умивало се испред куће. Обавезно се водило рачуна да се не потроши

[9] Сапуни са додатком миришљавог уља, које се куповало у апотеци, користили су се за умивање. (Драга Радосављевић, *Трнава какве више нема, етнографски записи* (Београд: Етнографски музеј Београд; Завичајно друштво „Трнава“, Библиотека часописа „Врело“, 2002, 41))

[10] Матић наводи да су ове посуде (резервоари за воду), тј. *чесмице*, могле бити правоугаоног, кружног или елипсастиг пресека и са запремином око десет литара. Постављале су се на одговарајуће место на умиваонику (вертикални носач) или на зид, а испод се налазила полица на којој је стајао лавор. Раније су их израђивале казанџије, а потом су прављене као индустријски производ и куповане у радњама. (Милош Матић, „Схватање хигијене у традиционалној руралној култури“, 58-59)

[11] Исто, 63.

много воде. Ко је био у могућности, куповао је сапун за умивање (тзв. „умивећи“).

Зуби се нису прали, поготово не четкицом. Међутим, поједини су хигијену уста и зуба одржавали тако што су на врх прста стављали со и трљали зубе и потом добро испирали уста водом. У каснијем периоду се на исти начин користила и сода бикарбона.

Купање је обављано једном седмично, обично недељом, а понекад и суботом. Седмично су се купали и одрасли и деца, док су мајке купале бебе сваког дана, поједине и ујутру и увече. Вода се грејала у бакрачима¹² и кантама. Од пролећа до јесени људи су се купали напољу, у летњем периоду на реци, а зими у соби у лименом кориту (одвојено мушкарци и жене). Ова корита су, због малих димензија (1,5м дужине и 0,5м ширине), пре свега купована за купање деце, али су се у њима купали и одрасли.¹³ Уколико је стамбени простор био мали, а број укућана већи, неретко су се купали и у штали или неком другом привредном објекту. Ретко ко је имао могућности да купи сапун, те су се стога прали домаћим (тзв. „перећим“) који су жене саме правиле. С друге стране, мајке су за купање беба куповале дечји сапун.

Пре јела, а поготово након пољских радова, сви су прали руке. Уколико се, током пољопривредних радова није долазило кући на ручак, онда су се бокал или тестија са водом носили у поље како би се руке барем мало спрале.

[12] Бакрачи или котлови су прављени од бакра, а изнутра су били калаисани. Њихова основна функција је била припремање хране на огњишту, али су се користили и за загревање воде за прање веша или косе, за кување цећи и прокувавање мрсних судова. (Ивана Ђирјаковић, *Посуђе кроз време*, 23; Милош Матић, „Схватање хигијене у традиционалној руралној култури“, 66)

[13] Поред лименог корита, за купање је, мада доста ређе у овом периоду, служило и округло дрвено корито *шавољ* прављено од дрвених дуга. Овај предмет се помиње у литератури, али са другачијом наменом: *шавољ* (мала дрвена када) се у Трнави користио за прање веша (Драга Радосављевић, *Трнава каквешине нема, етнографски записи*, 20-21), док Милош Матић наводи да је посуда *шафољ*, израђена од дрвених дашчица, тзв. дуга и искошена тако да изгледа као обрнута зарубљена купа, са дрвеним дршкама или конопцем који је служио за ношење, коришћена за хватање и ношење воде, појење стоке и као посуда у којој је прано посуђе. (Милош Матић, „Схватање хигијене у традиционалној руралној култури“, 64)

Ноге су често прали свако вече, зими у алуминијумском лавору, а током лета напољу. Нокте су секли након купања и то оним маказама које су имали у кући (то су најчешће биле једне маказе са различитом наменом), а неретко и маказама за шишање оваца, уколико нису поседовали друге.

За разлику од купања које се обављало обавезно једном седмично, одрасли су косу прали ређе, поготово у зимском периоду, најчешће једном месечно. За прање косе се користила цеђ. Када је нису прали, главу и косу су трљали ракијом. У посебним приликама, за одлазак на вашар или неку другу свечаност, нарочито се водило рачуна о хигијени главе. Косу су тада обавезно прали и мазали миришљавим ораховим уљем, а девојке су једна другој правиле локне помоћу загрејане шипке (колмајз). С друге стране, мајке су деци школског узраста косу прале сваке седмице, јер се велика пажња придавала хигијени деце школског узраста. Сваки разред је имао хигијеничара (једног од ученика) који је понедељком осталој деци прегледао нокте, уши и да ли код себе имају платнену марамицу. Уколико су нокти били посечени и уши чисте то је значило да се то дете окупало претходног дана. Такође, ученици нису могли да уђу у школу уколико им је обућа била блатњава¹⁴, већ су морали претходно да их оперу на бари или их школски послужитељ не би пустио да уђу у зграду.

Мушкарци су најчешће у комшилуку подшишивали једни друге ручном машицом¹⁵, мада је у селу увек имао неко ко је, најчешће у војсци, научио берберски занат, па су одлазили код њега на шишање или бријање. Они су се шишали „на озбиљно“, тј. на кратко, док су дечаци лети често били ошишани на ћелаво. Бријали су се бријачима,

[14] То је била честа појава, поготово зими и када пада киша, јер путеви нису били асфалтирани.

[15] У чачанским берберским радњама су се још од средине педесетих година користиле електричне машине за шишање. (Аноним, „И бербери се механизују“, *Чачански глас*, 12. децембар 1956, 8)

а у каснијем периоду су куповали жилете које су убацивали у машиницу за бријање. Један жилет су користили најмање месец дана.¹⁶ Лице су сапуњали куповним сапуном који је имао пену, за разлику од домаћег прављеног који није пенио и самим тим није био погодан за бријање. За разлику од мушкараца, жене се готово и нису шишале јер им је коса била сплетена у кике и ретко која је имала краћу косу. Старије жене су кике савијале у пунђе и повезивале се марамом. Иако се нису шишале, жене су косу чешљале свако јутро након умивања. Користили су се чешљеви направљени од воловског рога са ретким зупцима са једне, а честим са друге стране. Њих су сељаци сами правили или су их, уколико нису били вешти да то ураде, куповали петком на пијаци. Касније су се појавили метални чешљеви од алуминијума. Они који су имали вашке, уништавали су их гасом или су их једноставно ишчешљавали.

Током периода менструације жене су користиле старе памучне крпе које су мењале барем једном дневно, након чега су их најчешће палиле.

Што се тиче хигијене и уређења куће и покућства, домаћице су сваког јутра износиле постељину напоље, истресале је и простирале на дрвену ленку, која је стајала испод стрехе, како би се проветрила. Након што су наместиле кревете, отварале су прозоре и врата и проветравале кућу. То се радило и лети и зими, што је било нужно јер су сви укућани махом боравили и спавали у истој просторији. Такође, сваког јутра су брисале подове. Оне од набијене земље су најпре прскале водом да се не би дизала прашина и потом брисале метлом (прављене од сирка) која је,

[16] Појава жилета свакако да је олакшала бријање, али су њих морали чешће да купују и мењају. Иако су се „силвер“ жилети шездесетих година могли наћи у градским радњама, њихова испорука је била нередовна (Снежана Шапоњић-Ашанин, *Мога у олегалу шезгесетих*, Чачак: Народни музеј, 2007, 40), а самим тим и теже доступна сеоском становништву све до седамдесетих година. Са друге стране, већина мушкараца је у овом периоду користила бријач који је свако имао код куће и који се оштрио помоћу кожног каиша.

заједно са ђубровником на који се сакупљало смеће и износило напоље, стајала иза врата. Ђубровници су били метални и сељаци су их или куповали на пијаци или код сеоског лимара или, пак, сами правили од старог лима. Дрвени патос жене су рибале цеђом, као и брвна користећи рибачу четку. Патос се, у зависности од тога колико се запрља, рибоа барем једном седмично. Зидови су се сваког пролећа крчили кречом. Прозоре и друге стаклене површине чистиле су ракијом и крпом. Током пролећног распремања куће, сав намештај и покућство је изношено напоље како би се опрала. Оваква детаљна распремања обављала су се и непосредно пре славе или каквих других породичних светковина.

С обзиром да се мењала једном седмично након купања¹⁷, сва одећа се прала најчешће понедељком. Бели веш се није откувавао, већ се код куће *йойаравао*: најпре се претрља домаћим сапуном и потом стави у дрвени суд са два рукохвата са стране који се зове *йарионица*¹⁸, прелије врелом водом и остави да одстоји док вода не постане млака, а затим се поново истрља. Млаком водом се опере и остала одећа. У летњем периоду опране ствари се равномерно распореде на *кошуљару* (дрвену мотку дужине од око 1,5 до 2м) и на рамену носе на *йерило* (шири речни вир, дубок до колена), како би рубље испрала текућом водом. На перило се носила и *йракљача*¹⁹ којом се веш излупа на

[17] Одећа се углавном мењала само након купања, али уколико је било потребно (нпр. због одласка код лекара) то се радило и чешће током седмице.

[18] *Парионица* (велика дрвена када) је за прање веша коришћена и у другим чачанским селима. (Драга Радосављевић, *Трнава какве више нема, етнографски записи*, 20-21) Уколико се не ради о истој посуди, сличну намену је у прошлости имала *сйублина*, велика примитивна посуда која је пре свега коришћена за чување зрнасте хране и семена, али и приликом прања рубља на потоку, тако што би се веш ставио у стублину, посуо пепелом и прелио врелом водом. Тако преливени рубље стајало би у стублини док се не прохлади да би се могло трљати. (Милош Матић, „Схватање хигијене у традиционалној руралној култури“, 65)

[19] Дрвени предмет који се састоји од спљоштеног масивног тела на који се наставља дршка. Јаким ударањем рубља пракљачом из њега се истискује прљавштина. (Милош Матић, „Схватање хигијене у традиционалној руралној култури“, 55-56)

камену, па потом испере. Нешто прљавију одећу жене су трљале рибаћом четком. Они који су имали своје бунаре, нису веш носили на реку, већ су га на исти начин прали и испирали код куће бунарском водом. Зими се веш није носио на реку како би се испрао, већ се то радило код куће – одећа се напољу испере загрејаном кишницом или отопљеним снегом. Пошто се оцеди, простре се на дрвену ленку или на канап разапет између два дрвета. Зими се, уколико је било падавина, опрана одећа сушила изнад шпорета или испод стрехе. Штипаљки није било, ретке су биле чак и оне дрвене. На исти начин су прали и остале текстилне предмете у домаћинству (ткане текстилије домаће израде и куповне, попут ћебади и памучних постељина). Ткане предмете који су се свакодневно употребљавали (пешкири, постељина, прекривачи) су прали, док су оне који су имали свечану намену и који су ретко коришћени (ћилими, серџаде) само истресали и проветравали.²⁰ Они који су били у могућности да чешће мењају постељину, чешће су је и прали, нарочито у летњем периоду (јер ју је тада било лакше осушити). Свакодневну одећу домаћице нису пеглале²¹, већ само нову (ону коју су облачили приликом одласка у град, као и свечану одећу). Хеклане и везене текстилне предмете, постељину, завесе, као и нове кошуље намењене за изласке, жене су штиркале (штирак су кувале од брашна и воде).

Посуђе су прале у великој шерпи, најчешће оној у којој се варило млеко и сирило. Жене су најпре водом или сурутком (уколико су судови били масни, сурутка се загревала) спирале остатке хране, како би сплачине дале свињама, а потом су посуђе рибале пепелом и испирале врућом водом. За трљање се користила крпа која се након извесног времена замењивала другом чистом. Посуђе

су превртале у неки већи суд и остављале да се оцеди и осуши. Приликом коришћења посуђа, гледало се да има што мање судова за прање, па су у сиромашнијим породицама најчешће сви јели из једне велике чиније. Ипак, у сеоским кућама се у великој мери током педесетих и шездесетих година користило емајлирано посуђе, укључујући и тзв. „плекане“ тањире, као и алуминијумски прибор.²²

Посебну пажњу требало је посветити и уређењу дворишта. Економске зграде су биле одвојене од стамбених, али нису сва дворишта била ограђена²³, па се у том случају водило рачуна да стока не штета слободно око куће, мада су поједини пуштали овце да попасу траву у дворишту. За чишћење и брисање употребљавали су брезове метле, а траву су косили косом. Да би се избегло уношење блата у кућу, у двориштима су постојали импровизовани отирачи за обућу направљени од металних шина које су служиле као ојачање на точковима запрежних кола. Део шине, која је кружног облика, исправљао се и прикивао за два дрвена стубића пободена у земљу. Ђоновима обуће су трљали о шину како би скинули блато и прљавштину. Пољски клозети су грађени (озидани или направљени од дасака) иза кућа, а близу штала и ђубришта.

Модернизација села и њен одраз на одржавање хигијене

Хигијенске услове живота на селу није било могуће променити све дотле док првенствено жене нису усвојиле основна знања о здравственој култури и хигијени, па је излаз из заосталости и конзервативизма у сеоским срединама тражен и у просвећивању жена које је реализовано путем бројних курсева. Предавања и практичне вежбе у вези са, између осталог и са хигијеном, имали су за циљ да промене постојеће стање на селу, односно

[20] Мина Јелесијевић, „Ткачка радиност у околини Чачка“, *Зборник радова Народне музеје XLIX* (2019): 86.

[21] Пеглом на жар (електричне пегле су почеле да се користе од седамдесетих година).

[22] Ивана Ђирјаковић, *Посуђе кроз време*, 6-24.

[23] Ограде су биле од цепањог прошћа оплетеног прућем, познате под именом „плот“. (Невенка Бојовић, „Стан и култура становања у селима општина Чачак, Лучани и Горњи Милавац, 150)

да подигну ниво знања и обавештености сеоских жена.²⁴ Током педесетих година XX века течајеви за здравствено просвећивање женске сеоске омладине почели су да се организују и у чачанском крају. Организовани су током јесени и зиме у просторијама школа, предавачи су били углавном просветни радници, и првенствено су били намењени девојкама узраста од седамнаест и осамнаест година, али и старијим женама. Теме на овим течајевима махом су се односиле на општу и личну хигијену и домаћинство.²⁵ Иако се не може рећи да жене као главни носиоци одржавања домаћинства, а и остало сеоско становништво, нису били свесни значаја одржавања хигијене, до промена у култури становања и хигијени као њеног елемента долазило се постепено. Заправо, иновације у одржавању свеобухватне хигијене зависиле су од модернизације самог села (електрификација, изградња водовода, изградња путних мрежа, увођење аутобуских линија према селима), али и од економског и финансијског положаја становништва. Наиме, како истиче Милош Матић, сељак у великој мери зависи од свог економског стања, односно од тога колико је у могућности да уложи у увођење новина, укључујући и иновације у одржавању хигијене, па се стога његова непросвећеност може посматрати и као последица немогућности да себи омогући боље хигијенске услове.²⁶ Не би требало занемарити ни чињеницу да је велики број села био без трговинских радњи. Како се наводи у „Чачанском гласу“ из 1963. године, села су још увек прилично лоше снабдевена индустријском и другом робом. У неким крајевима, поготово забаченим, готово да и нема продавница, а у неким се једино

могу купити шећер, со и гас, па становници деведесет шест села са подручја некадашњег Чачанског среза долазе у град ради куповине индустријске и друге робе, с тим што већина најпре нешто прода на пијаци, па тек онда купује робу.²⁷ Како због неразвијености путне мреже није било аутобуса и аутомобила, у град се одлазило ретко и то на пијаци.²⁸ Ко је имао новца куповао је робу која се користила једино у посебним приликама, јер се нарочита пажња придавала улепшавању за одлазак на вашар, игранку и породичне свечаности.

Од шездесетих година средњошколци су били ти који се најпре упознају са појединим иновацијама у одржавању хигијене. Наиме, због слабих аутобуских веза чачанских села са самим градом, јавила се потреба да ученици са села у току школске године станују у граду.²⁹ На тај начин, њима је постало доступно много тога што на селу нису имали. По угледу на своје школске другове и вршњаке из града и контактима са њима, сеоска омладина се упознаје са средствима за хигијену³⁰, али и технолошким иновацијама. Такође, први пут се сусрећу са купатилом, пре свега одлазећи у градска купатила³¹, док одлазак код фризера постаје устаљена навика, не само за младиће, већ и за девојке. Такође, од шездесетих година роба почиње и да се рекламира³², па су се у продавницама робне куће „Партизан“ и трговинског предузећа „Стјеник“ крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, између осталог, могли купити и шампони за косу и купање, пасте за зубе и бријање,

[24] Вера Гудац Додић, „Портрет жене на селу у Србији у доба социјализма“, *Токови историје: часопис Института за нову историју Србије*, књ. 1 (2013), <http://tokovi.istorije.rs/> (преузето 25. 8. 2020)

[25] Аноним, „Хиљаду и триста девојка на течајевима“, *Чачански глас*, 10. новембар 1954, 4; Аноним, „Почели рад течајеви за здравствено просвећивање“, *Чачански глас*, 14. новембар 1957, 2; Ђ., „Секција жена задругарки организује семинаре по селима Чачанског среза“, *Чачански глас*, 24. јануар 1957, 3.

[26] Милош Матић, „Схватање хигијене у традиционалној руралној култури“, 51-52.

[27] Милан Ђоковић, „Трговина на селу“, *Чачански глас*, 1. мај 1963, 5

[28] Мина Јелесијевић, „Друштвени живот сеоске омладине од 1945. до 1970. године“, *Зборник радова Народне музеје XLVI* (2016): 77.

[29] Снежана Шапоњић-Ашанин, *Мога у олегалу шездесетих*, 28.

[30] Четкица за зубе, калодонт, шампон у кесицама и вата (уместо крпа током менструације) прве су „иновације“ које младима, захваљујући животу у граду, постају доступне током шездесетих и почетком седамдесетих година.

[31] У Чачку је реновирано градско купатило било отворено за грађане сваког четвртка и суботе од 15 до 22 часа. (Аноним, „Реновирано градско купатило“, *Чачански глас*, 28. октобар 1959, 8)

[32] Снежана Шапоњић-Ашанин, *Мога у олегалу шездесетих*, 42.

дезодоранси против знојења и непријатних мириса, средства за чишћење различитих површина, детерџенти, итд.³³ Ипак, њихова употреба у селу је и даље једно време остала, што због немогућности да их себи приуште (услед лошег материјалног стања), што због неинформисаности о тржишту (услед слабе повезаности села и града).

До већих промена у начину живота сеоског становништва углавном долази од средине седамдесетих година. Развој путне мреже допринео је све већем запошљавању у граду, како мушкараца тако и жена и самим тим побољшању њиховог економског стања, што је омогућило продирање многих иновација у село и финансијску могућност да се те иновације приуште и спроведу. У „Чачанском гласу“ из 1978. године наводи се да се аутобусима дневно из села и обратно превезе и преко 10.000 радника и грађана, што је допринело бољој повезаности сеоског становништва са градом, као и „удобном превозу запослених, допремању робе на пијац, непрекидности преношења нових схватања и кретања, школовању деце без финансијских оптерећења које је причињавао смештај деце по кућама итд.“³⁴ Такође, у истом броју „Чачанског гласа“ пише да су асфалтни путеви кроз села унели многе промене у домаћинства, па тако аутомобил у селу није помодарство већ потреба³⁵, као и да је у селима све више продавница мешовите и индустријске робе, а највећи број њих је снабдевен на нивоу градских. Куповна моћ сеоских домаћинстава знатно је ојачана дохотком оних који су запослени у граду а станују у селу, што је, између осталог, заједно са уношењем градског манира у потрошњи, довело до свестране снабдевености сеоских продавница.³⁶

[33] Из рубрике „Огласи“ листа *Чачански глас*: 11. август 1967, 7; 10. новембар 1967, 9; 5. април 1968, 7; 19. април 1968, 7; 21. март 1969, 8; 16. јануар 1970, 8; 10. април 1970, 8.

[34] Миле Мојсиловић, „Аутобусом до куће“, *Чачански глас*, 11. август 1978, 6.

[35] Аноним, „Стотину километара асфалтних путева“, *Чачански глас*, 11. август 1978, 6.

[36] Аноним, „Милиони у промету“, *Чачански глас*, 11. август 1978, 6.

Иако су локални сеоски водоводи омогућили да се у кућама „инсталирају купатила и испирајући клозети што представља крупан корак напред у погледу здравственог стандарда“³⁷, требало би напоменути да њихова изградња није била временски уједначена и зависила је од многих чинилаца као што су близина извора и могућност да се изгради водоводна мрежа, финансијских околности, али и ангажованости самих појединаца, па је тако једно домаћинство у селу Рошци, искористивши извор изнад куће, још средином педесетих година XX века имало купатило са тушем, што је омогућило да „чланови овог домаћинства имају много боље хигијенске услове за живот него ли остали људи у селу“.³⁸ Седамнаест села и заселака у ивањичком крају је крајем 1959. године, изградњом водовода, снабдевано чистом пијаћом водом, а изграђено је око сто чесми, преко двадесет резервоара за воду, око десет нужника, пет купатила итд.³⁹ Поједини домови у лучанском селу Дљину су током 1965. године добили воду⁴⁰, док је изградњом трећег водовода почетком 1968. деведесет одсто домаћинстава села Лисица снабдевано чистом водом.⁴¹ У Горњој Трепчи је изградња водовода за око педесет домаћинстава започела крајем 1974. године.⁴² На основу наведених примера може се видети колико су се неравномерно спроводиле иновације у селима које би, између осталог, омогућиле и боље хигијенске услове.

Изградња водовода у Горњој Горевници такође је била неуједначена, па нису сва домаћинства добила воду у исто време.

[37] Бранислав Којић, „Архитектонско-урбанистички преображај села у Србији ван покрајина од 1945. до 1975. године“, <https://digitalna.nb.rs/> (преузето 26. 8. 2020)

[38] Ненад Р. Љубичић, „Примерно уређена сеоска кућа“, *Чачански глас*, 20. јул 1955, 3.

[39] М. Калушевић, „Седамнаест села у моравичком крају добило водоводе“, *Чачански глас*, 16. септембар 1959, 4.

[40] О. Максимовић, „Водовод у Дљину“, *Чачански глас*, 12. фебруар 1965, 5.

[41] О. Максимовић, „Трећи водовод у Лисицама“, *Чачански глас*, 26. јануар 1968, 8.

[42] М. В. „Водовод за 50 домаћинстава“, *Чачански глас*, 1. новембар 1974, 5.

Њихова изградња представљала је предуслов за боље хигијенско стање, али није олакшала само одржавање хигијене. Вода је доведена до дворишта (свако двориште је добило чесму), али не одмах и у куће. Важно је истаћи да, услед оскудних материјалних средстава, многа домаћинства нису била у могућности да финансирају изградњу водоводне мреже, па су трошкове сносили богати појединци којима су остали, током каснијег периода, отплаћивали позајмицу. Једна од новина у одржавању хигијене у овом периоду је откување веша у лонцима на шпорету и коришћење прашка за веш, док се одећа и даље прала на руке. Први детерџенти за прање рубља које су се куповали били су „Плави Радион“, „Албус“, а за прање вунених ствари коришћен је детерџент „Биљана“. Као разлог због којег у ранијем периоду нису откували рубље наводи се да је то због тога што није постојао довољно велики и адекватан суд (већ само дрвене парионице и корита, а вода су грејала у мањим бакрачима и кофама), као и да није имало прашка за откување.⁴³ Непознато је да ли га није било на тржишту или домаћице нису знале да га има, будући да се нпр. „Плави Радион“ производио од 1956. године.⁴⁴ Нешто касније почели су да се користе и детерџенти за прање посуђа.

Развој куће и повећање броја просторија пратиле су и промене у опремељености стана.⁴⁵ Тек са изградњом купатила стварају се услови за куповину машине за прање рубља. Још средином шездесетих година чачанска „Слобода“ је производила супер-аутоматске машине за прање рубља⁴⁶, а већ крајем шездесетих у робној кући „Партизан“ могле су да се купе машине за прање

рубља и других произвођача.⁴⁷ Међутим, тек изградњом нових стамбених објеката, од средине седамдесетих година, домаћинства су почела да добијају купатила, што је била једна од важних новина у склопу сеоског стамбеног простора, па је санитарни чвор уведен у новосаграђеним кућама, али и у старим (преправком већ постојећег простора). Већина купатила је опремљена основним елементима: кадом, лавабоом, тушем, бојлером и клозетском шољом⁴⁸, а потом и првим машинама за прање рубља крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, јер пре тога није било простора у који би се сместиле (како је већ напоменуто, водоводне инсталације биле су спроведене само до дворишта, сељацима је превасходно било важно да не морају да носе воду са удаљених локација, а касније су, у складу са могућностима, уводили воду и у куће). Требало би напоменути да су старији укућани, због навике, ипак наставили да у летњем периоду користе пољске нужнике⁴⁹, док су купатила користили, пре свега, за купање. Исто тако, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година већина сеоских кућа била је опремљена судопером и електричним апаратима.⁵⁰

Закључак

Уколико се, на основу литературе, упореди ниво одржавања хигијене до Другог светског рата са хигијенским навикама сеоског становништва у другој половини XX века, може се извести закључак да је дошло до извесног побољшања које се, пре свега, огледа у редовнијем одржавању личне хигијене, али и хигијене куће. Ипак, чињеница је да су технолошке иновације, али и средства за хигијену која су се могла наћи

[43] Куповина детерџената за прање веша углавном је почела у исто време кад и куповина лонаца за откување и то након изградње водовода.

[44] <https://www.saponia.hr/hr/siroka-potrosnja/pranje-i-njegagrublja/plavi-radion/> (преузето 7. 9. 2020)

[45] Невенка Бојовић, „Стан и култура становања у селима општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“, 160.

[46] М. Ђ., „Чачанска „Слобода“ производи супер-аутоматске машине за прање рубља“, *Чачански глас*, 9. децембар 1966, 4.

[47] Из рубрике „Огласи“ листа *Чачански глас*: 12. јануар. 1968, 7; 10. мај 1968, 7.

[48] Невенка Бојовић, „Стан и култура становања у селима општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“, 159.

[49] Исто.

[50] Исто, 157-160.

на тржишту, и даље извесно време били недоступни сељацима, с обзиром на то да се модернизација која је, између осталог, укључивала и електрификацију, изградњу путева и, пре свега, водовода, није равномерно одвијала. Електрификација, као једна од првих новина у селу, омогућила је куповину фрижидера (што је значајно побољшало услове чувања хране), али се уређаји попут машине за прање рубља, судопере и купатила у целини, нису могли инсталирати све док домаћинства нису имала воду. Међутим, не би требало занемарити ни превасходно лоше материјалне могућности сеоског становништва (не само да

нису били у могућности да купе, већ су често били принуђени да штеде и оно што су сами производили), а свакако је битан и лични однос појединаца према хигијени, јер, како истичу испитаници, било је породица које су „по природи“ аљкаве, али не нужно и сиромашне. У таквим породицама деца су готово увек имала вашке, па су их друга деца, и у комшилуку и у школи, избегавала. Упркос томе, на селу се, у мери у којој је то било могуће, придавао значај одржавању хигијене, како у свакодневном животу, тако и у свечаним приликама, што се посебно односило на младе јер је било веома важно како ће се они представити у друштву.

Интернет извори

<https://www.saponia.hr/hr/siroka-potrosnja/pranje-i-njega-rublja/plavi-radion/>

Штампа

Чачански џлас (1954, 1955, 1956, 1957, 1959, 1963, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1974, 1978)

Литература

Бојовић Невенка, „Стан и култура становања у селима општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“, *Зборник радова Народної музеја ХХ* (1990)

Гудац Додић Вера, „Портрет жене на селу у Србији у доба социјализма“, *Токови историје: часопис Института за новију историју Србије*, књ. 1 (2013), <http://tokovi.istorije.rs/> (преузето 25. 8. 2020)

Јелесијевић Мина, „Друштвени живот сеоске омладине од 1945. до 1970. године“, *Зборник радова Народної музеја XLVI* (2016)

Јелесијевић Мина, „Ткачака радиност у околини Чачка“, *Зборник радова Народної музеја XLIX* (2019)

Којић Бранислав, „Архитектонско-урбанистички преображај села у Србији ван покрајина од 1945. до 1975. године“, *Гласник Српскої етнографскої друштва*, свеска LVII, бр. 1 (1977), <https://digitalna.nb.rs/> (преузето 26. 8. 2020)

Којић Бранислав, „Развој куће и културе становања у селима Србије“, *Гласник Етнографскої музеја у Београду*, књ. 44 (1980)

Матић Милош, „Схватање хигијене у традиционалној руралној култури“, *Гласник Етнографскої музеја у Београду*, књ. 67-68 (2003-2004)

Митровић Милован М., „Културне иновације у српском селу“, *Зборник Машице српске за друштвене науке*, бр. 104-105 (1998), <http://www.maticasrpska.org.rs/> (преузето 3. 8. 2020)

Радосављевић Драга, *Трнава какве више нема, етнографски записи* (Београд: Етнографски музеј Београд; Завичајно друштво „Трнава“, Библиотека часописа „Врело“, 2002)

Ђирјаковић Ивана, *Посуђе кроз време* (Чачак: Народни музеј, 2009)

Шапоњић-Ашанин Снежана, *Мога у ојлегалу шезгесейих* (Чачак: Народни музеј, 2007)

HYGIENE IN RURAL HOUSEHOLDS IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The subject of this paper is the maintenance of hygiene in rural households in the period from the fifties until the mid-eighties of the 20th century. Simultaneously with all the other changes in material, social and cultural conditions of everyday life in the countryside, important changes also occurred in the hygienic habits of the rural population. However, the modernization of the countryside, which included electrification, construction of water supply and roads, was not carried out uniformly so that the innovations which, among other things, concern hygiene slowly penetrated the

villages. Moreover, due to the poor material and economic situation, many farmers were not able to invest in the innovations, including those related to the maintenance of hygiene.

Major changes in the way of life of the rural population have been mostly taking place since the mid-1970s. The development of the road network has contributed to the increasing employment of both men and women in the city and, therefore, to the improvement of their material situation, which enabled them to afford and implement the innovations.

Mina JELESIJEVIC

L'HYGIÈNE DANS LES PROPRIÉTÉS RURALES DANS LA DEUXIÈME MOITIÉ DU XXÈME SIÈCLE

L'objectif de cette étude est le maintien de l'hygiène dans les demeures rurales dans la période des années cinquante à la moitié des années quatre-vingts du XXème siècle. En même temps, avec tous les autres changements dans les conditions matérielles, sociales et culturelles de la vie quotidienne au village, des changements importants des habitudes de la population rurale se manifestèrent. Toutefois, la modernisation du village qui engloba l'électrification, la construction de l'aqueduc et des routes, ne s'effectua pas uniformément, ainsi les innovations qui concernent, entre autre, l'hygiène également, s'infiltrèrent lentement dans les villages. De même, en raison de la mauvaise situation

matérielle et économique, de nombreux villageois ne furent pas en situation d'investir dans l'introduction de nouveautés, en incluant aussi celles qui sont en rapport avec le maintien de l'hygiène.

À partir de la moitié des années soixante-dix des changements plus intenses adviennent dans la manière de vivre de la population rurale. Le développement du réseau routier contribua à de l'emploi plus accentué en ville, autant des hommes que des femmes et, de cette façon, à l'amélioration de leur situation matérielle, ce qui contribua à ce que les innovations soient accessibles et s'appliquent.

Mina JELESIJEVIC

Мр Маријана МАТОВИЋ

оријенталиста, библиотекар
саветник Градске библиотеке
„Владислав Петковић Дис“ Чачак
matovicmarijana@gmail.com

*Поводом њених осамдесет година (2006-2021) од смрти
Слободана Матовића Џаје*

СЛОБОДАН МАТОВИЋ ЏАЈА (1949-2006) - драмски писац, глумац и сатиричар

АПСТРАКТ: *Када буде исписивана свеобухватна монографија посвећена Граду Чачку, у његовој преобилајој књижевној, уметничкој и културној историји појасно место свакако ће заузимати драмски писац, глумац и сатиричар Слободан Матовић Џаја (1949-2006). Овај јединствени лик читавог живота био је ношен индизивним унутрашњим искуством које му је доносило осећај јуније живљења. У својој креативности препознавао је животино позив, у коме појенцијали личности долазе до јуној изражаја: сионитаносиј и ошвореносиј, флексибилносиј, радозналосиј, маштовитосиј... Као изразио експриверина личносиј, целокуино своје стваралаштво усмеравао је ка срећи и задовољству друћх, у чему је налазио животино смисао. Тежећи ка сионитаносији и јосебносији, читавог живота био је иницијатор соистивеној јонашања, селективовао је жељене резултате и бирао како ће их јосићи. Да је у јоме био веома усешан, јовори и његов изузетан ујлед и за животино, а и јосле њеја. У часиј и сиомен Слободану Матовићу Џаји настао је и овај рад.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Слободан Матовић Џаја, Чачак, креативносиј, драма, хумор, сатира, јозоришије*

Увод у животопис

Није важно колико си био, нејо колико си урадио.

Изузетно талентован и плодан ствара-лац, незаборавна легенда Града Чачка, драмски писац, глумац и сатиричар Слободан Матовић Џаја (Чачак, 17. март 1949 – Чачак, 21. октобар 2006) и данас ужива велики углед и изузетно поштовање.

У свакодневном животу, првенствено у људским наравима, налазио је бесконачне идеје, претварајући их на себи својствен начин у најразноврсније форме – књижевне, хумористичке, глумачке – ширећи око себе смех и задовољство, чак и када је дубоко у себи крио разочарање и тугу. Крећући се и по ширини и по дубини људског духа, исписивао

је студију уметничке креативности, чинећи то инвентивно и смело. Тиме је и свој живот претварао у дугу и необичну сагу по којој ћемо га још дуго распознавати.

О боемији и Џаји, реч-две...

Поводом петнаестогодишњице смрти Слободана Матовића Џаје (2006-2021) овај рад отвара двери сећања на изузетну личност, неодвојиви део чачанске боемије које више нема, али и на једно не тако давно време када су се сви међусобно познавали и по неколико пута дневно сретали у граду, искрено желећи један другом *добар дан...*

До недавно, и Чачак је имао своје гласовите боеме – песнике, књижевнике, новинаре, учитеље, глумце, сликаре, коцкаре, познате и ван родног града. Један за другим одлазили су у Вечност, без достојних наследника. А пре тачно петнаест година из своје животне приче искрао се тихо и Слободан Матовић Џаја, најмлађа легенда чачанске боемије. Како је то луцидно запажао Светислав Басара, *ујасла је лоза ѿлеменијих бекрија и ноћобдија, људи који су са ѿолико шарма ѿраћили своје живоће, ѿгносећи их као жрџве Лейоѿи и Поезији.*

Овај некролог чачанској боемији и чачанској чаршији у којој се *још мојло некажњено ѿробдеѿи неколико ноћију заредом, у којој још није било знак неурачунљивосѿи волеѿи узалудно* (Светислав Басара) исписан је Џаји у част и спомен. Њега сада заступају његови најближи, отварајући уз шкрипу зарђалих шарки вратнице његовог дворца без темеља.

Боем је термин (фр. *bohème*) који од XV века у француском језику означава луталице, а они по традиционалном веровању долазе из Бохемије, што је латински назив за западни део данашње Чешке. У XIX веку именом *боем* почели су себе означавати припадници француског романтичарског покрета (Жерар де Нервал, Теофил Готје, Оноре де Балзак, Шарл Бодлер), који су и начином живота хтели да се издвоје из грађанског друштва – нередовним животним ритмом, необраћањем пажње на друштвени статус, склоношћу ка забрањеном. Појава боема је скоро искључиво везана за Париз прве половине XIX века, али њихова популарност, која убрзо постаје и књижевни мотив, осваја и друге европске земље. Боемија је вероватно први облик протеста против губљења индивидуалности у индустријализованом друштву, а уједно и први покушај да се начину живота да одлучујући, издвајајући квалитет. Као материјално неосигурани људи из редова интелектуалаца – студената, књижевника, уметника, који воде безбрижан и неуредан живот – боеми су већ крајем XIX века париска

знаменитост, те чувена четврт Монпарнас постаје стециште међународне боемије, у чијем се окриљу дешавају кључне промене у књижевности и уметности. Као заједнички именитељ начина живота и стварања, она је синоним за уметнички свет све до Другог светског рата. У складу са духом времена и боемија донекле мења свој лик, али у бити остаје иста – аутентична, разбарушена, слободна, а надасве пркосна, рушећи конвенције и табуе.

Углед „боемске четврти“ код нас стекла је београдска Скадарлија, а боемисање као стил и начин живота негују многе знамените српске поете: Владислав Петковић Дис, Ђура Јакшић, Јанко Веселиновић, Радоје Домановић, Антун Густав Матош, Војислав Илић, Тин Ујевић, Раде Драинац и други.

Кажу да се српска култура и традиција чувају управо у кафанама, тим култним институцијама за вежбање гипкости духа, где су изговорени и написани најлепши стихови српске поезије. У кафани нису битни занимање, социјални статус, скупо одело, туга или радост. У њу се улази опуштено, у њој се воде бескрајни разговори и пије на црту. И велики Зуко Џумхур говорио је - да би се град звао градом, мора да има бар једну градску кафану која је *и ѿрјаница и душа и срце и језик и ухо једној ѿрага.*

До скоро и Чачак беше град. Са мноштвом кафана и кафаница, на готово сваком кораку, у којима се свакодневно и свакодневно могао срести вишеструко надарени уметник, добри дух града, чачански Меркуцио, вечити дечак са аристократским манирима чачанског *ѿлемића*, сјајан писац и глумац – **Слободан Мајѿовић**. Или, једноставније и присније – **Џаја**. Дете Велике колоније и Мораве. Урбана легенда, „по духу и стању Чачанин“, градски номад који је од кафане до кафане скитао и причао... Живео од данас до сутра, а своје најлепше дане „проводио ноћу“, алкохолем гасећи *ѿожар крви* (Раде Драинац). Ноћна птица која је једва чекала да одлети свом кафанском јату. Усамљеник коме је кућа

била у кафани, а сваки дамар опијен заносом ракије, вина и дуванског дима, са којим су у неповрат сагоревали безбројни томови ненаписаних боемских сабраних дела, инспирисаних Лепотом или Болом. „Пали кафански анђео“, бунтовник безнађа и апостол наде, изгнаник из раја који је свуда *собом носио своју јесен* (Александар Лесо Ивановић), док је хитао ка жућеним кафанским просторствима. Опирало се терању духа у колотечину и шаблон, те је у *јоноре срца скакао са љаве* (Бранислав Брана Петровић), из ноћи у ноћ исписујући своју „скандалозну биографију“.

А у њој је посебно место припадало кафеџијама и конобарима који су напамет знали шта пије омиљени гост. По правилу, свуда су га дочекивале подигнуте руке, смех и добацивање. У свакој кафани имао је свој сто за којим је ретко седео сам. Последњи типични изданак духовитог Чачка, гајио је суптилан, племенит, мисаони хумор, никада злбан и увредљив. Сви су желели да буду у друштву овог сјајног козера који је пленио раскошним духом и све око себе на чудесан начин претварао у уметност. Живот није увек био на његовој страни, али је своју тугу крио од других, увек зрачећи унутрашњом радошћу. Стога су његове кафанске седељке намах постајале аутентично животно позориште. Живописна личност, велики шармер и сјајан казивач епизода из своје богате биографије којој као да није било краја, сваке вечери изнова кретао је на своја ноћна ходочашћа кроз алкохол и дим. Искрено је волео кафанско братство по несаници, уживајући у задовољству дружења и несебичном давању. Као да је, попут модерне Шехерезаде, причом желео да продужи и искупи свој живот. Друговање са њим било је чиста поезија, те је себи давно обезбедио улазницу за бесмртност.

Ипак, кафановање за њега не беше траћење времена, већ неисцрпни извор надахнућа и креације. Уз пакло жуте „Зете“, обавезни пратиоци били су му нотес и хемијска оловка, те је управо кафана инспирисала добар део његових литерарних остварења.

О себи је, између осталог, не без сете, записао и ово: *Док седим, један роман, који никада неће бити написан, прође ми кроз љаву*. Често је казивао стихове гласовитог Драгољуба Леке Обућине (1921-1973) из песме „Истина“, која јесте била и његова животна истина. Готово боемска химна:

*Не гршћем ко лисџ замрзо о камен
док болесни вејшар умире јо љушћу...
Ја у себи носим неујашен љламен,
ко разбојник бодезж скривен у кајушћу.*

Међутим, боемски синдром, као по правилу, без милости је односио своје најоданије поклонице.

Џаја о себи...

Ако има шџа да се каже...

Увек скроман и ненаметљив, суштину свог пребогатог живота сажео је у неколико лапидарних реченица:

„Родила ме мајка Радмила, по њеној жељи, 17. марта 1949. године у Чачку. Завршио сам основну школу, што ми је, признајем, било најбитније (да бих се описменио), а затим и средњу техничку школу, што ми нимало није било потребно. Студирао сам скоро све факултете, осим медицине, и то врло неуспешно.

Све оно што сам постигао на пољу културе најбоље је оправдање за овакву биографију. Иначе, за све што се догађало у мом животу 'крив' је мој отац Рако (зато што сам 'повукао' на њега)...“^[1]

Можда нисџе знали...

„Што се тиче биографије, у односу на ону из претходне књиге афоризама, *Нисам ја из ове љриче...*, луђи сам за две године, што је сасвим нормално и везано само за паметне људе.

Књига носи наслов *Џејарошко издање* јер су ме у раној младости звали 'Џепарош'.

[1] Маријана Матовић, *Ако има шџа да се каже...: Био-библиографски љодаци о Слбодану Мајшовићу, у; Слбодан Матовић, Нисам ја из ове љриче...: (афоризми)* (Чачак: Графика Јуреш: Пеликан, 2000), 99-107.

Камо лепе среће да сам знао тај занат, никада оловку не бих узео у руке.

Не желим да постанем најбољи афористичар у Србији јер ми се Србија много скупила - не знам да ли је то од прања, можда и није. Опет, кажем - не знам... Иначе, имао сам материјала за још три књиге захваљујући свима на које се ови афоризми односе, а верујте - нисам мислио на вас. И немојте ме критиковати, јер се из приложеног види да сам непоправљив. Знам да ћу једину неповољну критику имати од оних који нису

дошли до ове књиге и нису је ни прочитали. Овога пута, многи који су добили претходну књигу (иако је тираж исти) ову неће добити. Одлучио сам да *Џејарошко издање* добију само моји пријатељи, односно сви они који могу да ме „прате“, тј. паметни људи. Зато ова књига не може да се купи, до ње можете доћи само ако вам је ја поклоним. Ако баш пошто-пото, желите да дођете до ње, она кошта 1.000 DEM замењених у евре.

У случају да не будете добри, објавићу још једну књигу...“²

Из био-библиографије Слободана Мајовића Џаје

Хумор и сатира, радио-стваралаштво, поезија

1968 - Завршио средњу Техничку школу у Чачку.

1973 - Као најмлађи учесник (са само 24 године), на југословенском конкурс Радио Београда добио *групу наирага* за оригиналну радио-комедију „Тренутак среће“ у конкуренцији 325 писаца.

1975 - Текст комедије „Тренутак среће“ објављен као сепарат у едицији *Градац*, а штампан и у часопису *Градац* бр. 2. Комплетан аудио-снимак чува се у архиви Радио Београда.

1979 - *Друја наирага* за причу „Сатиричар“ на Југословенском конкурс за сатиричну причу „Радоје Домановић“, у конкуренцији 172 рукописа.

Поводом Дана радија (10. новембар 1979), Заједница радио-дифузних организација СР Србије наградила га је као новинара Радио Чачка, на конкурс за најбоља остварења у 1979. години на програмима локалних радио-станица, чланица Заједнице, за *најбољу емисију* „Од године до године“ у категорији „Забавно-рекреативни програм“, чији је био комплетан аутор и водитељ.

1984 - На Југословенском конкурс поново *група наирага* „Радоје Домановић“ коју додељује редакција листа „Јез“ (Београд) и то за хумористичко-сатиричну причу „Мост на Ризици“ (објављено у *Чачанском ласу*).

1986 - *Друја наирага* за групу афоризама под називом „Иронизми“ на Југословенском конкурс Радио Београда за хумористичку кратку форму.

1987 - Комплетан аутор и водитељ радио емисије „На посебан начин“ која је током све четири године свог емитовања на таласима Радио Чачка носила епитет *најслушаније*.

1988 - *Прва наирага* за хумористичку кратку форму „Југословенизми“ на годишњем југословенском конкурс Радио Београда (објављено у *Чачанском ласу*).

1998 - У издању „Ошишаног јежа“ (Београд) појавио се лексикон „Ко је ко у нашем хумору, сатири и карикатури“, на чијим су страницама нашли своје место најугледнији хумористи, сатиричари и карикатуристи из целе Југославије. У уводнику лексикона Милован Вржина каже: „[...] Па, ипак, признајем, ништа овде у овој књизи није случајно. Нема случајног податка, случајног аутора, случајног дела [...]“ Утолико је

[2] Слободан Матовић Џаја, *Џејарошко издање: (афоризми)* (Чачак: Литопалир, 2002), 89.

значајнија чињеница да је Слободан Матовић један од малобројних Чачана који је живео у Чачку, а заступљен је у овој књизи. Поред њега, од Чачана ван Чачка у лексикон су ушли Драгослав Андрић, Борислав Бора Ђорђевић, Бранислав Брана Петровић, Бранко В. Радичевић, Милош Миша Радивојевић...

2000 - У издању Графике „Јуреш“ и „Пеликана“ д. о. из Чачка излази му прва књига афоризама „Нисам ја из ове приче...“.

2002 - Објављује другу збирку афоризама „Џепарошко издање“ у издању „Литопапира“ из Чачка.

2003 - Песма *Сџара ѝрича* објављена у зборнику боемске поезије „Боемски осврт на космос“ (КОЦ „Чукарица“, Савет за културу

СО Чукарица, Дерета, Београд, 2003), као једна од 137 најлепших песама, изабраних између 600, колико је стигло на конкурс Савета за културу СО Чукарица и Културно-образовног центра „Чукарица“.

2005 - На конкурс за најбољу боемску песму 2005. године, међу 80 најуспешнијих песама штампаних у зборнику боемске поезије „Српски виноград“ (Дерета, КОЦ „Чукарица“, Савет за културу СО Чукарица, Београд, 2005), поново се нашла једна Матовићева песма – *Мнојо је два боема*.

2006 - Из штампе му излази трећа, последња афористичка збирка „Тражи се“ у издању Графике „Јуреш“, објављене управо 2006. као Џајин опроштај од стваралаштва и живота.³

Позоришни текстови

1971 - Оснива аматерски драмски ансамбл „Чачански млади“; 12. децембра исте године појављује се на Великој сцени Дома културе у Чачку са позоришним комадом „Лудак“, по први пут као комплетан аутор – писац, глумац и редитељ.

1972 - Захваљујући представи „Лудак“ и низу манифестација у којима је учествовао под Матовићевим руководством, Театар „Чачански млади“ добија *Мајску награду*.

- Поново као комплетан аутор поставља на сцену свој комад „Ја сам наследник Пелеа“.

1980/1981 - Позоришну представу чији је писац, глумац и редитељ „Да ли ваша жена има чупаве ноге“ изводило је неколико позоришта: Академско позориште „Бранко Крсмановић“ из Београда, АП „Слободан Принцип Сељо“ из Сарајева, као и позоришта из Пожаревца и Велике Планае. Представа је извођена на фестивалима и смотрама и постигла је запажене резултате: АП „Бранко Крсмановић“ се са овом представом пласирало на

11. Фестивал аматерских позоришта Србије у Врању (15-22. мај 1981), а АП „Слободан Принцип Сељо“ на финални Фестивал аматерских позоришта Босне и Херцеговине у Хан Пијеску.

Овај комад у целини је објавио часопис *Градац*.

1983/1984 - „Још само данас у вашем граду“, позоришну представу за децу, аутора Слободана Матовића и песника Јована Николића Јофа, а у режији Оливера Викторовића, изводило је позориште „На неко време“ при Центру за културу Раковица. Представу су, поред Београда и многих других градова, видела и деца Чачка.

1984/1985 - Позоришни комад „Превод на српски“, у режији Оливера Викторовића, изводио је Драмски студио „Атеље младих“ из Панчева.

1986/1987 - Представом „Да ли ваша жена има чупаве ноге“ обележио лични јубилеј – 15 година на сцени Дома културе у Чачку.

1992 - Као комплетан аутор (текст, глума, режија) појављује се и на прослави 25 година

[3] Светислав Љ. Марковић, Јован Лукић, Радован М. Маринковић, *Ко је ко у Чачку: на њочейку ѝрећеј миленијума: 470 личностѝи = Who is Who Lexicon* (Чачак: Агенција „Прозор“, 2002), 98-99.

свог рада на сцени Дома културе у Чачку са премијерним извођењем комедије „Терај се у три лепе...“

Матовићеви позоришни комади, иако можда безазлених назива, носили су увек озбиљну поруку, а онај који је, без обзира на најчуднији назив, највише опомињао био је „Да ли ваша жена има чупаве ноге“. Он је на свој начин предвидео оно што се потом и догодило – рат. Порука коју је кроз тај комад записао била је да само болесни умови могу да воде рат, не водећи рачуна о жртвама и свим осталим последицама.

1999 - *Децембарска најага Ојшћине Чачак* као највише признање за допринос угледу и напретку чачанске општине.

2002 - Међу 470 заслужних личности Чачка заступљен је у лексикону *Ко је ко у*

Чачку на њочешку шрећел миленијума (Чачак: Прозор, 2002) који су приредили Светислав Љ. Марковић, прота Јован Лукић и Радован М. Маринковић.

2009 - Монодрама „Монахиња Оливера“ у којој главну улогу тумачи Марија Протић, а у режији Баћка Букумировића, премијерно је изведена 22. августа у Овчар Бањи, у оквиру „Летњих дана културе“, затим 27. августа у дворишту Народног музеја у Чачку, касније и на Великој сцени Дома културе у Чачку, а потом и у Алексинцу, Ариљу, Крушевцу, Београду...

2016 - Комад *Да ли ваша жена има чупаве ноге (Are nevasta dumneavoastră picioare păroase)*, у режији Стефана Јевђенијевића, играло је позориште српских Румуна „Сону Алесу“ („Господин Алеку“) из Алибунара, у оквиру 44. Фестивала румунских позоришта Војводине.

Глумачка остварења

1968 - Прво званично појављивање на сцени – у чачанском Радничком културно-уметничком друштву „Коста Абрашевић“ у представи „Каплар Милоје“ коју је режирао глумац-аматер из КУД „Абрашевић“ Првослав Славко Рељић. Само у току 1968. године комад је четрнаест пута извођен на сцени.

1977 – Као комплетан аутор, заједно са глумачком екипом Чачка, учествује на Турниру духовитости у организацији „Политике експрес“, Радио Београда и Београдског сајма.

1979/1980 - Драмски студио Дома културе наступао је са представом „Како је Добрислав протрчао кроз Југославију“ према књизи Милована Данојлића, а у режији Оливера Викторовића. Са овом представом Драмски студио пласирао се са полуфиналног Фестивала аматерских позоришта Србије (Чачак, 23-28. мај 1980) на финални део 22. Републичког фестивала аматерских позоришта Србије (Кула, 18-25. јун 1980), на коме му је за тумачење лика проф. др Лукића припала *Најага за изузетно глумачко остварење*.

1980/1981 - У комаду „Спортски живот“ аутора Војина Кајганића и Браца Петковића (режија Оливер Викторовић) играо је улогу Лаза.

- Тумачио је лик куvara Лијана у представи „Вук Бубало“, у режији Оливера Викторовића, са којом се Драмски студио пласирао на 11. Фестивал аматерских позоришта Србије у Пријепољу (7-14. мај 1981).

1981/1982 - Игра улогу учитеља Андреа у представи Ива Брешана „Представа Хамлета у селу Мрдуша Доња“ са којом се Драмски студио са регионалног такмичења пласирао на 12. Фестивал аматерских позоришта Србије у Пријепољу (17-23. мај 1982).

1982/1983 - У представи „Мрешћење шарана“ према тексту Александра Поповића тумачио улогу Борка. На завршној смотри аматерских позоришта Краљевачког региона ова представа *проглашена је за најбољу*.

1984 - Режирао представу „Отмица“, са којом је Драмски студио наступао на Међуопштинској смотри драмског стваралаштва

у Краљеву и Трстенику. Уједно је остварио и запажену улогу Кола.

1986 - Драмски студио извео представу Вацлава Хавела „Тајанствено писмо“, у режији Владимира Алексића. Тумачећи лик Гроса, на Смотри драмског стваралаштва региона Краљево (април 1986), био најзапаженији у глумачкој екипи.

1989 - Тумачио главну улогу у комаду „Пурпурно острво“ Михаила Булгакова, у режији Бранислава Гузине. Са овом представом (премијерно изведеном 2. марта 1989) Драмски студио се пласирао на финални Фестивал аматерских позоришта Србије.

- Драмски студио поново поставља на сцену представу „Отмица“, чији је Матовић по други пут редитељ и тумач улоге Кола.

1989/1990 - У режији Оливера Викторовића, Драмски студио изводи представу

„Кус петлић“ Александра Поповића. Матовић игра улогу распопа Ђакона Авакума, за коју је добио *Признање на реионалном ѿакмичењу аматерских ѿозоришћа у Чачку* (19. април 1990).

1996/1997 - У комаду Бертолта Брехта „Малограђанска свадба“ тумачио лик Оца. Комад је премијерно изведен 20. марта 1997. на Великој сцени Дома културе, а затим је игран још два пута у Чачку и неколико пута на позоришним сценама других градова Србије. На регионалној смотри аматерских позоришта у Краљеву ова представа освојила је *ѿрво место* и квалификовала се на финални 39. Фестивал аматерских позоришта Србије (Смедеревска Паланка, 29. јун 1997). На овом фестивалу Слободан Матовић добио је *две награде – за изузетно ѿлумачко осѿварење на нивоу Србије - еѿизодну улогу Оца*, а проглашен је и за *ѿлумца вечери*.

ТВ стваралаштво

Бард чачанског глумишта био је и један од креатора првог телевизијског експерименталног програма у Чачку ТВ „ЧА“ (1991), чији је студио био смештен у клубу Дома културе. Иницијатори читавог пројекта били су професионалци из већих ТВ центара Србије (Београд, Нови Сад). Програм је непрекидно емитован 10 дана, 24 сата дневно. У оквиру њега Матовић је, као комплетан аутор и водитељ, сваки дан имао једночасовну емисију „На посебан начин“ (10 епизода).

Сценариста је, глумац и редитељ око 250 једночасовних хумористичких емисија „Задњи воз за Чачак“, емитованих сваке седмице,

током неколико година (1992-1997) на програму ТВ „Галаксија 032“. Матовић се појављује као комплетан аутор свих 700 скечева.

Скечеви из те емисије су, уз Матовићеву дозволу, без икакве надокнаде, емитовани у време рата у Босни (1992-1995) на ТВ „Рудо“ (Република Српска), за шта је Матовић добио њему *најдраже ѿризнање*.

Иста емисија емитована је годину дана (50 емисија) и на ТВ „Спектрум“.

Аутор је видео-касете са 18 најгледанијих скечева „Задњег воза за Чачак“, издатај у 1.500 примерака. Тираж је био распродат у рекордном року.

Листови и часописи

Слободан Матовић био је и један од покретача и сарадника неколико чачанских листова и часописа у којима су објављивани и његови чланци:

- „Разлог за...“ (месечник младих Чачка, покренут 1971). Матовић је био један од покретача листа и аутор многих прилога;

- „Чачанско огледало“ (први број изашао 26. априла 1991) у коме је био члан редакције

и стални сарадник листа, јер је сваки број доносио по неколико његових текстова;

- „Арт 032“ (лист за уметност и културу, издавач Дом културе Чачак), у коме је Матовић такође један од сарадника. Други број (објављен децембра 1998) скренуо је на

себе пажњу културне јавности, и то не само Чачка, о чему пише и „Политика“ у чланку под насловом „Браво, Чачак!“. Посебно место у овом броју „Арта 032“ заузима Матовићев текст „Упозорење Чачанима“ са његовим био-библиографским подацима.

Спорт

Огледао се и у спорту, али после кратке играчке каријере у КК „Борац“ и КК „Железничар“, због повреде напушта активно играње кошарке, након чега је седам година,

као савезни кошаркашки судија, судио преко 1.000 утакмица широм бивше СФРЈ.

И још много тога...

Сећања...

Чачанска ТВ „Телемарк“ емитовала је марта 2008. разговор са Матовићевом супругом Маријаном Матовић поводом њеног рада на заоставштини Слободана Матовића Џаје, а о овом пројекту писале су и „Чачанске новине“.

У сарадњи са „Друштвом за неговање традиција и обичаја града Чачка“ Маријана

Матовић је у јулу 2008. године организовала књижевно вече посвећено Џајином животу и стваралаштву праћено видео-презентацијом, у летњој башти ресторана „Таково“.

Поводом Џајиног рођендана, у Ликовном салону Дома културе у Чачку, 17. марта 2013. године одржано је вече сећања „Луде и неке друге године“.

*

Посебно за ову прилику, отржемо од заборава и фрагмент сањарија овој усамљеној шећача:

[...] То нису смели да ми ураде. Осћале сћолове не љознајем, али овај је морао да буде овде, бар док сам ја жив. Пишао сам љазду љде је сада, а он ми рече да је инвенћар љродао једном кафецији из Љвија. Мене је љознавао само љај сћо, сви осћали и људи и сћолови су били само љролазници кроз мој живољ.

Сада седим за сћолом који је заменио онај љрави – мој сћо. Више немам коме да се љоверим, све око мене љосћало је хладно. Овај сћо ме неће разумљи, нов је, не осећа ме. Треба да му исћричам све оно шћо је знао мој сћо да би ме схваћио. Не знам да ли ће и он ољићи једнољ дана одавде.

Једном ћемо сви заувек ољићи одавде. Волео сам да заједно одемо.

Ако неко мисли да је шћешко бићи сам, онда му моју рећи да је боље бићи сам нељо имаљи љоред себе оноља коља немаш. Имаљи, бар у овом случају, љо је љојам везан за шћренуљак који ће шћрајљи онолико колико си свесћан љоља. Моља сћола више нема.

Дрво је, кажу, живо биће исћо као и ми, а љиљам се да ли је живо биће и када ља одсечље и искорисћиље за ваше љољребе. Још увек је живо, ако ља осећаље. Тај сћо је имао дуљу, љо сам сћуран.

Ко може да љрича о мени, ако љеља више нема?

Ујознали смо се на ошварану локала. Исјошћовао сам време ујисано на јозивници, шако да сам био међу јрвима који је јазди честийшао ошваране и који је мојао да бира сјо за којим ће седеши. Само шај сјо ми је одјоварао: одмах на изласку из шанка, са десне сјране, мало увучен иза зида некадашњеј јодрума. Седео сам на месју иде моју да вас виде сви или, уколико јо желити, да будеште јолико далеко од остјалих као да нисјте у истјој кафани. У већини случајева јо ми је било и јошребно.

Ошваране кафане је церемонијал лажу. Највише вас лажу они који су дошли јо вече. Сјалне јосјте ћеште наћи шек касније, мене су ујецали одмах. Он ме ујецео.

Остјали су били задовољни било којим сјолом. Чак и они који су ми се касније јрикључили нису били свесни њеја. Не замерам им, они никада нису имали свој сјо.

Литература

Берђајев Николај. *Смисао сјваралашјва: јокушај ојравдања човека*. Београд: Бримо, 2001.

Ковачевић Радован, Момир Марјановић. *Балканска ружа рајова: Србија и Црна Гора, и земље јујосјочне Евроје, из јера сјраних јујника од краја 18. до јред крај 19. века*. Београд: „Филип Вишњић“, 2007.

Ломброзо Чезаре. *Геније и лудило*. Београд: Логос, 2010.

Mandić Tijana, Irena Ristić. *Psihologija kreativnosti*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju, 2013.

Марковић Светислав Љ., Јован Лукић, Радован М. Маринковић. *Ко је ко у Чачку на јочешку шрећеј миленијума: 470 личносји: who is who lexicon*. Чачак: Агенција „Прозор“, 2002.

Никада нисам разумео људе који немају кафану у коју излазе, сјо за којим седе, јиће које јију и јесме које слушају. Замислити човека која у кафани јишјаше шја жели да јојије, а он одјовара: 'Не знам ни ја сам'. Не знам збој чеја је шакав човек ушао у кафану. Увек исја кафана, увек исји сјо, увек исјо јиће, увек исја јесма – јо сам ја.

За шјим сјолом никада нисам био сам, он је био ју. У јојединим моменјима личио ми је на екран – зајледам се у њеја и онда ми се враћају слике. Све шјо сам доживео за шјим сјолом доживљавам јоново када сам сјм, захваљујући машји и њему, али овоја јушја нимало срећан.

Никада ме није одао. Знао је све о мени и ћушјао је. Можда сам ја нешјо заборавио, али он није сјурно [...].

Матовић Слободан. *Тренушак среће*. Чачак : Градац, 1975.

Матовић Слободан. *Нисам ја из ове јриче ---: (афоризми)*. Чачак: Графика Јуреш: Пеликан, 2000.

Матовић Слободан. *Џејарошко издање*. Чачак: Литопапир, 2002.

Матовић Слободан. *Тражи се*. Чачак: Графика Јуреш, 2006.

Роповић Петар. *Rokopisi*. Beograd: Zepter Book World, 2008.

Ранк Ото. *Умешник и друји јрилози јсихоанализи јесничкој сјваране*. Нови Сад: Матица српска, 1995.

Лична заосјавшијина Слободана Мајовића Џаје (рукойиси, забелешке, фотјојрафије, јрес клијині...)

SLOBODAN MATOVIĆ DŽAJA (1949-2006) -Playwright, Actor and Satirist

When a comprehensive monograph dedicated to the City of Čačak is written, the playwright, actor and satirist, Slobodan Matović Džaja (1949-2006) will certainly take an honourable place in its rich literary, artistic and cultural history. Throughout his life, this unique personality was carried by an intense inner experience that used to bring him a feeling of a more fulfilled life. He recognized his creativity as a vocation, in which a person's potentials come to full expression: spontaneity and openness, flexibility, curiosity,

imagination... As an extremely extroverted person, he directed all his work towards happiness and satisfaction of others, in which he found the meaning of life. Having strived for spontaneity and uniqueness, all his life he was the initiator of his own behaviour, by selecting the desired objectives and choosing how to achieve them. His exceptional reputation during his life and after his death proves that he was very successful in it. This paper was written in honour and memory of Slobodan Matović Džaja.

Marijana MATOVIĆ, MSc

SLOBODAN MATOVIC DZAJA (1949-2006) – ÉCRIVAIN DRAMATIQUE, ACTEUR ET SATIRISTE

Lorsque la monographie universelle consacrée à la Ville de Cacak sera rédigée dans l'histoire littéraire, artistique et culturelle plus que riche, une place d'honneur sera occupée, avant tout, par l'écrivain dramatique, l'acteur et le satiriste Slobodan Matovic Dzaja (1949-2006). Ce personnage unique fut porté durant toute sa vie par une expérience intérieure intensive qui lui apportait une sensation d'existence plus complète. Dans sa créativité, il reconnut sa vocation vitale, dans laquelle les potentiels de la personnalité sont mises en évidence: la spontanéité et la sincérité, la flexibilité,

la curiosité, l'imagination... Comme personnage extrêmement extroverti, il orienta son entière créativité vers le bonheur et le plaisir des autres, dans lequel il trouva un sens vital. En aspirant vers la spontanéité et la particularité, toute sa vie il fut initiateur de son propre comportement, il sélectionnait les résultats désirés et choisit de quelle manière, il y aboutirait. Du fait qu'il y fut très prospère parle aussi sa renommée exceptionnelle, durant son existence et après. En l'honneur et à la mémoire de Slobodan Matovic, on doit la naissance de la ville également.

Marijana MATOVIC, MR

Мајовићи - Рага, Рако, Џаја и Шулиц (Гуча, 1952)

Срећно децињство

Волео је и музику

У Градском парку

Седмдесетих година прошлог века

Бард чачанске књижевне и уметничке сцене

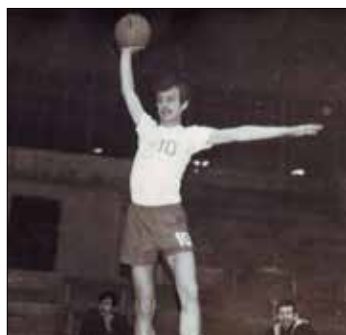
Награда за радио-програ
„Од године до године“ (1979)

Са музичарем Зораном Бранковићем

Увек у веселом друшћу

Спорћиска каријера

Тийчни Џаја

У центру Чачка

Савезни кошаркашки судија

Велика чајанска чејворка - Слободан Бобан Словић, Џаја,
Милијан Милошевић Црни, Предрај Перуничић

Предсјава „Вук Бубало“ (1980)

Драмски сјудио Дома културе у Чачку

Предсјава „Кус њешић“ (1971)

Предсјава Лудак (1971)

*Предсјава „Како је Добрислав
ишрчао кроз Југославију“ (1979)*

*Предсјава „Да ли ваша жена има
чујаве ноје“ (1980)*

Предсјава Ошмица (1989)

Са Бранком Кукићем у Дому културе у Чачку

Са Слободаном Бодом Нинковићем
и Рајком Танкосићем Сармом

У Дому културе у Чачку

Са Бранком Блајојевићем
Ђембом и Оливером
Викторовићем

Са Ђембом на дочеку Православне
1990. године у хоћелу Београд

На њослави 20 година Радио
Чачка (1966-1986)

Јубиларна њослава „Задњеї воза
за Чачак” у хоћелу Морава

Промо-машеријал за серијал
„Задњи воз за Чачак”

Џаја у улози Оца у
„Малоїраћанској свадби” (1997)

Водишел једне од безброј
забава

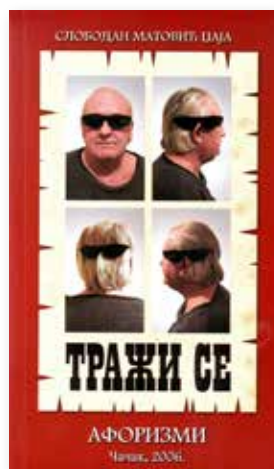

Ненадмашни водишел и шоумен

Џаја са Најрадом Града Чачка (1999)

Захвалница Општинe Рудо - Рeјублика Српска, за емисију Задњи воз за Чачак

Џаја, последњи изданак духовитој Чачка

Маријана Мајовић на Књижевној вечери „Луде и неке друге јодине“, посвећеној Џаји (Дом културе у Чачку, 17. март 2013)

**Јелена ТОДОРОВИЋ
ЛАЗИЋ**

Научни сарадник
Институт за политичке
студије, Београд
todorovic.j82@gmail.com

СРБИЈА И ПОГЛАВЉЕ 26 – МУЗЕЈИ У ПРОЦЕСУ ПРИСТУПАЊА ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ*

АПСТРАКТ: Један од стипрајешких циљева Републике Србије већ скоро две деценије јесте чланство у Европској унији. Прејговори са Унијом су званично ошћочели 2014. године, а међу 18 поглавља, колико је до сада ошворено, налази се и Поглавље 26 које се односи на културу и образовање. Један од циљева овој рада јесте да се види колико је Србија одмакла у усклађивању са европским појисима о области културе (а самим тим и музеја). Кроз ујоредну анализу музеја у Србији са музејима у ЕУ, циљ је да се дође до закључака о пошћулајима акћуелне музејске полићике у Европи. Поред тоа, у раду је порсћављен стипрајешки документи из области културе (чији се значајан део односи и на музеје) који Србија никада раније у својој историји није имала, а који је после достћа одлајања коначно усвојен шоком 2020. године (Сипрајешћа развоја културе 2020-2029).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: музеји, Србија, Европска унија, Поглавље 26, Сипрајешћа развоја културе 2020-2029.

Увод

Музеји играју кључну улогу као „чуvari колективног памћења“, док неки аутори заступају став да они заправо одражавају промену и континуитет у културним вредностима.¹ Музеји нису делегирани само да би нам представили наслеђе прошлости, већ нам нуде и везу са садашњошћу – имају улогу у повезивању грађана са њиховом заједницом, као и са регионом у коме живе.

Музеји су несумњиво имали важну улогу у формирању и потврђивању националног идентитета. У њима су се сакупљали и излагали елементи покретног културног наслеђа помоћу којег се ближе упознаје национални

идентитет. Наравно, у њима није приказивано само оно што се може сматрати националном културом, већ су сакупљани и елементи баштине који припадају и другим културама.

Од непроцењивога значаја за целокупну културу једне нације јесте улога коју музеји имају у процесу очувања културне баштине, а самим тим и очувању и преношењу културних вредности будућим генерацијама.² То отвара два питања: 1) коју причу музеји желе да испричају; 2) чије културно наслеђе и вредности желе да пренесу?

Европска унија стоји на становишту да музеји имају велики значај, ако прихватимо претпоставку да су они власници европске

* Овај чланак је настао као резултат научноистраживачког рада у оквиру Института за политичке студије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије

[1] Timothy Ambrose, Crispin Paine, *Museum basics*, [London: Routledge: 2012], 7.

[2] Исто, 25.

културне баштине у интегрисаној Европи.³ Музеји тумаче и представљају своје колекције у европском контексту и на тај начин могу да помогну да се развије колективни идентитет у мултикултурним друштвима, у складу са слоганом који ЕУ промовише („Уједињени у различитости“), што заправо значи да културна разноликост не би смела да се негира већ да се очува (Уговор о функционисању Европске уније, члан 167). На основу тога можемо закључити да основ европског идентитета представља културна разноликост, односно прихватање и уважавање свих националних култура.

Музеји у Републици Србији

Музеј врши делатност заштите уметничко-историјских дела тако што: 1) „чува и одржава уметничко-историјска дела која се код њега налазе; 2) обезбеђује коришћење уметничко-историјских дела у културне и друге сврхе путем њиховог излагања у оквиру сталних или повремених изложби и на други начин; 3) стара се о чувању и одржавању заштићених уметничко-историјских дела која се налазе ван музеја на територији на којој врши делатност заштите ових дела.“⁴ Музеј може образовати сталне збирке и одељења и у месту ван свог седишта.

О заштити покретног културног наслеђа брину се јавни музеји (републички, покрајински и локални), али и они у приватном власништву (приватни музеји и колекционарске збирке). Рад сваког од њих не би био могућ без постојања јавних збирки у којима се чувају предмети покретног културног наслеђа, а за поменуте збирке директно су одговорни кустоси. Делатност музеја регулисана је *Законом о културним добрима*, док је посебним

законом регулисан рад Матице српске која обавља и музејско-излагачку делатност.

У Републици Србији можемо пронаћи 149 музејских простора,⁵ од којих самосталну музејску делатност обавља 69 установа.⁶ Влада је оснивач 12 музеја (стара се и о Музеју у Приштини чије је привремено седиште у Београду). У Републици Србији делује осам матичних музеја (Народни музеј у Београду, Историјски музеј Србије, Етнографски музеј, Музеј науке и технике, Музеј примењене уметности, Музеј савремене уметности, Природњачки музеј, Музеј наивне и маргиналне уметности). Матични музеји имају обавезу да пружају специјализовану стручну помоћ другим музејима у очувању одређене врсте уметничко-историјских дела. Аутономна Покрајина Војводина оснивач је три музеја и две спомен-збирке. Музејска делатност се обавља и у другим установама културе, али и у установама чија примарна делатност није култура, као што су Музеј Српске православне цркве, Музеј ваздухопловства, ПТТ музеј, Железнички музеј и Војни музеј.⁷

Музеји у Србији се последњих десетак година суочавају са следећим проблемима: прва група односи се на људске ресурсе (потреба за едукацијом и новим занимањима у складу са развојем информационих технологија), друга група укључује проблеме у вези са простором (непостојање или неусловни простори за депое), трећа група подразумева проблеме у вези са недостатком финансија за аквизицију покретних културних добара и последњи, али не и најмање важан проблем музеја у Србији, илегална трговина покретним културним добрима.⁸

[5] Подаци из базе података Е-култура Завода за проучавање културног развика за 2018. годину. <http://srv.zaprokul.org.rs:55005/PDF/ShowPDF/45> (приступљено 25. 4. 2020)

[6] Исто.

[7] Стратегија развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029, 14. <https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/4476/strategija-razvoja-kulture-od-2020--do-2029--godine.pdf>

[8] Dragana Martinović, Biljana Jokić, *Muzeji Srbije – aktuelno stanje*, [Београд: Zavod za proučavanje kulturnog razvika: 2009],

[3] Susanne Schilling, „Change of Museums by Change of Perspective: Reflecting Experiences of Museum Development in the Context of EuroVision - Museums Exhibiting Europe“, у: *Cultural Heritage in a Changing World* (ур.) Jan Borowiecki, [Springer open: 2016], 145-162.

[4] Члан 77, Закон о културним добрима - *Службени гласник РС* бр. 71/94, 52/2011.

Алтуелни Закон о културним добрима не препознаје појам нематеријалног културног наслеђа. Од маја 2010. године, када је Република Србија ратификовала UNESCO Конвенцију о очувању нематеријалног културног наслеђа, Министарство културе и информисања је успоставило основе система заштите и очувања нематеријалног културног наслеђа. Успостављен је Национални регистар нематеријалног културног наслеђа који се води у Центру за нематеријално културно наслеђе. У национални Регистар до сада је уписано 49 елемената овог културног наслеђа (слава, коло, певање уз гусле).⁹

Национални музеји у Европској унији

Национални музеји представљају важан део јавних институција које чине срж културе једне заједнице. Истовремено, они су актери који доминантно могу утицати на национални идентитет. Национални музеји користе знање, историјске наративе, наслеђе схваћено у најширем смислу, како би нам испричали причу о идентитету, сукобима, вредностима и осећању припадности.

Период 1990-2010. године посебно је важан за преговарање о томе које би то функције требало да имају национални музеји. Разлог је више него очигледан: драматичне политичке промене у Источној Европи, паралелно са великим демографским променама у Западној Европи, створиле су нову политичку агенду према којој би се култура и њене институције могле користити за ублажавање ефеката друштвених промена. Са тим у вези, од 90-их година прошлог века, музејска политика у Европи постала је поприште политичких и академских расправа

о важности националних наратива и националне перспективе.¹⁰

Изненађујуће је мало разлика између „старих“ и „нових“ националних држава у Европи у погледу савремених музејских политика.¹¹ Већина данашњих европских држава имала је своје националне државе у 19. веку. Међутим, у истом веку национална држава попут Француске имала је врло дуго интегрисану историју као засебна држава, док су, рецимо, Мађарска и Грчка поново реконструисане као независне државе, а тек почетком 20. века балтичке републике су постале независне - у свим случајевима као резултат дугих политичких и/или војних сукоба. Мађарска и балтичке државе нису биле суштински политички независне све до пада Гвоздене завесе 1989/1990. године. Упркос овим различитостима, и „старе“ и „нове“ националне државе развиле су јаке националне музеје који су усмерени ка националној историји. Изузев Норвешке, све земље које су посматране у оквиру пројекта EUNAMUS донеле су нове Законе о музејима након 1990. године: Естонија (1996), Мађарска (1997), Грчка и Француска (2002).¹² Ови акти допринели су и дефинисању организационих структура на националном нивоу, одређивању стандарда које музеји очекују и које критеријуме би требало користити за државно финансирање музеја. Иако Норвешка није донела такав општи акт, музејска политика се активно развијала кроз серију белих књига у којима су дефинисани организациона структура и специфични циљеви норвешких музеја. У Мађарској су питања музејске политике

.....
Martinović, Dragana, *Kulturna politika nacionalnih muzeja u Srbiji*, [Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka: 2011]

[9] <https://etnografskimuzej.rs/o-muzeju/centar-za-nematerijalno-kulturno-nasledje-srbije/> (приступљено 23. 4. 2020)

[10] Погледати детаљније: *Museum Policies in Europe 1990 – 2010: Negotiating Professional and Political Utopia*, EUNAMUS Report No. 3, (yp.) Lill Eilertsen, Arne Bugge Amundsen, [Linköping: Linköping University Electronic Press: 2012]

[11] Погледати детаљније: *Building National Museums in Europe 1750-2010*, Conference proceedings from EUNAMUS Bologna 28-30 April 2011, EUNAMUS Report No. 1, (yp.) Peter Aronsson, Gabriella Elgenius, [Linköping: Linköping University Electronic Press: 2011]

[12] У овај пројекат била је укључена и Норвешка иако није држава чланица Европске уније.

у директној вези са ревизијом историје (холокауст, комунизам). У оквиру свеукупне реторике у дебатама о музејској политици у Европи посматрано од 1990. године истиче се изричита потреба за променама. Посткомунистичке државе изразиле су потребу за ревизијом музејске политике дефинисане под комунистичким диктатурама.¹³ Постколонијална Француска изразила је потребу да своје националне музеје отвори за нове групе посетилаца и да од музеја направи арене за културни дијалог и разумевање, пре свега имигрантске популације из старих француских колонија.¹⁴

Национални музеји у различитим регионима Европе формулишу своје позиције као политичке и културне институције следећи заједничке принципе културне разноликости. Већина европских земаља до сада је ратификовала Конвенцију из 2005. године о заштити и промоцији културне разноликости. Политичари у европским земљама и у самој ЕУ играју важну улогу, али на музејске политике утичу и политичари и доносиоци одлука на локалном и регионалном нивоу.

Културна димензија пројекта европских интеграција ојачана је након доношења Уговора из Лисабона (2007) који је поставио темеље савременом политичком развоју Уније. Са тим у вези, можемо извући закључак да је улога музеја да допринесу транснационалној кохезији и интеграцији ЕУ. Оваква тврдња има обресе утопије јер се базира на европском држављанству које би требало да почива на заједничким европским вредностима и идентитету. Оно где се препознаје утопија управо је део који се односи на заједнички идентитет јер многе међу „новим“ европским

државама поричу постојање транснационалног европског идентитета (првенствено Мађарска и Пољска, али и неке друге државе). Извештаји из Мађарске, Естоније и Грчке сугеришу да је ЕУ допринела променама у националној музејској политици и пракси кроз економско финансирање одређених музејских пројеката, али то не значи да је аутоматски и порасла улога коју имају музеји у транснационалној кохезији.¹⁵

Промене у оквиру музејске политике које стављају нагласак на културну разноликост и мултикултуралност имају у одређеној мери очигледне утопијске димензије према закључцима пројекта EUNAMUS.¹⁶ Аргументација се заснива на следећем: музејске збирке чврсто су повезане са националним наративима, претварање музеја у институције дијалога или арене за међукултурне сусрете представља врло сложено, готово немогућу мисију. Међутим, требало би поменути и неколико успешних примера. Два од три примера могу се наћи у трансформацијама музеја који представљају француску колонијалну прошлост, али и међународним збиркама које се налазе у париском Лувру, док је трећи случај народа Сами, староседелачког народа на простору Норвешке. Трећи пример је помало парадоксалан због чињенице да је политика мултикултуралности довела до тога да једино староседелачко становништво у Норвешкој добије сопствени национални музеј.¹⁷

Оно што се може извући као један од закључака јесте да музеји морају много тога да ураде уколико желе да подрже европску кохезију - али то не би требало да чине сами. Могућности представљања европског идентитета не исцрпљују се само у експлицитним

[13] Погледати детаљније: *National Museums and the Negotiation of Difficult Pasts*, Conference Proceedings from EUNAMUS Brussels 26-27 January 2012, EUNAMUS Report No. 8, (ур.) Dominique Poulot, José María Lanzarote Guiral, Felicity Bodenstien, [Linköping: Linköping University Electronic Press: 2012]

[14] Исто.

[15] Погледати детаљније: *Crossing Borders: Connecting European Identities in Museums and Online*, EUNAMUS Report No. 2, (ур.) Simon Knell, Bodil Axelsson, Lill Eilertsen, [Linköping: Linköping University Electronic Press: 2012]

[16] Final Report Summary - EUNAMUS (European national museums: Identity politics, the uses of the past and the European citizen), <https://cordis.europa.eu/project/id/244305/reporting> (приступљено 29. 4. 2020)

[17] Исто.

порукама које нам са тим у вези пружају национални музеји, већ доста тога зависи и од начина на које се организују регионални и локални музеји, као и мрежни простори слични њима. То такође значи и сарадњу са музејским професионалцима у формулисању музејске политике.

Србија и Поглавље 26

У оквиру процеса преговора за приступање Републике Србије Европској унији 27. фебруара 2017. године, у Бриселу на Међународној конференцији отворено је и привремено затворено Поглавље 26 – образовање и култура. У заједничкој позицији Европске уније за Поглавље 26, у делу који се односи на културу, пише да су „циљеви Србије у области културе у великој мери у складу са циљевима ЕУ”.¹⁸ Поред ове опште оцене, ЕУ констатује да у Србији не постоји национална стратегија за развој културе и да је предвиђено њено усвајање до краја 2017. године (што није реализовано ни током наредне три године).

ЕУ констатује пуно учешће Србије у програму ЕУ Креативна Европа, укључујући и оснивање деска Креативна Европа у Београду у циљу промоције програма, као и ангажовање српских културних и аудио-визуелних оператора у овим активностима.¹⁹

С обзиром на добар ниво припремљености Србије у области културе и ограничени обим и посебну природу обавеза које проистичу из правних тековина ЕУ у оквиру овог поглавља, ЕУ сматра да нису неопходна мерила за привремено затварање овог поглавља и да у овој фази ово поглавље не захтева даље преговоре. Праћење напретка у усклађивању са правним тековинама ЕУ и њиховог спровођења наставиће се током преговора. ЕУ наглашава да ће посебну пажњу посветити праћењу свих специфичних питања ради

обезбеђивања потпуне усклађености Србије са правним тековинама ЕУ у области образовања и културе, као и обезбеђивање административних капацитета Србије и њених капацитета за управљање програмима ЕУ у овој области. Посебно би требало размотрити везе између овог поглавља и других релевантних преговарачких поглавља. Коначна оцена усклађености српског законодавства са правним тековинама ЕУ и њених капацитета за спровођење може бити дата само у каснијој фази преговора.

Када је реч о културној политици, државе чланице требало би да заступају начела садржана у члану 167 Уговора о функционисању ЕУ, а нарочито да обезбеде да њихове међународне обавезе омогуће развој и спровођење политика и инструмената усмерених на очување и унапређење културне разноликости. У складу са овим начелима, Конвенција UNESCO о заштити и унапређењу разноликости културних израза из 2005. године представља главни елемент правних тековина у области културе. Европском агендом за културу у глобализованом свету, коју је усвојила Комисија 2007. године, уводи се посебни дијалог са сектором културе уз отворени метод координације, како би се спровеле три групе циљева: 1) културна разноликост и интеркултурални дијалог; 2) култура као катализатор за креативност; 3) култура као кључна компонента у међународним односима.²⁰

Усклађујући своју културну политику са циљевима дефинисаним у Уговору о функционисању Европске уније (Глава XIII – Култура) и у складу са одредбама из члана 167 истог Уговора, Република Србија је посвећена сарадњи у области културе. Концепт културне разноликости ушао је у оквир законске регулативе, пре свега кроз системски Закон о култури, где представља једно од начела културног развоја, а затим и у оквиру других

[18] Заједничка позиција ЕУ - Поглавље 26: образовање и култура; https://www.mei.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracke_pozicije/pg_26_eu_pozicija.pdf

[19] Исто.

[20] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *European agenda for culture in a globalizing world*, COM(2007) 242 final

усвојених закона и дугорочних планских докумената.²¹

Важну стратегију у европским интеграцијама Републике Србије представља јачање међународне културне сарадње са јасно постављеним циљевима и партнерствима. Учешћем у раду међународних организација, мрежа и иницијатива (Унеско, Савет Европе), унапређују се капацитети Србије и повећава мобилност уметника, професионалаца и културних добара, нарочито у областима савременог стваралаштва и очувања културног наслеђа. Посебан значај придаје се учешћу у регионалним иницијативама (Регионални савет за сарадњу, Савет министара културе Југоисточне Европе). Србија континуирано унапређује билатералну сарадњу у новим форматима који нагласак стављају на дугорочну размену и успостављање партнерстава између установа културе и, с друге стране, обезбеђивање подршке креативним и иновативним пројектима организација цивилног друштва. Споразуми, програми и протоколи из области билатералне сарадње реформулисани су тако да испуне ове циљеве.

Поред потписаних билатералних споразума, програма и протокола о сарадњи у области културе са низом земаља, активности на међународном плану усмерене су на три главна правца деловања: стварање правних, институционалних и финансијских предуслова за унапређење регионалне сарадње, што је пропраћено и потписивањем неколико декларација са земљама Југоисточне Европе у којима је нагласак на културној разноликости; подршци промоцији и презентацији културе и уметности из Србије у иностранству; увођење међународних и ЕУ стандарда у области културе у циљу олакшане европске интеграције.

У сарадњи са Нордијским саветом, регион Југоисточне Европе основао је Савет министара културе Југоисточне Европе 2005. године у циљу размене и промоције информација о регионалној културној политици и приоритетима у области културе и културне баштине. Министри културе Југоисточне Европе састају се једном годишње ради утврђивања приоритета регионалне културне политике. У 2013. години UNESCO регионална платформа за Југоисточну Европу спојила се са Саветом министара културе Југоисточне Европе у циљу јачања регионалне културне сарадње.

Република Србија учествује у потпрограму култура Креативне Европе на основу Споразума између Европске уније и Републике Србије, потписаног у јуну 2014, а који се примењује од 1. јануара 2014. године. Пуно учешће остварено је у децембру 2015. године приступањем потпрограму „MEDIA”. Учешће у програму Креативна Европа представља најзначајнији сегмент европских интеграција Србије у области културе. У складу са циљевима ЕУ, а у вези са Отвореним методом координације, уведене су две нове мере културне политике ради суфинансирања пројеката који су остварили успех у оквиру програма Креативна Европа (као национална подршка до 30%), као и ради подршке мобилности уметника и професионалаца у култури.

Према Годишњем извештају Европске уније за 2019. годину, каже се да у области културе Србија спроводи мере према UNESCO Конвенцији о заштити и унапређењу разноликости културног изражавања. Србија, такође, успешно учествује у програму „Креативна Европа”.²² У 2018. години, години европског културног наслеђа, три пројекта културне баштине у Србији добила су награду ЕУ за културно наслеђе. У последњем Годишњем

[21] Преговарачка позиција Републике Србије за Међувладину конференцију о приступању Републике Србије Европској унији за Поглавље 26 - Образовање и култура [Београд: октобар 2016]

[22] *Годишњи извештај Европске комисије о најрејшој Србије за 2019. годину*, 93 https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/20190529-serbia-report_SR_-_REVIDIRANO.pdf

извештај ЕУ за 2020. годину, у делу који се односи на стање у области културе у Србији, наводи се да Република Србија признаје важност културе и културне разноликости.²³ Буџетским изменама за превазилажење економских утицаја пандемије знатно је смањен буџет који је додељен за културу и којим управља Министарство културе и информисања. Активности у вези са Новим Садам, Европском престоницом културе 2021, одложене су за 2022. годину.

Стратегија развоја културе Републике Србије 2020-2029. године

Влада Републике Србије усвојила је 13. фебруара 2020. године Стратегију развоја културе 2020-2029, заједно са Акционим планом, чији је нацрт предложило Министарство културе и информисања, након дораде првобитног предлога тог документа, који је био дефинисан за период 2017-2027, а прошао је бурну јавну расправу, праћену и захтевима за његово одбацавање у целини. Предлог стратегије развоја културе 2017-2027, који је Министарство културе и информисања утаничило крајем 2017. године, након јавне расправе, није ни стигао до Владе Србије, већ је у сарадњи са Секретаријатом за јавне политике враћен на дораду. Закон о култури из 2009. године предвидео је доношење Стратегија развоја културе Републике Србије у року од годину дана, што значи до јесени 2010. године. Рад на изради тог стратешког документа започињан је неколико пута, уз учешће различитих стручњака и доносилаца одлука.

Једна од позитивних страна усвајања оваквог типа документа лежи у чињеници да Србија никада раније није имала стратешки документ који уређује циљеве и приоритете

развоја у области културе, што се посебно и наглашава у саопштењу Министарства културе и информисања поводом усвајања Стратегије и додаје се да се Стратегијом „плански и систематски регулише јавни интерес у области културе и одређују стратешки приоритети развоја културе у наведеном десетогодишњем периоду”.²⁴

Стратегија садржи одређења Републике Србије и одређује општи државни и национални интерес у култури. Она дефинише српско културно језгро и српски културни простор који не подразумева само територију државе Србије, већ и простор на којем је српски народ током историје оставио трагове материјалне и нематеријалне културне баштине, чиме се српски културни простор преклапа са другим просторима. Неопходно је неговати приступ који ће избећи једностраност и уважити све историјске и савремене аспекте.

Слично као и првобитна верзија, Стратегија развоја културе 2020-2029. дефинише димензије српске културе. То су: словенска, византијска, балканска (у првобитној верзији старобалканска), херојска или слободарска (у првобитној верзији само херојска), просвећено-европска, демократска и контактна или димензија отворености.²⁵

Стратегија развоја културе 2020-2029. заснована је на следећим начелима: „одређеност за заштиту и негововање националне културе; заштита културних права националних мањина; унапређење узајамног разумевања и равноправно укључивање осетљивих група у културни живот; заштита и вредновање културног наслеђа као необновљиве и јединствене заоставштине; подстицање и промовисање уметничког стваралаштва као слободног израза људског духа; широка

[23] *Годишњи извештај Европске комисије о најрејшој Србије за 2020. годину*, 114; https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/serbia_report_2020_SR.pdf

[24] *Саопштење Министарства културе и информисања Републике Србије*, 13. фебруар 2020, <https://www.kultura.gov.rs/vest/1604/usvojena-strategija-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2020-do-2029-godine-sa-akcionim-planom.php>

[25] Стратегија развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029, оп. цит., 1-3.

доступност културе и равноправно и активно учешће у културном животу; развој међународне културне сарадње и доприношење угледу земље у свету и подршка савременим моделима финансирања и схватање културе као привредног потенцијала“.²⁶

Општи циљ Стратегије развоја културе је унапређење њене улоге у животу грађана Републике Србије, а међу посебним циљева наводи се унапређење међународне сарадње и процеса европских интеграција у области културе, као и дигитализација у култури. Културна политика у Републици Србији требало би да се заснива на: „ефикасној и промишљеној законодавној активности; одговорној кадровској политици; аутономији субјеката у култури; принципу активног учешћа грађана и стручне јавности у процесу доношења одлука; транспарентним процедурама доношења одлука; принципу стратешког управљања у култури, праћења и вредновања; анализама, истраживањима и статистикама у области културе и усаглашености са другим секторима државне политике“.²⁷ Културна политика Републике Србије креира се на националном, а спроводи на републичком, покрајинском и нивоу локалне самоуправе. Важну улогу у овом процесу имају Министарство културе и информисања Републике Србије, али и надлежни органи аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе.

Значајан аспект билатералне културне размене на основу Стратегије биће подстицање и успостављање непосредних и континуираних веза између републичких установа културе (протоколи о сарадњи музеја, архива, библиотека, филмских центара и архива, позоришта – опере, драме, балета и друго) са одговарајућим партнерима, као и стална размена квалитетних програма, размена стручњака, мобилност уметника и умрежавање свих професионалних актера. Стратегија препоручује да је потребно успоставити

концепцијску повезаност између програмских садржаја који се представљају у иностранству и приоритета националне културне политике.

У Акционом плану који прати Стратегију каже се да је „култура у највећој мери заступљена у домену стратешког планирања, сарадње образовних установа и установа културе, односно међуресорне сарадње културе и образовања, као и праћења посећености установа културе на месечном нивоу“.²⁸ Завод за проучавање културног развоја у оквиру пројекта е-Културе прати стање на нивоу музеја, позоришта и биоскопа, у редовним годишњим циклусима, док се подаци о члановима библиотека и корисницима архива преузимају од Народне библиотеке Србије и Архива Србије. Све активности у спровођењу Акционог плана Владе Републике Србије координира Републички секретаријат за јавне политике.

У Стратегији се наводи да је један од циљева у подручју културног наслеђа стварање услова за формирање стабилног и поузданог нормативног оквира у области заштите непокретног културног наслеђа.²⁹ Акциони план у том циљу предвиђа доношење Закона о културном наслеђу, Закона и заштити непокретних културних добара, Закона о музејској делатности, Закона о архивској грађи и архивској делатности, Закона о Установи спомен-жртве (Старо сајмиште), Закона о изменама и допунама Закона о заштити старе и ретке библиотечке грађе и одговарајућих подзаконских аката, унапређење стандарда у области обављања архивске, музејске и заштите непокретних културних добара кроз усвајање Правилника.³⁰

Како је уочено приликом прегледа садашњег стања у приоритетним подручјима развоја културе (културно наслеђе и савремено стваралаштво), процес дигитализације

[26] Исто, 3.

[27] Исто.

[28] Стратегија развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029, оп. цит., 32.

[29] Исто, 56.

[30] Исто, 57.

се одиграва споро, без планског приступа и постојања адекватног регулаторног оквира. Музеји, као један од актера који чува културно наслеђе у процесу дигитализације, користе информациони систем – Јединствени информациони систем (ИМУС) којим управља Историјски музеј Србије.³¹ Претраживач културног наслеђа покренут је 2019. године од стране Министарства културе и информисања Републике Србије са циљем да се најширој јавности представе разноврсни дигитализовани фондови и обезбеде информације о наслеђу које чувају библиотеке, архиви, музеји, галерије, заводи за заштиту споменика и други субјекти у култури. Принудна селидба у виртуелно окружење током пандемије вируса Covid-19 показала је важност процеса дигитализације у овој области.

Акциони план за спровођење Стратегије развоја културе израђен је за средњорочни период од 2020. до 2022. године. Све мере и активности које су поменуте у наративном делу Стратегије, а које нису обухваћене средњорочним Акционим планом, очекује се да буду реализоване после 2022. године.

Стратегија развоја културе 2020-2029. заступа став да је у развој културе потребно улагати средства у износу од најмање 1% буџета државе, па ће се, како је наведено, тежити да се издвајања која се односе на рад установа културе, капиталне инвестиције, финансирање и суфинансирање програма и пројеката, признање за врхунски допринос националној култури и подстицање пројеката међуресорне сарадње, увећавају у складу са могућностима и фискалном политиком Републике Србије.³²

Закључак

Неопходно је пронаћи модалитете који би покренули музеје на деловање како на националном, али и на европском нивоу, у

[31] Исто, 51.

[32] Стратегија развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029, оп. цит., 61.

циљу повећања социјалне кохезије и међународног разумевања. Културна политика има капацитет да мобилише музеје, али оно што прави разлику међу државама Европе јесте то какву и колику улогу музеји имају у формулацији и креирању културне политике.

Музеје би требало подржавати да причају отворене, мултифокалне приче. То значи залагање за очување националног наслеђа, али да су нам истовремено неопходне и нове перспективе у разумевању како националног, тако и европског идентитета. Зато је потребно ставити грађане у први план и посматрати их као активне учеснике у музејима који несумњиво представљају отворене арене за дијалог.

Када је реч о музејима у Србији, они се током 2020. године суочавају са вишеструким проблемима. Прво, као и остале институције културе, и они су жртве смањења ионако малих издвајања услед пандемије. То суштински значи да су мале могућности да се испуни Акциони план за период 2020-2022. који прати Стратегију, што за собом повлачи и неиспуњење предвиђених активности које се односе на музеје. Такође, они су још раније имали проблем недостатка особља, а посебно особља које би се бавило дигитализацијом за коју се током пандемије испоставило да ју је неопходно што пре завршити. Поред свега наведеног, за музеје би било важно да се донесе што пре кровни закон (Закон о музејској делатности), јер ће његово доношење у одређеној мери дефинисати музејску политику као једну од значајних компоненти културне политике.

Литература:

Ambrose Timothy, Paine Crispin, *Museum basics* [London: Routledge: 2012]

Building National Museums in -Europe 1750-2010, Conference proceedings from EUNAMUS Bologna 28-30 April 2011, EUNAMUS Report No. 1, (yp.) Aronsson Peter, Elgenius Gabriella [Linköping: Linköping University Electronic Press: 2011]

Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *European agenda for culture in a globalizing world*, COM (2007) 242 final

Crossing Borders: Connecting European Identities in Museums and Online, EUNAMUS Report No. 2, (ур.) Knell Simon, Axelsson Bodil, Eilertsen Lill [Linköping: Linköping University Electronic Press: 2012]

Martinović Dragana, *Kulturna politika nacionalnih muzeja u Srbiji* [Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka: 2011]

Martinović Dragana, Jokić Biljana, *Muzeji Srbije – aktuelno stanje* [Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka: 2009]

Museum Policies in Europe 1990 – 2010: Negotiating Professional and Political Utopia, EUNAMUS Report No. 3, (ур.) Eilertsen Lill, Amundsen Arne Bugge [Linköping: Linköping University Electronic Press: 2012]

National Museums and the Negotiation of Difficult Pasts, Conference Proceedings from EUNAMUS Brussels 26-27 January 2012, EUNAMUS Report No. 8, (ур.) Poulot Dominique, Lanzarote Guiral José María [Linköping: Linköping University Electronic Press: 2012]

Schilling Susanne, „Change of Museums by Change of Perspective: Reflecting Experiences of Museum Development in the Context of EuroVision - Museums Exhibiting Europe“, у: *Cultural Heritage in a Changing World* (ур.) Jan Borowiecki [Springer open: 2016], 145-162.

Закон о културним добрима, *Службени гласник РС* бр. 71/94, 52/2011.

Преговарачка позиција Републике Србије за Међународну конференцију о приступању Републике Србије Европској унији за Поглавље 26 - Образовање и култура [Београд: 2016]

Интернет извори:

Final Report Summary - EUNAMUS (European national museums: Identity politics, the uses of the past and the European citizen), <https://cordis.europa.eu/project/id/244305/reporting> (приступљено 29. 4.2020)

<https://etnografskimuzej.rs/o-muzeju/centar-zanematerijalno-kulturno-nasledje-srbije/> (приступљено 23. 4. 2020)

<https://etnografskimuzej.rs/o-muzeju/centar-zanematerijalno-kulturno-nasledje-srbije/> (приступљено 23. 4. 2020)

База података Е-култура - Завод за проучавање културног развитака, за 2018. годину, <http://srv.zaprokul.org.rs:55005/PDF/ShowPDF/45> (приступљено 25. 4. 2020)

Годишњи извештај Европске комисије о најрепких Србије за 2019. годину, https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/20190529-serbia-report_SR_-_REVIDIRANO.pdf

Годишњи извештај Европске комисије о најрепких Србије за 2020. годину, https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/serbia_report_2020_SR.pdf

Заједничка позиција ЕУ - Поглавље 26: Образовање и култура https://www.mei.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracke_pozicije/pg_26_eu_pozicija.pdf

https://www.mei.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracke_pozicije/pg_26_eu_pozicija.pdf

Саопштење Министарства културе и информисања Републике Србије, 13. фебруар 2020, <https://www.kultura.gov.rs/vest/1604/usvojena-strategija-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2020-do-2029-godine-sa-akcionim-planom.php>

Стратегија развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029. <https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/4476/strategija-razvoja-kulture-od-2020-do-2029-godine.pdf>

SERBIA AND CHAPTER 26 – MUSEUMS IN THE PROCESS OF ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

Membership in the European Union has been one of the strategic goals of the Republic of Serbia for almost two decades. Negotiations with the Union officially started in 2014, and, among the 18 chapters which have been opened so far, there is also Chapter 26, which refers to culture and education. One of the objectives of this paper is to see how far Serbia has come in harmonizing with European regulations in the field of culture (and thus museums). Through

a comparative analysis of museums in Serbia and museums in the EU, the goal is to reach conclusions about the postulates of the current museum policy in Europe. In addition, the paper presents a strategic document in the field of culture (a significant part of which also applies to museums), which Serbia has never had before in its history and which, after many delays, was finally adopted in 2020 (Strategy of Cultural Development 2020-2029).

Jelena TODOROVIĆ LAZIĆ

LA SERBIE ET LE CHAPITRE 26: LES MUSÉES DANS LE PROCESSUS D'ADHÉSION À L'UNION EUROPÉENNE

Un des objectifs stratégiques de la République de Serbie il y a de cela presque deux décennies est l'adhésion à l'Union européenne. Les négociations avec l'Union commencèrent officiellement en 2014 et parmi 18 chapitres, autant qu'il est jusqu'à présent ouvert, se trouve également le chapitre 26 qui se rapporte à la culture et à l'éducation. Un des objectifs de cette étude est de voir combien la Serbie avance à propos de la coordination avec les normes européennes sur le domaine de la culture (et de même des musées). À travers

l'analyse comparative des musées en Serbie avec les musées en UE, l'objectif est d'arriver à la conclusion sur les postulats de la politique muséale actuelle en Europe. En dehors de cela, un document stratégique fut présenté dans cette étude du domaine de la culture (dont la partie principale concerne aussi les musées) que la Serbie ne posséda jamais auparavant dans son historique et qui fut adopté finalement après beaucoup d'ajournements, pendant l'année 2020 (La stratégie de l'évolution de la culture 2020-2029).

Jelena TODOROVIC LAZIC

**Др Александра
КОЛАКОВИЋ**

научни сарадник

Институт за политичке студије,
Београд

aleksandra.kolakovic@ips.ac.rs.

**КУЛТУРА, МУЗЕЈ И COVID-19 ПАНДЕМИЈА
У ФРАНЦУСКОЈ: #CultureChezNous¹**

АПСТРАКТ: Пандемија вируса корона (covid-19) изменила је животи људи, као и њихове културне употребе. Музеји који су, посебно у првом таласу пандемије били затворени, а већина и касније, добили су нове улоге, а пред професионалце су представљени нови изазови. Рад анализира пример промена у култури у Француској, а посебан фокус је усмерен ка освећљавању улоге и места музеја преко илајф-форме #CultureChezNous, коју је одмах по избијању пандемије окренуло Министарство културе Републике Француске. На основу анализе садржаја именујој сајта, културне полиике и места културе у савременим исјраживањима јавне историје (прикуљање и чување извора о пандемији вируса корона), рад ће указати на примере добре праксе у Француској која може бити примењена и у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: култура, културне полиике, пандемија, covid-19, музеј, јавна историја, Француска

Увод

Мисао „Музеј је затворен, али култура је жива!“² најбоље описује нови положај музеја и културе након девет месеци борбе са пандемијом вируса корона (covid-19) не само у Француској, већ и у целом свету. Сlike из филмова где се људи боре против природних катастрофа како би спасили човечанство постале су од марта 2020. године део свакодневице модерног човека. Траума која ће остати као последица вируса корона само је једним делом позната, а сигурно ће бити предмет анализа и научних истраживања. Већ средином марта постало је јасно да је пандемија covid-19 изменила све аспекте живота и рада људи. Одлазак на посао или у музеј, посета позоришту или биоскопској

сали, у тренутку проглашавања пандемије, за милионе људи на планети постали су сан. Иако смо под сталним утицајем нових технологија и њиховог присуства у свакодневном животу од радне средине до слободног времена, од марта 2020. године постало је могуће „нормално“ живети једино у виртуелном простору. Показало се већ на почетку још увек неизвесне борбе, да нам нове технологије, чију смо (зло)употребу критиковали³, могу помоћи да се превазиђу баријере социјалне дистанце.

Солидарност је постала „кључна реч“ и веома битна у борби против „невидљивог непријатеља“ (како је вирус назван у широј јавности).⁴ У овим специфичним околно-

[1] Рад је настао као резултат активности ауторке на пројектима Института за политичке студије.

[2] Видети: Twitter, Musée d'Art Moderne de Paris, status 19. 11. 2020, <https://twitter.com/MAM/status/1329366663049973766> (приступљено 12. 12. 2020)

[3] Daniels, Jessie, Williams, Apryl, Buggs, Shantel, „Digital media technologies in everyday life“ *Information, Communication & Society*, 20 (2017), 1-3.

[4] Laurent Warlouzet, „Les défis de l'intégration européenne de la Grande Guerre au Covid-19 : entremarché, solidarité et puissance“.

стима појам солидарности проширен је и на поље културе. Пандемија covid-19 дефинитивно је утицала да се живот људи, а у склопу истог и потреба за културним садржајима, пресели у виртуелни простор. Филозоф Бернар Делош је приликом анализе продора „нових медија“ записао да је музеј „место комуникације“ и „изненађујућа машина која спонтано преображава у слику све што у њега уђе“, као и да се „мора стално обнављати и прилагођавати новим техникама, чим се оне докажу“.⁵ У складу са поменути, музеји примењују нове технологије при креирању сталних и привремених поставки, припремају дигитализоване садржаје и виртуелне презентације. Перманентно неговање нових приступа и реконтекстуализације поставки, што је реалност активних музеја са применом нових технологија, олакшани су у смислу једноставнијег и бржег документовања, организовање предавања и промоција на даљину, а истовремено укидају границе између музеја и стварног света.⁶ Иако је у 21. веку виртуелни простор већ коришћен у сврху промовисања и доступности културних садржаја,⁷ а у прошлости полемисано да ли ће институтционални музеј заменити „музеј од хартије“⁸ или „имагинарни музеј“⁹, пандемија covid-19 је донела нови изазов за музеје. Кључни проблем је како остварити комуникацију између експоната и посетилаца, истражити нови оквир и могућности, а у кратком временском периоду понудити

квалитетне виртуелне изложбе, док се паралелно прикупљају извори који сведоче о пандемији.

Култура у Француској

Француска је одувек била синоним за уметност, науку, писану реч, музику, музеје и библиотеке. У вишевековном центру западног културног развоја, бројни политички режими, од монархистичких до републикански левих, десних и центра, подржавали су уметнике, писце, песнике, музичаре и посебно неговали култ француског језика, заштиту и промоцију француске културе. Организовање Министарства културе Републике Француске 1959. године помогло је очувању културне баштине земље и њене доступности јавности.¹⁰ Заштита историјских споменика и локалитета, субвенције уметницима, подршка развоју нових културних установа, савременог стваралаштва и фестивала део су годишњих планова. Француска је успела да одржи тзв. „принцип културног изузетка“ који се односи на одбрану аудио-визуелне производње у земљи (прихваћен прво унутар ЕУ, а потом и гласањем у Унеску 2005. године). Француска алијанса (Alliance française) и организација Франкофоније (La Francophonie) значајно су допринеле културној размени и културним утицајима Француске широм света.

У 2020. години предвиђено је да 2,74% буџета буде издвојено за културу¹¹, при чему је значајан део културних садржаја финансиран и из других извора као што су туризам, високо образовање или спољни послови (културна дипломатија). Од почетка 21. века посебна пажња се посвећује уоченом проблему

Papiers d'actualité, Current Affairs in Perspective, No. 7, June 2020, 4-5; Documentaire. Covid-19: 23 jours au cœur d'un hôpital, France Info, France 3, 7. 5. 2020, <https://france3-regions.francetvinfo.fr/hautes-de-france/emissions/documentaires-qui-sommes-nous/documentaire-covid-19-23-jours-au-coeur-hopital-1825534.html> (приступљено 20. 10. 2020)

[5] Bernar Deloš, *Virtuelni muzej*, (Beograd: CLIO, 2001), 13.

[6] Irina Subotić, „Stvorti i voleti publiku“, u: Klod Žilber (priređila), *Muzeji i publika*, (Beograd: Narodni Muzej, CLIO, 2005), 28-29.

[7] Anderson, Maxwell L. "Museums of the Future: The Impact of Technology on Museum Practices." *Daedalus*, vol. 128, no. 3, 1999, 129-162. www.jstor.org/stable/20027570. (приступљено 12. 12. 2020)

[8] Bernar Deloš, *Virtuelni muzej*, 147-154.

[9] Исто, 154-158.

[10] Charles-Louis Foulon, „Des beaux-arts aux affaires culturelles (1959-1969)“, *Revue d'histoire*, No. 28, octobre-décembre 1990, 29-40; Michèle Dardy-Cretin, *Histoire du ministre administratif de la Culture, 1959-2012: Les services de l'administration centrale*, (Paris: La documentation française, 2012), 247.

[11] Projet de loi de finances pour 2020 - Ministère Culture, https://www.performance-publique.budget.gouv.fr/documents-budgetaires/lois-projets-lois-documents-annexes-annee/exercice-2020/projet-loi-finances-2020-ministere-culture#.X_Obg1VKiUk (приступљено 22. 11. 2020)

неравномерне расподеле буџета и додатних средстава који се из кредита издвајају за културу по регионима (на пример 2014. године регион Île-de-France у оквиру кога живи 18% популације Француске добио је 66% финансијских средстава). Министарство поред реорганизације структуре у складу са потребама бољег функционисања и дефинисању нових културних политика, посебну пажњу је посветило демократизацији културе и покушава да превазиђе интерсекторске проблеме сарадње, пре свега са Министарством националног образовања, у циљу развоја уметничког и културног образовања. Позиције културе и културних акција дефинисане још 1959. године, као што су подршка „професионализацији уметника“, веровање у уметничку изврсност и мисија да „главна дела човечанства, а пре свега Француске, учини доступним што већем броју Француза“¹² и данас су присутне, уз измене који неминовно намеће културни развитак.

Од Париза до градова у унутрашњости, културни живот је пре пандемије нудио бројне могућности избора културних садржаја. Око 1200 музеја у Француској годишње посети преко 50 милиона људи, док је 41 локалитет на територији Француске на УНЕСКО листи светске баштине.¹³ Центар за националне споменике, под патронатом државе, одговоран је за 86 националних историјских споменика, док је преко 43 хиљаде зграда (резиденције, дворци, цркве, базилике, катедрале, вртови, статуе и сл.) заштићено.¹⁴ Лувр

[12] Décret n°59-889 du 24 juillet 1959 portant organisation du Ministère charge des affaires culturelles (M. Malraux), Journal officiel de la République française. Lois et décrets (version papier numérisée) n° 0171 du 26/07/1959, <https://www.legifrance.gouv.fr/download/securePrint?token=vVAX3DykeFz5ywnSMNN0> (приступљено 19. 11. 2020)

[13] Chiffres clés de la culture et de la communication, le Ministère de la Culture, Département des études, de la prospective et des statistiques, les Presses de Sciences Po, 2019; Liste des musées de France au 31. 12. 2017, https://www.data.gouv.fr/fr/datasets/liste-et-localisation-des-musees-de-france/#_ (приступљено 17. 11. 2020); France - liste du patrimoine national, <https://whc.unesco.org/fr/etatsparties/fr> (приступљено 17. 11. 2020)

[14] Rapport Annuel 2019, (Paris: Le Centre des monuments nationaux, 2019), 12-13; <https://www.monuments-nationaux.fr/>

(Musée du Louvre), Орсеј (Le musée d'Orsay) и други велики музеји нису једини који имају најбоље уметничке колекције, већ значајно уметничко благо баштине и градови у унутрашњости Француске. Од браће Лимијер, Француска је и важан филмски центар, те је стога улога филма и биоскопа, као и музеја који баштине филмско наслеђе, у културном животу веома битна. Упоредо, „златно доба“ музике у Француској које је почело још у доба Луја XIV у 17. веку као да никада није престало. Најпрестижније институције (Државна национална опера у Паризу, Национална опера Лион), уз бројне фестивале и концерте у велелепним дворанама, као што су Олимпија (L'Olympia), Берси (Bercy) и друге, наставиле су традицију музичких представа и концерата, а неке од поменутих зграда су и историјски споменици (на пример Opéra Garnier). Сви ови културни садржаји постали су недоступни избијањем пандемије covid-19 и захтевали су излазак у виртуелни простор како би били доступни грађанима који су се нашли у изолацији и карантину.

Covid-19 у Француској: борба за доступност културних садржаја

Француска је крајем марта 2020. године на листи европских земаља које су највише погођене вирусом била на неславном трећем месту (иза Италије и Шпаније). За месец дана од проглашења пандемије и увођења стања ванредне ситуације (13. март 2020. године) оболело је 152.894 грађана, излечено је 36.578, а преминуло 19.718 особа.¹⁵ Ови подаци чинили су у том тренутку Француску четвртом државом на свету која је највише погођена вирусом корона. Процене су биле да је заражено између два и шест милиона Француза. Појава вируса корона довела је до промене свакодневног живота и навика

.....
view/pdf/9350888 (приступљено 20. 11. 2020)

[15] Covid-19 Projections, France, <https://covid19.healthdata.org/france?view=total-deaths&tab=trend> (приступљено 27. 11. 2020)

грађана Француске.¹⁶ Састанци и рад од куће, као и потребе становника да дане у карантину, изолацији и/или самоизолацији уопштене културним и забавним садржајима већину су упутили на интернет, дигиталне медије и виртуелну реалност. Апликације за видео-конференције постале су део пословног живота. Настава и културни садржаји (обиласци музеја, играни и документарни филмови, позоришне представе, радио и телевизијске емисије и сл.) постали су доступни једино виртуелно.

Проглашавањем пандемије covid-19 Министарство културе Републике Француске настојало је да делује у духу позива Емануела Макрона да се сви Французи мобилишу у борби против вируса.¹⁷ Криза је посебно погодила сектор културе и утицала на мобилизацију у циљу стварања акционих планова и солидарности унутар професија. Низ донетих мера, како су власти у Француској истакле, има за циљ „да се омогући уједињено деловање свих креативних актера“, уз уважавање свих специфичности и потреба културних актера и установа.¹⁸ Прве информације по проглашавању пандемије и ванредне санитарне ситуације ресорног министарства односиле су се на институције културе и запослене у сектору културе. Један део финансијске помоћи који је Влада планирала намењен је културном сектору који је „тешко погођен затварањем књижара, концертних дворана и биоскопа“.¹⁹ Поред пореских олакшица и

амортизација, правила за помоћ из фонда солидарности, предвиђено је да се професионалци из сектора културе могу пријавити до краја године за кредите чији би гарант била држава. Министарства рада и културе најавили су „додатне мере за подршку“ фестивалима, креативним индустријама и ауторима појединцима, као и професионалцима из сфере извођачке и визуелне уметности и повременим радницима и запосленима у сектору културе, чије је даље ангажовање упитно у контексту здравствене кризе.

Француска је одмах након проглашавања пандемије показала и интересовање да финансијски помогне културном сектору независно да ли је реч о државном и/или прватном власништву или слободним уметницима. У изради препорука и смерница деловања консултовани су експерти за културне политике, а поред плана активности и препорука за рад установа културе током трајања пандемије, предвиђене су и оне које се односе на период њиховог постепеног поновног отварања за јавност. Министарство културе Републике Француске је 11. маја, у складу са одлуком државе о попуштању мера и настојањима да се Француска постепено у етапама врати у редовно стање, саставило и листу препорука.²⁰ Оне обухватају списак предвиђених помоћи за обнављање активности и поновно отварање за јавност институција културе. Такође, на сајту су доступна и документа (скуп препорука без обавезе спровођења) која су осмишљена у циљу промовисања постепеног поновног отварања за јавност библиотека, књижара, музеја, концертних, позоришних и филмских дворана, споменичких комплекса, археолошких нала-

[16] Frimousse Soufyane, Peretti Jean-Marie, „Les changements organisationnels induits par la crise de la Covid-19“, *Question(s) de management*, 2020/3 (n° 29), 105-149. <https://www.cairn.info/revue-questions-de-management-2020-3-page-105.htm> (приступљено 27. 11. 2020)

[17] L'adresse aux Français du Président Emmanuel Macron, 13 avril 2020, <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/04/13/adresse-aux-francais-13-avril-2020> (приступљено 27. 11. 2020)

[18] Crise sanitaire: premières mesures du ministère de la Culture en soutien au secteur culturel, Ministère de la Culture, Communiqué de presse Publié le 18 Mars 2020, <https://www.culture.gouv.fr/Presse/Communiqués-de-presse/Crise-sanitaire-premieres-mesures-du-ministere-de-la-culture-en-soutien-au-secteur-culturel> (приступљено 27. 11. 2020)

[19] Michel Guerrin, Brigitte Salino, „Si on ne peut pas produire de spectacles à la rentrée, le pire s'annonce: le coronavirus, crash test

.....
pour le secteur de la culture“, *Le Monde*, 21. avril 2020. https://www.lemonde.fr/culture/article/2020/04/21/le-coronavirus-crash-test-pour-le-secteur-de-la-culture_6037247_3246.html (приступљено 27. 11. 2020)

[20] Ressources sur la reprise d'activité et la réouverture des lieux culturels en Île-de-France, Publié le 20 Juillet 2020, <https://www.culture.gouv.fr/Regions/Drac-Ile-de-France/Actualites/Actualite-a-la-une/Ressources-sur-la-reprise-d-activite-et-la-reouverture-des-lieux-culturels-en-Ile-de-France> (приступљено 27. 11. 2020)

зишта, архива, као и наставак планираних културно-уметничких активности и едукација. На изради докумената радили су експерти за културну политику, представници удружења библиотекара, музичара, књижара, издавача, кустоса, позоришних и филмских радника. Израђена су посебна упутства (за библиотеке, музеје, архиве, археолошка налазишта, књижаре, организације за културне акције и едукацију уметника, концертне дворане, изложбене просторе, сајмове, уметничке резиденције и установе за образовање уметника) о поштовању здравствених мера и отварању у четири фазе. Ова документа су до сада коришћена и у другом таласу, а уз минималне измене њихово коришћење ће бити настављено и у наредном периоду.

#CultureChezNous

Министарство културе Републике Француске покренуло је посебан сајт www.culturecheznous.gouv.fr на коме је културне садржаје објединило у јединствен виртуелни простор: „Министарство културе нуди вам уметничко путовање кроз сва богатства културе, обједињујући на једном месту интернетску понуду од скоро 500 културних стваралаца.“²¹ Платформа је осмишљена тако да има интерактивни карактер, а не да буде само преносилац информација. Јасно су назначене актуелности, као и приступ класичним вредностима француске културе. Кампања #CultureChezNous окупља не само културне установе, већ и појединачне актере и уметнике који стварају и предлажу online садржаје. Кључни циљ стварања платформе био је одржавање динамизма француске културне сцене током пандемије.²²

[21] Сајт је редизајниран и измењен новембра 2020. године. Вид: <https://www.culturecheznous.gouv.fr/> (приступљено 22. 11. 2020); Nouveau site dédié à #culturecheznous, Mis à jour le 2. 11. 2020, <https://www.culture.gouv.fr/Nouveau-site-dedie-culturecheznous> (приступљено 22. 11. 2020)

[22] Franck Riester, ministre de la Culture, chaîne #Culturecheznous, Publié le 18. 3. 2020, <https://www.culture.gouv.fr/Presse/Communiqués-de-presse/Franck-Riester-ministre-de-la-Culture-lance-Culturecheznous> (приступљено 23. 11. 2020); <https://www.culture.gouv.fr/Presse/Communiqués-de-presse/Franck-Riester-ministre-de-la-Culture-lance-Culturecheznous>

Садржај платформе је лак за претрагу и подељен је по областима и темама (деца, уметност и културно наслеђе, филм и видео, спектакли, звук, књиге и знање и игре). На почетној страни издвојени су нови садржаји и посебно они који се препоручују, као и део платформе [culturecheznous](http://culturecheznous.gouv.fr) посвећен садржајима намењеним деци (Enfants).²³ Посетилац се упућује на 943 садржаја који обухватају линкове које су припремиле различите институције културе, као и на дела појединаца са територије целе Француске, не само на музеје, галерије или театре у Паризу. Овим се на посредан начин, коришћењем виртуелних могућности, остварује и децентрализација културних садржаја. Поред могућности да се посети изложба, стекну нова знања и виде фотографије неких уметничких дела, веома су иновативни интерактивни садржаји који кроз забаву (најчешће у форми квиза)²⁴ омогућавају едукацију и промоцију културних садржаја музеја. Део посвећен уметности и наслеђу (Art et patrimoine)²⁵ омогућава приступ виртуелним посетама архивима, музејима, анализи појединачних слика или уметничких предмета, линковима који објашњавају историјски контекст настанка дела, предмета и изложби, а у исто време упућују посетиоце и на даље самостално трагање.²⁶ У овом сег-

.....
service-public.fr/particuliers/actualites/A13963 (приступљено 23. 11. 2020)

[23] Садржаји су намењени деци различитог узраста. За старији узраст припремљени су текстови, књиге, виртуелне изложбе и документарни филмови, док су млађу децу осмишљене игре у форми квиза или слагалица, спајања појмова (на пример слика из неког од француских музеја). Упоредо, васпитачи, учитељи и наставници могу пронаћи и припремљен материјал за наставу и/или развијање психо-физичких способности код деце. Видети: <https://www.culturecheznous.gouv.fr/culturecheznous-pour-les-enfants> (приступљено 24. 11. 2020)

[24] На пример, једним кликом посетилац се преусмерава на сајт Le Musée des Arts et Métiers (Музеј уметности и заната) одакле се у форми квиза кроз неколико „епизода“ откривају артефакти. Видети: <https://www.arts-et-metiers.net/musee/jeu-de-pistelost-inventions> (приступљено 24. 11. 2020); <https://www.culturecheznous.gouv.fr/jeux-activites> (приступљено 24. 11. 2020)

[25] <https://www.culturecheznous.gouv.fr/art-patrimoine> (приступљено 25. 11. 2020)

[26] Неке од изложби које је могуће видети су: Nuits électriques Le MuMa musée d'art moderne André Malraux du Havre, *Dans l'intimité de Marcel Proust* у Musée national Jean-Jacques Henner, *Valadon et ses contemporaines. Peintres et sculptrices, 1880-1940* у

менту приказани су садржаји који се чувају у француским музејима или су део приватних збирки и стваралаштва појединаца из сфера декоративних уметности и дизајна, уметничке фотографије и дигиталне уметности. Могући су и виртуелни обиласци двораца и зграда у Паризу и околини, које су као чувари историје под заштитом државе (на пример, виртуелна посета l'Institut de France).²⁷ Поред поменутог, платформа culturecheznous у оквиру дела Livres & savoirs (Књиге и знање) садржи линкове који омогућавају читање књига и стрипова, чланака и критика угледних часописа и новина. Део посвећен видео и филмским садржајима, поред приступа играним, анимираним и документарним филмовима, омогућава и стицање знања о историји филмске уметности и француске телевизије.²⁸ Позориште, концерти, опере, плес, циркуске представе и улична уметност (део Spectacles), као и музика, звучни записи, трајне музичке колекције, радио-драме и звучне књиге (Audios) обухваћене су овом платформом, при чему је у овом сегменту омогућен и приступ културним садржајима слепим и слабовидим особама.²⁹

Активности француских културних центара у иностранству такође су организовале рад у виртуелном простору. На пример, Француски институт у Србији је због увођења ванредног стања и мера борбе против пандемије covid-19 активности до 19. маја (отварање Медијатеке) организовао тако да буду доступне корисницима друштвених мрежа и интернета.³⁰ Француски инсти-

тут у Србији уз обавезане #restechezvous, #CultureChezNous и #culturechezvous омогућио је приступ културним садржајима, као што су изложбе у Версају, Орсеју и Лувру. Поред великих музеја, промовисани су и мањи локални, као и посебне изложбе - једна од њих је посвећена Марији Кири (пример доприноса жена у науци).³¹ Током априла и маја Француски институт промовисао је и #Culturethèque.³² Поменуто платформа омогућила је приступ француским филмовима за целу породицу, документарним филмовима, књижевним делима, штампи, часописима и стриповима, као и материјалима који су корисни у процесу савладавања или обнављања познавања француског језика. Запослени у Француском институту и амбасади, као и глумци, уметници, запослени у српским установама културе и науци, предлагали су по свом избору садржаје које су француске културне установе учиниле доступним у време пандемије.³³ Истовремено, у виртуелном простору ширења француске културе у Србији били су присутни снимци и фотографије празних улица Париза и Француске, као и подршка евроинтеграцијама Србије и подсећања на француске и европске на донације и кредите које је ЕУ од 2000. године до сада обезбедила за Србију (вредности 450 милиона евра за болнице, Институт Торлак, возила хитне помоћи са респираторима, опрема и др.).³⁴

[31] #CultureChezNous, <http://www.institutfrancais.rs/culturecheznous/> (приступљено 26. 11. 2020)

[32] Culturethèque, <https://www.culturetheque.com/RS/> (приступљено 26. 11. 2020)

[33] Уз отварање новог виртуелног културног хоризонта, Француски институт у Србији наставио је са својим планираним активностима промоције важности климатских промена (Караван за климу), загађивања, дана планете Земље, ЛГБТ права, обележавања важни датума (Светски дан слободе медија и слично). Видети: Francuski institut u Srbiji pokrenuo je kampanju #francuskiinstitutpita, <http://www.institutfrancais.rs/kampanja-francuskiinstitutpita/> (приступљено 26. 11. 2020); <http://www.institutfrancais.rs/2020/05/> (приступљено 26. 11. 2020)

[34] Sommet UE-Balkans occidentaux du 6 mai 2020 : Mme Marta de Cidrac, présidente du groupe d'amitié, appelle l'Union européenne à être attentive à la situation dans la région des Balkans occidentaux, 7. 7. 2020, <https://www.senat.fr/presse/cp20200507b.html> (26. 11. 2020); La Serbie entrera dans l'UE

Le musée des Beaux-Arts de la Ville de Limoges. Видети: <https://museehenner.wordpress.com/> (приступљено 25. 11. 2020); <https://my.matterport.com/show/?m=1GVwdkaLSn5>; <https://my.matterport.com/show/?m=NBXbjgpfADA> (приступљено 25. 11. 2020)

[27] <https://www.institutdefrance.fr/decouvrir-le-palais/> (приступљено 25. 11. 2020)

[28] <https://www.culturecheznous.gouv.fr/films-videos> (приступљено 25. 11. 2020).

[29] Spectacles <https://www.culturecheznous.gouv.fr/spectacles>; Audios <https://www.culturecheznous.gouv.fr/audios> (приступљено 26. 11. 2020)

[30] Већ од 22. марта курсеви француског језика за све нивое започели су да се одвијају у виртуелним учионицама.

Добра страна постојања платформе www.culturecheznous.gouv.fr јесте трајна вредност свих садржаја за едукацију и промоцију француске културе и садржаја који су део културно-туристичке понуде. Посетилац се свим садржајима може враћати небројено пута, а начин на који су поједине уметничке колекције, музејске збирке, изложбе и други садржаји представљени интерактиван је и прилагођен дигиталном добу и као такав подстиче на даље самостално истраживање. Постојање овакве платформе омогућава не само деловање на унутрашњем плану у сегменту културе и образовања, већ и коришћење тзв. „меке моћи“ Француске на спољнополитичком плану. Садржаје под #CultureChezNous још од марта користи мрежа француских института, а погодни су и за усавршавање француског језика и стицање знања из области историје, географије, уметности, књижевности итд. Овим је француско Министарство културе не само успело да омогући приступ културним садржајима упркос пандемији, већ и да пружи трајан допринос културној дипломатији Француске промоцијом кроз активности културних центара и дипломатских представништва Француске (Француски институт, амбасаде) и појединаца из сфере науке, културе и уметности у другим земљама.

Прикупљање сећања на Covid-19

Избијање пандемије Covid-19 довело је до обнове интересовања за културне садржаје и подстакло потрагу за сећањем на раније пандемије. Вишак слободног времена и спознаја да је човечанство и у ранијим вековима било суочено са здравственим кризама које су произвеле трауматична искуства више

.....
lorsque l'UE et la Serbie se seront réformées (16. 7. 2020), <https://rs.ambafrance.org/La-Serbie-entrera-dans-l-UE-lorsque-l-UE-et-la-Serbie-se-seront-reformees> (приступљено 26. 11. 2020); Još 90 тона медицинске опреме sletelo u Beograd, transport finansirala EU, 30. 3. 2020, <https://europeanwesternbalkans.rs/jos-90-tona-medicinske-opreme-sletelo-u-beograd-transport-finansirala-eu/> (приступљено 26. 11. 2020)

генерација, заинтересовале су појединце за информације о куги, тифусу и Шпанском грипу, као пандемијама које су проузроковале смрт милиона људи. Фондови за научна истраживања, који су позвали истраживачке групе да аплицирају за финансијска средства, највећим делом били су усмерени на медицинска, био-хемијска и фармацеутска истраживања.³⁵ Истовремено, пандемија је утицала да се формирају истраживачке групе научника и из сфере друштвено-хуманистичких наука. Већ од краја марта почело је формирање мрежа и истраживачких група које су се најпре посветиле презентацији постојећег знања о пандемијама у прошлости путем текстова, предавања, друштвених мрежа и виртуелних изложби, а потом и анализи актуелне пандемије и могућим последицама.³⁶

Међу историчарима, као и у јавности, поредиле су се пандемија *шпанске грознице* и covid-19, што је омогућило пласирање информација о страдањима које су донеле епидемије куге и тифуса, које су у периоду пре 2020. године помињане у школским уџбеницима, али ретко у јавности.³⁷ Из архива и библиотека извучена су документа и књиге, на које је већина заборавила, док се паралелно вршила лаичка и стручна анализа последица актуелног догађаја. На друштвеним мрежама и у јавности појавиле су се фотографије из времена *шпанске грознице*, странице личних дневника

[35] Видети: Calls for Proposals by Science Europe Members, 16 July 2020, <https://www.scienceeurope.org/our-priorities/covid-19/calls-for-proposals/> (приступљено 28. 11. 2020)

[36] Једна од значајних мрежа јесте PoSoC19, чије су оснивање предложили професори Jean-Michel De Waele из Белгије и Laurent Sermet из Француске, а која је окупила преко 150 научника из целог света. Већ од априла започела је серија састанака, виртуелних радионица и конференција, већином на француском језику, уз енглески, као радни језик, а у плану су и публикације које анализирају последице избијања пандемије с аспекта историје, политикологије, социологије, антропологије и других друштвено-хуманистичких наука. Видети: <http://www.unica-network.eu/news/call-creation-research-network-posoc-19> (приступљено 28. 11. 2020)

[37] Karen Robinson, "Comparing the Spanish flu and COVID-19 pandemics: Lessons to carry forward", Nursing Forum an Independent Voice for Nursing Wiley, 2020, 1-8, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/nuf.12534> (приступљено 16. 12. 2020)

и новински чланци који сведоче о тифусу и *шпанском грипу*.³⁸ Карактеристика је да су се „враћању у прошлост“, поред оних којима је то професија, посветили појединци, новинари и заљубљеници у историју. Историјско знање о епидемијама постало је занимљивост, поука и средство предвиђања које би последице на друштво, државе и појединце могла да има пандемија, као и један од начина одгонетања њеног трајања.³⁹

Све поменуто посредно је утицало да се међу професионалцима у свету науке и културе развија идеја о прикупљању сведочанства о животу у карантину и/или животу током пандемије. Пред музеја, посебно на локалном нивоу, пред њима се појавио један нов захтев - да у реалном времену врше одабир „артефаката“, односно разних сведочанстава о животу у време пандемије covid-19. Акцент је на прикупљању сведочанстава која сведоче о ограничењу кретања, „социјалној дистанци“ и болести, као и прилагођавању људи на нов начин рада, свакодневног живота и разоноде. На основу броја институција и организација које су укључене у пројекте поментуог типа посебно захтевни и активни су, поред оних које су покренули велики универзитетски центри, као на пример Кембриџ⁴⁰, Archives Portal Europe Fondation и International Federation for Public History.

Archives Portal Europe обухвата једнаест партнерских установа из осам држава (САД, Велика Британија, Француска, Малта, Данска, Холандија, Италија и Пољска) које

[38] "A peculiarity of Spanish flu may shed light on covid-19", *The Economist*, 25. 4. 2020, <https://www.economist.com/science-and-technology/2020/04/25/a-peculiarity-of-spanish-flu-may-shed-light-on-covid-19> (приступљено 28. 11. 2020)

[39] *How the COVID Pandemic May End: Lessons From the 1918 Flu*, <https://www.medscape.com/viewarticle/940788> (приступљено 28. 11. 2020)

[40] Библиотека Универзитета Кембриџ позвала је грађане и студенте да помогну у прикупљању сећања на пандемију вируса корона. Како се наводи на сајту, циљ је да се „оживи заједнички ентузијазам за тематско сакупљање извора“ које је јавност показала стварајући Велику ратну колекцију (обухватала је материјал од 1915. године) и новију колекцију БРЕГИТ покренути 2016. године. Видети: <https://www.cam.ac.uk/stories/CollectingCovid-19> (приступљено 28. 11. 2020)

сарађују у прикупљању извора о пандемији.⁴¹ У овом контексту из Француске су укључене две архивске установе: Archives Nationales du Monde du Travail и Archives Départementales des Vosges. Интересантно је да су за ове пројекте показале веће интересовање институције из унутрашњости, као и специјализовани архиви, као што је Archives Nationales du Monde du Travail, који сакупља, класификује, чува и презентује документа предузећа, синдиката и професионалних удружења. Циљ пројекта поментутих архива састоји се у документовању живот људи у доба „затварања“ (lockdown), па се стога на друштвеним мрежама користе ознаке #memoiredesconfinement и позивају појединци, компаније и асоцијације да шаљу своје предлоге и сећања на електронске адресе архива.

International Federation for Public History и компанија Made By Us из САД, која на занимљив начин настоји да младима представи догађаје из прошлости, покренули су међународни пројекат који мапира пројекте који прикупљају, архивирају и документују живот и личне погледе на пандемију. У позиву намењеном појединцима и организацијама да пријаве своје пројекте наглашавају да непожељна пандемија представља „историјски тренутак“, као и да ће „свакодневна искуства, приче, артефакти и сећања постати главни извор за будуће генерације да науче како је било“.⁴² На територији Француске за сада је пријављено десет пројеката прикупљања извора, од чега су три у Паризу (CNRS, BNF и Archives of Val de Marne), а остали у градовима у унутрашњости.

BNF (Национална библиотека Француске) је већ од јануара 2020. године формирала тимове задужене за дигитални фонд да прикупљају материјал у вези са

[41] Memories of the pandemic, 20. 4. 2020, <https://archivesportaleurope.blog/2020/04/20/national-archives-malta-collecting-testimonies-on-lockdown/> (приступљено 28. 11. 2020)

[42] Thomas Cauvin, *Mapping Public History Projects about COVID 19*, 24. 4. 2020, <https://ifph.hypotheses.org/3225> (приступљено 29. 11. 2020)

пандемијом covid-19, чији је део прикупила и већ презентовала путем друштвених мрежа уз коришћење ознака #JeNeSuisPasUnVirus и #CoronavirusEnFrance.⁴³ Циљ пројекта, који је већ средином априла 2020. године имао преко 2000 извора и сачуваних страница (које су нестале са интернета), јесте да прикупљањем извора обухвати све аспекте здравствене кризе кроз њене медицинске, научне, социјалне, економске, политичке и културне аспекте. CNRS (Француски национални центар за научна истраживања) се определио за пројекат *Vitrines en confinement* који има за циљ прикупљање слика и натписа објављених на радњама и/или приватним поседима, као и графита насталих у периоду тзв. „закључавања“, односно увођења ванредног стања, ограничења кретања и/или полицијског часа. Пројекат обухвата прикупљање извора у три државе (Француској, Италији и Белгији), чиме се разликује од већине пројеката прикупљања извора о пандемији јер их одређује предметно и територијално. Поред најугледнијих институција у Паризу прикупљању извора о пандемији прикључиле су се и културне институције у унутрашњости Француске. Била је ово прилика за општинске и међуопштинске архиве као што је, на пример, Les Archives de Saint Etienne, где се у позиву наглашава да је важно сакупити „вруће“ и „не пропустити воз“, као и да се обрати пажња на разноликост облика сећања (фотографија, текст, предмет) и чињеницу да се никада не зна како ће се извори користити у будућности.⁴⁴ Кроз поменуте пројекте, не само да се

сакупљају извори који сведоче о једној прекретници у историји, што пандемија јесте, већ истовремено, посредно и спонтано доприноси промоцији архива, музеја и библиотека, као и свих других институција укључених у овај процес. Посредна последица прикупљања сећања на пандемију covid-19 јесте и подизање свести о значају историје и неговања сећања, развијање публике, културне понуде, као и унапређење културних потреба.

Закључак: могућности примене француских примера добре праксе у Србији

Пандемија covid-19 унела је нови поглед на поље културе, изменила однос човека према употреби интернета и створила нове могућности за самостално учење, истраживање и продубљивање знања. Иако је од почетка новог миленијума истицано колико су дигитализација и окренутост употреби интернета важне у установама културе, ипак је критикована (пре)велика употреба интернета и виртуелних контаката који су довели до отуђености и заменили социјалне контакте у традиционалном смислу овог појма. Отуђеност од емоција, људи, идеја, као и културних садржаја, образлагала се животом у виртуелном простору. Супротно поменутом, пандемија covid-19 је утицала да до изражаја дођу бенефити интернета и дигитализације, као и на развој појма „дигиталне солидарности“ у сфери културе, која се посебно може видети кроз примере виртуелних изложби на сајтовима музеја и посебних платформи, међу којима се издваја www.culturecheznous.gouv.fr покренута од стране Министарства културе Француске. Обједињени културни садржаји у јединственом виртуелном простору одличан су пример не само могућности да културни садржаји (изложбе, концерти, књиге и представе) „уђу“ у домове корисника као едукативни садржаји и квалитетан начин да се проведе слободно време, већ су и моћно средство културне дипломатије. Француско

[43] <https://www.bnf.fr/fr/la-bnf-archiver-le-web-du-coronavirus> (приступљено 29. 11. 2020)

[44] Сличан позив упутио је и локални архив у Нанту (Archives de Nantes), а оба архива, за разлику од Националне библиотеке и других установа у Паризу, теже прикупљању извора из локалне средине. У Нанту је позив насловљен слоганом „Поделите сећање на затворени Нант“. Видети: Coronavirus : une collecte de souvenirs du confinement pour les Archives de Saint-Étienne, 22. 4. 2020, <https://www.francebleu.fr/infos/societe/coronavirus-une-collecte-de-souvenirs-du-confinement-pour-les-archives-de-saint-etienne-1587312490> (приступљено 29. 11. 2020); Partagez la mémoire de Nantes confinée, 24. 4. 2020, <https://metropole.nantes.fr/actualites/2020/culture-loisirs-patrimoine/nantes-confinee> (приступљено 29. 11. 2020)

Министарство културе је препознало ове потребе и омогућило не само својим грађанима, већ и онима у другим државама, да спознају сву раскош француске културне сцене, као и класичне вредности једне од најплоднијих култура. Културна дипломатија је у време пандемије успела да превазиђе ограничења.

Резултати научника који су се посветили пољу јавне историје, које је у претходном периоду било недовољно актуелно у науци, потрага за сећањем појединаца које је покренула стогодишњица Великог рата, а посебно аспекти борби које су вођене у циљу сузбијања тифуса и потом Шпанског грипа, утицали су да се паралелно са увиђањем да је пандемија један од важних и преломних историјских догађаја почне са сакупљањем сећања. Виртуелни састанци и посете музејима такође су утицали на поменуто, а пре свега у контексту повезивања по карактеристикама и структури разнородних институција. Поменуто умрежавање у циљу прикупљања извора и сведочанстава, које ће неким будућим генерацијама историчара бити предмет проучавања, а будућим музеолозима артефакти изложби, јединствено је у досадашњој историји. Њега најпре карактерише свесно одабирање и архивирање различитих врста извора о пандемији. Друга карактеристика јесте препознавање значаја извора не само од стране музеја и архива (као институција које се баве прикупљањем, обрадом и чувањем извора – предмета, тестова, фотографија и докумената), већ и института и факултета (организација које пре свега имају усмерење ка истраживачким, односно образовно-предавачким активностима), као и невалдиних организација из сфере културе. Корак који је у складу са употребом нових технологија, а који ће утицати и на нову улогу архива и музеја, али и осталих културних и образовних институција, јесте дигитална доступност прикупљених извора. Овим се постижу интердисциплинарност и мултиперспективност посматрања пандемије, као и развијање

свести о значају неговања културе сећања. Нека од решења која су примењена у Француској у контексту прикупљања сећања на пандемију и могућности да локалне институције културе и образовања прошире своје активности, као и да се повежу и умреже са организацијама у земљи и иностранству, уз систематичну и континуирану бригу о доступности културних садржаја и запосленима у култури, могу бити путоказ за креирање нових пројеката у Србији.

Извори

Twitter, Musée d'Art Moderne de Paris, status 19. 11. 2020, <https://twitter.com/MAM/status/1329366663049973766> (12. 12. 2020)

Documentaire. Covid-19: 23 jours au cœur d'un hôpital, France Info, France 3, 7. 5. 2020, <https://france3-regions.francetvinfo.fr/hautes-de-france/emissions/documentaires-qui-sommes-nous/documentaire-covid-19-23-jours-au-coeur-hopital-1825534.html> (20. 10. 2020)

Projet de loi de finances pour 2020 - Ministère Culture, https://www.performance-publique.budget.gouv.fr/documents-budgetaires/lois-projets-lois-documents-annexes-annee/exercice-2020/projet-loi-finances-2020-ministere-culture#X_Obg1VKiUk (22. 11. 2020)

Décret n°59-889 du 24 juillet 1959 portant organisation du Ministère chargé des affaires culturelles (M. Malraux), Journal officiel de la République française. Lois et décrets (version papier numérisée) n° 0171 du 26/07/1959, <https://www.legifrance.gouv.fr/download/securePrint?token=vVAX3DykeFz5ywnSMNN0> (19. 11. 2020)

Chiffres clés de la culture et de la communication, le Ministère de la Culture, Département des études, de la prospective et des statistiques, les Presses de Sciences Po, 2019; Liste des musées de France au 31. 12. 2017, https://www.data.gouv.fr/fr/datasets/liste-et-localisation-des-musees-de-france/#_ (17. 11. 2020); France – liste du patrimoine national, <https://whc.unesco.org/fr/etatsparties/fr> (17. 11. 2020)

Rapport Annuel 2019, (Paris: Le Centre des monuments nationaux, 2019), 12-13; <https://www.monuments-nationaux.fr/view/pdf/9350888> (20. 11. 2020)

Covid-19 Projections, France, <https://covid19.healthdata.org/france?view=total-deaths&tab=trend> (27.11.2020).

L'adresse aux Français du Président Emmanuel Macron, 13 avril 2020, <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/04/13/adresse-aux-francais-13-avril-2020> (27. 11. 2020)

Crise sanitaire: premières mesures du ministère de la Culture en soutien au secteur culturel, Ministère de la Culture, Communiqué de presse Publié le 18 Mars 2020, <https://www.culture.gouv.fr/Presse/Communique-de-presse/Crise-sanitaire-premieres-mesures-du-ministere-de-la-culture-en-soutien-au-secteur-culturel> (27. 11. 2020).

Michel Guerrin, Brigitte Salino, „Si on ne peut pas produire de spectacles à la rentrée, le pire s'annonce: le coronavirus, crash test pour le secteur de la culture“, *Le Monde*, 21. avril 2020. https://www.lemonde.fr/culture/article/2020/04/21/le-coronavirus-crash-test-pour-le-secteur-de-la-culture_6037247_3246.html (27. 11. 2020)

Ressources sur la reprise d'activité et la réouverture des lieux culturels en Île-de-France, Publié le 20 Juillet 2020, <https://www.culture.gouv.fr/Regions/Drac-Ile-de-France/Actualites/Actualite-a-la-une/Ressources-sur-la-reprise-d-activite-et-la-reouverture-des-lieux-culturels-en-Ile-de-France> (27. 11. 2020)

<https://www.culturecheznous.gouv.fr/> (22. 11. 2020)

Franck Riester, ministre de la Culture, chaîne #Culturecheznous, Publié le 18. 03. 2020, <https://www.culture.gouv.fr/Presse/Communique-de-presse/Franck-Riester-ministre-de-la-Culture-lance-Culturecheznous> (23. 11. 2020)

<https://www.service-public.fr/particuliers/actualites/A13963> (23. 11. 2020)

<https://www.arts-et-metiers.net/musee/jeu-de-pistelost-inventions> (24. 11. 2020).

Nuits électriques, Le MuMa musée d'art moderne André Malraux du Havre, <https://museehenner.wordpress.com/> (25. 11. 2020)

Dans l'intimité de Marcel Proust, Musée national Jean-Jacques Henner, <https://my.matterport.com/show/?m=1GVwdkaLSn5> (25. 11. 2020)

Valadon et ses contemporaines. Peintres et sculptrices, 1880-1940, Le musée des Beaux-Arts de la Ville de Limoges, <https://my.matterport.com/show/?m=NBXbjgpfADA> (25. 11. 2020)

#CultureChezNous, <http://www.institutfrancais.rs/culturecheznous/> (26. 11. 2020)

Culturethèque, <https://www.culturetheque.com/RS/> (26. 11. 2020)

Francuski institut u Srbiji pokrenuo je kampanju #francuskiinstitutpita, <http://www.institutfrancais.rs/kampanja-francuskiinstitutpita/> (26. 11. 2020)

<http://www.institutfrancais.rs/2020/05/> (26. 11. 2020)

Sommet UE-Balkans occidentaux du 6 mai 2020 : Mme Marta de Cidrac, présidente du groupe d'amitié, appelle l'Union européenne à être attentive à la situation dans la région des Balkans occidentaux, 7. 7. 2020, <https://www.senat.fr/presse/cp20200507b.html> (26. 11. 2020)

La Serbie entrera dans l'UE lorsque l'UE et la Serbie seront réformées, 16. 7. 2020, <https://rs.ambafrance.org/La-Serbie-entrera-dans-l-UE-lorsque-l-UE-et-la-Serbie-se-seront-reformees>, (26. 11. 2020)

Još 90 tona medicinske opreme sletelo u Beograd, transport finansirala EU, 30. 3. 2020, <https://europeanwesternbalkans.rs/jos-90-tona-medicinske-opreme-sletelo-u-beograd-transport-finansirala-eu/> (26. 11. 2020)

Calls for Proposals by Science Europe Members, 16 July 2020, <https://www.scienceeurope.org/our-priorities/covid-19/calls-for-proposals/> (28. 11. 2020)

<http://www.unica-network.eu/news/call-creation-research-network-posoc-19> (28. 11. 2020)

„A peculiarity of Spanish flu may shed light on covid-19“, *The Economist*, 25. 4. 2020, <https://www.economist.com/science-and-technology/2020/04/25/a-peculiarity-of-spanish-flu-may-shed-light-on-covid-19> (28. 11. 2020)

How the COVID Pandemic May End: Lessons From the 1918 Flu, <https://www.medscape.com/viewarticle/940788> (28. 11. 2020)

<https://www.cam.ac.uk/stories/CollectingCovid-19> (28. 11. 2020)

Memories of the pandemic, 20. 4. 2020, <https://archivesportaleurope.blog/2020/04/20/national-archives-malta-collecting-testimonies-on-lockdown/> (28. 11. 2020).

Thomas Cauvin, *Mapping Public History Projects about COVID 19*, 24. 4. 2020, <https://ifph.hypotheses.org/3225> (29. 11. 2020)

<https://www.bnf.fr/fr/la-bnf-archive-le-web-du-coronavirus> (29. 11. 2020)

les Archives de Saint-Étienne, 22. 4. 2020, <https://www.francebleu.fr/infos/societe/coronavirus-une-collecte-de-souvenirs-du-confinement-pour-les-archives-de-saint-etienne-1587312490> (29. 11. 2020)

Partagez la mémoire de Nantes confinée, 24. 4. 2020, <https://metropole.nantes.fr/actualites/2020/culture-loisirs-patrimoine/nantes-confinee> (29. 11. 2020)

Литература

Daniels, Jessie, Williams, Apryl, Buggs, Shantel, „Digital media technologies in everyday life“ *Information, Communication & Society*, 20 (2017), 1-17.

Laurent Warloutet, „Les défis de l'intégration européenne de la Grande Guerre au Covid-19 : entremarché, solidarité et puissance“, *Papiers d'actualité, Current Affairs in Perspective*, No. 7, June 2020, 1-15.

Bernar Deloš, *Virtuelni muzej*, Beograd: CLIO, 2001.

Charles-Louis Foulon, „Des beaux-arts aux affaires culturelles (1959-1969)“, *Revue d'histoire*, No. 28,

oktobre-décembre 1990, 29–40; Michèle Dardy-Cretin, *Histoire du ministre administratif de la Culture, 1959-2012: Les services de l'administration centrale*, Paris: La documentation française, 2012.

Anderson, Maxwell L. "Museums of the Future: The Impact of Technology on Museum Practices." *Daedalus*, vol. 128, no. 3, 1999, 129–162. www.jstor.org/stable/20027570 (12. 12. 2020)

Karen Robinson, "Comparing the Spanish flu and COVID-19 pandemics: Lessons to carry forward", *Nursing Forum an Independant Voice for Nursing Wiley*, 2020,

1-8.<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/nuf.12534> (16. 12. 2020)

Irina Subotić, „Stvorti i voleti publiku“, u: Klod Žilber (priređila), *Muzej i publika*, (Beograd: Narodni Muzej, CLIO, 2005.

Frimousse Soufyane, Peretti Jean-Marie, „Les changements organisationnels induits par la crise de la Covid-19“, *Question(s) de management*, 2020/3 (n° 29), 105-149. <https://www.cairn.info/revue-questions-de-management-2020-3-page-105.htm> (27. 11. 2020)

CULTURE, MUSEUM AND COVID-19 PANDEMIC IN FRANCE: #CULTURECHEZNOUS

France has always been synonymous with culture, which today confirms its budget for this area, constant work on decentralization of culture and the existence of about 1200 museums, 41 historical sites in the UNESCO World Heritage List, over 43,000 legally protected buildings and 86 national cultural monuments, as well as other cultural contents. Culture is also a powerful tool of French diplomacy, as well as a sector related to tourism, which generates significant revenues for the state budget.

The Covid-19 pandemic has made all cultural facilities inaccessible and caused problems in the functioning of cultural institutions. At the same time, it brought focus on the use of new technologies and work in virtual space. In addition to tax reliefs and depreciations, rules related to the solidarity fund assistance, France has drafted recommendations on work in the situation of the pandemic, gradual opening and post-pandemic work, which can be applied everywhere directly and / or in a modified and adapted form. The site www.culturecheznous.gouv.fr, where all cultural contents are classified into categories in an interactive and digital form, has a special value. By launching the campaign #CultureChezNous, the French Ministry of Culture

brought together users in France and around the world. Moreover, it provided an excellent example of the use of cultural content as a diplomatic tool and also created networks and encouraged cultural institutions, cultural policy makers and individual cultural actors to maintain dynamism of cultural contents at the time of complicated health, political and economic circumstances caused by the pandemic.

The outbreak of the Covid-19 pandemic led to renewed interest in earlier pandemics, which influenced the formation of research groups to study pandemics and gather sources. A special contribution to the collection of testimonies about life in lockdown came from the Archives Portal Europe Foundation and International Federation for Public History. France also contributed by several projects, implemented by CNRS, BNF and Archives of Val de Marne and several other cities outside the capital, which set a good example for municipal and inter-municipal archives also in other countries to collect, select and preserve diverse digitized local memories of the pandemic, which will be used by researchers in the future. Indirectly, these projects raise awareness of the importance of the history and culture of memory, and therefore become examples of good practice.

Aleksandra KOLAKOVIĆ, PhD

LA CULTURE, LE MUSÉE ET LA PANDÉMIE DE COVID-19 EN FRANCE: #CULTURE CHEZ NOUS

La France fut depuis toujours un synonyme de culture, ce que confirme aujourd'hui aussi son budget pour ce domaine, un travail continuuel sur la décentralisation de la culture et l'existence d'environ 1 200 musées, 41 localités historiques sur la liste UNESCO du patrimoine mondial, plus de 43 mille bâtiments sous la protection de la loi et 84 monuments de culture nationaux, ainsi que d'autres contenus culturels. La culture est aussi un moyen puissant de la diplomatie française; tout comme le secteur qui est relié au tourisme, d'où se réalisent des revenus importants pour le budget national.

La pandémie de Covid-19 influa à ce que toutes ces offres culturelles deviennent inaccessibles, tout comme sur des problèmes dans le fonctionnement des établissements culturels. En même temps, elle s'orienta vers l'utilisation de nouvelles technologies et du travail dans un emplacement virtuel. Mis à part des facilités fiscales et des amortissements, les normes pour l'aide de fonds de solidarité, en France, on travailla sur l'exécution des recommandations pour le travail dans les conditions de pandémie, qui peuvent être appliquées partout en forme directe et/ou changée et adaptée. Le site www.culturecheznous.gouv.fr sur lequel sont classées, en forme interactive et digitale par catégories tous les contenus culturels, possède une valeur particulière. Le Ministère de la culture français, en lançant la campagne #CulturechezNous regroupa non seulement les

utilisateurs en France et dans le monde, grâce à quoi il permit aussi un exemple parfait d'utilisation des contenus culturels comme moyen diplomatique, mais aussi relia et stimula les établissements culturels, les créateurs de politique culturelle et les acteurs individuels dans la culture pour maintenir le dynamisme des contenus culturels au temps des occasions sanitaires, politiques et économiques compliquées que la pandémie provoque.

Le déclenchement de la pandémie de Covid-19 aboutit à un renouvellement de l'intérêt pour les pandémies précédentes, ce qui influa sur la formation de groupes de chercheurs pour l'étude de la pandémie et le regroupement des sources. La récolte des témoignages sur la vie en quarantaine fut particulièrement contribué par les Archives Portales de la Fondation Européenne et la Fédération internationale pour l'histoire publique, tandis qu'en France plusieurs projets que réalisent le CNRS, la BNF et les Archives du Val de Marne, ainsi que d'autres villes en province, grâce auxquelles on donne un bon exemple aux Archives municipales et intercommunales, tout comme dans d'autres pays, pour regrouper, sélectionner et garder les souvenirs hétérogènes digitalisés sur la pandémie, qui seront utiles aux chercheurs dans le futur. Indirectement, ces projets relèvent la conscience sur l'importance des souvenirs de l'histoire et de la culture et, ainsi, deviennent des exemples de bonne expérience.

Aleksandra KOLAKOVIC, DR

Делфина РАЈИЋ
историчар уметности
музејски саветник
директор Народног музеја
у Чачку
delfinarajic@gmail.com

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЧАЧАК ЗА 2020. ГОДИНУ

Народни музеј у Чачку је током 2020. године наставио традицију истрајног рада у својој основној делатности прикупљања, чувања, научне обраде и излагања предмета, покретних културних добара у вези са културном, историјском и уметничком прошлошћу чачанског краја. План рада реализовало је осамнаест радника, а њиховим радом управљао је директор у сарадњи са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су заједничке службе за све установе културе у Чачку.

Настављена је пракса припреме и излагања студијских изложби Музеја која омогућава попуњавање збирки, као и пракса организовања гостујућих изложби са најразличитијом тематиком, али и одржавања предавања запослених стручњака Музеја у Чачку у установама и факултетима у Србији.

Посебан сегмент рада представља и садржај сајта Народног музеја у Чачку. Његово редовно ажурирање, атрактиван дизајн, анимације, фотографије и текстови привлаче бројну интернет публику.

Зграда Музеја и опрема

Радни простор и депои Музеја смештени су у половини зграде Старог начелства, а простор за сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића, који су катерисани као непокретна културна добра

од великог значаја. У управној згради је, услед недостатка простора, онемогућено проширење рада свих одељења, а нарочито смештај предмета.

У погледу грађевинских радова Музеј је ове године спровео поправку каменог платоа, као и асфалтирање колске стазе у дворишту у чијем је средишту најстарија грађевина у овом месту, Конак господара Јована Обреновића из 1835. године, а у оквиру којег је смештена Стална поставка. *Поред њога завршени су конзерваторско-реставраторски радови на фасади Окружној начелства, као и реставрација фасадне стиполарије.*

У току године набављена је следећа опрема: микромотор за конзерваторску лабораторију, рачунарска опрема (два лаптоп рачунара, рачунар, скенер, ласерски штампач, екстерни хард дискови), фото-апарат, GPS навигациони уређај и картотечни ормар.

Дигитализација музејских збирки

Историјски музеј Србије са Музејом Војводине, а у сарадњи са Министарством културе и информисања, започео је током 2018. године реализацију пројекта дигитализације покретног наслеђа, односно имплементирање информационог система у те сврхе.

Примена овог информационог система настављена је у Музеју у Чачку и током 2020.

године кроз администрирање, ажурирање и бекаповање података, односно уношење

дигиталних записа у јединствени информациони систем.

ПАЛЕОНТОЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ

Збирке и палеонтолошки материјал

Палеонтолошко одељење је у току прошле године наставило са поступком дигитализације културног наслеђа, односно дигитализације *Палеонтолошке збирке*. Као и претходних година, у фото-лабораторији је настављена израда дигиталних фотографија потребних за дигитализацију палеонтолошког наслеђа, односно ревизију збирке и припреме изложби.

Завршена је ревизија *Палеонтолошке збирке*. Том приликом је припремљен Извештај о ревизији који је послат Министарству културе и информисања Републике Србије. Комисија коју су чинили Биљана Чкољевић, руководилац збирке, Александра Гојгић, археолог и Слободан Богојевић, виши конзерватор, констатовала је да се у поменутој збирци чува преко 500 примерака који

припадају збиркама фосила и минерала уписаних на 185 инвентарских картона. Сви предмети су прописно упаковани и налазе се у стабилном стању. Предмети су дигитално снимљени и уписани у централну базу података.

Палеонтолошко одељење је наставило са припремама и радом у вези са реализацијом изложбе *Ишчезли свей минулих ејоха*.

Просветна делатност

Као и претходних година *Палеонтолошко одељење* се бавило припрема у вези са образовањем деце предшколског и школског узраста како би им се на што интересантнији начин приближиле културно-историјске знаменитости града и околине, истакле природне лепоте, значајни геоморфолошки облици и локалитети нашег краја.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ

Збирке и археолошки материјал

У периоду од јануара до марта обављена је ревизија *Праисторијске збирке*, о чему је сачињен извештај, а током године завршена је и њена дигитализација.

Завршена је комплетна документација са археолошких ископавања у 2019. години на локалитету *Крњине* у Мрчајевцима. Комплетирана је документација са археолошког ископавања на локалитету *Имање Николића* - Светогорска. Неопходна документација је прослеђена надлежном Министарству и Народном музеју у Београду.

Обављена је реконструкција двојних игала из Мрчајеваца и Мојсиња у сарадњи са конзерваторском лабораторијом Музеја. У истој лабораторији је завршена и конзервација металних налаза из прошлогодишње кампање са локалитета *Чуљевина* у Пријевору.

Ревизија *Средњовековне збирке* завршена је крајем године уз припрему одговарајућег извештаја (предмети се налазе у централној бази података - ИМУС). Започета је ревизија *Анђичке збирке*, која ће бити завршена у првој половини идуће године. Александра Гојгић је била члан комисије за ревизију *Палеонтолошке, Праисторијске* и *Збирке историје уметности*, док је Катарина Дмитровић чинила део Комисије за ревизију *Средњовековне збирке*.

На молбу Надежде Гавриловић Витас, вишег стручног сарадника из Археолошког института у Београду, уступљене су фотографије предмета из *Анђичке збирке* у власништву НМЧ-а ради публикавања у монографији о култовима Мале Азије и Сирије на територији римских провинција централног Балкана.

Три предмета из *Средњовековне збирке* (инв. бр. А III/44; А III/100; А III/107) уступљена

су за потребе изложбе *Краљеви и светишћели српски* у Историјском музеју Србије. Изложба је трајала од марта до новембра 2020. године.

На молбу доц. др Ивана Матијевића са Одсека за повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Сплиту, одобрено је коришћење фотографија у власништву Музеја које су објављене у монографији *Римски епиграфски сџоменици Чачка и околине за потребе студије Officium consularis provinciae Dalmatiae, Vojnici u službi namjesnika rimske Dalmacije u doba principata*.

Одобрено је фотографисање наушнице (инв. бр. А III/100) из *Средњовековне збирке НМЧ Музеју Српске православне цркве за потребе књиге Бојана Поповића Српска средњовековна владарска и власћеоиска одећа*. Такође је одобрено и коришћење фотографије златног привеска из Атенице Земаљском музеју у Сарајеву.

У периоду од јула до августа прелиминарно је обрађена *Збирка Белић* (по карактеру археолошко-историјска), која се највећим делом састојала од камених артефаката и уломака различитих керамичких форми. Њен мањи део је садржао археолошке предмете од бронзе и гвожђа – прстење, неколико новчића, делове алата, декоративне оплате, као и један број предмета са почетка ХХ века. Паралелно су обављани препаковавање и тријажа материјала, будући да је оцењено да велики број артефаката од камена и одређена количина атипичних керамичких фрагмената немају археолошку нити музејску вредност. Након прве тријаже начињен је детаљан списак предмета по врстама уз припрему одговарајућег извештаја. Издвојена грађа је смештена у археолошком депоу Народнoг музеја у Чачку и биће детаљно музеолошки и конзерваторски обрађена, у складу са свим музеолошким стандардима.

Током године започет је рад на припреми грађе за монографску публикацију о резултатима археолошких истраживања на локалитету *Дворишће Гимназије у Чачку*.

Римске шерме

Током године, због околности проузрокованих вирусом короне, Терме су биле доступне грађанима током јуна и јула, а у августу месецу започета је превентивна конзервација од стране Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Макета Римских терми, која је у власништу *Туристичке организације Чачак*, уступљена је Музеју у Чачку и сада је део сталне поставке у Конаку Јована Обреновића. Као и претходних година, археолог А. Гојгић активно је радила на промоцији Римских терми. Учествовала је у бројним прилозима локалних телевизија, као и емисијама *Чаролија Зајадне Србије* и *Анђичке шерме (кад је Чачак био Рим)*. Током године организовано је чишћење овог локалитета.

Теренска истраживања

Археолошки надзор

У својству установе заштите, Народни музеј Чачак обавио је надзор на к.п. 6242/1 КО Чачак дана 25. јула 2020. године. Парцела се налази у непосредној околини непокретног културног добра археолошког налазишта *Порша Усиња Пресвете Богородице* и археолошког локалитета *Суво њоље*. Надзор је извршен на делу парцеле где је планирана изградња помоћног објекта. Приступило се машинском скидању површинског слоја и копано је до релативне дубине од 0,60 m. Културни слој није утврђен, а покретних налаза није било. Извештај о обављеном надзору прослеђен је Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву. Надзор су вршили археолози Катарина Дмитровић и Александра Гојгић.

Теренска истраживања

Суво њоље, Бељина, Чачак, к.п.147/4 и 147/5

У периоду од 18. до 21. маја обављена су заштитна археолошка истраживања на локалитету *Суво њоље* у Бељини, Чачак, на к.п. 147/4 и 147/5 К.О. Бељина, на имањима породица Вукобрат и Богдановић из Чачка.

На обе парцеле отворене су укупно четири сонде димензија сонда 1 - 8 x 1,5 м, сонда 2 - 4 x 1,5 м, сонда 3 - 2 x 2 м и сонда 4 - 1,5 x 5,5 м, постављеним у габаритима објекта планираним за изградњу. Констатовано је да се у оквирима наведених сонди налазио културни слој (мрка земља) неједнаке дебљине (0,2 - 0,45 м), који се простирао испод површинског слоја орања, на рел. дуб. од 0,5 - 0,7 м. Слој мрке земље карактерише и спорадично присуство измрвљене опеке и ретке и испране античке керамике. Археолошка ископавања су реализована у организацији Народног музеја у Чачку уз дозволу Министарства културе и информисања Републике Србије. Стручну екипу су сачињавали руководилац истраживања Катарина Дмитровић, кустос-археолог музеја у Чачку, Вујадин Вујадиновић и Драган Ћирковић, археолози из Чачка.

Суво њоље, Бељина, Чачак, к.п.154

Археолог К. Дмитровић учествовала је крајем јула у краткотрајном заштитином археолошком ископавању на локалитету *Суво њоље* у Бељини, Чачак, имање Ћаловића, к.п.154 К.О. Бељина, које је организовао Завод за заштиту споменика културе из Краљева.

Пријевор - Чуљевина

У периоду од 12. до 21. новембра обављено је систематско археолошко истраживање на локалитету *Чуљевина* у Пријевору. На к.п. 1537/1 пре четрдесет година започета су археолошка истраживања која нису спроведена до краја. Стога се прошле године приступило наставку истраживања гробне меморије која се на основу налаза датује у крај IV и почетак V века наше ере. У прошлогодишњој кампањи отворена је целокупна грађевина која се састоји од три просторије неједнаких величина (просторија 1 (3 x 2 м), просторија 2 (3 x 3 м) и просторија 3 (7 x 7,5 м) очуваних у темељној зони. Истражене су унутрашњости просторија 1 и 2, а у југоисточном делу просторије 3, која

није била обухваћена претходним истраживањем, откривена је зидана касноантичка гробница на свод (гробница бр. 2) оријентације С-Ј (ове године је завршено њено истраживање). Гробница је правоугаоне основе (димензија 3 x 1,6 м), зидана је од ломљеног камена, речних облутака и опека, а подница је поплочана опекама (30x30 см) заливеним кречним малтером. На самом поду пронађени су оштећени и дислоцирани скелетни остаци, а од покретних налаза пронађени су гвоздени клинови, фрагментоване стаклене посуде и већи комади олова. Стручну екипу сачињавали су руководилац Александра Гојгић, кустос-археолог музеја у Чачку, Вујадин Вујадиновић, археолог из Археолошког музеја Ђердапа у Кладову и Драган Ћирковић археолог из Чачка.

Систематска рекогносцирања општине Лучани

У периоду од 2. новембра до 2. децембра обављено је рекогносцирање северног дела општине Лучани у оквиру пројекта *Археолошка карта реије Чачка - фаза 1 - ојштина Лучани 1*. Овогодишњом кампањом обављен је обилазак атара села Дљин, Негришори, Марковица, Дучаловићи, Пухово, Крстац, Лис, Лучани, Ђераћ, Ртари и Лисице. Археолошка екипа је имала за циљ детаљну проверу свих ранијих навода о археолошким локалитетима, од којих се за већину није знала тачна убикација. Детаљним обиласком терена, анкетирањем мештана, запажањем основних геоморфолошких карактеристика терена, поређењем са подацима из извора или ранијих резултата рекогносцирања, створили смо релативно јасну слику о потенцијалним локацијама погодним за постојање налазишта и томе прилагодили методологију и динамику археолошког рада на терену. Свака пређена траса на свакодневном нивоу убележена је ГПС-ом, а локалитети су забележени тачним координатама на ГИС платформи, тако да навигација кроз простор

северног Драгачева у неком од програма (*Google Earth, Camp Base*) омогућава веома прецизно сагледавање обрађеног простора и планирање наредних корака.

Сигурно увезане трасе, откривени и дефинисани стари и новооткривени локалитети сада одређују северни део општине Лучани као зону са добро дефинисаним налазиштима и могућим локацијама, што ће допринети јасној слици о дистрибуцији локалитета, планирању приоритета за истраживање и адекватној и брзој заштити. Пројекат *Археолошка карта реије Чачка – 1. фаза – ошћина Лучани 1* реализовала је следећа екипа: Катарина Дмитровић, музејски саветник и руководилац, Народни музеј Чачак; Милица Радишић и Угљеша Војводић, научни сарадници, Археолошки институт Београд; Драган Ђирковић и Љубинка Божићевић, дипломирани археолози из Чачка; Марко Бојовић, фотограф Народног музеја у Чачку. Радове су финансирани Министарство културе и информисања Републике Србије и Народни музеј у Чачку.

Научни и стручни скупови, семинари и стручно усавшавање

Почетком године обављене су припреме за одлазак на скуп *Tumuli and Megaliths in Eurasia* који је планиран за мај у месту Проенса Нова (Португалија). За ту прилику Катарина Дмитровић је припремила презентацију на тему *Notes on relation between the Iron Age necropoleis and settlements in the West Morava valley, Serbia, Case study of the mound necropolis in Mrčajevci*. Скуп је до даљњег одложен због пандемије вируса корона.

Припреме су обављене и за скуп *The Mechanism of Power in Bronze and Iron Age in Southeast Europe* планиран на Охриду током јуна, где је припремљена презентација у коауторству са М. Љуштина - *Precious Resin for Rising Elites? Amber in the Bronze Age Funerary Contexts in Western Serbia*. Скуп је отказан због већ поменутог разлога.

Римске терме - 50 година након открића: дијалој наслеђа и заједнице

Стручни скуп посвећен обележавању педесет година од открића, конзервације и презентације Римских терми, као и од првих археолошких истраживања од стране Музеја у Чачку на територији града, одржан је 29. и 30. октобра. Као пратећи програм постављена је изложба на отвореном под називом *Анџички Чачак*. Штампана је и књига апстракта као и двојезичних флајера о Римским термама (српски и енглески). Обавештење о скупу било је прослеђено локалним медијима. Волонтерке, ученице Економске школе, делиле су суграђанима флајере.

Првог дана скупа изложено је четрнаест реферата са темама посвећеним античком наслеђу из различитих углова. У току пауза учесници су обишли Римске терме и упознали се са превентивном конзервацијом локалитета којом руководи Завод за заштиту споменика културе у Краљеву, док су средства обезбеђена од стране Министарства културе и информисања. Такође су обишли и изложбу на отвореном (*Анџички Чачак*). Учесници скупа били су из Археолошког института, Народног музеја Београд, Галерије Српске академије наука и уметности, Археолошког музеја Ђердапа у Кладову, Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица, Високе туристичке школе струковних студија у Београду, Народног музеја Зајечар и Народног музеја Чачак.

Други дан скупа учесници су обишли *Сјалну јосјавку* у Конаку Јована Обреновића. Уприличена је панел дискусија на којој су најважније теме биле доношења акта о управљању локалитетом, као и даља улагања у исти како би терме биле још видљивије и приступачније, али и како би постале бољи садржај за туристичку понуду града и својих суграђана. У дискусији су учествовали и учесници скупа који су изложили своја искуства у презентацији античких локалитета, као и представници Града, директор Завода

за заштиту споменика културе у Краљеву, директор Народног музеја Чачак, Градски правобранилац и представник Хотела „Београд”. Све активности у вези са скупом биле су медијски пропраћене. Средства су обезбеђена на конкурс Министарства културе и информисања.

Археолог Александра Гојгић као организатор скупа имала је уводни рад под називом *Римске шерме - првих 50 година (пресејекшива за будућности)*, као и заједнички рад са колегама Вујадином Вујадиновићем и Љубинком Павловић *Ново откриће римске архитектуре у центру Чачка и презентације зоне источно од шерми (лок. Римски шри)*. Археолог Катарина Дмитровић презентовала је рад *Нека зајажња о античким локалитетима у Чачку*.

Сарадња са другим институцијама, стручним сарадницима и медијима

Антрополошки материјал из гроба 1 на локалитету *Двориште Гимназије у Чачку* и из хумке 2 у Мрчајевцима предат је на обраду антропологу Предрагу Радовићу из Краљева.

Потписан је споразум о сарадњи са Универзитетским колеџом из Даблина (*University College Dublin / School of Archaeology*) на пројекту *The Fall of 1200 BC* у оквиру којег је крајем године послат додатни материјал за анализу са локалитета Дубац у Јанчићима ради добијања ДНК и Ц14 резултата, на

основу којих ће бити направљена заједничка студија о периоду касног бронзаног доба у западној Србији.

Потписан је споразум о пословно-техничкој сарадњи између Медицинског факултета Универзитета у Београду и Народног музеја Чачак о уступању остеолошког материјала са локалитета *Градина на Јелици* у циљу спровођења анализа.

Активности археолошког одељења

На основу дописа Министарства културе и информисања начињен је списак свих локалитета на територији коју својим радом покрива Народни музеј у Чачку са постојећим подацима о тачној локацији, хронологији и обављеним истраживањима.

Археолози Александра Гојгић и Катарина Дмитровић присуствовале су предавању Јосипа и Кристине Шарић *Камен кроз џризму културног наслеђа*, 4. септембра посетиле су колеге током археолошких ископавања на Руднику, а 16. и 17. септембра обишле и археолошке локалитете у источној Србији – *Гамзирад, Диана, Трајанов мост, Фејислам, Лејенски вир* и упознали се са сталном поставком Музеја у Кладову.

Студент археологије Богдан Недељковић обавио је стручну праксу у Музеју од 29. јула до 7. августа.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Рад је због епидемије изазване вирусом короне био испрекидан, па су током априла и маја организована ноћна дежурства, док је рад са публиком био ограничен, повремено и потпуно забрањен. Услед наведених околности програми и планови за 2020. годину нису могли у потпуности да се реализују. Сви планови за припреме и отварање изложби пренети су у наредну годину.

Збирке

Током године, заједно са колегом историчарем Филипом Лазовићем, завршен је

највећи део скенирања Збирке фогографија и уношења у програм за дигитализацију (ИМУС). Од 1. јануара до 23. децембра у програм је унето укупно 312 предмета из ове збирке, а затим је извршена допуна информација за 1.135 предмета који су сви унети у каталог са фотографијом. Према плану, Збирка фогографија требало би да се потпуно дигитализује и са почетним информацијама унесе у програм ИМУС током 2021. и 2022. године, када ће се унети и детаљни описи предмета. До сада је у програм ИМУС унето укупно 6.720 предмета.

На почетку 2020. године, у сарадњи са Одељењем за конзервацију Народног музеја у Чачку, организована је конзервација предмета који због ванредног стања нису представљени јавности на уобичајеним изложбама као што је био случај претходних година. Са конзерваторима је обављен и редован годишњи преглед *Збирке униформи*, као и једног мањег броја предмета из других збирки који су били у процесу фотографисања.

На дан 28. децембра завршена је ревизија шест збирки којима руководи кустос Милош Тимотијевић: *Збирка шифафеша* (21 предмет), *Збирка НОБ-а* (104 предмета), *Збирка униформи* (199 предмета), *Збирка генерала Марка Нејовановића* (342 предмета), *Збирка наоружања и војне опреме* (412 предмета) и *Збирка фотодографија* (5.617 предмета). Током ревизије регистровано је укупно 6.695 предмета. Подаци о ревизији и предметима предати су директору музеја у Чачку и прослеђени Министарству културе и информисања. Рад на ревизији преосталих збирки Одељења за историју Народног музеја у Чачку наставиће се према плану и у 2021. години.

Одељење за историју је позајмљивало културна добра из својих збирки Музеју Рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу. Велики број спољних сарадника и истраживача користио је грађу из *Збирке фотодографија* и *Збирке архивске грађе* за своје радове.

Истраживачки и научни рад

Истраживања и припрема изложбе „Проша Вићенције Поповић и синови“

Припремљена је студијска изложба посвећена једној од најстаријих свештеничких породица у Србији и њиховој заоставштини, у којој централно место има стара и ретка књига. У културној историји Србије овако сачуване библиотеке - целине представљају ретку појаву, а у провинцији до сада нису незабележене. Изложба *Проша Вићенције Поповић и синови* приказује прошлост и улогу у друштвеним збивањима

једне од најстаријих свештеничких породица од XVI до краја XX века. Њени преци се помињу у писаним изворима у манастиру Куманици 1604, 1655. и 1710. године. У овом периоду настала је породична библиотека, као најупечатљивије сведочанство њиховог друштвеног статуса, из које потиче 250 примерака старе и ретке књиге од 1538. до 1867. године. Средином XIX века у њој је још увек било више примерака рукописних књига, као сведочанство дуге свештеничке традиције. Два примерка, јеванђеље и молитвеник, чували су се у Народној библиотеци у Београду до 1941, два рукописа откупио је Народни музеј у Београду, а номоканон и зборник, преписан на Светој Гори у XVII веку, идентификовани су у збирци Српске академије наука и уметности. У збиркама Народног музеја у Београду налазе се солид императора Грацијана и печат манастира Куманице, који потичу из заоставштине породице Поповић из Жевице. Фонду старе српске књиге Народног музеја у Чачку припадају четири књиге и један одломак штампани у XVI веку. Улога представника породице Поповић у народној просвети опредељује свештенички и учитељски позив, у локалним политичким збивањима припадност странкама либерала, радикала и земљорадника, у култури изузетна љубав према књизи и интересовање за прошлост, а у економији села делатност у Српском пољопривредном друштву и Задружном савезу. Посебни одељци изложбе посвећени су Кости Поповићу, Вићентију Поповићу, Милану Поповићу, Милошу Поповићу, Ђорђу Поповићу, Михаилу Поповићу, Димитрију Поповићу и др Анђелији Поповић.

У периоду од 15. октобра до 15. новембра обезбеђена је техничка сарадња за скенирање 250 наслова старе и ретке књиге. Извршена је електронским путем позајмица копија културних добара из Библиотеке Матице српске из Новог Сада, Народне библиотеке Србије из Београда, Народног музеја из Београда, Природњачког музеја

из Београда, Музеја у Пријеполу, Завода за заштиту споменика културе из Краљева, Архива Србије из Београда, Архива САНУ из Београда и Архива Тимочка крајина из Зајечара. Оригинала културна добра позајмљена су од Народног музеја из Београда, породице Поповић из Жежевице, као и породица Ракић и Пузић из Београда. Ови послови су завршени 15. децембра 2020. године.

Истраживање у вези са мисијом Халијард

Током године настављено је велико истраживање у вези са мисијом *Халијард* и окупационом управом у Србији током Другог светског рата. Прегледана је целокупна окупациона штампа у периоду од маја 1941. до краја децембра 1941. године (листови *Ново време*, *Обнова*, *Наша борба*, *Понедељак*), као и појединачни листови четничког и партизанског покрета и релевантна литература.

После вишемесечног истраживања завршена је и база података о савезничким авионима који су пали на простор Југославије, а чије су посаде већином евакуисане из Прањана. Подаци су добијени из дигиталне колекције докумената Националног архива у Вашингтону која бележи податке за све америчке авионе који су пали у борби током Другог светског рата. *Missing Air Crew Reports* (MACRs) садрже назив ваздухопловне јединице којој је летелица припадала, базе са које се полетело, циља који је гађан, места пада авиона, серијски број летелице, њен модел, тип, серијске бројеве мотора и митраљеза, имена посаде са војничким бројевима, адресе родбине. Извештај такође обично указује на временски услове и видљивост у тренутку губитка авиона, узроке пада, изјаве посаде о околности пада и искакању из летелице, њихова сведочанства о спасавању и евакуацији, као и многе друге детаље. Наведени подаци допуњени су документима који се чувају у архивима у Србији, објављеном

архивском грађом, дневницима, штампом и литературом.

Завршни резултати истраживања презентовани су у форми књиге *Мисија 'Халијард': рајна њројатанда, бомбардовање српских градова и евакуација савезничких авијатичара 1943-1944. године* у издању *Службеног гласника* у Београду, као и чланка у Зборнику радова Народног музеја бр. 49 (*Југословенска војска у ошацибини и амерички авијатичари: пример сјасавања и евакуација посаде авиона В-24 Либератор који је пао у село Ракова њоред Чачка*). У зависности од енциклопедичке ситуације и финансијских средстава планираће се и нове активности, углавном за моћу изложбу која би презентовала прикуљени материјал.

Заједно са колеџама проф. др Миланом Ристићем, проф. др Радином Вучевићем са Филозофског факултета, др Драганом Бојевићем са Института за савремену историју у Београду, историчар др Милош Тимотијевић био је 26. новембра члан комисије за одбрану докторске тезе Владимира Тодића њод називом *Постсоцијалистичка транзиција власти на Балкану - случај две престонице: Београд и Софија деведесетих година 20. века: докторска дисертација*, коју је бранио на Филозофском факултету у Београду.

Током године историчар др Милош Тимотијевић био је и рецензент књиге др Рада Ристановића *Београдски равнојорци: Југословенска војска у ошацибини и Равнојорски њокреј у окућаном Београду 1941-1944.* у издању Института за савремену историју у Београду, затим публикације Драгане Божовић *Породица Надежда Пејровић кроз 19. век* у издању Уметничке галерије *Надежда Пејровић* у Чачку и шестог тома каталога *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије VI* у издању Музеја рудничко-таковског краја из Горњег Милановца. Написао је и неколико рецензија за чланке који су објављени у часописима *Наша њрошлост* из Краљева и *Историја 20. века* из Београда.

Послови у вези са радом редакције Зборника радова Народної музеја у Чачку

Током године прегледани су сви пристигли радови за *Зборник радова Народної музеја* у Чачку бр. 50, као и они који су штампани у претходном 49. броју. Историчар др Милош Тимотијевић је у оквиру својих задужења примио све радове у папирном и електронском облику, као и прилоге у форми цртежа и фотографија. Као члан редакције прочитао је све радове, а оне који се тичу историје потписао и као рецензент. Обавио је и послове у вези са сарадњом са преводиоцима на енглески и француски језик, лектором и коректором текстова. Највећи број радова приспелих за 49. број *Зборника* није испуњавао техничке захтеве, тако да је било неопходно текстове ускладити за

стандาร์ดима објављивања (навођење напомена, њихов садржај, навођење списка литературе, формирање резимеа, распоред фотографије и њихове легенде).

Сарадња са медијима

Услед текуће епидемиолошке ситуације током године појачана је сарадња са медијима, нарочито „Чачанским гласом” и „Политиком” (објављивање фељтона у 20 наставака), телевизијама *РТС, Прва, К1, ТВ Галаксија 032, ТВ Лав ѿлус*, затим са свим интернет-порталима у Чачку и на крају свакодневним ангажовањем у креирању садржаја на друштвеним мрежама. Презентован је музеолошки рад у вези са програмом музеја у Чачку, као и сви други програми и пројекти у којима је учествовао историчар др Милош Тимотијевић.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

Поред организационих послова у вези са радом установе, Делфина Рајић, директор Народнoг музеја у Чачку, активно је учествовала у свим пројектима и манифестацијама Музеја. Организовала је припрему изложби које су биле

део редовне активности током године, као и низ књижевних вечери, предавања и учешћа у телевизијским емисијама. Ревизија Одељења за историју уметности завршена је крајем године уз припрему одговарајућег извештаја.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЕТНОЛОГИЈУ

Збирке

Набавка нових експоната

Етнолошко одељење је од грађана на поклон добило 90 предмета за збирке покућства, посуђа и привреде. Брачни пар Антоније и Љиљана Симовић су Музеју поклонили своју збирку од 84 предмета који су преузети и пописани у мају месецу. Збирка се састоји од предмета везаних за збирке покућства, посуђа и привреде. Преузимање ове значајне збирке обележено је свечано у Галерији Музеја где су организовани представљање збирке и конференција за новинаре. Значајан дародавац била је и Мирјана Менковић, која је поклонила комплетну

спаваћу собу са припадајућим текстилним покућством из 50-их година ХХ века.

Документација и инвентаризација ѿредмећа

У оквиру редовних музејских активности настављен је процес инвентарисања предмета. Сниман је видео и аудио материјал у току теренских активности. У току године настављен је процес дигитализације (дигитализовано је 100 предмета).

Фоѿо-документација

У дигиталној техници снимљено је око 300 фотографија, углавном из области нематеријалне баштине, као и објеката и детаља у вези са народним градитељством

и предметима материјалне културе. Највећи део фотографија настао је у току теренских активности кустоса. У фото-лабораторији је снимљено око 50 фотографија експоната.

Рад у депоима, на превентиви и заштити предмета

У оквиру редовних музејских активности сређиван је депо, разврставани предмети и вршена је реинвентаризација, као и делимична ревизија збирки којом је обухваћено 575 експоната. Овај посао ће бити настављен и завршен до краја 2021. године.

Етнолози ће и у наредном периоду интензивно трагати за прикладним простором у који би се могла сместити изузетна збирка керамике господина Момчила Гојгића, као и за простором у који би се могла сместити стална етнолошка поставка.

Теренска активност

У текућој години вршена су теренска тематска истраживања. Настављена је сарадња са бројним чачанским породицама, од којих су добијени значајни подаци на теме у вези са пројектима, као и за редовну активност одељења на прикупљању нових предмета за етнолошке збирке.

Снежана Ашанин се бавила истраживањем у вези са домаћом женском радиношћу. У селима града Новог Пазара и општине Тутин истраживала је технике израде *ојица*, украсних чипки на женској народној ношњи. Истраживање је рађено са циљем аплицирања овог елемента за упис на Националну листу нематеријалног културног наслеђа.

Етнолози су заједно са сарадницима обављали низ истраживачких активности на простору Моравичког управног округа. У селу Брезна истраживали су надгробне споменике и сеоску цркву, обичаје и народни живот. У селу Негришори пронашли су механизам од воденице поточаре за који је планирано да уз договор са Месном заједницом буде преузет за Музеј.

Етнолози су вршили истраживања и на простору општине Прибој у вези са израдом *сише* - лековитог напитка. Реч је о производу који се добија од традиционалних сорти јабука и крушака и који представља знање и умеће из области народне медицине. Направљен је и видео-запис од којег је монтиран етнолошки филм.

Успостављена је сарадња са потомцима чачанског фотографа Симића. Договорена је даља сарадња у вези са прегледом документата и фотографија како би се заоставштина сачувала од заорава.

Научни и стручни скупови и стручно усавршавање

Нематеријално културно наслеђе.

На Златару је у јануару одржан дводневни стручни скуп о НКН. Снежана Ашанин је имала неколико презентација (Етно-медицина; Кошијада; Ђусија). Скуп је имао едукативан карактер и био је посвећен стручњацима у култури на простору Старе Рашке и аплицирању нових елемената на листу НКН.

Рачуноводствени протокол у прогају преко инјернеја. Скуп је одржан у организацији НАЛЕДа и Етно-мреже. Снежана Ашанин је учествовала у реализацији и раду скупа.

Дијитализација традиције. Снежана Ашанин је учествовала у раду стручног скупа *Промоција на друштвеним мрежама* одржаном 10. јуна у Београду.

Нематеријално културно наслеђе између заједнице и експерта. На дводневном научном скупу одржаном 20. и 21. октобра, Снежана Ашанин је учествовала са презентацијом *Евиденцирање и упис новој елементу нематеријалној културној наслеђа на примеру Бибије.*

Нематеријално културно наслеђе у служби локалној развоја. Снежана Ашанин је учествовала у раду округлог стола, а у организацији НАЛЕД-а и Етно-мреже. Реч је о препознавању нематеријалног наслеђу

у заједници. *Шта се дешава након ујиса њиројској, сјеничко-џештерској и сџајарској ћилима* главна је тема око које су стручњаци износили своје ставове и предлоге за даље кораке у служби заштите ова три елемента НКН.

Прејознавање и евиденцирање нових елемената НКН. Учешће у раду ове конференције односило се на заштиту традиционалне технологије израде сјеничко-златарског сира. Тим стручњака у којем је била и Снежана Ашанин расправљао је о мерама заштите традиционалне технологије израде овог млечног производа.

Викенд НКН – џрви гео. У новембру месецу Снежана Ашанин је учествовала у раду научног скупа о нематеријалном културном наслеђу. Скуп је требало да се одржи на Филозофском факултету, али је због епидемиолошких мера одржан онлајн.

Викенд НКН – друји гео. Скуп је одржан онлајн. Снежана Ашанин је учествовала са стручним радом *Улоја локалних заједница на џрејознавању и евиденцирању нематеријалној културној наслеђа*. Скупу су присуствовали стручњаци из области НКН, професори и поједини студенти Катедре за етнологију и антропологију.

Етнолошки филм

Ромска слава – Бибија. Снежана Ашанин је реализовала двадесетоминутни филм о ромској слави Бибији. Филм је урађен по важећим фестивалским прописима и представља приказ обележавања овог ромског празника на нивоу целе Србије.

Сиџа. У општини Прибој снимљен је етнолошки филм *Сиџа*. Реч је о производу народне медицине који се користи за лечење дисајних путева и подизање имунитета.

Божјић у Бресници. Снежана Ашанин је реализовала етнолошки филм у трајању од 28 минута. Представљени су обичаји које на Бадњи дан и Божић спроводи породица Дачовић у селу Бресница, заселак Чекеревци.

Нематеријално културно наслеђе

Снежана Ашанин, као регионални координатор за нематеријално културно наслеђе, припремила је три нова предлога за упис на националну листу нематеријалног културног наслеђа: *Трубашиво у Србији, Драјачевски сабор џрубача и Тејкица Бибија*. Поред тога, радила је и на евидентирању и припреми нових елемената: *Косидба на Рајцу, Завешина – колективна свадба, Производња ћумура, Маћанске џлоче у ивањичким селима, Пливање за Бојојављенски крси и Ојице*.

Манифестације

Бојојављење. Као и претходне године, манифестација *Пливање за залеђени крси* (шеснаеста по реду) реализована је уз учешће Музеја у сарадњи са Спортским центром „Младост” и Домом културе. Покровитељи су били Град Чачак и црква Светог Вознесења.

Свешосавске свечаности. Снежана Ашанин је у оквиру Светосавских свечаности учествовала у предавању народне традиције за ђаке основних градских школа у Чачку. Посебан осврт овога пута био је посвећен гусларској пракси у српској традиционалној култури. Учествовала је и у организацији школе гусала за ђаке основних школа, као и у организацији Сајма православног издаваштва и трибине *Васијићање и џрадиција*. Школу гусала је похајало 17 ђака. Инструктор је био Андрија Миликић, гуслар.

Фесџивал маске. Снежана Ашанин је била председник стручног жирија у избору најоригиналније маске коју организује КУД *Абрашевић* на Белу покладну недељу.

Манифесџација „Креације и рукојворине” 3. Сајам је одржан на Градској плажи (новоуређеном простору Спортског центра) 3. октобра у периоду од 12 до 20 часова. На овогодишњем сајму су била заступљена 24 излагача.

Рад у стручним друштвима

Музејско друштво Србије. Снежана Ашанин је радила као секретар Друштва, а

Ивана Ћирјаковић је обављала послове члана Надзорног одбора. Етнолози су активно учествовали у раду овог удружења.

Пројекти

Етнолошко одељење је од Министарства културе и информисања РС добило средства за пројекат *Конзервација предмета из Етнолошке збирке Народне музеја Чачак*. Конзервирани су предмети из више збирки (пољопривредне справе, превозна средства, занати, намештај и текстилно покућство).

Удружење *Наше дрво* је у сарадњи са Музејом у Чачку и Музејом рудничко-таковског краја од Министарства културе добило средства за пројекат *Истраживање старих заната на територији општина Чачак и Горњи Милановац 2*. Истраживање је наставак прошлогодешњег пројекта. Пет истраживача-етнолога (Ивана Ћирјаковић, Снежана Ашанин и Марија Пешић из Чачка и Наташа Поломац Петковић и Милан Брајовић из Горњег Милановца) вршило је теренска истраживања од почетка јула до краја новембра, на територијама обе општине на којима су евидентирани преостале занатлије, прикупљен је већи број фотографија и снимљен је видео-материјал. Као резултат истраживања уобличен је етнолошки филм *Како усуд каже - уметници у занату* у трајању од 47 мин, у коме су снимљене занатлије са територије општине Чачак (абација из Прислонице и лимар и јорганџија из Чачка) и са територије општине Горњи Милановац (лицидер-мајстор из Прањана). По завршетку истраживачког рада промоција пројекта и приказивање филма одржани су у Галерији Народне музеја Чачак 10. децембра и у Галерији Музеја Рудничко-таковског краја 15. децембра и то без публике (само уз присуство сарадника на пројекту) због актуелне епидемиолошке ситуације.

Етнолошко одељење и удружење *Наше дрво* добило је средства од Града Чачка за пројекат *Разгледајте наше прадеде* замишљен

као радионица за децу предшколског и школског узраста. Радионицу је у току августа похађало четрнаест учесника који су имали прилику да се упознају са културном историјом нашег краја, установама културе и најстаријим грађевинама. По завршетку рада 27. августа у дворишту Музеја организована је изложба радова насталих у току трајања радионице, ако и додела диплома учесницима. Са децом су радиле Ивана Ћирјаковић, виши кустос-етнолог из Народне музеја у Чачку, и Снежана Јефтић, дипломирани дефектолог, члан удружења *Наше дрво*.

Снежана Ашанин је у овој години руководила пројектом *Музеј у трубе*, који је финансирало Министарство културе. Извршена је допуна експоната, изложбених витрина и докумената насталих у протеклих десет година.

Пројекат *Ђурђевдан на Гори* реализован је средствима Министарства културе. На њему је радило седам истраживача (Гордана Пајић, Душица Живковић, Даница Ђокић, Данијела Филиповић, Снежана Томић, Ивана Ћирјаковић и Снежана Ашанин). Истраживање је обављено на нивоу Србије, у градовима у којима данас живи горанска национална заједница. Прикупљена је теренска грађа у вези са обележавањем најважнијег празника горанске националне заједнице. Том приликом су направљени и видео-записи.

У сарадњи са удружењем *Сираци миrow зајис* реализован је пројекат школе ткања и плетења. Пројекат је финансирао Министарство културе. Уз поштовање епидемиолошких мера у више мањих група у току летњих месеци реализована је обука за све заинтересоване полазнике.

Сарадња са другим установама и медијима

Етнолози су сарађивали са Удружењем хранитеља Моравичког округа „Детелина са четири листа“, Културним центром општине Лучани у Гучи, Етно-мрежом Србије,

Предшколском установом „Моје детињство”, Гимназијом у Чачку, Удружењем „Ксенија

– руски језик” и 98. ваздухопловном бригадом – Лађевци.

ЛАБОРАТОРИЈА ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ И РЕСТАУРАЦИЈУ

Лабораторија је редовне послове и активности обављала у смањеном обиму и уз повремене прекиде, а у складу са текућом епидемиолошком ситуацијом и званичним препорукама и упутствима. Конзерватори су у периоду од марта до почетка маја били ангажовани на дежурствима у трећој смени.

Подаци о извршеним конзерваторско-рестаураторским радовима и интервенцијама:

- археолошке збирке:

- локалитет *Ашеница, Умке, Хумка II*: У току је припрема археолошког налаза (делови гвоздених праисторијских кола) за наставак конзерваторско-рестаураторског третмана у некој другој специјализованој лабораторији.

- локалитет *Мрчајевци – Крњина* (ископавања 2018. године): У току су завршни рестаураторски радови у вези са два гвоздена и четири бронзана предмета са ископавања из 2018. године, док је конзерваторски третман у току за пет гвоздених налаза из 2019. године.

- локалитет *Пријевор – Чуљевина* у Чачку (ископавања 2019. године): У току су завршни конзерваторско-рестаураторски радови у вези са четири гвоздена, пет бронзаних и једним коштаном предметом.

- локалитет *Рудник (Дрење – Дворишће С. Марковића, Дрење – Којовача)*: У току је конзерваторско-рестаураторски третман налаза са археолошких ископавања из 2017. и 2018. Године.

- локалитет *Рудник (Ђурине ћелије на Руднику)*: Завршен је конзерваторско-рестаураторски третман једанаест сребрних и бронзаних налаза са археолошких ископавања у периоду од 2016. до 2019. године.

- У току је конзервација звона-клепетуше са локалитета *Соколица – Осџра*.

- **историјске збирке**: *Збирка Оружја и војне ойреме*: У току је конзервација осам бајонета (два бајонета са канијом) и четири тесака.

- **етнолошке збирке**: Завршена је конзервација пиварског шанка породице Крен, као и камена надгробна плоча попа Радована из Жежевице. У току је конзервација једанаест металних предмета из *Збирке њокућсџива и одабраних иџрачака* из Етнолошке збирке.

Превентивна конзервација

Извршени су редовни мониторинг и обрада података амбијенталних услова у Сталној поставци Музеја.

Конзерватори су 29. и 30. јула учествовали у радовима у вези са прихватом, транспортом, прегледом и паковањем *Збирке Данила Белића* из Чачка (у организацији и сарадњи са Археолошким одељењем). Дејан Петровић је био ангажован на прихвату, паковању и транспорту етнолошких предмета које је Музеј добио на поклон од брачног пара Антонија и Љиљане Симовић.

Конзерватори су током године предузимали одговарајуће мере и активности у домену превентивне конзервације (припрема одговарајућег паковања за чување и транспорт музејских предмета, контрола параметара за адекватно чување и излагање предмета итд.).

Конзервација и рестаурација скулптуре *Надежда Пејровић* аутора *Ивана Мештровића* и скулптуре *Девојчица* аутора *Оскара Бербеље*

У току 2020. године припреман је пројекат извођења конзерваторско-рестаураторских радова на бронзаним скулптурама *Надежда Пејровић* аутора *Ивана Мештровића*

која се налази испред Гимназије, као и скулптуре *Девојчица* аутора Оскара Бербеље која је део фонтане која се налази на платоу испред *Пеливана*. Носилац пројекта је Уметничка галерија „Надежда Петровић”, а партнер на пројекту је Народни музеј у Чачку. Стручни тим припремио је пројекат и елаборат, а у пројекат су укључени конзерватори лабораторије Музеја у Чачку, историчари уметности (музејски саветници из Музеја и Галерије), као и стручњаци из Београда.

Анализа стања и физичко-хемијске анализе скулптура вршиће се у сарадњи са Републичким заводом за заштиту споменика културе у Београду. Поред анализе стања и припреме одговарајуће документације, планиран је комплетан завршетак конзерваторског третмана, односно заштита скулптура, као и одговарајућа презентација и публиковање конзерваторског пројекта. Надзор радова вршиће конзерватори Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Учествовање на предавањима и радионицама и стручна сарадња

У току прошле године настављена је сарадња са проф. др Кристином Шарић са Рударско-геолошког факултета у Београду у погледу анализе и заштите археолошких предмета односно припреме стручних и научних радова за публиковање.

Слободан Богојевић је 28. фебруара у Библиотеци града Београда присуствовао *Првом скупу Секције за археометрију, археотехнологију, геоархеологију и експерименталну археологију* у организацији Рударско-геолошког факултета у Београду и Археолошког института у Београду.

Стручни програм *Камен кроз њризму културног наслеђа*

Народни музеј организовао је 26. августа стручни скуп под називом *Камен кроз њризму културног наслеђа* у Регионалном центру за

стручно усавршавање у Чачку. Тема програма посвећена је материјалу који се користи од праисторије до данашњих дана, материјалу чија је структура *скривено благо* информација таложено миленијумима. Вишегодишња сарадња конзерватора Слободана Богојевића са СЕМ лабораторијом Рударско-геолошког факултета и професорком Кристином Шарић преточена је у организовање стручног програма посвећеног камену.

Лабораторија музеја у Чачку конципирала је програм у виду теоријског и практичног дела у сарадњи са проф. др Кристином Шарић, петрологом са Рударско-геолошког факултета у Београду и др Јосипом Шарићем, археологом са Археолошког института из Београда. Програм био је намењен стручњацима различитих профила који се баве заштитом културног наслеђа, али и ђацима, студентима и уметницима који желе да се боље упознају са лепотом и природом камена као инспирацијом за стварање уметничких дела.

Током својих предавања професорка Кристина Шарић представила је сажети приказ основних генетских типова стена и објашњења њиховог настанка кроз призму микроскопских проучавања која пружају посебан колорит јер откривају потпуно нови свет камена чије оптичке карактеристике и призори превазилазе научни значај и воде посматрача колико ка апстрактном, толико и према универзалној лепоти природе. Један део предавања био је посвећен примени петролошких проучавања у области истраживања и заштите културних добара израђених од камена. Практичан рад омогућио је полазницима да уз помоћ посебно припремљене збирке стена макроскопски препознају основне врста стена које се налазе у природи. Предавањем др Јосипа Шарића под називом *Камени корени цивилизације* обухваћен је приказ употребе камена као сировине за израду разних предмета од доњег палеолита до металних доба.

Изложбе

Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народног музеја у Чачку, као и изложби других музеја, установа и удружења.

Током године Слободан Богојевић је у сарадњи са Александром Гојгић наставио са припремом и реализацијом изложбе у вези са презентацијом и заштитом античког наслеђа Града Чачка. Смештајући античку прошлост у уметнички контекст, изложба ће покрити низ тема са посебним акцентом на очувању античког наслеђа почев од археолошког локалитета, епиграфских споменика, уметничких и употребних предмета који припадају археолошкој збирци Музеја у Чачку.

Стручна пракса из области конзервације и рестаурације

Лабораторија за конзервацију и рестаурацију наставила је са организацијом стручне праксе из области конзервације и рестаурације за ученике III и IV разреда средње Уметничке школе из Чачка (смер *конзерватор културних добара*).

У периоду од фебруара до јуна ученица IV године Анастасија Рубаковић је под менторством Слободана Богојевића припремала матурски рад са темом *Конзервација одабраних металних предмета и коштаног материјала из археолошке збирке Народног музеја у Чачку*.

Конзерваторски третман обухватио је десет предмета који потичу са археолошких ископавања која су вршена током децембра 2019. године на локалитету *Пријевор - Чуљевина* у Чачку. Руководилац археолошких ископавања је Александра Гојгић, археолог - виши кустос Музеја у Чачку.

Израда матурског рада изведена је у сарадњи са професором Снежаном Добросављевић. Конзервација предмета извршена је под менторством Слободана Богојевића, вишег конзерватора Народног музеја у Чачку. Стручну помоћ у погледу археолошког контекста и интерпретације пружио је Вујадин Вујадиновић, археолог.

Сајт Музеја

Слободан Богојевић је током године технички координирао одржавање и ажурирање редизајнираног сајта уз консултације са осталим колегама из Музеја. Дизајн сајта је поверен Богданки Половини, фотографу и дизајнеру из Београда.

Текући послови

Конзерватори су током године били ангажовани на пословима у вези са ревизијом музејских збирки. Слободан Богојевић је био ангажован на административним пословима у секретаријату Музеја, као и на пословима у вези са јавним набавкама, односно Планом набавки.

БИБЛИОТЕКА МУЗЕЈА

Рад библиотеке Музеја одвијао се у отежаним условима због пандемије вируса корона. Од 15. марта до 15. јуна запослена Анђелија Чвркић је сходно препорукама радила у условима режима *рада од куће*. У том периоду обрађена је 151 монографска публикација, прегледано је 680 записа, ажурирана је и сређена за штампу инвентарска књига за монографске публикације, као и списак часописа који је унет у *ексел*

програм допуњен новим насловима. Омогућени су позајмица књига за кустосе из других библиотека, као и друга техничка подршка.

Уз помоћ једног запосленог лица са средњом школом (октобар – децембар) извршени су послови око физичког смештаја и припреме за обраду књига и часописа. Укупан број унетих публикација у електронску базу НИБИС коју Музеј користи је 550 од чега

је 455 добијено у текућој години (од тога иностраних разменом 35 и 1 поклоном). У 2020. години купљене су 94 књиге, разменом је добијено 204, поклоном 28, обрађено је 28 примерака сопствених издања и 95 примерака књига које су раније добијене и уведене ручно у књигу инвентара. Часописи добијени у 2020. години: 41 налов (17 иностраних - 25 годишта; 24 домаћих - 42 годишта). За разлику од књига који се за потребе специјалних библиотека обрађују по скраћеном поступку у библиотечком

програму НИБИС, часописи се уводе у картотеку и инвентарску књигу.

У оквиру размене публикација музејска издања су, као и до сада, послата на адресе установа у земљи и иностранству: *Зборник бр. 49* на 102 адресе у земљи и 54 у иностранству, *Кошуљица извезена* на 49, а *Фрајмненши о Чачку* на 13.

Набављене су полице за смештај књига у просторијама периодике и издвојени су часописи који нису у дугогодишњој употреби (ради смештаја нових и актуелних).

СТАЛНА ПОСТАВКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

У специфичним уловима рада због пандемије, Музеј је био у немогућности да редовно обавља своју делатност. То се нарочито одразило на рад са публиком. Ове године Музеј је посетило 3.700 посетилаца.

Посао је био сведен на спорадичне појединачне посете, званичне посете локалној самоуправи и институцијама у граду. Амбасадори Шпаније и Мјанмара и војни аташе Аустрије били су наши гости. Уобичајено велика посета школске популације је изостала.

ИЗЛОЖБЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

У Галерији Народног музеја, у складу са епидемиолошком ситуацијом, отворене су три изложбе из сопственог програма, две гостујуће и две изложбе које су организовали појединци, организације и удружења из Чачка. Пратећи програм чинила су предавања, промоција књига и разговори. Галерију Народног музеја у Чачку је током 2020. године посетило 4.110 посетилаца.

Ишчезли свети минулих епоха

Изложба *Ишчезли свети минулих епоха* ауторке Биљане Чкоњевић, кустоса-палеонтолога, отворена је 12. марта 2020. године у Галерији Народног музеја. Изложбу је отворила др Биљана Митровић, палеонтолог Природњачког музеја из Београда. Посетиоци су могли да виде најстарије

предмете музејског фонда, необновљиве ресурсе природе који се чувају у Палеонтолошкој збирци музеја у Чачку. Изложено је преко 50 значајних фосилних остатака, од најстарије фауне палеозојске старости (трилобити, силурски граптолити познатији као исцртано камење у шкриљцима, ортоцераски одвијени главношци у кречњацима, мекушаци из мезозоика који су насељавали Динаридско море) до најкрупнијих сисара који су ходали низијом када су отекле и последње воде Панонског мора. Истражена је недокучива природа на основу трагова који су остали у стенама земљине коре као јединих докумената на основу којих је могуће извршити реконструкцију несталих светова. Изложба је била отворена до августа 2020. године.

Изложба на отвореном под називом *Анђички Чачак*

Као пратећи програм стручног скупа посвећеног *Римским шермама* 29. октобра постављена је изложба на Градском шеталишту под називом *Анђички Чачак*. Суграђани су на тај начин могли да се упознају са богатим античким наслеђем Чачка. Откриће терми и њено истраживање представљало је уједно и прво археолошко истраживање једног античког локалитета реализовано од стране Музеја у Чачку. На десет паноа презентовано

је девет античких локалитета које су археолози Музеја истражили на територији града.

Изложбе у организацији установа, појединаца, организација и удружења

- Изложба *Научни феномен крућа кроз народну традицију нашеј краја* отворена је 5. марта у сарадњи са удружењем *Кликераши*.

- Годишња изложба фотографија фото-групе *Формајт* отворена је 13. августа.

- *Трајом зайиса*, изложба Мирка Ковачевића, отворена је 28. августа.

- XXX меморијал Надежде Петровић под називом *На јуј, на јуј! Идемо на јуј!* (сегмент изложбе) отворен је 3. октобра.

- Бијенале *Библиошјека - ошворена књија Балкана* са тематским оквиром *Разјраничења* отворен је 14. новембра.

Гостовање изложби Музеја из Чачка

У Музеју Рудничко-таковског краја 4. марта отворена је изложба *Кошуљица извезена*.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ

Промоције, представљања публикација, изложбе

- Удружење „Чувари дела Вука Караџића” и Народни музеј Чачак организовали су 2. марта књижевну променаду *Следбеници Вука Караџића*.

- У Галерији музеја у Чачку Делфина Рајић је 27. августа представила *XLIX Зборник радова Народној музеја у Чачку*.

- Изложбу *Лучоноша Јанко Михаиловић Молер* отворила је Делфина Рајић 14. октобра

у Гучи и 23. октобра у Лучанима (у тамошњим Културним центрима).

- У Галерији музеја у Чачку 29. октобра одржан је састанак поводом Манифестације *Музеји за 10*.

- У Дому културе у Чачку Милош Тимоотијевић и Делфина Рајић одржали су 6. новембра предавање под називом *Рејке и необичне сцене у фреско-сликарству овчарско-кабларских манасџира* у организацији удружења *ИРМОС*.

ЗАХВАЛНИЦЕ

- *Blackbird* се захвалио на помоћи у организацији *Лешње школе сјраних језика 2019* године.

- *Завичајни музеј Пејшровац на Млави*, обележавајући 20 година постојања, захваљује Народном музеју у Чачку на оствареној сарадњи.

- *Архизона* додељује захвалницу Народном музеју Чачак за подршку при реализацији пројекта *Млади чувари башиине*.

- Прва хуманитарна студентска фондација *Осмех на дар*, заједно са Канцеларијом за младе Чачак, захваљује Народном музеју Чачак за искрену и несебичну помоћ у остварењу циљева 15. *Новојгодишње акције*.

КАДРОВИ

Филип Лазовић, дипломирани историчар, радио је у Музеју у периоду од 1. јула 2019. до 30. јуна 2020. године у оквиру стручне праксе Националне службе за запошљавање.

Станика Рвовић радила је на одређено време од 10. октобра 2019. до 11. јуна 2020. године на месту хигијеничара.

Анђела Котуровић, економски техничар, радила је у библиотеци Музеја на одређено време у периоду од 15. октобра до 15. децембра.

Стефан Радовановић, дипломирани информатичар, радио је у Историјском одељењу као документариста у периоду од 15. октобра до 15. децембра.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДНИКА МУЗЕЈА

1. Katarina Dmitrović, „Hair Rings in Western Serbia. An Attempt on a Bronze Age Hairstyle Reconstruction”, In: *The Thracians and their Neighbours in Antiquity: Archaeology and History. Studies in Honor of Valeriu Sîrbu at his 70th Anniversary* (Ed. I. Căndea), Brăila 2020, 223-234.

2. Катарина. Дмитровић, „Шарнирска фибула из дворишта Гимназије у Чачку. Један неочекивани археолошки налаз”, *Архивика* 7-8/2019/2020, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 109-116.

3. М. Ljuština, К. Dmitrović, „Some Light in the Dark Ages: Remarks on Cultural Continuity during the Late Bronze and Early Iron Ages in West Morava Basin”, In: *Perspectives on Balkan Archaeology, volume 1* (Eds. М. Gavranović et al.), *Spheres of Interaction, Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze/Iron Age* (13th – 5th century BCE), Proceedings of the conference held at the Institute of Archaeology, Belgrade 15-17 September 2017, Leidorf 2020, 177-188.

4. К. Dmitrović, М. Ljuština, „The Abundance Revealing Status? First Iron Age Princely Necropolises in Western Serbia and their Relation to the Common Funerary Practice”, *Mousaios XXIII, Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead*, Proceeding of the 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău (Romania) 17-20 of October 2019, (Ed.S. Matei), Buzău 2020, 103-113.

5. М. Ljuština, К. Dmitrović, „The Role of Amber in Forming the Social Identity of the Bronze Age Communities in Western Serbia Revealed through Funerary Practices”, *Mousaios XXIII, Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead*, Proceeding of the 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău (Romania) 17-20 of October 2019, (Ed. S. Matei), Buzău 2020, 159-172.

6. К. Dmitrović, М. Ljuština, „Vatinska kultura u zapadnoj Srbiji: tradicionalne postavke i činjenice u XXI veku”, *Crafting Pottery in Bronze Age Europe: the archaeological background of the CRAFTER project* (у штампи).

7. К. Дмитровић, „Археолошки локалитет Двориште Гимназије у Чачку – могућности презентације и стварност”, *Музеју* 7 (у штампи).

8. Гојгић Александра, Вујадиновић Вујадин, „Сондажна истраживања касноантичке меморије и некрополе у Пријевору (Чуљевина) 1977”, *Зборник радова Народног музеја XLIX*, Чачак, 2019, 7-25.

9. Aleksandra Gojgić, „Rimske terme u Čačku, novo poglavlje – 50 godina kasnije”, u: *ICOM (International council of museums Srbija) 11*, Beograd, 2020, 64-66.

10. Радивоје Бојовић, „Први светски рат у мемоарима Добросави Миленковића”, *Велики рај 1914-1918. у мемоарима и рајним дневницима*, Ниш, 2020.

11. Милош Тимотијевић, *Мисија „Халијарг” : рајна йројајанда, бомбардовање српских йрадова и евакуација савезничких авијатичара 1943-1944. йогине* (Београд : Службени гласник, 2020).

12. Милош Тимотијевић, „Храбри” йарйизани и „зли чейници : сйудије о Србији у Друјом свейском рају (1941-1944), друјо издање, (Београд : Catena mundi, 2019)

13. Милош Тимотијевић, „Градски центар и архитектонско наслеђе социјализма: случај Чачка (1944-1990)”, *Архивекйура, урбанизам и умейносй : зборник радова. Међународна научна конференција Наслеђе социјализма* (Београд : Архив Србије ; [Љубљана] : Форум словенских култура, 2019), 147-198.

14. Милош Тимотијевић, „Југословенска војска у отаџбини и амерички авијатичари : пример спасавања и евакуација посаде авиона В-24 Либератор који је пао у село Ракова

поред Чачка”, *Зборник радова Народної музеја XLIX* (2019[шт. 2020]), 103-125.

15. Милош Тимотијевић, „Српска национална идеја – кратак преглед обликовања једног културног обрасца”, у: *Catena mundi : о националном идентитету Срба*. Књ. 4, пр. Бранимир Нешић (Београд : Catena mundi, 2020), 844-854.

16. Милош Тимотијевић, „Рецензија”, у: *Обреновићи у музејским и дружим збиркама Србије VI* (ур. Александар Марушић, Ана Ранковић), Горњи Милановац, 2020, 370-371.

17. Милош Тимотијевић, „[Рецензија] Публикација ‘Породица Надежде Петровић кроз 19. век’”, у: Драгана Божовић, *Породица Надежде Пејровић кроз 19. век* (Чачак : Уметничка галерија „Надежда Петровић”, 2020), 289.

18. Милош Тимотијевић, „[приказ књиге] Копаоник, Жупа, Расина, Трстеничка Морава: насеља, порекло становништва, обичаји (прир. Борисав Челиковић). Едиција „Корени. Српске земље. Насеља, порекло становништва, обичаји”. Службени гласник – САНУ,

Београд 2020, књ. 43, стр. 1096”, *Гласник етнографској институцији САНУ, LXVIII* (2), Београд, 2020, 503-505.

19. Милош Тимотијевић, „[приказ књиге] Коста Ст. Павловић. Дневник: 1930-1932, прир. Срђан Мићић, Наташа Милићевић. Београд: Историјски архив Београда, Институт за новију историју Србије, 2020.”, *Токови историје* 3, Београд, 2020, 314-316.

20. Милош Тимотијевић, „[прикази књига] Иван Степанович Јастребов, *Подаци за историју српске цркве и народа : из њених часописа*, пр. Борисав Челиковић, Службени гласник, Београд 2020; Иван Степанович Јастребов *Сџара Србија и Албанија : забелешке с њених часописа*, приређивање, редакција и поговор Борисав Челиковић [четврто издање], Службени гласник, Београд 2020, *Историјски часопис* LXIX, Београд, 2020, стр. 619-622.

21. Делфина Рајић, *Извештај о раду Народної музеја за 2019. годину, Зборник радова Народної музеја*, књ. XLVIX, Чачак, 2020, 169-187.

ПУБЛИКАЦИЈЕ

Зборник радова

1. *Зборник радова Народної музеја XLIX* (Чачак, 2019 [шт. 2020]), стр. 188.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја =
National museum journal = Recueil des travaux du
Musée national / главни и одговорни уредник
Делфина Рајић. - [Штампано изд.]

. - 1969, књ. 1- . - Чачак : Народни музеј, 1969-
(Чачак : Артера). - 26 cm

Годишње.

ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног
музеја (Чачак)

COBISS.SR-ID 8293890

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК
www.cacakmuzej.org.rs

